رشات گەنج

قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇقاۋىنى جالالدىن بەھرام لايىھىلىگەن

ISBN 7—223—00998—3
K·80 (民文) 定价：4.50元

دوتسېنت، دوكتور رشات گەنج

اراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى

تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرسۇنئاي ساقى
تۇرسۇن ھۇشۇر

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى

قاراخانىيلار نىڭ دۆلەت تەشكىلاتى

(تۈركىيە) رىشات گەنج

تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرسۇنئاي ساقى
تۇرسۇن ھوشۇر

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جيەنجۇڭ كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850مم 1/32 باسما تاۋىقى: 14.5
1990 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى
1990 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 7,500 — 1
ISBN 7—228—00998—3/K·80
باھاسى: 4.50 يۈەن
(ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلدۇ)

ئۇيغۇرچە نەشرىگە كىرىش سۆز

ئاپتور بۇ كىتابتا چەت ئەللەردىكى تارىخشۇناسلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز جۇڭگو-نىڭ غەربىي قىسمىدا IX ئەسىردە قۇرۇلغان يەرلىك فېئودال سۇلالە — قاراخانىيلارنىڭ پۈتكۈل ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ئۇنىڭ رولى ھەققىدە بىر قەدەر ئەتراپلىق، تولۇق مەلۇمات بەرگەن. بۇ ئەسەر قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. تارىخ تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ قاراخانىيلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشىغا ئاز — تولا ياردىمى تېگەر دېگەن ئۈمىدتە، بۇ ئەسەر تەرجىمە قىلدۇرۇلدى.

ئاپتور بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىقىشتا كۆپ ئىزدەنگەن، جىق ئەجىر سىڭدۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن كىتابتا يەنىلا مەسىلىلەرمۇ بار. شۇڭا كىتابخانىلارنىڭ بۇ كىتابنى ئوقۇغاندا تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەرگە دىققەت قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز:

1. ئاپتور ئاساس قىلغان ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك چەت ئەللىك ئالىملارنىڭ تەتقىقات نەتىجىسى بولغاچقا، بىر تەرەپلىمىلىك بولۇپ قېلىشتىن ساقلىنالمىغان. مەسىلەن، ئاپتور بۇ كىتابنى يېزىشتا تۈركىيىلىك ئالىم رەشىد رەھمەتى ئارات تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان «قۇتادغۇ بىلىگ I» (ئەسلى تېكىست) بىلەن «قۇتادغۇ بىلىگII» (تەرجىمىسى) ۋە كېيىنكى رىفات (بىلگە) تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان

«تۈركي تىللار دىۋانى» (تەسلى تېكست، ئۈچ تـوم) بـىلـەن بېسىم ئاتالاي تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان «تۈركي تىللار دىۋانى» (تەرجىمىسى، ئۈچ توم) قاتارلىق كـتابلارنى ئاساس قىلـغان. هالبۇكى، بۇ كتابلارنـىڭ نەشر نۇسخىلىرىدا بـىر-مۇنچە مەسىلىلەر بار. كتابخانىلارنىڭ بۇ ئەسەرنى ئوقـۇغـاندا، يۇقىرىدىكى ئىككى كتابنىڭ هازىرقى زامـان ئۇيغـۇر تـىلـىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىغا سېلىشتۇرۇپ ئوقۇشنى سورايمىز.

2. ئاپتورنىڭ مەسىلىلەرگە قاراشتىكى مەيدانى، نۇقتىئىنەزەرلىرىدە بەزى مەسىلىلەر ساقلانغان. مەسىلەن، قاراخانىيلارنىڭ هۆكۈمرانلىرىنى «ئىدىئال هۆكۈمدار» دەپ گـۇزەللەشتۈرگـەن؛ قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت ماشىنىسىنى نـاهايىتـى مـۇكـەممـەل، ۋايىغا يەتكەن قىلىپ تەسۋىرلىگەن؛ بەزى جـايلاردا ئۇيغـۇرلار بىلەن تۈركلەرنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكـەن، ۋە بـاشـقـىلار. شـۇڭـا، كتابخانىلارنىڭ بۇ كتابنى ئوقۇغاندا، تەنقىدىـي پـوزىتسىيـە تۇتۇشى، شاكىلىنى تاشلۇېتىپ، مېغىزىنى تاللىۋېلىشقا دىققەت قىلىشىنـى سـورايمىز.

3. بۇ كتابنى نەشرگە تەييارلاش جەريانىدا ئەسەرنىڭ ئەسلى ئۇسلۇبىنى ساقلاپ قېلىش، مەزمۇنىغا تەسىر يەتكۈزمەسلىك شـەرتى ئاستىدا بەزى جۈملىلەرنىڭ ئورنى ئالمـاشتۇرۇلدى ياكى قىسقارتىۋېتىلدى. كتابخانىلارنىڭ بۇنىڭدىنمۇ ۋاقـىـپ بـولـۇپ قېلىشىنى ئۈمىد قـىلىمىز.

مۇھەررىردىن

مۇندەرىجە

سۆز بېشى 1
مەنبەلەر ۋە تەتقىقاتلار 9
A. مەنبەلەر 9
B. تەتقىقاتلار 28
قىسقارتىلمىلار 35
كىرىش سـۆز 38
1 — بۆلۈم هاكىمىيەت مەسىلىسى ۋە هۆكۈمدار 79
A. هاكىمىيەت چۈشەنچىسى 79
1. هاكىمىيەت چۈشەنچىسىدىن سياسىي ئىقتىدارنىڭ مەنبەسىگە بىر نەزەر 79
2. دۆلەت ۋە سياسىي ئىقتىدار ئۇقۇمـى 93
B. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر - تـۈركىي خەلـقلەر-دىكى هاكىمىيەت چۈشەنچىسى بويىچە هۆكۈمـدار-نىڭ ئالاهىدىلىكلىرى ۋە ۋەزىپىلىرى 104
1. هۆكۈمدارنىڭ ئالاهىدىلىكلىرى 104
2. هۆكۈمدارنىڭ ۋەزىپىلىرى 129
3. هـۆكۈمـدارنىڭ پۇقرالار ئالـدىدىـكى مـەجـبـۇرىيەتلىرى 149
4. پۇقـرالارنىڭ هۆكۈمـدار ئالـدىدىـكى مـەجـبـۇرىيەتلىرى 157
C. هۆكۈمدار ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسى 163
1. هۆكۈمدارلىق ئالامەتلىرى 167

2. هـۆكۈمدارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى 204
3. خاتۇنـلار ۋە شاھزادىلەر 249
2 — بۆلۈم ئوردا تەشكىلاتى 259
A. ئوردىدىكى مۇلكىي ۋە ھەربىي مەنسەپدارلار 260
1. ئۇلۇغ ھاجىپ، ھاجىپـلار ۋە بىرۈقلار (ۋەزىرلەر)... 260
2. قوۋۇقچىباشى (ئىشكئاغـىسى) 275
3. جاندار (قوغدىـغۇچى) 285
4. سىلاھدار (قوراليچى) 286
5. ئەلەمدار (بايراقچى) 287
B. باشقا ساراي خىزمەتچىلىرى 288
1. ئاشچىباشى (ئاشپەزلەر باشلىقى) 288
2. ئىدىشچىباشى (ئىچىملىك باشقۇرغۇچى) 292
3. ئېلباشى (ئاتخانا باشلىقى — مىراخۇر) 298
4. جامەدار (كىيىمچى) 299
5. باشقا ساراي خىزمەتلىرى ۋە خىزمەتچىلىرى 301
3 — بۆلۈم مەركىزىي ۋە يەرلىك تەشكىلاتلار 308
A. باشلىقلارنىڭ دەرىجىلىرى 308
1. مەمۇرىيەتلەر ۋە ئۇنۋانلار 308
2. خىزمەتتە لاياقەتلىك بولـۇش، ئەمـەلـىيەتـنىڭ
سىنىقىدىن ئۆتۈش 320
3. خەلپـەت (نائىب — باش ۋالىي)..... 323
4. كېڭەش مۇئەسسەسى ۋە مەسلىھەتچىلەر 325
B. ۋەزىر ۋە مەركىزىي تەشكىلاتـلار 329
1. يۇغرۇش (ۋەزىـر) 329
2. بۈيۈك دىۋان 335
3. باشقا دىۋانلار 336
C. يەرلىك تەشكىلاتلار 354

4 — بۆلۈم قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي تەشكىلى 371
A. ئارمىيىنى تەشكىل قىلغان ئامىللار 371
1. ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى 372
2. خاس قوشۇنلار 382
3. خانـدان ئەزالىرى بىلەن ۋالىيـلارنـىڭ ۋە باشقا
دۆلـەت خادىملىرىنىڭ ھەربىي كۈچلىرى 385
4. دۆلەتكە تەۋە چىگىل، قارلۇق، ئۇغـراق ۋە باشقا
تۈركـىي خەلقـلەرنـىڭ تـەشكـىلاتلىرىغا مـەنسـۇپ
ھـەربىي كۈچلەر 388
B. ھەربىي يۇرۇشتىكى قوشۇننىڭ ئەھۋالى 390
1. ئارمـىيەنىڭ تەرتـىپ - ئىنتىزامى 392
2. قونـالغۇ ۋە قارارگاھ..... 395
3. كېچە ۋە كۈندۈزلۈك ھەربىكەتـلەر 397
4. خەۋەرلىشىش 413
C. تەشكىلات، ئەمەل ۋە دەرىجىلەر 414
1. ھەربىي قىسىملار ۋە قوماندانلارنىڭ ئۇنۋانلىرى... 414
2. باش قـومـانـدانـنىڭ ئالاھـىدىلـىكلـىرى ۋە
ۋەزىپىلىرى 422
D. قوراللار 426
خاتىمە..... 445
ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى 454

سۆز بېشى

قاراخانىيلار دۆلىتى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلامىيەتنى دەسلەپ قوبۇل قىلغان ئۇيغۇر دۆلىتى ئىدى. بۇ دۆلەت ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىپ، ئىسلام مەدەنىيىتى دائىرىسىگە كىردى. شۇنداق قىلىپ، بۇ دەۋردە كۆك تۈركىلەر بىلەن باشلىنىپ، قاراخانىيلار زامانىدا تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتى ئۇچرىشىپ ئارىلىشىپ كەتتى ۋە ئۇيغۇر - ئىسلام مەدەنىيىتى دەپ ئاتالغان تارىخىي تەرەققىيات دەۋرى باشلاندى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخى تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا بەك مۇھىم ئورۇن ئىگىلەيدۇ.

لېكىن ئەھۋال شۇنداق بولسىمۇ، شۇ دەۋر تارىخىنىڭ ھازىرغىچە ئەملىيەتكە ئۇيغۇن بىر شەكىلدە تەتقىق قىلىنىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىنى كۆرمىدۇق. بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى مەنبەلىرىمىزنىڭ يېتەرسىزلىكىدۇر. مەنبەلىرىمىزنىڭ يېتەرسىزلىكى شۇنچىلىككى، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئىسلامىيەتنى قانداق ۋە قايسى شارائىتتا قوبۇل قىلغانلىقىنى ئېنىق بىلىسەكمۇ، ئەمما قاراخانىيلار خانىدانىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، دۆلەت بولۇپ قۇرۇلۇشى ۋە دەسلەپكى زامانلىرى ھەققىدە ھېچ قانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، بۇ دۆلەتنىڭ تارىخى ھەققىدە پەقەت X ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ بەزى مۇھىم مەلۇماتلار بېرىلىشكە باشلىغان. بۇ مەلۇماتلارنى قاراخانىيلار بىلەن سامانىيلارنىڭ سىياسىي مۇناسىۋەتلىرىدە ۋەزىيەتنىڭ سامانىيلار زىمىنىغا تەرەققىي قىلىشىغا باشلىغان چاغدىن ئېتىبارەن خېلى ئېنىق بىلگىلى بولىدۇ. دېمەك، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارى بۇغرا قاراخان ھارۇن بىن مۇسانىڭ مىلادى 992 - يىلدا ماۋرا ئۇننەھرنى ئىشغال قىلىشى ۋە ئاخىرى 999 - يىلى ئىلىگ خان (ناسىر بىن ئەلى) تەرىپىدىن سامانىيلار دۆلىتىگە خاتىمە بېرىلگەندىن كېيىن، ئىسلام ئاپتورلىرى بولۇپمۇ غەزنەۋىيلەر دۆلەتلىرىنىڭ تارىخچىلىرى قاراخانىيلارنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك خەۋەرلەرگە تېخىمۇ كۆپرەك ئورۇن بېرىش ئۈچۈن، بۇ دۆلەتنىڭ تارىخى ھەققىدە خېلىلا ئەتراپلىق مەلۇمات بېرىشكە باشلىغانىدى. دېمەك، XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن، بۇ دۆلەتنىڭ تارىخى ھەققىدىكى مەلۇماتلار كۆپەيدى. بۇ ئەسىردىكى قاراخانىيلار تارىخى ئايدىڭلاشتى. بۇ ئايدىڭلىشىش سۇلتان سەنجەر سەلجۇقىي دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بەزىدە ئازىيىپ، بەزىدە كۆپىيىپ باردى. بۇنىڭدىن كېيىن قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ مۇنەۋەر بولۇش تارىخى بولغان 1212 - يىلىغىچە بولغان مەلۇماتلار بەزى ۋەقەلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يەنىلا ئايدىڭلاشماي قالدى.

شۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، قاراخانىيلار تارىخىنى پۈتۈنلەي يورۇتۇپ بېرەلمەيدىغان مەنبەلەردىن مەھرۇم بولدۇق. شۇڭا، قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ بىر پۈتۈن شەجەرىسىنىمۇ بىكىتىشكە مۇمكىنچىلىك بولمىدى. قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقات مەۋجۇت مەنبەلەرنىڭ يار بېرىشىچە تۈرلۈك ساھەلەر بويىچە يولداشلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، چەكلىك بولسىمۇ

بۇ دەۋرنىڭ سىياسىي ۋەقەلىرىنى يورۇتۇپ بېرەلىگۈدەك دەرىجىدىكى نەتىجىلەر قولتۇرغا قويۇلدى.

لېكىن قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ مەدەنىيەت ھاياتى ئۈستىدىكى ئەمگەكلەر تولىمۇ يېتەرسىز بولۇپ قالدى، ھەتتا بىر ئىككى ئايرىم ماۋزۇلاردىن باشقا، قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى جەھەتتىكى تەتقىقاتلار بۈگۈنگىچە زادىلا قولغا ئېلىنمىدى. شۇ ۋەجىدىن، تۈركىي خەلقلەردە قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن ئىدارىچىلىق ئەنئەنىسىنىڭ شۇ دەۋردە قانداق بىر ئەھۋالدا ئىكەنلىكى توغرىسىدا چوڭ بىر بوشلۇق پەيدا بولدى. قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى ھەققىدە بىز ئېگە بولغان مەلۇماتلارغا قانداق باھا بېرىش بۇ ساھەدىكى بوشلۇقنى قىسمەن بولسىمۇ تولدۇرۇپ، يېڭى بىر مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرگەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۇ يېڭى مۇھىتقا قانچىلىك دائىرىدە ئۇيغۇنلاشقانلىرىنمۇ ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسلام مەدەنىيىتى دائىرىسىگە كىرىش بىلەن تەڭ، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىدارىچىلىق چۈشەنچىسى تۈرلۈك دۆلەت مۇئەسسەسىلىرى ۋە ھەربىي تەشكىلات نۇقتىئىنەزەرلىرى ئىچىدە ئۆز مىللىي ئەنئەنىلىرىگە قانچىلىك دەرىجىدە باغلىنىق ئىكەنلىكى ۋە ئىسلامىيەت چارىلىرىنى ۋە مۇئەسسەسىلەرنى قايسى ئۆلچەمدە ئۆزلەشتۈرگەنلىكلىرى ھەققىدىكى ماۋزۇمۇ مەلۇم دەرىجىدە يورۇتۇلغان بولىدۇ. بۇ ھەم قاراخانىيلار تارىخى ئۈچۈنمۇ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىخى ئۈچۈنمۇ چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، بۇ كېيىنكى چاغلاردا قاراخانىيلارنىڭ ئىدارىچىلىق ئەنئەنىلىرىدىكى تۈرلۈك ئامىللارنى كەڭ كۆلەمدە قوغدايدىغان ۋە ئۇيغۇرلاردىن باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ دۆلەت بولۇپ ئۇيۇشۇشىدا پەلەمپەيلىك رولىنى ئوينىغانىدى.

دېمەك، تارىختا خېلى ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغان قاراخانىيلار سىياسىي دۆلەت تەشكىلات تارىخىغا ئىنتايىن سەل قارىغاندى. شۇڭا، بىز بۇ كىتابىمىزدا XI ئەسىردىكى قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا تىرىشتۇق.

«XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى قانداق ئىدى؟» دېگەن سوئالغا مۇنۇ جاۋابنى بېرىش مۇمكىن: ئالدى بىلەن، قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى ھەققىدىكى چۈشەنچىنى مەلۇم بىر دەۋر بىلەن چەكلەپ قويماسىتىن، ئۇنى بىر پۈتۈن ھالدا چۈشىنىش كېرەك. ھالبۇكى، بۇ دەۋر 300 يىلدىن كۆپرەك ئۇزۇن بىر دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندى. شۇڭا، بۇ ھەقتىكى مەنبەلەرنىڭ بىزنىڭ قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى كۆزىتىشىمىزگە ئازلىق قىلىشى مۇقەررەر. قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى ھەققىدىكى مەلۇماتلاردا قاراخانىيلارنىڭ تۇرلۈك دۆلەت مۇئەسسەسلىرى ۋە ئۇلارنىڭ فۇنكسىيىسى، دۆلەت ئەركانلىرىنىڭ ئۇنۋانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ رولى ھەققىدە زامان ۋە ماكانغا باغلانغان ھالدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەر قىسقىچىلا كۆرسىتىلىپ ئۆتۈلگەن. ھالبۇكى، بۇ دۆلەتنىڭ تارىخى ھەققىدە XI ئەسىرگىچە بولغان مەلۇماتلار بۇ ئۆزگىرىشلەرنى بېكىتىش ئۈياقتا تۇرسۇن، مۇئەسسەسلەرنىڭ نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقىمۇ يەتمەيدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ دۆلەتنىڭ سىياسىي تارىخى ھەققىدە مەنبەلەردە بار بولغان ئاشۇ ئازغىنا مەلۇماتلارمۇ قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي تارىخى جەھەتتە بولۇپمۇ مەدەنىيەت ۋە تەشكىلات تارىخى جەھەتتە XI ئەسىرە يېزىلغان مەنبەلەردىن كەلگەن، بولۇپمۇ بۇ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يېزىلغان ئىككى يېرىم

ئەسەر «قۇتادغۇ بىلىگ» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ مەدەنىيەت ھاياتى، مەمۇرىي ۋە ھەربىي تەشكىلاتى ھەققىدىمۇ خېلى قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىلدى. بىز بۇ مەلۇماتلارنى ئەينى دەۋرگە ئائىت ۋەقىپلەر، مەھكىمە خاتىرىلىرى، يەر سېتىش ھۆججەتلىرىگە ئوخشاش ماتېرىياللارنى ئاساس قىلغان ھالدا باشقا مەنبەلەر بىلەن تولۇقلاش، كېڭەيتىش ئارقىلىق قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى ھەققىدىكى بەزى ئۆزگىرىشلەرنى بىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايمىز. XI ئەسىردە قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى ھەققىدە يېزىلغان مەلۇماتلارنىڭ كۆپچىلىكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن بەلەن مۇناسىۋەتلىك. قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان ياغما، قارلۇق، چىگىل ۋە تۇخسى ... لارغا ئوخشاش ئۇيغۇر قوۋملىرى X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۈپ - تۈپ ھالەتتە ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغانىدى. شۇڭا XI ئەسىرگىچە بولۇپمۇ بۇ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە بولغان دەۋر ئىچىدە، ئىسلامىيەتنىڭ دۆلەت مۇئەسسەسلىرى بىلەن باشقا بىر تۈتاش ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى ۋە ئادەتلىرىنىڭ ئۇلار ئۈستىدە يېتەرلىك دەرىجىدە ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقىمۇ شۈبھىسىز. شۇنداق تەسىرگە قارىماستىن، قاراخانىيلار دۆلىتى ئۆزىنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇئەسسەسلىرىدە خېلى دەرىجىدە قەدىمكى ئىدارىچىلىق ئۇسۇلىنى ۋە ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە ئىسلامىيەت ئۇسۇللىرىنىمۇ خېلى دەرىجىدە ئۆزلەشتۈرگەنىدى. شۇڭا، بىز بۇ ھالەتنى ئۆزگەرتمەسلىك ئۈچۈن، ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن بۇيانقى دۆلەت تەشكىلاتىنىڭ تۈرلۈك فورماتسىيىسى ھەققىدىكى مەنبەلەر باشقا مەنبەلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ بولغانلىقتىن، ئەمگىكىمىزنى XI ئەسىر

بىلەن چەكلەشنى مۇڭاپىق تاپتۇق. نىھايەت، XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ بەزى ئايرىم خاتىرىلەرنى ھىسابقا ئالماغاندا، قاراخانىيلارنىڭ تۈرلۈك مۇئەسسەسلىرىنىڭ پائالىيىتى ھەققىدە يېزىلغان مەلۇماتلار كۆپ قالمىغان. دېمەك، XI ئەسىردىن كېيىن ئىلگىرىكى مەلۇماتلارغا ئوخشاشلا XI ئەسىردىن كېيىن يېزىلغان مەلۇماتلارمۇ ئانچە تولۇق بولمىغانلىقتىن، بۇ ھەقتىكى تېمىمىزنى پەقەت مۇشۇ دەۋر بىلەن چەكلەپ تۇرۇشنى لايىق تاپتۇق.

كىتاب سۆز بېشىدىن كېيىن، مەنبەلەر ۋە تەتقىقاتلار، كىرىش سۆز ۋە تۆت ئاساسىي بۆلۈمدىن تۈزۈلدى.

بۇ كىتابنىڭ مەنبەلەر ۋە تەتقىقاتلار قىسمىدا بۇ كىتابنى يېزىش داۋامىدا مۇراجىئەت قىلىنغان مەنبەلەر قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى ۋە بۇ مەنبەلەر ئۇستىدە مۇئەللىپنىڭ تەھلىلى ئورۇن ئالدى؛ سۆز بېشىدا يەنىلا مەركىزىي تېمىنى چۆرىدىگەن ھالدا قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن تارتىپ XII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان سىياسىي تارىخى سۆزلەندى.

كىتابنىڭ بىرىنچى بۆلۈمى «قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەت مەسىلىسى» ۋە «ھۆكۈمدار» دېگەن مەزمۇنلارغا ئايرىلدى. بۇ مەزمۇنلار يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئالەمشۇمۇل ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىگ» تە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانىدى. بۇ بۆلۈمدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى، دۆلەت ۋە سىياسىي ئىقتىدار ئۇقۇملىرى، ھۆكۈمدارلارنىڭ بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلەر ۋە ھۆكۈمدار - خەلق (پۇقرا) مۇناسىۋەتلىرى ئۇستىدە مەلۇمات بېرىلگەن. يەنە شۇ بۆلۈمدە ھۆكۈمدار ۋە ھۆكۈمدارنىڭ ئائىلىسى ئۇستىدىمۇ توختىلىپ، ھۆكۈمرانلىق ئالامەتلىرى، ھۆكۈمدارنىڭ كۈندىلىك ھاياتى ۋە ساراي ئەھلىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىرىدىن باشقا، خاتۇنلار بىلەن شاھزادىلەر ھەققىدىمۇ مەلۇمات بېرىلدى.

ئىككىنچى بۆلۈمدە سارای تەشكىلاتلىرى ھەققىدە، ئۇلۇغ ھاجىپ ۋە ھاجىپلار بىلەن قوۋۇقچىباشى، مۈلكىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ھۆكۈمدارنىڭ شەخسىي ۋە سارای تۇرمۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك خىزمەتلەرگە قارايدىغان باشقا خادىملار ھەققىدە مەلۇمات بېرىلدى.

ئۈچىنچى بۆلۈمدە مەركەزدىكى ۋە يەرلىك ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلار سۆزلەندى. بۇ ھەقتە مەلۇماتلار كۆپ بولمىغانلىقتىن، مۇئەللىپ مەركەزدىكى ۋە يەرلىك ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلار ھەققىدە ئالدى بىلەن مەمۇرىي خادىملار تەبىقىسى ئۇلارنىڭ فۇنكسىيىسى ئۇستىدىلا توختالدى. ئۇندىن كېيىن، ۋەزىر - ۋۇزرالار بىلەن ئۇلارغا باغلىق بولغان مەركەزدىكى تەشكىلاتلارنىڭ ماھىيەتلىك فۇنكسىيىسى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلدى. يەرلىك ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلار تېمىسىدا ھۆكۈمدار نامىدىن ئىدارە قىلىشنىڭ قانداق شەكىلدە بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن، يەرلىك ھەر دەرىجىلىك رەسمىي دۆلەت خادىملىرى بىلەن يەرلىك ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلار ۋە بۇ تەشكىلاتلارنىڭ باشلىقلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلدى.

مۇئەللىپ كىتابنىڭ تۆتىنچى بۆلۈمدە ھەربىي تەشكىلاتلار ئۇستىدە توختالدى. بۇ بۆلۈمدە قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھەربىي قوشۇنىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن تەركىبلەر سۆزلەندى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ھەربىي يۈرۈش ھالىتىدىكى بىر قوشۇننىڭ تەرتىپى، كېچە ۋە كۈندۈزلۈك ھەرىكىتى ھەم خەۋەرلىشىش ماۋزۇلىرىغا ئورۇن بېرىلدى. يەنە شۇ بۆلۈمدە ھەربىي قوشۇننىڭ تەشكىلاتى ۋە دەرىجىلىرى بىلەن قوراللىرى ئۇستىدىمۇ تەتقىقات

ئېلىپ بېرىلغان، بولۇپمۇ قوراللارنىڭ ياسىلىشى ۋە تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلىرىگە ئائىت ئايرىم مەلۇماتلار بېرىلگەن.

كىتاب خاتىمە، ئىزاھلار ۋە بېبىلىئوگرافىيە بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. سېلىشتۇرۇپ تېپىشقا ئوڭاي بولۇشى ئۈچۈن، ئىزاھلار بىر پۈتۈن نومۇرلانغان ھالەتتە بېرىلدى.

قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى ھەققىدىكى ماۋزۇنى ئىشلەش ۋاقتىدا ھەممىلا يەردە بولۇپمۇ غەزنەۋىيلەر، بۈيۈك سەلچۇقىيلار ۋە ئاناتولىيە سەلچۇقىي دۆلەتلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئورتاق نۇقتىلارغا ئىشارەت بېرىشكە تىرىشتۇق. چۈنكى، بۇنىڭدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىدارە قىلىش ئەنئەنىلىرىگە ئەھمىيەت بېرىش ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىزچىللىقىنى ساقلاش كۆزدە تۇتۇلدى.

دوتسېنت، دوكتور رىشات گەنج

مەنبەلەر ۋە تەتقىقاتلار

A. مەنبەلەر

بۇ تېمىدا گەرچە بەزى بوشلۇقلار ۋە ئىشەنچسىز تەرەپلەر بولسىمۇ، ئەمما بىز ئۇنى خېلى دەرىجىدە تەپسىلىي يورۇتۇپ بېرەلەيدىغان تۈركچە، ئەرەبچە، پارسچە مەنبەلەرگە ئىگىمىز. تەتقىقاتىمىزدا بۇ تېما بىلەن مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيال مەنبەلىرى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلدى، قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي تارىخى ئۈچۈن بىرىنچى قول مەنبەلەر بولۇش بىلەن بىللە، تېمىمىزغا مۇناسىۋەتسىز مەنبەلەر ئۈستىدىمۇ قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈلدى. مەنبە ھېسابلانمايدىغان كېيىنكى ھۈججەتلەر ئۈستىدە زادى توختالمىدۇق. تېمىمىزغا مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەرگە كەلسەك، ئۇلار ماۋزۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

كىتابلار

قاراخانىيلارغا دائىر بەزى كىتابلار نەشىر قىلىندى ۋە نەشىر قىلىنماقتا. بۇلاردىن مىلادى 1042 - يىلى يانۋاردا پەرغانىنىڭ ئىسفارە شەھىرىگە يېقىن ۋارۇق قىيالىقى ئۈستىدە قېزىۋېلىنغان، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈش جەريا-

ئىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان قول يازما — بىرىنچى قوللۇق مەلۇمات (1) ھېسابلىنىدۇ. بىز يازماقچى بولغان دەۋرگە ئائىت يەنە بىر كىتابنىڭ تېكىستى نەقىشبەندى تەرىقىتىنىڭ دەسلەپكى شەيخى باھائۇددىن مۇھەممەد بىن مۇھەممەد ئەل - بۇخارىنىڭ (ھىجرىيە 718 - 792 = مىلادى 1318 — 1389) قىممەتلىك سۆزلىرى، كارامەتلىرى، ھېكايىلىرىنى ئاڭلىتىدىغان «رىسالەئى باھائىيە»دېگەن قول يازمىدا ئورۇن ئالغان(2). يەنە شۇ دەۋرگە ئائىت ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم بىن ناسىرنىڭ سەمەرقەنتتىكى مەدرىسىگە تەئەللۇق كىتابلارنىڭ پارچىلىرىمۇ بېسىلدى(3). ئەمما ئۈچ كىتابتا بىرنەچچە ئىسىم ۋە ئۇنۋاندىن باشقا، تېمىمىز ئۈچۈن مۇھىم نەرسىلەر تېپىلمىدى.

(1) بۇ كىتاب A، ئىنوسترانتسوۋ تەرىپىدىن ئېتنوگرافىيە ۋە ئانتروپولوگىيە مۇزېيى مەجمۇئەسىدە (لېنىنگراد، 1917 — 1925، V جىلد. 553—556 - بەتلىرى) بېسىلغان. بۇ كىتاب تۈركىستان ئارخېئولوگىيە جەمئىيىتى مەجمۇئەسى (IX جىلىد، 43 — 47 - بەتلەر) دە ئالاھىدە بېسىلدى، تۈركچە تەرجىمىسىنى زەكى ۋەلىدى توغان ئۆزى قىلغانىدى (توغان: «قاراخانىيلار» 43 - بەت).

(2) قەيسەرى رەشىدى ئەپەندى كىتابخانىسى 1110 - نومۇر، 65 - بەت. ئاپتورى ۋە يېزىلىش تارىخى بېكىتىلمىگەن. ز. ۋ. توغان غەربىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىدىن شەمسۇلمۇلك ئەبۇل ھەسەن ناسىربىن ئىبراھىم (1068 — 1080) تەرىپىدىن ياسىتىلغان رىباتى مەلىكنىڭ دەرۋازىسى ئۈستىگە يېزىلغان تېكىستنىڭ بۇ ئەسەردە بارلىقىنى خەۋەر قىلغانىدى («قاراخانىيلار تارىخىغا ئائىت بەزى خاتىرىلەر». تۈرك يۇرتى مەجمۇئەسى، 1966 - يىلى، نويابىر، 7 -، 10 - بەتلەر

(3) بۇ كىتابنىڭ پارچىلىرى ئۈستىدە پەقەت «مۇلك لىللاھ» ۋە «ئەل - ۋاھىد - ئەل قاھھار» سۆزلىرىنىلا ئوقۇش مۇمكىن بولدى. بۇ كىتابلار بىلەن تېما بولغان مەدرىسە ھەققىدە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن، ئەمەل ئەسىنىڭ «بۆرى تىكىن تامغاچ بۇغرا قاراخاقان ئىبراھىمنىڭ (ھ. 444—460، م. 1052—1068) سەمەرقەنتتە تىكلىگەن ئابىدىلىرى» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ. «سەنئەت تارىخى يىللىقى»، VIII، ئىستانبول، 1979، 37 -، 55 - بەت.

پۇللار

قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن قۇيدۇرۇلغان پۇللاردىن مۇھىم بىر قىسمى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلدى. بۇ پۇللار بىز تەتقىق قىلماقچى بولغان تېما ئۈستىدە پەقەت بەزى ھۆكۈمدار ئۇنۋانلىرى بىلەن پۇللارنىڭ قۇيۇلغان يېرى، ھۆكۈمەت، رايۇن ۋە ۋىلايەت مەركەزلىرى جەھەتتىن مەنبەلىرىمىز قاتارىدىن ئورۇن ئالدى(4).

ۋەقپىلەر

قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرى تۈرلۈك شەھەرلەردە بىرمۇنچىلىغان ئىلىم ۋە خەيرىيەت ئورگانلىرى تەسىس قىلىپ، بۇلار ئۈچۈن نۇرغۇن ۋە قىممەتلىك ۋەقپىلەرنى ئايرىغانىدى. بۇلاردىن پەقەت ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم بىن ناسىرغا ئائىت بىر مەدرىسە بىلەن يەنە بىر دوختۇرخانا (دارۇل - مارزا) ۋەقپىسى بىزگىچە

(4) قاراخانىيلارنىڭ پۇللىرى ھەققىدە ستانلېي - لانېپوۋلې stanley - lanepoole, نىڭ catalogue of oriental coins in the British Museum, London, 1876، II, بەت. 120-, 126, 1889, ix, 193 — 197 بەت; ۋە ئا. ماركوۋنىڭ in ventarniy katalog Musulmanskih Monet impratorskago Ermitaja, petersburg, 1896—1904، 192— 294، 849 — 852 — 883—924 بەتلەرگە ھەمدە ئەھمەد تەۋھىد: «مۇزەيى ھۇمايۇن مەسكۇكاتى قەدىمەئى ئىسلامىيە كاتالوگى»، ئىستانبول، 1321، IV، 1 — 36 - بەتلەرگە قارالسۇن. بۇ پۇللاردىن بەزىلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار ھەققىدە بېبلىئوگرافىك مەلۇمات ئۈچۈن، پرىتاكنىڭ قاراخانىيلار ھەققىدە يازغان ماقالىسىگە قارالسۇن، 271 - بەت.

يېتىپ كېلەلىدى. تېمىمىز بولغان بۇ ۋەقپە ھۆججەتلىرىنىڭ ھەر ئىككىلىسى نەشر قىلىنغان بولۇپ، بۇلار دەۋرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تارىخىغا ۋە ئەدلىيە ئىشلىرىغا ئائىت بەزى ئورگان ۋە مەمۇرىيەت ئۇنۋانلىرى جەھەتتىن قىممەتلىك بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ(5).

ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىمنىڭ ئوغلى شەمسۇلمۇلكنىڭ (1068 — 1080) نىڭ يادىكارلىقلىرى ئىچىدە ربباتى

(5) بۇ ۋەقپىلەر ۋەقپە تەسىس قىلىش تېمىسىدا ئەڭ قەدىمكى ئىككى ئۆرنەك بولۇپ قوبۇل قىلىنغان ۋە ئىسلام قانۇنشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بىر - بىرىدىن كۆچۈرۈلۈپ ئازغىنا پەرقلىرى بىلىنىپ تەكرارلىنىپ كەلمەكتە. ز. ۋ. توغان ۋەقپىلەرنىڭ بۇخارالىق فەقىھ بۇرھانوددىن مۇھەممەد ئىبن مازە ئەل - بۇخارىنىڭ فەقىھگە ئائىت «ئەل مۇھىتۇل بۇرھانى» سىنىڭ «شۇرۇت» قىسمىدا (سۈلايمانىيە كۈتۈپخانىسى، نومۇر: 601، 72_a — 77_a) بار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن ۋە بۇلاردىن مەدرىسە ۋەقپىسىنى قىسمەن نەشر قىلغانىدى (2 - نومۇرلۇق ئىزاھاتنامى كۆرسىتىلگەن ماقالە، 10 - بەت). بۇ ۋەقپىنىڭ كىتابۇل مۇھىتنىڭ ھەمدىيە (558 - نومۇر 181 — 183_a) نۇسخىسىدىمۇ بارلىقى بىلدۈرۈلگەنىدى. (يوسوپ زىيا قاۋاقچى: «XI ۋە XII ئەسىرلەردە قاراخانىيلار دەۋرىدە ماۋرا ئۇننەھر ئىسلام ھوقۇقچىلىرى»، ئەنقەرە 1976، 109 — 110 - بەتلەر. پەقەت بۇ يەردە قانداق بولمىسۇن بىر خىل تالىق بولۇپ، ۋەقپىلەرنىڭ ۋاراقلىرى 189_a - 181_b قىلىپ خاتىرىلەنگەن). زەكى ۋەلىدى توغاننىڭ ماقالىسىدىن كېيىن، ھەر ئىككى ۋەقپىنىڭ تېكىستلىرى فرانسۇزچە تەرجىمىلىرى بىلەن بىرلىكتە بېسىلدى.
(مۇھەممەد قادىر Deux Actes De Waqf D,un Qarahanide D,Asie Centrale, Jurnal Asiatique, tome ccl V/3 — 4 (Paris, 1967) 315 — 320 - بەت).

مەلىككە ئائىت بىر ۋەقپىنىڭ بارلىقى بىلىنگەن بولسىمۇ(6)، بۇ ۋەقپە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

تارىخچىلار، ھۆججەتلەر

تېمىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تاساسىي تارىخچى ھۆججەتلىرىنى يەركەن ئەتراپىدا تاسادىپەن تېپىلىپ قالغان بەزى مەھكىمە خاتىرىلىرى بىلەن يەر ئۆلچەشتىش توغرىسىدىكى ھۆججەتلەر تەشكىل قىلىدۇ. 1911 - يىلى يەركەن ئەتراپىدىكى رابۇلدا تېپىلغان 15 تەك ئۇيغۇرچە ۋە ئەرەبچە يېزىلغان مەھكىمە قارارلىرى ۋە كىشىلەر تارىسىدىكى مەخسۇس توختاملارنى بېكىتكەن ئېلىم - بېرىم ھۆججەتلىرى بىلەن بىللە پ. پېللىئوت (P. Pelliot) تەرىپىدىن تېپىلغان ئۇچ پارچە ئەرەبچە سودا - سېتىق توغرىسىدىكى ھۆججەتمۇ بىز تەتقىق قىلىۋاتقان تېمىمىزنىڭ بەزى تەرەپلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە بىزنى قىممەتلىك بىلىملەر بىلەن تەمىنلەيدۇ. بىر قىسىم XII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا ئائىت بولغان ۋە بىر قىسىمنىڭ تارىخى ئېنىق بولمىغان بۇ ھۆججەتلەر قازىكالان مەھكىمىسى ۋە بۇ مەھكىمىنىڭ رولى توغرۇلۇق بولۇپ، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مۈلكىي ۋە ھەربىي خادىملارنىڭ ئۇنۋانلىرىنى بېكىتىش جەھەتتە بەك ئەھمىيەتلىك مەنبەلەرنىمىز ئارىسىدىن ئورۇن ئالىدى. تېمىمىزغا دائىر ھۆججەتلەردىكى مەھكىمە خاتىرىلىرىنىڭ بىرىدە قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇشىدا ھۆكۈمدار بىلەن شاھزادىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەكىس ئەتتۈرىدىغان بىر قىسىم ئىبارىلەرنى ئۇچرىتىمىز. بۇ ئىبارىلەر ئۇيغۇر تارىخىدا ئۇچرايدىغان ئىبارىلەرگە ئوخشاش بولغاچقا، ئۇلارنى ئىزاھلاشتا ئۇيغۇر تارىخىدىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

(6) «رىسالەتى باھائىيە»، قەيسەرى رەشىد ئەپەندى، كۈتۈپخانا نومۇرى 1110، 65 - بەت.

دىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىگە دائىر بىلىملەرمۇ بار(7).

ئەسەرلەر

a خۇسۇسىي ئەسەرلەر:

تېمىمىزنىڭ مەنبەلىرى جەھەتتىن ئالدىنقى ئورۇنىنى شۇبھىسىزكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ 1069 — 1070 - يىللىرى يازغان «قۇتادغۇ بىلىگ» دېگەن ئەسىرى ئىگىلەيدۇ. بىز بالاساغۇندا تۆغۇلغان يۈسۈپنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش دەۋرى ھەققىدە تولۇق مەلۇماتقا ئىگە بولمىساقمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۆز زامانىسىدا ناھايىتى ياخشى تەربىيە كۆرگەنلىكىنى «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىنىڭ تەتقىقاتىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. كېيىن

(7) 1911 - يىلى تېپىلغان 15 پارچە ھوججەتنىڭ ئەسلى نۇسخىسى Library of the scool of oriental and African Studies (نومۇر: 63. يەركەن) دە ساقلانماقتا. بۇنىڭ ئەرەبچە بىر نۇسخىسى V. Barthold (V. بارتولد تەرىپىدىن The Bughrakhan Mentioned in the Qutadgu Bilig Bsos III (1923), 151 — 158 - بەتلەر؛ تۈركچە تەرجىمىسى: راغىب خۇلۇسى: «قۇتادغۇ بىلىگ دە زىكرى قىلىنغان بۇغراخان كىم دۇر؟». TM (1925) 221 — 226 - بەتلەر (تارىخىي ھۆججەتلەر 474 يا كى 494)، ئۇيغۇرچە يېزىلغان بەش پارچىسى شىناسى تىلگىن تەرىپىدىن (تېپىلغان ئەڭ قەدىمكى ئىسلامى ئۇيغۇرچە تېكىستلەر: «ئۇيغۇر مەرپلىرى بىلەن يېزىلغان قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت يەر سېتىش ھوججەتلىرى»، «سەلجۇقنامە» تەتقىقات مەجمۇئەسى، IV، ئەنقەرە: 1975، 157 — 186 - بەتلەر، بۇ ھوججەتلەرنىڭ تارىخىي يىللىرى: 1080 ۋە 1090) نەشر قىلىنىدى .P. پېللىئوت تەرىپىدىن تېپىلغان ئۈچ پارچە ئەرەبچە يەر سېتىش ھوججەتلىرى مۇندىن بۇرۇنراق خۇئارت (ci. Huart Trois Actes Notaries Arabes de yarkend' تەرىپىدىن Jurnal Asiatigue' 4. جىلد (1914)، 607 — 627 - بەتلەر، تارىخى ھۆججەت 489، 505، 508) نەشر قىلىنغانىدى.

قەشقەرگە كەلگەن يۈسۈپ ئۆزى يېزىشقا باشلىغان ئەسىرىنى بۇ يەردە تاماملاپ، قەشقەر ھۆكۈمدارى تامغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇئەلى ھەسەن بىن سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان. بۇ ئەسەر خاقان تەرىپىدىن قارشى ئېلىنغان، يۈسۈپمۇ شۇ مۇناسىۋەت بىلەن سارايغا كەلتۈرۈلۈپ ئەبۇئەلى ھەسەننىڭ خاس ھاجىپ لىقىغا كۆتۈرۈلگەن. ئەمما يۈسۈپ قەشقەرگە كەلمەستىنلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدارە قىلىش ئىشلىرى ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىگە ئۆ ئەنئەنىسى توغرىسىدىكى ئاساسىي بىلىملەرگە ئىگە ئىدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ بالاساغۇندا ياكى قاراخانىيلارنىڭ باشقا مەركەزلىرىدە بىرمەزگىل سارايى خىزمىتىدە بولغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىش مۇمكىن. چۈنكى، ئۇ خاس ھاجىپ بولىماستىن بۇرۇن يازغان بۇ ئەسەر قاراخانىيلارنىڭ سارايى تەشكىلاتى، بۇ تەشكىلات ئىچىدىكىلەرنىڭ ۋەزىپىلىرى ۋە كۈتۈش ئۇسۇللىرى ھەققىدە ئەڭ ئىنچىكە مۇپەسسەل بولغان بارلىق بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىگ» قاراخانىيلارنىڭ سارايى تەشكىلاتى تۈزۈلۈشىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان ئەڭ مۇھىم ماتېريال ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ سىرتىدا، يۈسۈپنىڭ مەركەزدىكى سىياسىي - مەمۇرىي، ھەربىي تەشكىلاتلار، نائىبلىق، مۇپەتتىشلىك ۋە قازىلىق جەھەتلىرىدىمۇ خەۋىرى بولۇپ، ئۇ سارايى تەشكىلاتى ھەققىدە ئازراق بولسىمۇ قىممەتلىك مەلۇماتلارنى بەرگەن. ئۇنىڭ تۈرلۈك مەمۇرىيەتلەر، مەمۇرىيەت ئۇنۋانلىرى ۋە دۆلەت خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈش توغرىسىدا يېزىلغان پىكىرلىرىمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. دېمەك، يۇقارقى بۇ خۇسۇسىيەتلەر تۆپەيلىدىن بىز كىتابنىڭ يېزىلىشتىكى ئەسلى مەقسىتى قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىنى چۈشەندۈرۈشلا ئەمەس، بەلكى دۆلەت ئەركانلىرىغا نەسىھەت قىلىش ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز. «قۇتادغۇ بىلىگ» نى تېمىمىزغا مۇناسى

ۆەتلىك بىردىنبىر نادىر ئەسەر دەپ ھېسابلىشىمىزدىكى يەنە بىر سەۋەب، يۇسۇپ بىرمۇنچە نەسىھەتلەرنى قىلىش بىلەن بىللە، ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋردىكى قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىنى جانلىق بىر ئۇلگە سۈپىتىدە كىشىلەرگە بىلدۈرمەكچى بولغانلىقىدىدۇر. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، يۇسۇپ ئۆز خىيالىدا جانلاندۇرغان سىياسىي تەشكىلاتنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا تىرىشقان بىر پەيلاسوپ سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەلكى قاراخانىيلار-نىڭ دۆلەت تەشكىلاتىنى ئىنتايىن ياخشى بىلگەن ۋە بۇ تەشكىلاتتا خاس ھاجىپلىققا ئوخشاش يۇقىرى ۋەزىپىنى زېممىسىگە ئالغان بىر دۆلەت ئەركانى سۈپىتىدە بۇ ئەسەرنى يازغان. بۇمۇ ئۇنىڭ ئەسىرنى قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى تېمىسىدا يېزىلغان خاس بىر ئەسەر سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشىمىزغا يېتەرلىك سەۋەبتۇر.

يۇسۇپنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى ۋە ھۆكۈمدار تېمىسىدا يازغانلىرىنى، تاكى ھۇنلار زامانىدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن تۈركىي خەلقلەردىكى ھاكىمىيەت ئۇقۇمى ۋە ھۆكۈمدار چۈشەنچىسىنىڭ ئىنىق بىر ئىپادىسى دەپ ئېيتالايمىز. شۇنداقلا، «قۇتادغۇ بىلىگ» ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئادالەت چۈشەنچىسى ۋە قانۇن تېمىلىرىنى يورۇتۇش جەھەتتىنمۇ قولىمىزدا بار بولغان ئەڭ قىممەتلىك مەنبە ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ بۇ تېمىدىكى نەسىھەتلىرىنى ئۇنىڭ ئۆز خىيالىدا جانلاندۇرغان ئىدىئاللار بولماستىن بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىكى دۆلەت تەلىماتلىرىنىڭ تەقەززاسى بولغان ئەنئەنىلىرىنىڭ بىرمۇ كۆرۈنۈشى دەپ قوبۇل قىلساق، خاتا قىلغان بولمايمىز. ئۇ ھەربىر تېمىنى ئۇيغۇر تىللىرىنىڭ نەسىھەتلىرى ۋە ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ماقال - تەمسىللىرىدىن پايدىلىنىپ يورۇتۇپ بەرگەنلىكى بۇنىڭ دەلىلىدۇر. يۇسۇپ

ئۆز ئەسىرىدە 400 دىن ئارتۇق يەردە بۇ ئۆرنەكلەردىن دەل جايىدا پايدىلانغان. ئۇ، تېمىسىنى نەزم شەكلىدە ئىشلىگەنلىكى ۋە بۇ قەدىمكى ماتېرىيالىنىمۇ ئۆز شېئىر قېلىپلىرى ئىچىگە كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن، 6645 بەيىتلىك بۇئەسىرىدە بۇ ماتېرىيالنىڭ مىقدارىنى ئېنىق بېكىتىشكە مۇمكىنچىلىك بولسىمۇ، بۇ بەيىتلارنىڭ ئەڭ ئاز بولغاندىمۇ بەشتىن بىرى قەدىمكى ماتېريالىلاردىن تەشكىل بولغان دېسەك، خاتالاشمايمىز.

دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىگ» ئالدى بىلەن بۇ جەھەتتىن ئىدارە قىلغۇچىلارغا دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ۋە چۈشىنىشنىڭ ئاساسىي ئاممىلىرىنى ئۆگەتكەن مەشھۇر بىر «سىياسەتنامە» بولۇشتىن تاشقىرى، ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم خەزىنىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. مانا شۇنداق بولۇش بىلەن بىرلىكتە ئەسەرنىڭ ئىلىم دۇنياسىغا تونۇلۇشى، ھەر خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىنىشى ۋە نەشر قىلىنىشى، ئەمما قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى ھەققىدە تېخى بىر تەتقىقات تېمىسىنىڭ ئوتتۇرىغا كەلمىگەنلىكى بىزنىڭ بۇ ھەقتە ئىشلىشىمىزگە تۈرتكە بولدى. بۇ جەھەتتىن تەقدىم قىلىنغان ئەمگىكىمىزنىڭ ئانا مەنبەسى «قۇتادغۇ بىلىگ» دۇر. كۆپلىگەن مەسىلىلەردە باشقا مەنبەلەردىن نەپ ئالالمىغانلىقىمىز تۈپەيلىدىن يالغۇز «قۇتادغۇ بىلىگ» كىلا باغلىق بولۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك، ئەلۋەتتە. شۇڭا، قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى جەھەتتە بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن بىلىملىرىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق بۇ ئەسەرنىڭ قىممىتىنى يەنىمۇ ئاشۇرۇشقا تىرىشقانلىقىلا، ئاندىن ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تەرەپلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە پايدىلىق نەتىجىلەرنى قولغا

كەلتۈرگىلى بولىدۇ(8).

b. ئومۇمىي ئەسەرلەر:

تېمىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئومۇمىي ئەسەرلەر ئىچىدە يەنە بىر ئۇيغۇر ئاپتورنىڭ نادىر ئەسىرى — مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بار. بۇ ئەسەر مىلادى 1074 - يىلى يېزىپ تاماملانغان ۋە ئاببا سىيلار خەلىپىنىسى ئەل - مۇقتەدىي بىئەمرۇللاھقا سۇنۇلغان. كىتابنىڭ نامىدىنلا بىز بۇ نادىر ئەسەرنىڭ ئۆز دەۋرىنىڭ شېئىر ۋە ئېغىز - ئەدەبىياتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان زور ھەجىملىك بىر قامۇس ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ ئەسەر ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىل ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ھەقىقىي خەزىنىسى بولۇپ قالىدى. بۇ ئەسەردە تۈرلۈك سۆزلەرگە تەبىر بەرگەندە، ئۆرنەكلەر بېرىلىش بىلەن تەڭ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ جۇغراپىيىسىگە، تارىخىغا، ئېتنوگرافىيىسىگە، داستان ۋە ئەپسانىلىرىگە ئائىت ئىنتايىن قىممەتلىك بىلىملەرمۇ بېرىلگەن. بۇ ئەسەردە يەنە ئۇيغۇر -

(8) 1825 - يىلىدىن بېرى ئىلىم دۇنياسىغا تونۇلغان يۇسۇپ خاس ھاجىبنىڭ بۇ مەشھۇر ئەسىرىنىڭ تۈرلۈك نەشرى ۋە تەرجىمىلىرى بولغىنىدەك، ر. ر. ئارات تەرىپىدىن بەك مۇكەممەل بىر نەشرى ۋە بۈگۈنكى تۈركچە تەرجىمىسىمۇ ئىشلەنگەنىدى [رەشىد رەھمەتى ئارات: «قۇتادغۇ بىلىگ I» (تېكىست)، ئىستانبۇل، 1947؛ رەشىد رەھمەتى ئارات: «قۇتادغۇ بىلىگ II» (تەرجىمىسى)، ئەنقەرە، 1959-2 - باسمىسى. 1974]. I تومنىڭ كىرىشىدە ئەسەرنىڭ يېزىلغان دەۋرى، ئاپتورى ۋە دەققىتىمىزگە سۇنۇلغان ھۆكۈمدار بىلەن بۈگۈن قولىمىزدىكى بار نۇسخىلىرى ھەققىدە كەڭ مەلۇمات بېرىلگەن. II تومنىڭ كىرىش سۆزىدە بۇرۇنقىسى نەشر ۋە تەرجمە پائالىيەتلىرى ھەققىدە قىسقا مەلۇمات بېرىلگەن. بىز بۇ تەتقىقاتلىرىمىزدا ئاراتنىڭ نەشرى ۋە تەرجىمىسىنى قوللاندۇق.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك ھاياتى، ئادەتلىرى، يېمەك - ئىچمىكى، كىيىم - كېچەكى، تۇرالغۇ جايلىرى، قوراللار، تۈرلۈك ماددىي مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي تۈرمۇشىغا ئائىت ئىنتايىن مول ماتېرىياللار تېپىلغان. مەھمۇد قەشقەرى بۇ ئەسەردە ئۆز نەسەبىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېسىلزادىلىرىدىن كەلگەنلىكىنى تىلغا ئالغان ۋە قاراخانىيلار ئائىلىسىگە مەنسۇپ بەزى مۇھىم شەخسلەردىن، مەسىلەن، مۇھەممەد چاقىرتۇڭخان ئوغلى نىزا-مەددىن ئىسرافىل تۇغان تەكىندىن بەزى رىۋايەتلەرنى نەقىل كەلتۈرگەن. مەھمۇد قەشقەرى ئۆز ئەسىرىدە قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلارنىمۇ بەرگەن. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇنىڭ ئەسىرىنى دىققەت بىلەن قىلىنغان بىر تەتقىقات نەتىجىسى دېيىش مۇمكىن. بۇ ئۇنىڭ خاقانلار ئائىلىسىگە ئائىت بەزى ئادەت ۋە ئەنئەنىلەرنى ناھايىتى ئوبدان بىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ھۆكۈمدار ئائىلىسىگە مەنسۇپ بولغانلارنىڭ لەقەب ۋە ئۇنۋانلىرى بىلەن بەزى دۆلەت خادىم-لىرىنىڭ ئۇنۋانلىرى، بولۇپمۇ ھەربىي تەشكىلات ۋە قوراللار تېمىسىدا بەرگەن مەلۇماتلىرى يۇسۇپ خاس ھاجىبنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن خېلىلا كەڭ بولغان. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» تېمىلاردا يۇسۇپ خاس ھاجىبنىڭ يورۇتۇپ بېرىلمىگەن جايلىرىنى يورۇتۇپ بېرىش جەھەتتە پەۋقۇلئادده ئەھمىيەتكە ئىگە ھېسابلىنىدۇ. شۇ تۈپەيلىدىن، ئەينى دەۋر ۋە ئەينى مۇھىت يېتىشتۈرگەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ ۋە-كىللىرى بولغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد قەشقەرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى

توغرىسىدىكى مەلۇماتلار جەھەتتە بىر - بىرىدىن تولۇقلاپ كەلگەن(9).

مەنبەلىرىمىز تارىسىدىن ئورۇن ئالغان بولۇپمۇ ماۋرا-ئۇننەھر ۋەقەلىرى ھەققىدە مەلۇماتلار بەرگەن نەرشاھىنىڭ «تارىخىي بۇخارا» سى سامانىيلار ھۆكۈمدارى نۇھ بىن مەنسۇرغا (مىلادى 943 — 954) تەقدىم قىلىنغان بىر ئەسەر بولغانلىقى تىن، تېمىمىزغا مۇناسىۋەتسىز بولسىمۇ، ئەسەرنىڭ قولىمىزدا بار تېكىستى يەنى دەسلەپتە 1128 - يىلى ئەھمەد بىن ناسىر ئەل - قاباۋىيى تەرىپىدىن، كېيىن يەنە XII ئەسىر ئاپتورلىرى-دىن مۇھەممەد بىن زۇفەر تەرىپىدىن نۇرغۇن ئىلاۋىلار بىلەن 1178 - يىلى پارسچىغا قىلىنغان تەرجىمىسى بىز تەتقىق قىلىۋاتقان بۇ تېمىغا ئالاقىدار قىممەتلىك مەلۇماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ ئەسەردە ماۋرا ئۇننەھرىدىكى قاراخا-نىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ بىناكارلىق پائالىيەتلىرى ھەققىدە قىممەتلىك مەلۇماتلار بولغىنىغا ئوخشاش، قاراخانىيلارنىڭ

(9) ئۇيغۇرچە - ئەرەبچە ئېنسىكلوپېدىك لۇغەت خاراكتېرىدە يېزىلغان «تۇركىي تىللار دىۋانى» كېلىشى رىفات (بىلگە) تەرىپىدىن ئۇچ تۇم قىلىپ نەشر قىلىنغانىدى (ئامىرە مەتبەسى، ھىجرى 1333 — 1335/مىلادى 1915 — 1917). بۇ نەشردىن كېيىن، پۈتۈن ئەسەر ئوستىدە دەسلەپ جىددىي تەتقى-قات ئېلىپ بارغۇچى C. بروككېلمان (Brockelmann) تەرىپىدىن دىۋانىدىكى پۈتۈن سۆزلەر ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە رەتلىنىپ ئىزاھلاندى.

Mitteltürkischer Wortschatz Nach Mahmud al - kasgar,is Di-van Lugat al - Türk, Bibliotheca orientalis Hungarica 1, Buda-pest - Leipzig, 1928). ئاخىردا بېسىم ئاتالاي تەرىپىدىن قىلىنغان تەرجىمىسى، تۈرك تىل قۇرۇمى تەرىپىدىن، كېلىشى رىفاتنىڭ نەشرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلۇپ ئۇچ تۇم قىلىپ 1939 — 1941 - يىللىرى تارىسىدا نەشر قىلىندى. بۇ ئەمگىكىمىزدە بىز كېلىشى نەشرى بىلەن ئاتالاي تەرجىمە-سىنى سېلىشتۇرۇپ قوللاندۇق.

ساراي ئىشلىرى بىلەن بەزى ئىدارە ئىشلىرىمۇ يورۇتۇپ بېرىلگەن(10).

ماۋرا ئۇننەھرىدىكى قاراخانىيلارنىڭ ئاخىرقى مەزگىل-لىرىدە قىلىچ تارسلان‌خان ئوسمان بىن ئىبراھىم ۋەلىئەھد بولغان مەزگىلدە ئۇنىڭ كاتىبات دىۋانىنىڭ رەئىسلىكىنى ئاتاقلىغان مۇھەممەد ئەۋفىنىڭ «لوبابۇل - ئەلباب»(11)، «جەۋامىئۇل ھىكايەت» ۋە «لەۋامىئۇر - رىۋايەت»(12) نامىلىق ئەسەرلىرىمۇ بىزنى بەزى مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلىگەنلىكى

(10) ئەسەر Ch.Schefer تەرىپىدىن دەسلەپ تېمەن ھەمدە باشقا بەزى پارسچە تېكىستلار بىلەن بىرلىكتە فرانسۇزچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، بەت ئاستى ئىزاھلار قويۇلۇپ نەشىر قىلىنغانىدى. (chrestomathie persane,paris ،1883). كېيىن يەنە Schefer تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. (Description Topographique et Historique de Boughara, Pub lication de lL, Ecole des Langues orientales vivanates, III, series, vol. XIII,Paris,1892). ئەسەرنىڭ Schefr نەشرى ئاساس قىلىنىپ، تېھران ئۇنىۋېرسى-تېتنىڭ پروفېسورلىرىدىن رازاۋىينىڭ نەشرى(تېھران، 1317 س.) بىلەن سېلىش-تۇرۇلۇپ، بەت ئاستى ئىزاھلار قويۇلۇپ ئىشلەنگەن ئەرەبچە بىر ياخشى تەر-جىمىسى نەشر قىلىندى. («تارىخىي بۇخارا» نى ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلغۇچ ئىزاھلىغۇچىلار: ئەمىن ئابدۇلمەجىد بەدەۋى - ناسرۇللاھ مۇبەششىر ئەتتىرا-زى، قاھىرە، 1965). بىز، ئەسەرنىڭ بۇئەرەبچە تەرجىمىسىدىن پايدىلاندۇق.

(11) مۇھەممەد ئەۋفى: «لۇبا بۇل — ئەلباب» سەئىد نەفىي، تېھران نەشرى، 1335 بەت.

(12) مۇھەممەدئەۋفى: «جەۋامىئۇل — ھىكايەت» ۋە «لەۋامىئۇر - رىۋايەت» (بىز ئىشلەۋاتقان تېما بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىسمىنى) نەشر. V. بارتولد Turkestan vi Epohu Mongoskapo Nasestviya S. Petersburg, 1898 ،1 C. (تېكستلەر)، 83 - 101 (V. بارتولد ئەسەرنىڭ نامىنى بۇ يەردە «جامىئۇل - ھىكايەت» ۋە «لامىئۇر - رىۋايەت» دەپ خاتا يازغان).

ئۇچۇن ئەھمىيەتلىك مەنبەلەرنىمۇ ئىچىدىن ئورۇن ئالدى. بولۇپمۇ «جەۋامىئۇل - ھىكايەت» تە ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم بىلەن ئوغلى شەمسۇلمۇلك ناسىر دەۋرىدە دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ۋە بۇ دەۋردە ئورنىتىلغان تىنچلىق ۋە ئاساينىشلىق ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگىنىدەك ھۆكۈمدار ئۆلىمالار مۇناسىۋەتلىرى تېمىسىدىمۇ قىممەتلىك مەلۇمات بېرىدۇ.

سەمئانى يازغان «كىتابۇل ئەنساب» (13) مۇ بىز مەشغۇل بولۇۋاتقان دەۋرگە ئائىت قازىلىق، مۇئەللىملىك، خاتىپلىق ھەتتا قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىغا ئۇستات بولغان بەزى ئالىملار ۋە بۇلارنىڭ ۋەزىپىلىرى ھەمدە ھۆكۈمدارلارنىڭ بۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىگە دائىر بەزى مۇھىم مەلۇماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

XI ئەسىر شائىرلىرى ۋە يازغۇچىلىرىدىن نىزامى ئارۇزىي 1156 - 1157 - يىللىرى گۇرلۇق شاھزادىلىرىدىن ئەبۇل ھەسەن مۇسامەددىن ئەلى نامىغا يازغان «چاھار ماقالە» (14) سىدە غەربىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ھىمايىسىدىكى شائىر ۋە ئالىملار بىلەن ھۆكۈمدارلارنىڭ كېڭەش - يىغىنلىرى، سۆھبەت - مەجلىسلىرى، كۆرەكلەر ۋە بەزى مەمۇرىيەتلەر ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىلگەن.

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئەڭ يىرىك تارىخچىسى سۈپىتىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ئىبنۇل ئەسىرنىڭ (ئەبۇل ھەسەن ئىززەددىن بىن مۇھەممەد ئەل جەزەرى، 1232 - يىلى

(13) سەمئانى: «كىتابۇل - ئەنساب» (تېمىغا مۇناسىۋەتلىك قىسمى) V. بارتولد، «تۈركستان» I نەشرى، 52 - 69 - بەتلەر.

(14) نىزامىئارۇزى سەمەرقەندى (ئەھمەد بىن ئۆمەر بىن ئەلى): «چاھار ماقالە» مۇھەممەد مۇئىن، تېھران نەشرى. 1341 س.

ۋاپات بولغان) «ئەل كامىل فىت - تارىخى» دېگەن كىتابى يالغۇز قاراخانىيلار تارىخى جەھەتتىنلا ئەمەس، پۈتۈن تۈرك قەۋملىرى ۋە دۆلەتلىرى بىلەن ئىسلام دۇنياسى تارىخى جەھەتتىمۇ ئەڭ نادىر ئەسەر دەپ تونۇلغانىدى(15). بىراق، ئىبنۇل ئەسىر شۇ چاغلاردا يۈز بەرگەن سىياسىي ۋەقەلەرنىڭ كۆپرەك خرونولوگىك ئۇسۇل بىلەن گەۋدىلەندۈرۈپ يازغانلىقىتىن، قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلات شەكلىدىن بەرگەن مەلۇماتى قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي تارىخى توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتقا قارىغاندا بەكمۇ ئاز بولۇپ قالغان. شۇنداق بولسىمۇ، ئەسەردە تىلغا ئېلىنغان ھۆكۈمدارلارنىڭ ئۇنۋانلىرى، ئۇلارنىڭ شەخسىيەتلىرى، خەلق ۋە ئۆلىمالار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىگە ئوخشاش تېمىلار بىلەن ۋەلىئەھدىلىك ۋە ھۆكۈمدار نائىبلىقى ھەققىدىكى بەزى مەلۇماتلار تېمىمىزنى يورۇتۇش جەھەتتىن پايدىلىقتۇر. ئۇنىڭ قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئايالىسىي خەلىپىلىرىدىن ئۇنۋان ۋە تونلار ئالغانلىقىغا دائىر خاتىرىلىرىمۇ تېمىمىزغا ماتېرىيال بولالايدۇ.

سەلجۇقىيلار ۋەزىرى نىزامۇلمۇلك يېزىپ سۇلتان مەلىكشاھقا تەقدىم قىلغان مەشھۇر ئەسەر «سىياسەتنامە» دىمۇ بىزگە مۇناسىۋەتلىك بەزى مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئىرانلىق نىزامۇلمۇلك بۇ ئەسىرنى يازغاندا، ساسانىي، سامانىي ۋە غەزنەۋىي دۆلەتلىرىنىڭ تەشكىلاتلىرىدىن ئۆرنەكلەر بېرىش بىلەن بىللە ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭمۇ ئۆزۈن زامانلاردىن بېرى يۈرگۈزۈپ كېلىۋاتقان ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى ۋە

(15) بۇ ئەسەرنىڭ تورلۇك نەشرلىرى بار، بىز بۇ ئەمگىكىمىزدە بەزى كىچىك تۇزىتىشلەر بىلەن بېرلىكتە، تورنبېرگ نەشرى ئاساس قىلىنىپ، ئىشلەنگەن بېيروت باسمىسىدىن پايدىلاندۇق (دارى سادىر - دارى بېيروت، 1965 - 1966).

ئەنئەنىلىرىگىمۇ ئىشارەت قىلغان ۋە بۇ جەھەتتىن بىزنىڭ تېمىمىزنى يورۇتۇپ بەرگەن(16).

1282 - يىللىرى ئەل جەۋھەرىنىڭ «ئەس سۇرراخ فىل لۇغاتىت» ناملىق ئەرەبچە سۆزلۈكىنى پارسچىغا تەرجىمە قىلغان جامال قارشى (ئەبۇل فەزل بىن مۇھەممەد) نىڭ XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ ئەسەرگە «مۇلھاقاتۇس - سۇرراھ»(17) نامى بىلەن يازغان ئىلاۋىسىمۇ بىز پايدىلانغان مەنبەلەر ئارىسىدىن ئورۇن ئالغان. بەزى شەيخ ۋە ئالىملارنىڭ ھاياتى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن جامال قارشىنىڭ قاراخانىيلار خاقانلىرى تارىخىغا دائىر مەلۇماتلىرىمۇ بەك قىممەتلىكتۇر. بىراق، مۇھىم مەنبەلەردىن بەزىلىرىگە ئوخشاش، قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي تارىخىنى يورۇتۇش جەھەتتىن قىممەتلىك بولغان بۇ ئەسەردىمۇ تېمىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار بەكمۇ ئاز.

ھىجرىيە 365 — 412 (مىلادى 975/4 — 1021/2) يىللىرىدىكى ۋەقەلەرنى بەك تەپسىلىي خاتىرىلىۋالغان ئەل ئۇتبى (ئەبۇ ناسىر مۇھەممەد بىن ئابدۇجاپپار) سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىي نامىغا «تارىخى يەمىنى» دېگەن بىر ئەسەرنى يازغانىدى(18)؛ ئۇ ھىجرىيە 409 (1018/19)

(16) بۇ ئەسەرنىڭ بىرنەچچە نەشرى ۋە تەرجىمىلىرى بولۇپ ئاخىرىدا مەھەممەت ئالتاي كۆيمەن تەرىپىدىن «سىيەرۇل - مۇلۇك» ياكى «سىياسەتنامە» دېگەن نام (پارسچە تېكىست) بىلەن نەشر قىلىندى (ئەنقەرە، 1976). بىز ئەسەرنىڭ بۇ نەشرىدىن پايدىلاندۇق.

(17) «مۇلھاقاتۇس - سۇراھ». نەشر. V. بارتولد، Turkstan 128 — 152.

(18) «تارىخىي يەمىنى» (شەيخ ئەھمەد ئەل - مانىنىڭ شەرھى بىلەن بىرلىكتە)، I، II توم. قاھىرە، 1286 - بەتلەر.

يىلدىن باشلاپ، 30 تومىلۇق «غەزنەۋىيلەر تارىخى» نى يېزىشقا كىرىشكەنىدى. ئەمما بۇ ئەسەرنىڭ سۇلتان مەسئۇد I (1030 — 1041) دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىسمىنىلا قولىمىزغا چۈشۈرەلىدۇق. ئەبۇل فەزل مۇھەممەد بىن ھۈسەين ئەل بەيھەقى (مىلادى 1077/8 - يىلى ۋاپات بولغان) «تارىخىي بەيھەقى»(19) دېگەن ئەسەرنى يازغانىدى، ئۇ يەنە 1032 - يىلىغىچە «خەلىپىلەر تارىخى» دېگەن يەنە بىر ئەسەرنىمۇ يازغانىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن 1041 - يىلىغا قەدەر خۇراسان ۋەقەلىرىنى خاتىرىلىۋالغانىدى. بۇ ئەسەرلەرگە ئۇيغۇر - تۈركىي قوۋملەرگە مۇناسىۋەتلىك قىممەتلىك بابلارنى قوشۇمچە قىلغانىدى؛ ئەبۇسەئىد ئابدۇلھەي بىن زەھھاك گەردىزىنىڭ «زەينۇل ئاخبارى»(20) دېگەن كىتابىمۇ مەنبەلىرىمىز ئارىسىدىن ئورۇن ئالدى. بۇ ئۈچ ئەسەردە قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي تارىخى جەھەتتە ئىنتايىن قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن. پەقەت گەردىزىنىڭ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ سۇلتان مەھمۇدقا ھەدىيە قىلغان غۇلاملىرى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرى بىلەن بەيھەقىنىڭ «ئۆگە»، «ھاجىپ»، «كەتخۇدا» (ئىچكى ئىشلارغا مەسئۇل خادىم) ۋە باشقىلارغا ئوخشاش قاراخانىيلارنىڭ مەمۇرىيەت خادىملىرىنىڭ ناملىرى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرى بىزنىڭ تېمىمىزنى يورۇتۇپ بېرىشتە ناھايىتى چوڭ رول ئوينىدى.

(19) ھاجى ئەبۇل — فەزل مۇھەممەد بىن ھۈسەين بەيھەقى: «تارىخىي بەيھەقى» ئەل - ئەكبەر فەييار، مەشھەد، نەشرى 1370 بەت.

(20) گەردىزى (ئەبۇ سەئىد ئابدۇلھەي بىن زەھھاك) «زەينۇل ئاخبارى»، نەشر، ئابدۇلھەي ھەبىبى، تېھران، 1347 س. ئۇنىڭدىن باشقا، بىز تەتقىق قىلىنىۋاتقان دەۋرنىڭ ۋەقەلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىنىڭ نەشرى. V. بارتولد، «تۈركىستان» I، 1 - 22 - بەت.

XV ئەسىردە ياشىغانلىقى تەخمىن قىلىنغان ئەھمەد بىن مۇھەممەد (مۇئىنۇل فۇقەرا) (21) «مۇللازادە» (22) دېگەن كىتابدا قاراخانىيلار دەۋرى بۇخارادا قازىلىق قىلغان ياكى غەربىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى بىلەن مۇناسىۋىتى بولغان بەزى ئۆلىمالارنىڭ ھاياتى توغرىلىق خاتىرىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. بۇ خاتىرىلەرمۇ بىزگە بەزى مەسىلىلەرنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

ھىبەتۇللاھ بىن مۇھەممەد ئەلتەبەرىنىڭ XI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يېزىشقا باشلاپ، قاراخانىيلار شاھزادىلىرىدىن توغان تېكىنگە تەقدىم قىلغان پارسچە تىببىي كىتابىنىڭ باش تەرىپىگە بىر خاتىرە (23) تېما قىلىنغان. بۇ خاتىرىدە XI ئەسىرنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىدە ھۆكۈم سۈرگەن شەرقىي قاراخانىيلار تارمىقىغا تەۋە بەزى ھۆكۈمرانلار بىلەن شاھزادىلەرنىڭ نەسەبلىرى قىسمەن تىلغا ئېلىنغان، شۇڭا، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىسىم ۋە لەقەبلىرىنى بېكىتىش ۋە ئۇلارنىڭ ئالىملار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاشتا بۇ خاتىرىدىنمۇ پايدىلاندۇق.

تۈرك تارىخچىسى مۇنەججىم بېشىنىڭ (شەيخ ئەھمەد ئەپەندى) «ساھائىفۇل ئاخبارى» (ھىجرىيە 1092 - يىلى،

(21) ئۇنىڭ ياشىغان دەۋرى ۋە ئەسىرى ھەققىدە بارتولدنىڭ «تۈركىستان» ناملىق ئەسىرىنىڭ 58- بېتىگە قارالسۇن.

(22) نەشر، بارتولد: «تۈركىستان» I. 166 -، 172 - بەتلەر.

(23) مانىسا ئومۇمىي كىتابخانىسى، 1795 - نومۇرلۇق ئەسەردىكى بۇ خاتىرىنىڭ تېكىستى ز. ۋ. توغان يازغان «قاراخانىلار تارىخىغا دائىر بەزى خاتىرىلەر» دىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن. تۈرك يۇرتى 10V/11 - بەت.

مىلادى 1681 - يىلى يېزىلغان)(24) دېگەن ئەسىرىمۇ تېمىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇھىم مەنبەلەردىن پايدىلىنىپ يېزىلغان قىممەتلىك بىر ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر گەرچە قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي تارىخىنى يورۇتۇشتا تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان ئەسەر بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىكى تېمىمىزغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار بەك ئازدۇر.

سىبىت ئىبنۇل جەۋزىنىڭ (مىلادى 1257 - يىلى ۋاپات بولغان) «مىر ئاتۇز زامان فى تارىخىل ئايان»(25) دېگەن ئەسىرى سەدرۈددىن (ئەبۇل - ھەسەن ئەلى بىن ناسىربىن ئەلى) ئەل ھۈسەيننىڭ «ئاخبارۈد - دەۋلەتس سەلچۇقىيە»(26) دېگەن ئەسىرىمۇ ئالپ ئارسلان ۋە مەلىكشاھ زامانىدىكى سەلچۇقىيلار بىلەن قاراخانىيلارنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى يورۇتۇپ بېرىشتە پايدىلىق بولۇپ، خۇسۇسەن ئاخبارنىڭ مەلىكشاھ شەمسۇلمۇلك مۇناسىۋەتلىرىگە ئائىت خاتىرىلىرى بىز پايدىلانغان مەلۇماتلار ئارىسىدىن ئورۇن ئالدى. شۇنىڭدەك ئىمادۈددىن ئەل كاتىپ ئەل ئىسفاھانىنىڭ ئەل بۇنداري تەرىپىدىن قىسقارتىلغان «زۇبدەتۇن نۇسرا ۋە نۇھبەتۇل ئۇسرا» (27) ناملىق خاتىرىسىمۇ تېمىمىزنى يورۇتۇپ بېرىشتە پايدىلىق رول ئوينىدى.

(24) مۇنەججىم بېشى، «جامىئۇد - دۈۋەل» (شائىر نەدىم باشلىقىدىكى ھەيئەت تەرجىمىسى. «ساھائىفۇل - ئاخبار فى ۋاقايىئىل ئاسار»، ئىستانبول، 1286؛ نەجاتى لۇگال تەرجىمىسى. (قاراخانىيلار قىسمى)، ئىستانبول. 1940.

(25) 1056 - 1086 - يىللىرى ئارىسىدىكى سەلچۇقىيلار تارىخى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىسىملىرىنىڭ نەشرى. ئەلى سەۋىم، ئەنقەررە 1968.

(26) «ئاخبارۈد - دەۋلەتس - سەلچۇقىيە»، تۈركچە تەرجىمىسى، نەجاتى لۇگال. ئەنقەرە 1943.

(27) تۈركچە تەرجىمىسى، قىۋامەددىن بۇرسلان، «ئىراق ۋە خۇراسان سەلچۇقىيلىرى تارىخى»، ئىستانبول، 1943 - يىل.

ئاخىرىدا كۆپرەك سۇلتان سەنجەرنىڭ ماۋرائۈننەھر قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتە بىزنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن ۋە بۇ ئارىدا قاراخانىيلارنىڭ ئىدارە تەشكىلاتىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن دۆلەت ئەركانلىرى ھەققىدە خەت - چەكلەر، مەسىلەن، ھەرقايسى سۇيۇرغاللىقلارغا ئەۋەتىلگەن مەكتۇپلار(28) مۇشۇ دەۋرنىڭ تارىخىغا ئائىت بىرىنچى قوللۇق ماتېرىيال بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن مۇئەسسىسەلەر ئارىسىدىكى پاراللېللىقىنى كۆرسىتىش جەھەتتىن مەنبەلىرىمىز ئارىسىدىن ئورۇن ئالدى.

B. تەتقىقاتلار

ھازىرغا قەدەر «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» دېگەن تېمىدا ھېچقانداق بىر تەتقىقات ئەسىرى يېزىلمىدى. لېكىن قاراخانىيلار تارىخى تېما قىلىنغان بەزى تەتقىقاتلاردا قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىغا ئائىت بەزى تەرەپلەر سىڭدۈرۈۋېتىلگەن.

V. بارتولدنىڭ Turkestan Down to the Mongol Invasion (London, 1928) («موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدە تۈركىستان») ناملىق ئەسىرىدە XII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىيلار تارىخىغا ئورۇن بېرىلگەن (254 - ، 322 - بەتلەر). بۇ ئەسەر يېزىلىۋاتقاندا، بۇ ھەقتە بەزى مەنبەلەر تېپىلىپ قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت

(28) كۆپرەكى سۇلتان سەنجەرنىڭ مۇنىشىسى (باش كاتىپى) مۇنتەجىبۇددىن بەدىنىڭ قەلىمىدىن چىققان مەكتۇپلار. V. بارتولد تەرىپىدىن نەشىر قىلىنغان (تۈركىستان I. ئىنشا، 23 - ، 47 - بەتلەر).

تەشكىلاتى، توغرىسىدا ياخشى بىر تەتقىقات تېمىلىرى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئەسەرنىڭ يېزىلىش مەقسىتى بۇ ھەقتە بولمىغانلىقتىن، ئۇنىڭدا بىز يازماقچى بولغان تېمىمىزغا مۇناسىۋەتلىك بىلىملەر كۆپ ئورۇن ئالالمىغان. بارتولدنىڭ تۈركچە ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسىگە يازغان «ئەلى تېكىن»، «بۆرى تېكىن» ۋە «بۇغراخان» قاتارلىق ماددىلىرىمۇ تولىمۇ ئىپتىدائىي ھالەتتە بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە دەرسلەر» (2 - باسمىسى، ئەتقەرە، 1975) ناملىق ئەسىرىدە قاراخانىيلارغا دائىر مەلۇماتلارمۇ تېمىمىزنى يورۇتۇپ بېرىشتە ئەھمىيىتى ئانچە زور ئەمەس.

قاراخانىيلار تارىخىنىڭ تۈرلۈك تەرەپلىرى ئۈستىدە ھازىرغا قەدەر ئەڭ كۆپ تەتقىقات ئېلىپ بارغان كىشى ئالىم ئومەلژان پرىتساك بولدى. ئۇنىڭ Karachanidische Streitfragen 1 — 4 (oriens, 1950 111/209 — 228 von den karluk zu den Karachaniden ھەم (بەتلەر zDMG, 1951, cI, 270 — 300 بەتلەر) ناملىق ماقالىلىرىدە ۋە ئۇ يازغان تۈركچە ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسىدىكى «قاراخانىيلار» ماددىسى (VI توم. 251 - ، 273 - بەتلەر) دا قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي تارىخىغا ئائىت دۆلەتنى ئىدارە قىلىشىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر تىلغا ئېلىنغان. پرىتساكنىڭ تۈركچە ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسىگە يازغان ماقالىسى Der islam (1 × × ×، 54 - 1953، 17 - ، 68 - بەتلەر) دىمۇ ئەينەن بېسىلغان. بىراق، تېمىمىزغا دائىر بۇ ماقالىلەر يەنىلا قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي تارىخىغا ئائىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، پرىتساكنىڭ ئەمگەكلىرى قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ،

ئۇنىڭ تەتقىقاتلىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ دۆلەتتە شېرىك (ئورتاق) خاقانلىق بولغانلىقى ۋە خاندان ئەزالىرىنىڭ بىرقانچە كىچىك خاقانلىقلارنى بۆلۈشۈۋېلىپ دەرىجىمۇ - دەرىجە ئالىي خاقانلىققا قەدەر كۆتۈرۈلگەنلىكىگە دائىر قاراشلار بىزنىڭچە زادىلا چايىدا بولمىغان. پرىتساكنىڭ Karachanidische studien I — X ناملىق تەتقىقاتى(29) ئەسلىدە ئون بۆلۈمنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر دىسسېرتاتسىيە بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، بۇ دىسسېرتاتسىيە تېخى تولۇق بېسىلمىغانلىقى ئۈچۈن كۆرۈپ چىقىشقا ئىمكانىيەت بولمىدى.

فۇئاد كۆپرۈلۈ ئۆزىنىڭ «تۈركىيە تارىخى»(30) ۋە «تۈرك ئەدەبىيات تارىخى» (ئىستانبول، 1926) ناملىق ئەسەرلىرىدە بۇ خاندانلىقنىڭ تارىخى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن ۋە ئىككىنچىسىدە (181 -، 183 - بەتلەر) قاراخانىيلارنىڭ

(29) پرىتساكنىڭ مەلۇماتىغا ئاساسەن (Karachanidische streifragen، بەت 210). ئۇنىڭ Karachanidische studien ناملىق تەتقىقاتىنىڭ تېمىلىرى مۇنۇلاردۇر:

1. Qara (studie aus der rürkischen Rechtssymbolik، تۈركچە تەرجىمىسى، ز. ۋ. توغان تەتقىقاتى، ئىستانبول، 1952):
2. Die Herkunft der Karachaniden;
3. von den karluk zu den Karachaniden;
4. Die Alttürkischen Elemente in der ve rfassung des Karachanidishen Reiches;
5. Das Refugium am cu (Qara ordu=Balasagun);
6. Das Dōppelkönigtum bei den Karachaniden;
7. Der stufenweise Aufstieg bei den Karachaniden;
8. Die titulatur der Karachaniden;
9. Die Karachanidischen türkischen Epitheta;
10. ongun Titel bei den Karachaniden (mit dem Exkurs: paigu und yabgu).

(30) كۆپرۈلۈزادە مەھەممەد فۇئاد «قاراخانىيلار ياكى خاقانىيە دۆلىتى» 380 - 607ھ (تۈركىيە تارىخى)، ئىستانبول، 1923، 1، 106 -، 120 - بەتلەر).

ھۆكۈمرانلىق تەشكىلاتىنىمۇ تىلغا ئېلىپ، مەمۇرىيەتلەردىن مۇھىملىرىنىڭ نامىنى ئاتاش بىلەنلا كۇپايىلەنگەنىدى.

زەكى ۋەلىدى توغاننىڭمۇ قاراخانىيلار تارىخى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بەزى ئەمگەكلىرى بولغانىدى. جۈملىدىن، ئۇنىڭ ئومۇمىي ماھىيەتتىكى ئەمگەكلىرىدە بۇ خاندانىنىڭ تارىخىغا ئورۇن بەرگىنىدەك («ئومۇمىي تۈرك تارىخىغا كىرىش سۆز» 2 - باسمىسى، ئىستانبول، 1970 — 58 — 59)، قاراخانىيلار تارىخىنى تېما قىلغان چەكلىك تەتقىقاتلىرىمۇ بار. ئۇنىڭ «قاراخانىيلار تارىخىغا ئائىت بەزى خاتىرىلەر» (تۈرك يۇرتى V/II 1966 - يىلى نويابىر) ناملىق ماقالىسىدە بۇ خاندان ئەزالىرىغا تەئەللۇق بەزى ۋەقپىلەر ۋە باشقا تارىخىي خاتىرىلەرگە قاراتقان ئىشارىسى بىز يازماقچى بولغان تېمىمىزغا پايدىلىق بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ دۆلەتنىڭ تارىخى بىلەن مۇناسىۋىتى بولغان دەرسلەرمۇ كۆپەيتىلدى. («قاراخانىيلار» 840، 1212، 1966 — 1967 دەرس ئىزاھلىرى) ئۇنىڭ بۇ تېما توغرىسىدىكى كۆپ ئەمگىكىنىڭ نەتىجىسى بولغان بۇ ئىزاھلار بەزى يېزىق ۋە ئىپادىلەش خاتىرىلىرى بىلەن كۆپەيتىلگەنلىكتىن، قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتلارنى ئومۇمىي جەھەتتىن يورۇتۇپ بېرىشتە پايدىلىق رول ئوينىدى.

ئۆزىنىڭ «تۈرك تارىخى ۋەھوقۇق» (ئىستانبول، 1947) ناملىق ئەسىرىدە «قۇتادغۇ بىلىگ»نى «ئۇيغۇرلارنىڭ نادىر ئەسىرى» دەپ قوبۇل قىلغان سەدرى مەقسۇدى ئارسال دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەشكىلاتىغا دائىر بەزى مەلۇماتلارنى ئايرىم بىر بۆلۈم قىلىپ ئۇنىڭغا قىسقىچە باھا بەرگەن (101 -، 111 - بەتلەر). لېكىن ئۇ «قۇتادغۇ بىلىگ»نى ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەتتىكى ئەسىرى دەپ خاتا قىلغاندەك، قوۋوقچىباشى ۋە باشقا خىزمەتلەردە بولغان تۈرلۈك دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ۋەزىپىلىرىگە باھا بېرىشتىمۇ

بەزى خاتالىقلارغا يول قويغان. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇيغۇر-
تۈركىي خەلقلىرىنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى توغرىسىدا بەرگەن مەلۇ-
ماتى جەھەتتە ئارسالىنىڭ بۇ ئەسىرى دىققەت قىلىشقا
ئەرزىيدۇ.

كارل بروككېلماننىڭ Hofsprache, ın Altturkestan
(Donm Natalicium schrijnen, Nijmegen – utrecht
1929، 222 – 227 – بەتلەر) ناملىق ماقالىسىمۇ بىزنى قاراخا-
نىيلار دەۋرىدە ھۆكۈمدار ۋە بەگلەرگە نىسبەتەن قوللانغان بەزى
خىتاب شەكىللىرى ۋە ئۇنۋانلارغا مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار
بىلەن تەمىنلىدى.

F.M گرېناردنىڭ LaLegende de Satok Boghra khan et
Lhistoire (JA، 1900، XIV، 5 – 79 بەتلەر) دېگەن كىتابىنىڭ
تۈركچە تەرجىمىسىنى ئوسمان تۇران ئىشلىگەن، «ساتۇق بۇغ-
راخان داستانى ۋە تارىخ») ئۈلكۈ، 74 –، 145 –، 154 – بەتلەر؛
79 – 47 – 52 –؛ 80، 153 – 160 – 82 بەتلەر، 343 – 350 –
83 – بەتلەر، 429 – 436 بەتلەر) ناملىق كىتابىدا ئورۇن ئالغان
مەدھىيىلەر بۇگۈنكى مەلۇماتلىرىمىزنى يورۇتۇپ بېرىشتە ھەرھالدا
بەك قىممەتلىك بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تېكىستگە ئىلاۋە
بېرىلگەن تەتقىقاتى مىلادى 1032 – يىلىغا قەدەر قاراخانىيلار
سىياسىي تارىخىي جەھەتتىن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان
بىر تەتقىقاتتۇر.

خەلىل ئىنالجىق «قۇتادغۇ بىلىگ»دە تۈركىي ۋە ئىران
يۇرتدارچىلىق نەزەرىيىسى ۋە ئەنئەنىلىرى» ناملىق ماقالىسىدە
(رەشىد رەھمەتى ئارات، ئەنقەرە، 1966، 259 –، 271 – بەت-
لەر) «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئىپادىسىنى تاپقان ئۇيغۇر – تۈركىي
خەلقلەردىكى ھۆكۈمرانلىق چۈشەنچىسىنى ۋە ئۇنىڭ بىلەن مۇ-
ناسىۋەتلىك بەزى ئەنئەنىلەرنى ياخشى يازغان، شۇڭا، بۇ ما-

قالە بۇ جەھەتتىن ماۋزۇيىمىزنىڭ بىر بۆلۈمىنى يورۇتۇپ
بەردى. بىراق، بۇ ئەسەردە مۇئەللىپنىڭ قەدىمكى ھىندى –
ئىرانلىقلارنىڭ ئەخلاق ۋە سىياسەت قاراشلىرىنىڭ ئىنتايىن
تەسىرلىك بولغانلىقى ھەققىدىكى قارىشى بىزچە بىرئاز مۇبالى-
غىدەك كۆرۈنىدۇ.

ئىبراھىم كافەس ئوغلىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ يېزىلغانلى-
قىنىڭ 900 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان «قۇتادغۇ بىلىگ
ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» (تارىخ ئىنستىتۇتى
ژۇرنىلى، 1 – سان، ئىستانبۇل، 1970 – يىلى 38 – بەتلەر)
ناملىق ماقالىسى «قۇتادغۇ بىلىگ» ھەققىدە ھازىرغىچە يېزىلغان
ئەك ياخشى بىر ماقالە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇ ماقالىدە يەنە
«قۇتادغۇ بىلىگ» دە تىلغا ئېلىنغان ئۇيغۇر – تۈركىي خەلقلەرنىڭ
ھۆكۈمرانلىق كۆز قارىشى ۋە چۈشەنچىلىرىگە، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ
قانۇن ھەم ھوقۇق توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىغا ناھايىتى
ئوبدان باھا بېرىلگەن. بۇ ماقالە بىز يازماقچى بولغان تېمى-
نىڭ بىر بۆلۈمىنى يورۇتۇپ بېرىش جەھەتتە پايدىلىق رول
ئوينىدى. ئۇنىڭ «ئەينى تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى» (ئەنقەرە،
1977) ناملىق ئەسىرىدىمۇ تېمىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بەزى
مەسىلىلەرگە ئىشارەت قىلىنغان.

ج. ئېـ. بوسۋورتنىڭ ئىنگلىزچە ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسىگە يازغان
(Ilek – khans or Kakhanids EI.²C,4, 1113 — 1117
(بەتلەر. ناملىق ماقالىسى ئاساسىي جەھەتتىن
پرىتساكنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلىنىپ يېزىلغان. بۇ ماقالە
قاراخانىيلار تېمىسىدىكى ئاخىرقى تەتقىقاتلاردىن بىرى بولۇش
سۈپىتى بىلەن ئۇنچىۋالا يېڭىلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان.
بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۇ، پرىتساك ئوتتۇرىغا قويغان «شرىك
خاقان» دېگەن ھۆكۈمىنى «ياردەمچى خان = khan

«associte» دەپ ئىپادىلەش ئارقىلىق تېخىمۇ توغرىراق ھۆكۈم قىلغان. ئۇنىڭ «سەلچۇقىيلار سۇلتانلىرىغا ئوخشاش قاراخانىيلار خانلىرىمۇ ئۆزلىرىنى تەدرىجىي Perso — Islamik (پارس — ئىسلام) مەدەنىيىتىگە ئۇيغۇنلىشىپ كەتتى» دېگەن ھۆكۈمى پاكىتلارغا پۈتۈنلەي زىت كېلىدۇ.

ئەمەل ئەسىنىنىڭ «بۆرى تېكىن تامغاچ بۇغرا قارا خان ئىبىراھىمنىڭ (ھىجرى 444 — 460، مىلادى 1068 — 1052) سەمەرقەنتتە تىكلىگەن ئابىدىلىرى» («سەنئەت تارىخى يىللىقى VIII» ئىستانبول، 1978 — 37 —، 56 — بەتلەر) ناملىق ماقالىسىدە بولسا، قاراخانىيلارنىڭ بىناكارلىق پائالىيەتلىرىگە جۈملىدىن ئەبۇ ئىسھاق ئىبىراھىم بىنا قىلدۇرغان قۇرۇلۇشلارغا كۆپرەك ئورۇن بېرىلگەن.

ئەردوغان مەرچىل قاراخانىيلارنىڭ سىياسىي تارىخى ھەققىدە ياخشى خۇلاسە چىقاردى («قاراخانىيلار، تۈرك دۇنياسى ئەل كىتابى» ئەنقەرە، 1976، 794 —، 799 — بەتلەر).

خەلىل ئەدھەم سىتانلى لاتە — پولېنىڭ يازغان The Mohammedan Dynesties (westminster، 1894) ناملىق ئەسىرىنى ئاساس قىلىپ، بىرمۇنچە ئىلاۋىلەر يېزىپ كېڭەيتىش يولى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقارغان «دۈۋەلى ئىسلامىيە» دېگەن ئەسىرىدە (ئىستانبول، 1927) قاراخانىيلار ھەققىدە قىسقىچە توختالغان بولسىمۇ (179 —، 182 — بەتلەر)، مەيلى ئومۇمىي سىياسىي تارىخىي جەھەتتىن بولسۇن، مەيلى يېزىۋاتقان تېمىمىزغا نىسبەتەن بولسۇن قىممىتى ئانچە زور ئەمەس.

بىز يەنە فارۇق سۈمەرنىڭ «ئوغۇزلار» («تۈركمەنلەر تارىخلىرى قەبىلە تەشكىلاتى — داستانلىرى» ئەنقەرە، 1967) ناملىق ئەسىرىنىڭ بىزگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بەزى قىسىملىرىدىن: مەھەممەد ئالتاي كۆيمەننىڭ «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى سەلچۇقىيلارنىڭ ساراي تەشكىلاتى ۋە تۇرمۇشى» (تارىخ تەتقىقاتلىرى ژۇرنىلى 1966، ئەنقەرە 1968، 1 —، 100 — بەتلەر) بىلەن «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى سەلچۇقىيلارنىڭ ھەربىي تەشكىلاتى» (تارىخ تەتقىقاتلىرى ژۇرنىلى 1967، ئەنقەرە، 1970، 1 —، 74 — بەتلەر) ناملىق ماقالىلىرىدىن؛ باھائىددىن ئۆگەلنىڭ «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» 11.1، (ئىستانبول، 1971) بىلەن «تۈرك مەدەنىيەت تارىخىغا كىرىش» I — V، (ئەنقەرە، 1978)؛ ئايدىن تانەرىنىڭ «تۈرك دۆلەت ئەنئەنىسى، تۈنۈگۈن ۋە بۈگۈن» (ئەنقەرە، 1965) ناملىق ئەسەرلەرنىڭمۇ تېمىمىز بىلەن مۇناسىۋىتى بولغان بەزى جايلىرىدىن پايدىلاندۇق.

قىسقارتىلمىلار

ئارسال، «ھوقۇق»	س. م. ئارسال: «تۈرك تارىخى ۋە ھوقۇق»
ئاتالاي	ب. ئاتالاي «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تەرجىمىسى 1 — 11
ب	يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىگ» ب = بېيىت نومۇر.
«بەيھەقى»	«تارىخىي بەيھەقى» نەشرى. ئەلى ئەكبەر فەيياز.
«جەۋامى»	ئەۋفى: «جەۋامىئۇل — ھىكايەت ۋە لەۋامىئۇر — رىۋايەت» نەشرى. بارتولد
«دەرسلەر»	ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە دەرسلەر»
د ل ت (ئىندېكس)	ب. ئاتالاي: «تۈركىي تىللار دىۋانى.

ئىندىكس»

گرىنارد، «تەزكىرە» م. ف. گرىنارد «ساتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى ۋە تارىخ» ئۇ. تۇران تەرجىمىسى

خۇئارت، تروئىس (M.cl.Huart:Trois Actes)

ئاكتىس Notaries Arabes de Yarkend

كافەس ئوغلى، ت. م. ك ئى: كافەس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»

كافەس ئوغلى: «مەلىكشاھ» ئى. كافەس ئوغلى: «سۇلتان مەلىكشاھ دەۋرىدە بۇيۇك سەلجۇقنامىلار ئىمپېراتۇرلۇقى»

كارد دېۋكس ئاكتىس M.Khadr Deux Actes De waqf .Dun Qarahonide D,Asie Cent Tale

كېلسلى «تۈركىي تىللاردىۋانى» نەشرى، كېلسلى رىفات (بىلگە)، I—III.

كۆيمەن. «ھەربىي تەشكىلات» م.ئا. كۆيمەن: «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى سەلجۇقنامىلارنىڭ ساراي تەشكىلاتى ۋە تۇرمۇشى»

«لۇباب» ئەۋفى «لۇبابۇل ـ ئەلباب»

«مۇلھاقات» جەمال ئەل ـ قارشى «مۇلھاقاتۇس سۇررا خ»

نەرشاھى «تارىخىي بۇخارا»

ئۆگەل «كىرىش» ب. ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيەت تارىخغا كىرىش سۆز» I—V.

ئۆگەل: «تاڭ گ چ» ب. ئۆگەل «تۈرك مەدەنىيەتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» I ـ II.

پرىتساك: «قارلۇق» O. pritsak, von den karluk zu den Karachaniden

تۈركستان، V. Barthold, Turkəstan Down to the Mongol invasion

«تۈركستان» I V. Barthold Turkestan vi Epohu Mongolskago Naşestviya .I(تەرجىمىسى)

ئۇزۇن چارشىلى «مەدخەل» ئى. ھ. ئۇزۇن چارشىلى: «ئوسمانىيلار دۆلىتى تەشكىلاتىغا كىرىش سۆز».

كىرىش سۆز

840 - يىلى، يۇقىرى يېنىسەي رايونىدا ياشاۋاتقان قىرغىزلار ئۇيغۇرلار زېمىنىغا يۈرۈش قىلىپ خاقان تۇرۇۋاتقان جاي ئورخون بويىدىكى ئوردۇبالىقنى خاراب قىلدى. ئۇيغۇر قاغانى ئۆلتۈرۈلدى. شۇ ۋەجىدىن ئوردۇبالىققا يېقىن يەرلەردە ياشىغان 13 ئۇيغۇر قەبىلىسى جۇڭگو چېگرىسىغا قاراپ قاچتى. بۇ 13 قەبىلە بىر تەرەپتىن جۇڭگولۇقلارنىڭ، يەنە بىر تەرەپتىن قىرغىزلارنىڭ ئۈزلۈكسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ پىتىراپ كەتتى. ئۇلارنىڭ مۇھىم بىر قىسمى جۇڭگۇ تەۋەلىكىگە ئۆتتى. قالغان بىر قىسمىنى قىرغىزلار ئەسىر ئالدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ 15 قەبىلىدىن تەركىب تاپقان باشقا بىر قىسمى بولسا، ئۆزلىرىنىڭ غەربىدىكى قېرىنداشلىرى ئارىسىغا قاچقانىدى. بۇلار 766 - يىلدىن بېرى ئىلى ۋە چۇ ۋادىلىرىنى تىزگىنلەپ كېلىۋاتقان قارلۇقلاردىن پاناھ ئىزدىمەكچى بولدى. مەلۇم بولۇشىچە، غەربكە قاچقان بۇ ئۇيغۇرلارمۇ ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان. بىر قىسمى تاڭغىتلار ئارقىلىق گەنسۇغا كەتكەن ۋە بۇ يەردە 1020 - يىللاردىكى تاڭغىت ھاكىمىيىتى قۇرۇلغانغا قەدەر ھۆكۈم سۈرگەن كىچىك بىر خانلىق قۇرغان. كۆپرەك دەپ پەرەز قىلىنغان يەنە بىر قىسمىغا كەلسەك، بۇلار تەڭرىتاغ بويلىرىغا ماكانلىشىپ، 848 - يىلىدىن ئىلگىرى مەڭلىك ئىسىملىك باش قوماندانني خاقان دەپ ئېلان قىلىشتى.

كېيىنچىرەك 866 - يىلدىن ئېتىبارەن، ئۇلار پۈتكۈل بېشىبالىق رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن موڭغۇل ئىستېلاسىغا قەدەر داۋام قىلغان باشقا بىر ئۇيغۇر دۆلىتى ۋۇجۇدقا كەلدى. تارىختا بۇلار ئومۇمىيۈزلۈك «بېشىبالىق ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى.

X ئەسىردىكى ئىسلام جۇغراپىيونلىرى ئۆتۈكەن بويلىرىدا ۋە بېشىبالىق ئەتراپلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇرلارنى تىلغا ئالغاندا، توقۇزغۇز (توقۇز ئوغۇز) لاردىن سۆز ئاچىدۇ. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ جۇغراپىيونلار 840 - يىلى ئورخۇندىكى ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يىقىلىش ۋەقەسىدىن خەۋەردار بولالمىغان ۋە X ئەسىردىمۇ ئۇيغۇرلارنى قەدىمدىكىگە ئوخشاشلا تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئەڭ كۈچلۈكى دەپ تەرىپلەشكەنىدى. (31) قارلۇقلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە كۆك تۈرك ئىمپېراتۇرلۇقىنى يىقىتىش كۈرىشىگە قاتناشقاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بىلەن ھاكىمىيەت تالىشىش كۈرىشىگە كىرىشىپ كەتتى ۋە بۇ كۈرەشتە مەغلۇپ بولدى. كېيىنچە ئۇلار غەربكە بېرىپ غەرب تۈركلىرىنىڭ باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئون ئوقلارنىڭ يۇرتىنى بېسىۋالدى. شۇنداق قىلىپ كۆك تۈركلەر دەۋرىدە ئۈچ قەبىلە ھالدا (ئۈچ قارلۇق) ئورۇنگۇ زايسان - ئالاكۆل دېلتىسىدا ياشىغان قارلۇقلار 766 - يىلدىن ئېتىبارەن ئون ئوقلار يۇرتىنىڭ خوجايىنلىرىغا ئايلاندى. 840 - يىلى ئۆتۈكەندىكى ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندا، ئۇلار ئىسسىق كۆلنىڭ جەنۇبىي بىلەن ئىسپىجاپتىن چۇ ۋە مىڭلاق - ئىلى ۋادىلىرىغا قەدەر بولغان كەڭ جايلارغا

---

(31) بۇ ھەقتە كەڭ مەلۇمات ئوچۇن، ق: سومەرنىڭ «ئوغۇزلار» (تۈركمەنلەر — تارىخلىرى — قەبىلە تەشكىلاتى — داستانلىرى») ئەنقەرە، 1967، 22 - بەت، گرېنارد: «تەزكىرە» 78، 51 - 52 - بەتلەرگە قارالسۇن.

ئىگدارچىلىق قىلىدىغان بولغانىدى.

دېمەك، بۇ ئەھۋالنى كۆزدە تۇتقان بەزى تارىخچىلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ مۇنقەرز بولۇش تۈپەيلىدىن قارلۇقلار يابغۇسىنىڭ ئۆزىنى يايلاق ھاكىمىنىڭ (ئۇيغۇر خاقانىنىڭ) قانۇنى ۋارىسى دەپ ئېلان قىلىپ، قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇرغانلىقىنى بايان قىلىشىدۇ(32). ئەمما، قارلۇقلارنىڭ بۇنداق بىر سىياسىي سەھنىگە چىققانلىقى شۈبھىلىكتۇر. چۈنكى، بىزنىڭ بىلىشىمىزچە، ئۇلار بۇ رايوندا تارقاق، كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەندى. شۇڭا، سامانىيلار ھۆكۈمدارى ئىسمائىل بىن ئەھمەد 893 - يىلى تالاسقا قەدەر بولغان كەڭ رايونلارغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئۇ يەردىكى خرىستىئان چېركاۋلىرىنى جامەگە ئايلاندۇرۇپ، قارلۇق يابغۇسىنىڭ خوتۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 15 مىڭ ئادەمنى ئەسىر ئېلىپ قاپتىقانىدى. ئاجىز ۋە تارقاق ياشاپ كەلگەن قارلۇق قەبىلىلىرىگە تەۋە چىگىل ۋە تۇخسىلار IX ئەسىردىن ئېتىبارەن ئاساسىي قىسمىدىن ئايرىلىپ، مۇستەقىل پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان تۈركىي قوۋملارنىڭ بىرى بولۇپ قالغانىدى. مۇبادا، ئۇلار «840 - يىلى قارلۇقلار قۇرغان قاراخانىيلار دۆلىتىگە ئوخشاش قۇدرەتلىك بىر سىياسىي تەشكىلاتنى مەيدانغا كەلتۈرگەن» بولسا ئىدى، سامانىيلار ئالدىدا بۇ قەدەر ئاجىزلىق قىلمىغان بولاتتى ۋە بەلكى بۇ تۈركىي قوۋملارنىڭ ئېلىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن قەبىلىلەرنىڭ ئاشۇنداق بىر سىياسىي قۇرۇلمىسى ئاستىدا ئۆزلىرىنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرغان بولاتتى.

(32) گرېنارد: «تەزكىرە» 79 - 51 - 52 - بەت؛ پرىتساك: «قاراخانىيلار» 252 - بەت ۋە «قارلۇق» 280 - بەت؛ مەرچىل: «قاراخانىيلار، تۈرك دۇنياسى ئەل كىتابى» ئەنقەرە، 1976 - 794 - بەت.

يەنە بىر تەرەپتىن، X ئەسىردىكى جۇغراپىيە ئەسەرلىرىنىڭ بەزىلىرىدە قارلۇقلارنىڭ باش قوماندانلىرىنىڭ قەدىمدىن يابغۇ ئۇنۋانىنى قوللانغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بولغىنىغا ئوخشاش، XI ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يازغان مەھمۇد قەشقەرىمۇ بۇ تۈركىي خەلقلەر ئېلىنىڭ ئۇلۇغلىرىنىڭ «چۇغلان»، «ساگۇن» ۋە «كۆل ئىركىن» (كۈل ئەركىن) دېگەندەك ئۇنۋانلار قوللانغانلىقىنى بايان قىلىدۇ(33). بىز قارلۇقلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان ھۆكۈمدارلىرىنىڭ «قاغان»، «خاقان» ياكى «خان» دېگەنگە ئوخشاش ئۇنۋانلار قوللانغانلىقىغا دائىر ھېچقانداق مەنبەگە ئىگە ئەمەسمىز. مۇشۇنداق ئەھۋالدا دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىلىرىنى قارلۇقلار دېگەن قاراشنى ئاسانلا قوبۇل قىلىش مۇمكىن ئەمەس.

بىز، تۆۋەندە «ھۆكۈمدار ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسى» دېگەن بۆلۈمدە تېخىمۇ ئەتراپلىق بىر شەكىلدە بىلدۈرۈشكە تىرىشقىنىمىزدەك دۆلەتنى قۇرغۇچىلارنىڭ قارلۇقلار ئەمەس ياغمىلار ئىكەنلىكىگە ئىشىنىمىز. چۈنكى، «ھۇدۇدۇلئالەم» دە ياغمىلارنىڭ «توققۇزئۇغۇز»لاردىن ئىكەنلىكى ۋە ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇۋاتقان ھۆكۈمدارلارنىڭمۇ «توققۇز ئوغۇز» لار(ئۇيغۇر، بەلكى كۆك تۈركلەر بولۇشىمۇ مۇمكىن) ھۆكۈمدار ئائىلىسىدىن بولغانلىقىنى بىلدۈرگىنىدەك، «مۇجمەلۇت تەۋارىخ ۋەل قىساس» دېگەن كىتابتىمۇ مۇئەللىپ ياغمىلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇۋاتقان ھۆكۈمدارلىرىنىڭ «بۇغراخان» ئۇنۋانىنى قوللانغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق يازىدۇ. بۇ بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ پىكرىچە قارا خانىيلار ھۆكۈمدار ئائىلىسىنى ئاشىنا ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان دەپ

(33) بۇ ھەقتە مۇشۇ كىتابنىڭ «ھۆكۈمدار ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسى» بۆلۈمىگە قارالۇن.

بېكىتكىنىگە خىلاپ بولمىغىنىدەك، ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن خاقان ۋە خان ئۇنۋانلىرىنى قوللانغانلىقى ۋە بۇ ھاكىمىيەتلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن ئاسان قوبۇل قىلىنغانلىقىمۇ يېتەرلىك ئىزاھ ھېسابلىنىدۇ.

840 - يىلى، ئۆتۈكەندىكى ئۇيغۇر دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار تەركىبىدىكى بىر قوۋم بولغان ۋە ئۇيغۇر ھۆكۈمدار ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان باش قومانـ دانلارنىڭ گۇرۇھىدىكى(34) ياغمىلار غەربكە چېكىنىپ قەشقەر ئەتراپىغا كېلىشتى ۋە بەزى يەرلەرنى قارلۇقلاردىن تارتىـ ۋېلىپ ھاكىملىق قىلىشتى. بۇ رايوندا ياشاۋاتقان قارلۇقلارنىڭ بىر قىسمى ھېچبولمىغاندا، شۇ ۋاقىتتىكى تۇنجى ئىستېلادا ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. بۇ ھالەتنى X ئەسىردىكى جۇغراپىيونلارنىڭ ياغمىلارنى قەشـ قەر بىلەن ئۇنىڭ غەربىي شىمالىغا يېقىن بولغان جايلارنىڭ ھاكىملىرى بولغان دەپ كۆرسەتكەنلىكىدىن ئەجەبلەنمەسلىك كېرەك. «ھۇدۇدۇلئالەم» دىمۇ قەشقەر تىلغا ئېلىنىپ، بۇ شەھەرنىڭ ھاكىملىرىنىڭ قارلۇقلاردىن ياكى ياغمىلاردىن ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن خاتىرىلەر بار.

شۇنىڭدىن كېيىن، ياغمىلار چۇ دەرياسى، مىڭلاق — ئىلى ۋادىلىرىغا ھاكىم بولۇشتى. چۈنكى، مەھمۇد قەشقەرى XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۇلاردىن خېلى كۆپ بىر قىسمـ نىڭ ئىلى ۋادىسىدا، بىر قىسمىنىڭ بولسا، تىراز (تالاس=

(34) كۆك تۈرك ئىمپېراتورلۇقىغا ئوخشاش ئۇيغۇرلاردىمۇ دۆلەتكە ۋە ئارىستوكراتىيە گۇرۇھىنىڭ باشلىقلىقىغا خاندان ئەھلىدىن بولغان شاھـ زادىلەر تەيىنلىنىدىغانلىقى بىر ئەمەلىيەتتۇر.

تاراز) ئەتراپلىرىدا ياشىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ(35). دېمەككى، ياغمىلارنىڭ بۇ رايونغا تارقىلىشى، نامى تىلغا ئېلىنغان يەرلەرنىڭ قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىگە كىرىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا بولغان. بۇنىڭ بىلەن بىرگە ياغمىلار بۇ رايونلارنى بېسىۋالـ غاندىن باشلاپ، بولۇپمۇ چۇ دەرياسى بويىدىكى بالاشا- غۇننىڭ(36) ستراتېگىيە جەھەتتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇشى تۈپەيلىدىن ياغمىلار بۇ يەرنى دەسلەپ قېتىم بېسىـ ۋالغاندىن باشلاپ، ئۇزۇن ۋاقىت دۆلەتنىڭ (قەشقەر بىلەن بىرلىكتە) ئەڭ مۇھىم مەركىزى بولۇپ قالدى.

قاراخانىيلار ئائىلىسىنىڭ بېكىتىشكە بولىدىغان دەسلەپكى ھۆكۈمدارى كۆل بىلگە(37) قادىرخاندۇر. بىراق، ئۇنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن زامانى ۋە پائالىيەتلىرى ھەققىدە بىز ھېچقانـ داق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. جامال قارشىنىڭ پىكرىگە قارىغاندا، ئۇنىڭ زامانىدا تۈركىي قوۋملار ئەللىرىدىن شاش (تاشكەنت) رايونى ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغانىكەن. بىز

(35) مەھمۇد قەشقەرى ئىلى دەرياسىنى تىلغا ئالغاندا، «تۈركلەردىن ياغما ۋە تۇخسىلار بىلەن چىگىللارنىڭ بىر قىسمى چىۋشكەن جىلغا» دەپ يەشە (كېلىسلى 85 -، ئاتالاي 1، 192)، ئاق تېرەكنى «ياغمىلار ئېلىدىكى ئىلى دەرياسى ئۈستىدىكى بىر كېچىك» دەپ يازىدۇ (كېلىسلى1، 77 - ئاتالاي1، 81)، ياغما ئاتلىق بىر يېزىنى تىلغا ئالغاندا، كېلىسلى111، 26 - ئاتالاي 111، 34)، بۇنىڭ تىراز ئەتراپىدىكى بىر يېزا ئىكەنلىكىنى ئىسمىنىڭ ياغما قوۋمى بىلەن باغلىق ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ.

(36) شەھەرنىڭ ئورنى ھەققىدە خۇئارت، تروئىس ئاكتېس، 608 - بەتكە قارالسۇن.

(37) مۇلھاقاتنىڭ V. بارتولد تەرىپىدىن بېرىلگەن تېكىستىگە قارىـ غاندا، ئۇنۋانى «كۆل» دىن كۆپرەك «چۇر» ئوقۇش ئەقىلگە تېخىمۇ يېقىندۇر («مۇلھاقات» 130 - بەت)؛ ز. ۋ. توغان بولسا، بۇنى «مۇيۇنچۇر» دەپ ئوقىغان («قاراخانىيلار» 12 - بەت).

كۆل بىلگە قادىرخاننىڭ بازىر ئارسلانخان ۋە ئوغۇلچاق قادىرخان دەپ ئىككى ئوغلىنى بىلتىمىز، بۇ توغرۇلۇق پرىتساك قاتارلىق بەزى ئاپتورلار بازىر ئارسلانخانىنىڭ بالاساغۇنىدا (ئۇلۇغ قاغان سۈپىتى بىلەن) ۋە ئوغۇلچاق قادىرخاننىڭ (شېرىك قاغان بولۇپ) ئاۋۋال تىرازدا، ئۇنىڭدىن كېيىن قەشقەردە ھۆكۈم سۈرگەنلىكنى قەيت قىلغان بولسىمۇ،(38) ھازىرقى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بۇ ئەمەلىيەتكە ئويغۇن ئەمەستەك قىلىدۇ. چۈنكى، دەسلەپ قاراخانىيلاردا «شېرىك قاغانلىق» بولمىغاندەك، X ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغىچە (942 - يىللىرى) قاراخانىيلار خاندانىنىڭ بالاساغۇن بىلەن بۇلغان مۇناسىۋىتىگە دائىر ھېچقانداق ئېنىق بىر پاكىتقا ئىگە ئەمەسمىز. بۇ ئائىلىگە ئائىت بىزگە ئەڭ قەدىمكى مەلۇماتلارنى بەرگەن جامال قارشى بىلەن «ساتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى» قەشقەرنى قايتا - قايتا تىلغا ئالغانلىقى قاراخانىيلار خاندانىنىڭ ئەسلى يۇرتىنىڭ مۇشۇ رايوندا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئائىلە مازارلىقىمۇ مۇشۇ شەھەردە ئىدى(39).

ئوغۇلچاق قادىرخان زامانىدا، ئۇنىڭ جىيەنى ساتۇقنىڭ

(38) پرىتساك: «قاراخانىيلار» 253 - بەت، مەرچىل: «قاراخانىيلار»، 794 - بەت.

(39) ئەمەلىيەتتە، دۆلەت قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا قەشقەر پايتەخت قىلىنغانىدى. قاراخانىيلار خاندانىنىڭ ئائىلە مازارلىقىمۇ قەشقەردە ئىدى. ساتۇق بۇغراخاندىن باشقا (ئۇ ئاتۇشقا دەپنە قىلىنغانىدى)، دەسلەپكى مەشھۇر ھۆكۈمدارلار بىلەن مىلادى 1041 - يىلى دۆلەت ئىككىگە ئايرىلغانىدا دۆلەتنىڭ شەرقىي قىسمىنى ئىدارە قىلغان خانلارنىڭ كۆپى بۇ شەھەردىكى «گومبەزە-تۆلخاقانىيە» نامىلىق ھۆكۈمدارلار قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

(ساتۇق بۇغراخان بىن بازىرخان) قاراخانىيلاردىن باشپاناھ تىلىگەن ئەبۇناسىر سامانى بىلەن ئۇچرىشىشى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى بىلەن نەتىجىلەندى، ساتۇق بۇغراخان تاغىسى بىلەن بولغان تەخت كۈرىشىدە غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان رايونلاردا ئىسلامىيەتنى رەسمىي دۆلەت دىنى دەپ ئېلان قىلدى. مەنبەلەردە «ئەل - مۇجاھىد»، «ئەل - غازى» (40) دەپ تىلغا ئېلىنغىنىغا قارىغاندا، يېڭى دىننى تارقىتىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ غەيرىي مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر بىلەن خېلى ئۇرۇشقانلىقىنى سۆزلەپ بېرەلەيمىز. بىراق، ئۇنىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان تارىخى ھەققىدىمۇ ئېنىق مەلۇماتىمىز يوق. گىرىنارد ئۇنىڭ مىلادى 900 - يىلى ياكى 910 - يىلى تۇغۇلغانلىقىنى ئېيتقان. بۇ توغرا بولۇشى مۇمكىن. يەنە ئۇنىڭ ساتۇقتىڭ ئۇنۋانلىرى ئارىسىدا «ئېلىگ» كىمۇ ئۇرۇن بەرگىنىگە قارىغاندا، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ دەسلەپتە بۇ ئۇنۋانىنى قوللانغانلىقى جەھەتتە، خاتىرىلەشكە ئەرزىيدۇ (41). تەزكىرىدە كۆرسىتىلگەن تەخمىنەن ھىجرىيە 333 - (م944 — 945)(43) يىللىرىنى ئۇنىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغان يىلى ياكى ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزگەن يىلى دېگەن كۆز قاراش قوبۇل قىلىنسا، غەيرىي مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشمۇ مۇشۇ يىللاردا باشلانىدى دەيدىغان كۆز قاراشنى قوبۇل قىلىشىمىزغا

(40) «مۇلھاقات»، 130 -، 132 - بەتلەر

(41) گىرىنارد: «تەزكىرە» 80 -، 155 - بەت.

(42) تەزكىرىنىڭ 74-، 145 - بېتى، 80-، 157 - بېتىگە قارالسۇن.

توغرا كېلىدۇ (43). ئېھتىمال بۇ ئۇرۇشلار بولۇۋاتقان مەزگىلدە ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇۋاتقان، شۇ خاندانلىق گۇرۇھىدىكى بەزى مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر 942 - يىلى بالاساغۇننى بېسىۋالغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تارىخ ھەر ھالدا خاندانىنىڭ بىر تارمىقىنىڭ چۇ ۋە تالاس ۋادىلىرىغا ھاكىم بولغان يىلنى كۆرسەتسە كېرەك (44). ئەمەلىيەتتىمۇ قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئىسمى بىلەن چېتىشلىق بولغان بۇ شەھەردىن پەقەت كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت مەنبەلەردە بەزى خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. جامال قارشىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ساتۇق بۇغراخان ھىجرىيە 344 (مىلادى 955 — 956) يىلى ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ مۇسۇلمانچە ئىسمى ئابدۇلكېرىم ئىدى. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، 942 - يىلى غەيرىي مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر بالاساغۇن رايونىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، مەلۇم ۋاقىت ئۆتۈپلا يەنە ساتۇق بۇغراخان تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش مەزگىلىدە ساتۇق بۇغراخان مۇسۇلمان پىدائىيلىرىنىڭ

(43) گرېنارد: «تەزكىرە»، (79-، 52 - بەت)، پرىتساك: «قاراخانىيلار» 253 - بەت) ۋە زەكى ۋەلىدى توغان: «قاراخانىيلار» (15 - بەت)، ئەسلى مەنبەسى ئىبنۇل ئەسىردىن ئالغان خەۋەرگە ئاساسلىنىپ، ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشىنى بەك بۇرۇن كۆرسەتكەن، ھەتتا ئۇنىڭ مىلادى 921 - يىلى لەيلابىن نۇئمان ئەد - دەيلەمىگە قارشى سامانىيلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن نىشاپۇرغىچە كەلگەنلىكىنى يازىدۇ. بىزنىڭچە بۇ مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، ئىبنۇل ئەسىرنىڭ مۇناسىۋەتلىك بەھىسىنىڭ ياخشى بىر تەتقىقاتىدا («ئەل - كامىل» VII - توم، 125 -، 132 - بەتلەر)، بۇ يەردە نامى تىلغا ئېلىنغان «بۇغرا» نىڭ سامانىيلار ئەمرىدىكى بىر تۈركىي قوماندانىنىڭ (ئەينى يىللاردىكى قاراتېكىن ئوخشاش) نامى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا. بولمىسا، ساتۇق بۇغرانىڭ قوشۇن بىلەن ئەستەر ئاباد، جۇرجان ۋە نىشاپۇرلاردا يۈرگەنلىكى ئەقىلگە سىغمايدۇ.

(44) تەپسىلاتى ئۈچۈن، بارتولد: «تۈركىستان» 256 - بەت؛ سۈمەر: «ئوغۇزلار» 50 - بەتكە قارالسۇن.

ياردىمىگە ئىگە بولغان (45).

ساتۇق بۇغراخاندىن كېيىن، ئوغلى مۇساتۇڭا ئېلىگ (46) تەختكە چىقتى. ئۇنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى بەك قىسقا ئىدى. ساتۇق بۇغراخاننىڭ ھۆكۈمدار بولغان يەنە بىر ئوغلى بايتاش ئارسلانخان (سۇلايمان) (47) غەيرىي مۇسۇلمانلارغا قارشى ئۇرۇش قوزغىغان ۋە پۈتۈن قاراخانىيلار دۆلىتىنى ئىسلام دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزگەنىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ ئىسلام تارىخچىلىرى ھىجرىيە 349 - (مىلادى 960 - يىلى) يىلى 200 مىڭ چېدىرلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى تىلغا ئالغانىدى، بۇلارنىڭ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان رايونلىرىدا ياشاۋاتقان ياغما، قارلۇق، چىگىل ۋە تۇخسى

(45) پرىتساك: «قاراخانىيلار» 253 - بەت.

(46) «مۇلھاقات» 132 - بېتىگە قارالسۇن، تېكىست، مۇسابىن ساتۇق بۇغراخاننىڭ لەقىمى بولغان سۆز «تونكا» شەكلىدە بولۇپ، «توڭا» سۆزىنىڭ بۇزۇلغان بىر شەكلى بولۇشى كېرەك، پرىتساكنىڭ ساتۇق بۇغراخاندىن كېيىن، يەنە بىر ئوغلى بايتاش ئارسلانخاننىڭ ھۆكۈمدار بولغانلىقىنى ۋە مۇسانىڭ بولسا ئۇنىڭ مۇسۇلمانچە نامى ئىكەنلىكىنى بايان قىلىشى، جامال قارشىنىڭ بۇغراخان ھارۇن بىن مۇسانىڭ شەجەرىسى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىغا زىت كېلىدۇ. بىزنىڭچە، پرىتساك بۇ ئىككى شەخسنى بىر - بىرىگە ئارىلاشتۇرۇپ قويغان. بىز جامال قارشى تەرىپىدە قالدۇق. ز. ۋ. توغانمۇ («قاراخانىيلار»، 16 - بەت) ساتۇق بۇغراخاندىن كېيىن، مۇساتوڭانىڭ ھۆكۈمدار بولغانلىقىنى يازىدۇ.

(47) جامال قارشىنىڭ قارىشىچە، بايتاش ئارسلانخانمۇ ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغلىدۇر، ئەمما ئامىئاكى بۇخارى بۇنى توڭا ئېلىكنىڭ ئوغلى دەپ كۆرسىتىدۇ (توغان، «قاراخانىيلار»، 11 - بەت).

قاتارلىق تۈركىي قوۋملار ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوق(48). بۇ ھادىسە ھەر ھالدا بايتاش ئارسلانخان سۇلايمانىنىڭ پائالىيەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

بايتاشنىڭ ئورنىغا چىققان ئوغلى ئەبۈل ھەسەن ئەلى (ئارسلانخان بن بايتاش) (49) ھىجرىيە 388 - يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئاخىرلىرىدا (998 - يىلى 11 - ئايىدا) ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ زامانى توغرۇلۇق كۆپ مەلۇماتنىمىز يوق. مەنبەلىرىمىزدە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «ئەل ھارىق» ۋە «ئەش - شەھىد» سۈپەتلىرىگە قارىغاندا، ئۇنىڭمۇ دادىسىغا ئوخشاش يېڭى دىننى تارقىتىش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلغانلىقى ۋە شۇ ئۇرۇشلارنىڭ بىرىدە كۆيۈپ شېھىت بولغانلىقى مەلۇم. باشقا تەرەپتىن مېتال پۇللار ئارقىلىق ئېرىشىلگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، پەرغانە رايونى ئەبۈل ھەسەن ئەلىنىڭ ۋاقتىدا سامانىيلاردىن تارتىۋ

(48) 0. پرىتساك بايتاش ئارسلانخان زامانىدا قوشنا رايونلارنىڭمۇ ئىسلام بايرىقى ئاستىغا كىرىشكە باشلىغانلىقىنى، جوملىدىن ئەڭ ئاز دېگەندە خوتەننىڭ مىلادى 971 - يىلى ئېلىنغانلىقىنى يازغان بولسىمۇ، ھازىرچە بۇنى تەھققىقلەيدىغان، بىكىتىدىغان مەلۇماتلار يوق. شۇنىڭدەك بىزنىڭ خوتەننى ئېلىشقا دائىر مەلۇماتلىرىمىز 1006 - يىلىنىڭ نېرىسىغا ئۆتمەيدۇ (گرېنارد: «تەزكىرە» 83-، 429 - بەت).

(49) پرىتساك «مۇسانىڭ ئوغلى» دەپ كۆرسىتىدۇ («قاراخانىيلار»، 254 - بەت). بۇ خاتادۇر. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ئوچۇن، «مۇلھاقات» 132 - بەتكە قارالسۇن؛ يەنە جامال قارشىنىڭ قارىشىچە بۇنىڭ لەقەبلىرىدىن بىرىنىڭ توغاخان ئىكەنلىكى مەلۇمدۇر (138 - بەت)، ئەمەلىكى بۇخارىنىڭ ئۇنى «ئەلى - ئېلىگ» دەپ ئېلىشقا قارىغاندا (توغان: «قاراخانىيلار»، 11 - بەت)، بۇ ئۇنۋان (ئېلىگ) نى ئەلى ئارسلانخانىڭمۇ قوللانغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

لىنغان بولسا كېرەك (50).

ئەبۈل ھەسەن ئەلى ئارسلانخان زامانىدا ئۇنىڭ يەنە بىر قېرىندىشى (51) قىلىچ بۇغراخان ھارۇن (ئەبۇ مۇسا ئەل ھەسەن بن بايتاش سۇلايمان) دۆلەتنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىدارە قىلدۇاتقانىدى (52). بۇ مەزگىل قاراخانىيلار دۆلىتى تازا رونىق تاپقان مەزگىل ئىدى. مۇشۇ مەزگىلدە بىز ئۇنىڭ كۆپەرەك غەرب بىلەن مەشغۇل بولۇپ، سامانىيلارغا قارشى ھەرىكەتكە ئۆتكىنىنى ۋە مۇھىم مۇۋەپپەقىيەتلەر قازانغانلىقىنى كۆرىمىز. ئەمەلىيەتتىمۇ، ئۇ سامانىيلار ئەمرلىرىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن 990 - يىلى ئىسپىجابنى بېسىۋالدى ۋە 992 - يىلىنىڭ باشلىرىدا سەمەرقەنتنى ئالغاندىن كېيىن، سامانىيلارنىڭ پايتەختى بۇخارانى بېسىپ كىردى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن سامانىيلارنىڭ خۇراسان ۋالىيسى ئەبۇ ئەلى سىمجۇرنىڭ رول ئوينىغانلىقىنى ۋە ئىككىسىنىڭ جەيھۇن (ئامۇ) نى چېگرا قىلىپ، سامانىيلار دۆلىتىنى بۆلۈشۈۋېلىش خۇسۇسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلغانلىقىنى بىلىمىز. ئەمما، بۇغراخان ھارۇن بۇ يەردە ئۇزۇن مۇددەت تۇرالمىدى. كېيىنكى سەۋەبى بىلەن شەھەرنى تاشلاپ، قەشقەرگە

(50) پرىتساك: «قاراخانىيلار» 254 - بەت.

(51) جامال قارشى بۇغراخاننىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە «مارزۇل بۇغراخان بن مۇسا توڭا ئېلىك» دەپ مەلۇمات بېرىدۇ («مۇلھاقات» 132 - بەت). بۇنىڭغا قارىغاندا، ئەبۈل ھەسەن ئەلىنىڭ قېرىندىشى ئەمەس، تاغىسىنىڭ ئوغلى بولىدۇ. بىز ئىبنىئۇل ئەسىرنىڭ خاتىرىسىنى تېخىمۇ توغرا دەپ قارايمىز. بۇ ھەقتە پرىتساك: «قاراخانىيلار» 254 - بەت؛ مەرچىل: «قاراخانىيلار» 794 - بەت؛ توغان «قاراخانىيلار»، 17 - بەتكە قارالسۇن.

(52) مەنبەلەر ئىسپىجابنىڭ بالاساغۇن خانى تەرىپىدىن ئېلىنغانلىقىنى بىلدۈرسىمۇ (بارتولد «تۈركىستان» 257 - بەتكە قارالسۇن)، ئەمما بۇ ئىتىبارىنىڭ بۇغراخان ھارۇن تەرىپىدىن بالاساغۇننى پايتەخت قىلغان ئەلى ئارسلان خان نامىدا ئېلىپ بېرىلغانلىقى مەلۇم. بۇ تۆۋەندە ئىشارەت قىلىنىدۇ.

قايتىشىدا قوچقار باشى دېگەن يەردە ۋاپات بولدى. (53) بىر ئۇنىڭ «شەھابۇددەۋلە ۋە زاھىرۇددا‌ۋا» دېگەندەك ئىسلامچە لەقىبى بارلىقىنى بىلمىز. ئەل ـ بىرونىنىڭ قارىشىچە (54) بۇ لەقەب خەلىپە تەرىپىدىن بېرىلگەن بولماستىن، ئۆزى تەرىپىدىن ئۇنۋانلىرىغا قوشۇۋېلىنغانىدى. غەزنىي قىسمىنى ئىدارە قىلىش ۋە سامانىيلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىش ئىشى ئەلى ئارسلانخانىنىڭ ئوغۇللىرىدىن ناسىربىن ئەلىگە قالدى. بۇ چاغدا ناسىر بىن ئەلى (ئېلىگخان) مىلادى 998 ـ يىلغا قەدەر دۆلەتنىڭ غەربىي قىسمىنى دادىسى ئەلى ئارسلانخان نامىدا، ئۇنىڭدىن كېيىن قېرىندىشى ئەبۇناسىر ئەھمەدبىن ئەلى (توغانخان مىلادى 998 ـ 1016/17) نامىدا باشقۇرغانىدى. ئۇ قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى ئىچىدە ئاببا‌سىيلار خەلىپىسىنى ئەڭ بۇرۇن ئېتىراپ قىلغان كىشىدۇر. شۇنىڭدىن باشلاپ دەۋر ھاكىمىيەت ئۇقۇمىنىڭ بىر تەقەززاسى سۈپىتىدە، ئاببا‌سىيلار خەلىپىلىرىنىڭ نامىلىرى ئۇلارنىڭ مېتال پۇللىرىدا ئورۇن ئالغانىدى.

ئۇلۇغ قاغان ئەبۇ ناسىر ئەھمەد بىن ئەلىنىڭ شەرقتىكى پائالىيەتلىرى ھەققىدە قولىمىزدا كۆپ مەلۇمات يوق. پەقەت ئۇنىڭ قېرىندىشى ئېلىك ناسىرنىڭ غەربتىكى پائالىيەتلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تەپسىلىي بېرىشكە تىرىشتۇق.

دەسلەپتە پەرغانە تەرەپلىرىنىڭ ئەمىرى دەپ قارالغان

(53) تەپسىلاتى ئۈچۈن، گەردىزى: «زەينۇل ئەخبار»، بارتولد: «تۈركىستان»، I، 12 ـ بەتكە قارالسۇن؛ گرېنارد: «خەزكىرە» 80، 159 ـ 160 ـ بەت؛ بارتولد: «تۈركستان» 257 ـ بەت، 8، گېردىزىنىڭ قارىشىچە، ئۇ بۇخارانى ئابدۇل ئەزىز بن نۇھ بن ناسىرغا بېرىپ، ئۇنىڭغا تۇن كىيدۈرگەنىكەن.

(54) «ئەل ـ ئاسارۇل ـ باقىيە ئانىل ـ قارۇنىل ـ خالىيە». ج. ئېدۋارد ساچائو، بېرلىن 1878 (ofset, Harrassowitz, liepzig, 1923) 134 ـ بەت.

ئېلىگ ناسىر (ھىجرىيە 496 ـ يىلى، مىلادى 1012/13 ـ يىلى) كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆزكەنتتە تۇرغانىدى. ئۇ سامانىيلار دۆلىتىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەندە دۆلەتنىڭ ئەڭ يۇكسەك مەۋقەلىرىنى ئىشغال قىلغان فائىق ئەبۇ ئەلىي سىمجۇرى ۋە سەبۈك تېكىن ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتىن ئوبدان پايدىلانىدى. ئېلىگ ناسىر 996 ـ يىلى فائىتنىڭ كۆشكۈرتىشى بىلەن بۇ دۆلەتكە تەۋە زېمىنلارغا ھۇجۇم قىلدى. بىراق، غەزنەۋىيلەر ھاكىمى سەبۈك تېكىننىڭ ياراشتۇرۇشى بىلەن كېلىشىم تۈزۈلدى. بۇ كېلىشىم بويىچە قەتۋان چۆلىگە قەدەر بولغان دەريا رايونى قاراخانىيلارغا قارايدىغان، فائىق بولسا، سەمەرقەنتكە ۋالى بولىدىغان بولدى. ئەمما، كېلىشىم ئۇزۇنغا بارمىدى ۋە ئېلىگ ناسىر 997 ـ يىلى بۇخارا ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. بۇ تەشەببۇس فائىقنىڭ ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىشى تۈپەيلىدىن ۋۇجۇدقا چىقمىغان بولسىمۇ، 999 ـ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا قىلغان يەنىڭى بىر تەشەببۇسى ئاخىرى ئەمەلگە ئاشتى. ئېلىك ناسىر قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىماستىنلا بۇخاراغا بېسىپ كىردى.

ئېلىگ ناسىر ماۋرائۇننەھرىدىكى سامانىيلار ھاكىمىيىتىگە ئۆزۈل ـ كېسىل خاتىمە بېرىش نىيىتىدە ئىدى. بۇ سەۋەبتىن خانىدان ئەزالىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئۆزكەنتكە كۆچۈردى. ئەمما، يۇلاردىن نۇھ بن مەنسۇرنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئەبۇ ئىبراھىم ئىسمايىل قاماقتىن قېچىپ چېقىپ خارەزمگە كەتتى. ۋە ئەتراپىغا خېلى ئادەم توپلىدى. ئۇنىڭ خاندانىنى يېڭىدىن تىرىلدۈرۈپ سامانىيلار زېمىنىغا ھاكىم بولۇش نىيىتى بار ئىدى، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ دەسلەپتە ئۇڭۇشلۇق بولدى. ھاجىپ ئارسلان بالۇنى (55) بۇخاراغا ئەۋەتكەن ئەبۇ ئىبراھىم ئارسلان بالۇ قاراخانىيلار

(55) مەنبەلەردە بۇ نامنىڭ يېزىلىشى مەلۇم ئەمەس. شۇڭا، بارتولد بۇنى «ئارسلان يالۇ» دەپ ئالغان («تۈركستان» 269 ـ بەت).

قوماندانلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا مۇھىم مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قازانغانلىقتىن بۇخارالىق كەلدى ۋە ھۆكۈمرانلىق تەختكە ئولتۇردى. ھۆكۈمدارلىق ئۇنۋانى قىلىپ «مۇنتەسىر» نامىنى ئالدى. لېكىن، ئېلىگخانىنىڭ ھەربىكەت باشلىشى سەۋەبلىك، ئۇ بۇخارادىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ خۇراساندا مەغلۇبىيەت بىلەن ئايالاشقان بەزى ئۇرۇشلارنى قاغاندىن كېيىن، مىلادى 1001 - يىلى ئوغۇزلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئوغۇزلارنىڭ يېنىغا كەتتى. ئوغۇز يابغۇسى (ئىسرائىل بىن سەلجۇق = ئارسلان يابغۇ) ئۇنىڭ بىلەن قۇدىلاشتى ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىشكە ۋەدە قىلدى، ئەمما مۇنتەسىرنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئۇزۇنغا بارمىدى. ئۇ مىلادى 1004 - يىلى ئۆلتۈرۈلدى(56). لېكىن ئۇ قاراخانىيلارغىمۇ، غەزنەۋىيلەرگىمۇ شۇنچىلىك زور بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ بەرگەنىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ ئۆلۈشى ھەر ئىككى تەرەپنى چوڭ بىر پالاكەتتىن قۇتۇلدۇردى.

مۇشۇ يول بىلەن پۈتۈن ماۋرائۇننەھرنىڭ بىردىنبىر ھاكىمى ھالغا كەلگەن ئېلىگخان 1001 - يىلى مۇنتەسىر توپىلىڭى داۋام قىلۋاتقان بىر پەيتتە تۈزۈلگەن بىر سۈلھ بىلەن غەزنەۋىيلەرگە تاشلاپ بەرگەن خۇراسانىنىمۇ ئۆز تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋېلىش قارارىغا كەلدى ۋە سۇلتان مەھمۇدنىڭ ھىندىستانغا يۈرۈش قىلىۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، 1006 - يىلى خۇراسانغا ئىككى قوشۇن ئەۋەتتى. بۇلاردىن بىرى سۇباشى تېكىن قوماندانلىقىدا نىشاپۇر ۋە تۇس قاتارلىق جايلارغا يۈرۈش قىلدى. ئىككىنچىسى جەنۇبىي تېكىن قوماندانلىقىدا بەلىخكە يۈرۈش قىلدى. بىراق، بۇ قوشۇنلار ھىندىستاندىن تېز قايتقان مەھمۇد بىلەن ئۇنىڭ قېرىنداشى

(56) تەپسىلاتى ئۈچۈن F. سومەر: «ئوغۇزلار» 62 - 64 - بەتلەرگە قارالسۇن.

خۇراسان ھاكىمى ناسىر ئەرسىلدىن مەغلۇپ قىلىندى (57). لېكىن ئېلىگ ناسىر بۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ خۇراسانىدىن زادىلا ۋاز كەچمىدى. ئۇ، بۇ قېتىم خوتەن ھاكىمى بولغان يۈسۈپ قادىرخاندىن ياردەم سورىدى. قادىرخان ياردەمگە كەلگەن بولسىمۇ، 1008 - يىلى بەلخ يېنىدا بولغان ئۇرۇشتا، قاراخانىيلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى سۇلتان مەھمۇدنىڭ پىل بىلەن قاغان ھوجۇمى ئالدىدا بەرداشلىق بېرەلمەي پىتىراپ كەتتى. دېمەك، بۇ قېتىمقى ئۇرۇش قاراخانىيلار تەرىپىدىن خۇراسانىنى ئېلىش ئۈچۈن قىلىنغان ئاخىرقى قېتىملىق چوڭ يۈرۈش بولۇپ قالغانىدى.

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ غەزنەۋىيلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇشى، قاراخانىيلار خانىدانى ئارىسىدا بىرمۇنچە كۆڭۈلسىزلىكلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى. شۇڭا، ئېلىگخان غەزنەۋىيلەرگە قارشى ئۇرۇشتا ئۆزىگە ياردەم قىلمىغان ئاكىسى، بۈيۈك خاقان توغانخان (ئەھمەد بىن ئەلى)- غا قارشى مۇستەقىللىك دەۋاسى قىلىپ چىقتى. بۇ چاغدا، قەشقەردە تۇرۇپ دۆلەتنى ئىدارە قىلىۋاتقان توغان خانمۇ ئېلىگكە قارشى سۇلتان مەھمۇد بىلەن بىر كېلىشىم ھاسىل قىلدى. ئېلىگ ناسىر مىلادى 1011 - يىلى (ياكى 1012 - يىلى) قىشتا قەشقەرغە قوشۇن تارتىپ كەلگەن بولسىمۇ، يولنى قار توسۇۋالغانلىقتىن نەتىجىسىز قالدى. بۇ ئىككى قېرىندىش ئارىلىرىدىكى چۈشەنمەسلىكنى تۈگىتىش ئۈچۈن مەھمۇد غەزنەۋىيدىن ياردەم سوراشتى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئارىغا كىرىشى بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىلىرىدا سۈلھ تۈزۈلگەن

(57) «ئۇتبى»1، 76 -، 82 - بەتلەر؛ پېرىتاك: «قاراخانىيلار» 255 - بەت. بارتولد: «تۇركستان» 272 -، 273 - بەتلەر؛ مەرچىل: «قاراخانىيلار» 795 - بەت.

بولسىمۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي ماۋرائۇننەھرنىڭ ئىككىنچى خوجايىنى ۋە ھەقىقىي ئىشغالىيەتچىسى بولغان ناسىر بىن ئەلى ئىلىگخان ھىجرىيە 496 - يىلى (مىلادى 1012 - يىلى) ئۆلدى.

ماۋرائۇننەھرده ئىلىگخانىنىڭ ئورنىغا قېرىندىشى مەنسۇر (ئارسلان ئىلىگ) ئولتۇردى ۋە قىسقا ۋاقىت ئىچىده بۇ خاندانـ نىڭ ئەڭ مەشھۇر ھۆكۈمدارلىرىدىن بىرىگه ئايلاندى. ئۇ توغان خان ئەھمەدنىڭ كېسەل بولۇپ قالغانلىقىدىن پايدـ لىنىپ، ھاكىمىيەتنىڭ تەسىرىنى تالاس ـ شاش (تاشكەنت)، ئۇنخاس، بىنخاس، پەرغانە، ئۆزكەنت، خوجەنت، ئۇشروسانا ۋە بۇخارالارغا قەدەر كېڭەيتتى. ئۇنىڭ يەنە بىر قېرىندىشى مۇھەممەد بىن ئەلمۇ ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلدى.

قەشقەرنىڭ ھۆكۈمدارى توغان خان ئەھمەد ئۆزىنىڭ بۇ ئىككى قېرىندىشىغا قارشى ھەربىكەتكە ئۆتتى. خوتەن ھاكىمى يۈسۈپ قادىرخان ۋە ئەلى تېكىنمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىدى. ئۇرۇشنىڭ كەسكىن نەتىجىسى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق بولسىمۇ، ئەلى تېكىننىڭ ئارسلان ئىلىگ مەنسۇرغا ئەسىر چۈشكىنىگە قارىغاندا(58)، ئەھمەدخانىنىڭ مۇۋەپپەقـ يەتسىزلىككە ئۇچرىغانلىقى ئېنىق. ئىلىگخان زامانىدىن بېرى سۇلتان مەھمۇد بىلەن ئىتتىپاقداش بولغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن ياخشى ئۆتۈشكەن ئەھمەد ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قىتانلارنىڭمۇ بولۇشى ئېھتىمالى بولغان 100 مىڭدىن ئارتۇق غەيرىي مۇسۇلمان كۆچمەنلىرىنگە قارشى ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ قالغانىدى. ئۇ بالاساغۇنغا سەككىز كۈنلۈك يەرگىچە يېقىنلاشىپ كەلگەن بۇ كۆچمەنلەرگە قارشى تۇرۇشتا قازانغان بۈيۈك غەلىبىدىن كېيىن، ئۇلارنى

(58) پرىتساك، «قاراخانىيلار» 255 - بەت؛ مەزچىل «قاراخانىيلار»، 795 - بەت.

ئۇچ ئايغىچە قوغلىدى ۋە بۇ سەپەردىن قايتىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆلدى (مىلادى 1017/18 - يىلى)(59). مېتال پۇللاردىن قارىغاندا، ئۇنىڭ مىلادى 1014/15 - يىلدىن ئېتىبارەن، خوتەندىن باشقا يەركەن ۋە قەشقەرنىمۇ يۈسۈپ قادىرخانغا بەرگەنلىكى ۋە ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە پەقەت بالا ساغۇنىڭلا ھاكىمى بولۇپ قالغانلىقى ھەممىگە مەلۇم(60).

توغان خان ئەھمەددىن كېيىن بۇ خاندان ئىچىدە ئۇنىڭ قېرىندىشى مەنسۇر ئەڭ كۈچلۈك ئورۇندا تۇرۇۋاتقانىدى. ئەمما، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلمىغان يۈسۈپ قادىرخان تەخت دەۋاسىغا كىرىشىپ، بۇ مەقسەت يولىدا سۇلتان مەھمۇد بىلەن ئىتتىپاقلاشتى. سۇلتان مەھمۇد ئۇنىڭغا ياردەم بېرىش مەقسىتى بىلەن ماۋرائۇننەھرگە كىرگەن بولسىمۇ، چۈشىنىپ بولمايدىغان بىر سەۋەب بىلەن چېكىنىدى. ئۇنىڭدىن كۆتكەن يارىدەمنى كۆرمىگەن يۈسۈپ قادىرخان، مەھمۇدقا تەۋە زېمىنلارنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن مەنسۇر بىلەن كېلىشتى. بىرلەشكەن قاراخانىيلار قوشۇنى خۇراسانغا يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، بەلخ ئەتراپىدا سۇلتان مەھمۇد تەرىپىدىن ئېغىر دەربىدە مەغلۇپ قىلىندى (مىلادى 1019/20 - يىلى). سارايسىمە ئىچىدە ماۋرائۇننەھرگە قايتقان قاراخانىيلار قوشۇنىدىن ناھايىتى كۆپ ئەسكەر جەيھۇننى (ئامۇ دەريا) كېچىپ ئۆتۈۋاتقاندا سۇدا غەرق بولدى. شۇنداق قىلىپ غەلىبىدىن بىرنەچچە كۈن كېيىن خارەزىم شاھ ئالتۇن تاشتىن بىر تەبرىكنامە ئالغان سۇلتان مەھمۇد غەلىبە خەۋىرىنىڭ قانداقسىگە قىلىپ خارەزىمگە تېز تارقالغانلىقىنى سورىغاندا، باشقىلار ئۇنىڭغا: «جەيھۇندىن خارەزىمگە ئېقىپ كەلگەن

(59) بارتولد: «تۈركستان»، 279 - بەت.

(60) بارتولد: «تۈركستان»، 281 - بەت.

قاراخانىيلار سىپاھلىرىنىڭ باش كىيىمىدىن بىلدۇق» دېگەنمىكەن.

يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد ئوتتۇرىسىدا بولغان بىر سۆھبەتتىن كېيىن، غەزنەۋىيلەر بىلەن قاراخانىيلار ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلىنغانىدى.

بۇ ۋاقىتلاردا ئەلى تەكىن تارسلان ئېلىگ مەنسۇر بىن ئەلىنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلغاندىن كېيىن، ھىجرىيە 411 - يىلى (م1020/21)، ئەلى تەكىن تارسلان يابغۇ بىلەن قۇرغان كۆچلۈك ئىتتىپاققا تايىنىپ بۇخارانى تارتىۋالغاندىن كېيىن، بۇخاراغا ھاكىم بولدى. بۇنىڭدىن سەل ئۆتۈپ، قاراخانىيلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى مەنسۇر ھۆكۈمدارلىقتىن ۋاز كېچىپ ھىجرىيە 445 - يىلى (1024/25)، ئورنىنى يۈسۈپ قادىرخانغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. سەل ئىلگىرى، خوتەن ھاكىمى بولغان يۈسۈپ قادىرخان مەنسۇر بىن ئەلىگە ۋەكالىتەن بىر مەزگىل بۇخارانى، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، سەمەرقەنتنى ئىدارە قىلىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا مەنسۇرنىڭ قېرىنداشى مەھمۇد بىن ئەلى ئېلىگ ئەلى تەكىن ۋە تارسلان يابغۇ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان بولسىمۇ، كېيىن ئۇنىڭ ئاقىۋىتى نېمە بولغانلىقىنى ۋە ئاكسىنىڭ نېمە ئۈچۈن تەختىنى ئۇنىڭغا بەرمىگەنلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بەلكىم بۇ چاغدا ئۇ ئۆلگەن بولسا كېرەك.

يۈسۈپ قادىرخانغا ھەمىدىن ئاۋۋال قېرىنداشلىرى ئەھمەد بىلەن ئەلى تەكىن قارشى چىقتى (62). ئەھمەد ئۆزىنى ئۇلۇغ قاغان دەپ ئېلان قىلىپ بالاساغۇن، خوجەنت ۋە

(62) F. سوممېر: «ئوغۇزلار» 66 - بەت. پرىتساك بۇخارا ھاكىمى ئەلى تەكىنىڭ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قېرىندىشى ئەمەس، ئەلى بىن ئەلى ھەسەنىڭ باشقا بىر خاندان ئەزاسى ئىكەنلىكىنى سۆزلىسىمۇ، بىزنىڭچە ئىككىلىسى بىر شەخستۇر.

پەرغانىگە ھاكىم بولدى. شۇ سەۋەبتىن يۈسۈپ قادىرخانمۇ مەھمۇد غەزنەۋىي بىلەن بۇرۇنقى ئىتتىپاقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. چۈنكى، ئەلى تەكىن مەھمۇد غەزنەۋىينىڭ زېمىنلىرىغا پات - پات تاجاۋۇز قىلىپ تۇرغانلىقتىن، مەھمۇد ئەلى تەكىننىڭ قوشنىدارچىلىقىدىن ئانچە مەمنۇن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد 1025 - يىلى سەمەرقەنتتە كۆرۈشۈپ ئەلى تەكىن توپىلىڭى بىلەن تارسلان يابغۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. بۇ قېتىملىق سۆھبەتتە يەنە ئىككى خاندان تارىسىدىكى ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق قارالاشتۇرۇلدى. ئىككى چوڭ ھۆكۈمدارنىڭ قىستىپ زەربە بېرىشى تارقىسىدا ئەلى تەكىن مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتتى. تارسلان يابغۇ سۇلتان مەھمۇد تەرىپىدىن ھىيلە بىلەن قولغا چۈشۈرۈلدى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئەلى تەكىننى يوقتىۋەتمەي، بەلكى قېچىپ كېتىشىگە يول قويغانلىقى ئۇنىڭ يۈسۈپ قادىرخانغا پۈتۈن تۈركستانغا تەنھا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئىمكانىيىتىنى بەرمەسلىكنى مەقسەت قىلغانلىقىنى كۆرسەتتى (63). شۇڭا، ئەلى تەكىن سۇلتان مەھمۇد قوشۇنىنى چېكىندۈرگەندىن كېيىن بۇخارا ۋە سەمەرقەنتكە يېڭىباشتىن ھاكىم بولدى.

كېيىنكى يىللاردا ئەلى تەكىن ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقاندا، يۈسۈپ قادىرخان ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ تەسىرىنى تېخىمۇ كېڭەيتىۋالدى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى دەسلەپ ئۆزكەنتنى، كېيىن بالاساغۇننى بېسىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى (مىلادى 1026/27 - يىلى)، 1030 - يىلى سۇلتان مەھمۇد ۋاپات بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى دۆلەت

(63) بارتولد: «تۈركستان» 225 - بەت؛ پرىتساك: «قاراخانىيلار» 257 - بەت.

قاراخانىيلار سپاھلىرىنىڭ باش كېيىمىدىن بىلدۇق» دېگەنىمىزدەك.

يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد ئوتتۇرىسىدا بولغان بىر سۆھبەتتىن كېيىن، غەزنەۋىيلەر بىلەن قاراخانىيلار ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلىنغانىدى.

بۇ ۋاقىتلاردا ئەلى تېكىن ئارسلان ئېلىگ مەنسۇر بىن ئەلىنىڭ قولىدىن قېچىپ قۇتۇلغاندىن كېيىن، ھىجرىيە 411 - يىلى (م1020/21)، ئەلى تېكىن ئارسلان يابغۇ بىلەن قۇرغان كۆچلۈك ئىتتىپاقتا تايىنىپ بۇخارانى تارتىۋالغاندىن كېيىن، بۇخارا ھاكىم بولدى. بۇنىڭدىن سەل ئۆتۈپ، قاراخانىيلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى مەنسۇر ھۆكۈمدارلىقتىن ۋاز كېچىپ ھىجرىيە 445 - يىلى (1024/25)، ئورنىنى يۈسۈپ قادىرخانغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. سەل ئىلگىرى، خوتەن ھاكىمى بولغان يۈسۈپ قادىرخان مەنسۇر بىن ئەلىگە ۋەكالىتەن بىر مەزگىل بۇخارانى، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، سەمەرقەنتنى ئىدارە قىلىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا مەنسۇرنىڭ قېرىندىشى مەھمۇد بىن ئەلى ئېلىگ ئەلى تېكىن ۋە ئارسلان يابغۇ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان بولسىمۇ، كېيىن ئۇنىڭ ئاقىۋىتى نېمە بولغانلىقىنى ۋە ئاكىسىنىڭ نېمە ئۈچۈن تەختىنى ئۇنىڭغا بەرمىگەنلىكى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. بەلكىم بۇ چاغدا ئۇ ئۆلگەن بولسا كېرەك.

يۈسۈپ قادىرخانغا ھەمىدىن ئاۋۋال قېرىنداشلىرى ئەھمەد بىلەن ئەلى تېكىن قارشى چىققتى (62). ئەھمەد ئۆزىنى ئۇلۇغ قاغان دەپ ئېلان قىلىپ بالاساغۇن، خوجەنت ۋە

(62) F. سۆھبەت: «ئۇغۇزلار» 66 - بەت. پرىتساك بۇخارا ھاكىمى ئەلى تېكىنىڭ يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ قېرىندىشى ئەمەس، ئەلى بىن ئەلى ھەسەنىنىڭ باشقا بىر خاندان ئەزاسى ئىكەنلىكىنى سۆزلىسىمۇ، بىزنىڭچە ئىككىلىسى بىر شەخستۇر.

پەرغانىگە ھاكىم بولدى. شۇ سەۋەبتىن يۈسۈپ قادىرخانمۇ مەھمۇد غەزنەۋىي بىلەن بۇرۇنقى ئىتتىپاقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. چۈنكى، ئەلى تېكىن مەھمۇد غەزنەۋىينىڭ زېمىنلىرىغا پات - پات تاجاۋۇز قىلىپ تۇرغانلىقتىن، مەھمۇد ئەلى تېكىننىڭ قوشنىدارچىلىقىدىن ئانچە مەمنۇن ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن يۈسۈپ قادىرخان بىلەن سۇلتان مەھمۇد 1025 - يىلى سەمەرقەنتتە كۆرۈشۈپ ئەلى تېكىن توپىلىڭى بىلەن ئارسلان يابغۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلدى. بۇ قېتىمقى سۆھبەتتە يەنە ئىككى خاندان ئارىسىدىكى ئۇرۇق - تۇغقانچىلىق قارالاشتۇرۇلدى. ئىككى چوڭ ھۆكۈمدارنىڭ قىستىپ زەربە بېرىشى ئارقىسىدا ئەلى تېكىن مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتتى. ئارسلان يابغۇ سۇلتان مەھمۇد تەرىپىدىن ھىيلە بىلەن قولغا چۈشۈرۈلدى. سۇلتان مەھمۇدنىڭ ئەلى تېكىننى يوقتىۋەتمەي، بەلكى قېچىپ كېتىشىگە يول قويغانلىقى ئۇنىڭ يۈسۈپ قادىرخانغا پۈتۈن تۈركستانغا تەنھا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئىمكانىيىتىنى بەرمەسلىكنى مەقسەت قىلغانلىقىنى كۆرسەتتى (63). شۇڭا، ئەلى تېكىن سۇلتان مەھمۇد قوشۇنىنى چېكىندۈرگەندىن كېيىن بۇخارا ۋە سەمەرقەنتكە يېڭىباشتىن ھاكىم بولدى.

كېيىنكى يىللاردا ئەلى تېكىن ئۆز ئورنىنى مۇستەھكەملەش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقاندا، يۈسۈپ قادىرخان ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ تەسىرىنى تېخىمۇ كېڭەيتۈالدى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى دەسلەپ ئۆزكەنتنى، كېيىن بالاساغۇننى بېسۈبلىشقا مۇۋەپپەق بولدى (مىلادى 1026/27 - يىلى)، 1030 - يىلى سۇلتان مەھمۇد ۋاپات بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى دۆلەت

(63) پارتولد: «تۈركستان» 225 - بەت؛ پرىتساك: «قاراخانىيلار» 257 - بەت.

ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يىرىكلىشىشكە باشلىدى. غەزنەۋىيلەر دۆلىتىدىن سۇلتان مەنسۇر ئۆزىنىڭ تەختكە چىققانلىقىنى بىلدۈرۈش ۋە ئىككى خانىدانلىق ئوتتۇرىسىدا يېڭى ئۇرۇق - تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىش مەقسىتى بىلەن 1031 - يىلى قاراخانىيلار سارىيىغا بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلۇغ قاغانلىق مەسىلىسىدە غەزنەۋىيلەرنىڭ پوزىتسىيىسىدىن نارازى بولغان يۈسۈپ قادىرخان قەشقەردە ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ياخشى قارشى ئالمىدى. مىلادى 1032 - يىلى، يۈسۈپ قادىرخانمۇ ۋاپات بولدى. ئۇ قەشقەردە خاقانلار قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىندى.

يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى كەڭ جايلار ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن سۇلايمان ئارسلان خان بىلەن مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ قولىغا ئۆتتى. سۇلايمان ئارسلان خان بىلەن مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ زامانىدا غەزنەۋىيلەر بىلەن قاراخانىيلار دۆلىتى ئارىسىدىكى بەزى كىچىك ئىختىلاپلار تۈگەپ ئىشەنچ ئورنىتىلدى. لېكىن، كېيىنكى يىللاردا مەيدانغا كەلگەن بەزى سىياسىي ۋەقەلەر قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ شەرقىي قىسىم، غەربىي قىسىم بولۇپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كېتىشكە سەۋەبچى بولدى. تۆۋەندە بۇ توغرۇلۇق قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىي تەختكە چىقىشتىن ئىلگىرى، قېرىندىشى مۇھەممەدكە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئەلى تېكىندىن ياردەم سوراپ، بۇنىڭ بەدىلىگە ھۇتتالنى ئۇنىڭغا بېرىشكە ۋەدە قىلغانىدى. ئەمما ئۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن، ۋەدىسىدە تۇرماستىن، ئەلى تېكىنگە قارشى چىقىپ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغۇللىرىدىن مۇھەممەد بۇغراخاننىڭ ماۋرا- ئۇننەھرگە ھاكىم بولۇشىغا ياردەم بېرىشكە باشلىدى. بۇ

ئەھۋال ئەلى تېكىن بىلەن غەزنەۋىيلەرنىڭ ئارىسىنى بۇزدى. غەزنەۋىيلەرنىڭ خارەزىمشاھ ئالتۇن تاشنى ئۇنىڭغا قارشى كۈشكۈرتىشى نەتىجە بەرمىدى (1032 - يىلى)، ئىككى يىلدىن كېيىن، ئەلى تېكىن خارەزىمشاھ (ھارۇن) بىلەن غەزنەۋىيلەر زېمىنىغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ كېلىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئەلى تېكىن ھىجرىيە 426 - يىلى (1034/35 - يىلى) قىشتا ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا كىچىك ياشتىكى ئوغلى يۈسۈپ چىقتى ۋە خارەزىمشاھ ھارۇن بىلەن بىرلىكتە چاغانىياننى بېسىۋېلىپ تېرمىزنى مۇھاسىرىگە ئالدى. بىراق، ئۇزۇن ئۆتمەي ھارۇنمۇ ئۆلدى (1035). يۈسۈپ يالغۇز قالدى. يۈسۈپنىڭ سادىق ئىتتىپاقچىسى بولغان سەلچۇقىيلار بۇ چاغدا قىيىن ھالەتكە چۈشۈپ قالغان بولۇپ، بۇخارا ئەتراپىدىكى جايلاردىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولۇۋاتقانىدى. بۇ ئىشمۇ يۈسۈپنىڭ قۇۋۋىتىنىڭ زور دەرىجىدە ئازىيىشىغا سەۋەبچى بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئېلىگخاننىڭ ئىككى ئوغلى مۇھەممەد بىلەن ئىبراھىم (بۇرۇن بۆرى تېكىن، كېيىن تامغاچ بۇغرا قاراخان)(64) ئەلى تېكىننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن كۈچىيىپ، بۇ رايوندا ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىغانىدى. يۈسۈپ ئۈچۈن ئۇلارغىمۇ قارشى ئۇرۇش قىلىشقا توغرا كەلدى. بۇ چاغدا مۇھەممەد بىن ئىلىگ ناسىر مىلادى 1036 - يىلدىن ئېتىبارەن كۆچىيىشكە باشلاپ، ئۆزكەنتتە تەسىر دائىرىسىنى خېلىلا كېڭەيتىۋالغانىدى. ئامالسىز قالغان يۈسۈپ سۇلتان مەسئۇدقا ئىلتىماس قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۆزىنىڭ سۇلتان مەسئۇدقا ئەۋەتكەن مەكتۇپىدا ئۆزىنىڭ ھۇتتالدىن ۋاز كەچكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن يارىشىش ئۈچۈن،

(64) بۇ ھەقتە بارتولد: «بۆرى تېكىن»: ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى 11 - توم، 740 -، 741 - بەتكە قارالسۇن.

ئۇنىڭ ۋاستىچىلىك قىلىشنى ئۆتۈنگەنىدى.

شۇنداق بولسىمۇ، ئەلى تېكىننىڭ ئوغۇللىرى بىرەر نەتىجە ھاسىل قىلالمىدى. چۈنكى، بۇ مەزگىللەردە ئىبراھىم بىن ناسىر ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى كىش، سوغدى ۋە بۇخارانى ئارقا - ئارقىدىن بېسىۋالغانىدى. ئەلى تېكىننىڭ ئوغۇللىرى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ يېنىغا قاچتى. بۇ ۋەزىيەتتە ئىلىگ ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى ماۋارائۇننەھرنى پۈتۈنلەي ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەتنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ھاكىملىرى سۈپىتىدە بۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىگ ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى ھىجرىيە 438 - يىلى (1046/47) دىن ئېتىبارەن ماۋارائۇننەھرده پۈتۈنلەي مۇستەقىل بىر دۆلەت قۇردى(65).

غەربىي قىسىم قاراخانىيلار دۆلىتى ماۋارائۇننەھر بىلەن خوجەنتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا پەرغانە رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. دۆلەتنىڭ پايتەختى دەسلەپ ئۆزكەنت، كېيىن سەمەرقەنت بولدى؛ شەرقىي قىسىم قاراخانىيلار دۆلىتى ئىچىدە بالاساغۇن، تالاس، ئىسپىجاپ، شاش (تاشكەنت)، شەرقىي پەرغانە، قەشقەر، يەركەن ۋە خوتەن رايونلىرى بار ئىدى. بۇ دۆلەتنىڭ مەركىزىي ئۇمۇمەن بالاساغۇن ۋە قەشقەر بولۇپ كەلدى.

غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتى

قاراخانىيلار دۆلىتى ئىككىگە ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۆزكەنتنى مەركەز قىلغان غەربىي قىسىم قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيىتى مۇھەممەد بىن ناسىر I نىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. ئىبراھىم بىن ناسىر I سەمەرقەنت بىلەن

(65) تەپسىلاتى ئۈچۈن، بارتولد: «تۈركستان»، 303 - بەتكە قارالسۇن.

ماۋارائۇننەھرگە مۇھەممەد بىن I نىڭ نامى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. 1052 - يىلى مۇھەممەد بىن I ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىبراھىم (تولۇق نامى تامغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم بىن ناسىر) غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتىگە تەنھا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇ پايتەختنى ئۆزكەنتكە يۆتكىمەي، سەمەرقەنتنى داۋاملىق پايتەخت قىلدى. تامغاچ ئىبراھىم خان قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر بىر ھۆكۈمدار ئىدى(66)، ئەۋفى ئۇنى ئىدىئال ھۆكۈمدار دەپ تەرىپلىگەنىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ، ئۇ ئادىل بىر ھۆكۈمدار بولۇش سۈپىتى بىلەن دۆلەتنى تەرتىپلىك باشقۇرغانىدى. ئۇ ھۆكۈم سۈرگەن چاغلاردا مەملىكەتتە تۈرمۇش بايلىقلىرى، مال باھاسى مۇقىم بولۇپ، خەلق ھۇزۇر - ھالاۋەتكە ئېرىشكەنىدى. ئۇ دىنىي ساھەدىكى لەرنى ۋە ئالىملارنى بەك ھۆرمەتلەيتتى، ئىسلام قانۇنشۇناسلىرىنىڭ پىكرىنى ئالماستىن يېڭى باج چىقارمايتتى. ئىبراھىم تامغاچ خانىنىڭ سەمەرقەنتتە سالدۇرغان مەدرىسىلىرى ۋە دوختۇرخانىسىمۇ ناھايىتى مەشھۇر ئىدى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ بىناكارلىق جەھەتلىرىدە ناھايىتى يۇقىرى بىلىمگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ(67).

ئىبراھىم تامغاچ خان شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ شاش (تاشكەنت)، مىڭلاق، تۇنخاس قاتارلىق جايلىرىنى ۋە پەرغانىنىڭ بىر قىسمىنى تارتىۋالدى. لېكىن، ئۇ ئۆمرىنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلىرىدا

(66) پرىتساك: «قاراخانىيلار»، 262 - بەت.

(67) ئۇنىڭ بۇ ئىككى مەشھۇر ئەسىرى ھەققىدە ئەسىنىڭ بۆرى تېكىن تامغاچ بۇغرا قاراخان ئىبراھىمنىڭ (ھ. 444 - 1052/60) - يىلى سەمەرقەندە تۇرغۇزغان تابدىلىرىگە قارالسۇن. «سەئادەت تارىخ يىللىقى» VIII، ئىستانبول 1979 - يىل.

سەلجۇقىيلارنىڭ تاجاۋۇزلىقىمۇ دۇچ كەلگەنىدى. ئالپ ئارسلان خان ئۇزۇن مۇددەت ئىبراھىمنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان ھۇتتال ۋە چاغانىيانىنى بېسىۋالدى. 1061 - يىلى، تامغاچ ئىبراھىم باغدادقا بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ سەلجۇقىيلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىدىن شىكايەت قىلىدى ۋە خەلىپىدىن بۇ ۋەزىيەتكە مۇداخىلە قىلىشىنى سورىدى. بىراق، خەلىپە ئۇنىڭغا ئۇنۋان ۋە تون ئەۋەتىشتىن باشقا بىر ئىش قىلىپ بېرەلمىدى.

تامغاچ ئىبراھىم پالەچ بولۇپ، ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغانلىقتىن ھاكىمىيەتنى ئوغلى ناسىر (شەمسۇلمۇلك ئەبۇل-ھەسەن ناسىربىن ئىبراھىم II) غا ئۆتكۈزۈپ بەردى. شۇڭا، ئۇنىڭ شاش (تاشكەنت) بىلەن تۇنخاسىنىڭ ۋالىيسى بولغان يەنە بىر ئوغلى شۇئەيپ (ياكى شۇئايىس) بۇ ئىشقا ئېتىراز بىلدۈرۈپ ئىسيان كۆتۈردى. ئەمما، شەمسۇلمۇلك بىلەن شۇئەيپ ئوتتۇرىسىدا تەخت تالىشىش سەۋەبىدىن يۈز بەرگەن بۇ كۈرەش ئۇلارنىڭ دادىسى ھايات ۋاقتىدىلا شەمسۇلمۇلكنىڭ غەلبىسى بىلەن ئاخىرلاشتى.

سەلجۇقىيلارغا قارشى ئۇرۇش شەمسۇلمۇلك زامانىسىدىمۇ (1068 — 1080) داۋام قىلدى. 1072 - يىلى كۈزدە، سۇلتان ئالپ ئارسلان ماۋرائۇننەھرنى بېسىۋېلىش مەقسىتىدە، 200 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان بىر قوشۇن بىلەن يۈرۈش قىلدى. بىراق، ئالپ ئارسلان جەيھۇننىڭ ئۇ تەرىپىدىكى قەلئەلەرنىڭ بىرىنىڭ قوماندانى، ئەسىر ھالەتتە سۇلتان ھۇزۇرىغا كەلتۈرۈلگەن يۈسۈپۇل خارەزمى تەرىپىدىن يارىلىنىپ ئۈچ — تۆت كۈندىن كېيىن ئۆلۈپ كەتكەنلىكتىن،(68) بۇ

(68) تەپسىلاتى ئۈچۈن ئىبراھىم كافەسى ئوغلى: «مەلىكشاھ» 16 - بەتكە؛ سىبت ئىبنۇل جەۋزى: «مىرئاتۇز زامان فى تارىخىل ئايان» نەشرى، ئەلى سەۋىم، ئەنقەرە، 1968 -، 164 - بەتكە قارالسۇن.

ئۇرۇش نەتىجىسىز قالدى. شەمسۇلمۇلك ئالپ ئارسلاننىڭ ئۆلۈمى بىلەن مەيدانغا كەلگەن ۋەزىيەتتىن پايدىلانىدى - دە، دەرھال ھەربىكەتكە كېلىپ 1072 - يىلى دېكابىردا تېرمىزنى بېسىۋالدى. ئالپ ئارسلاننىڭ ئوغلى، بەلخ ۋالىيسى ئايازنىڭ شۇ مەزگىلدە جۇرجانغا كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ بەلخ ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ كېلىپ بەلخنى پەتىھ قىلدى. بۇ يەردە خەلىفىنىڭ مالىلىرىنى بۇلاپ - تالىغاندىن كېيىن تېرمىزغا قايتتى. ئەمما ئۇنىڭ بەلختە قالدۇرۇلغان ئەسكىرىي كۈچى بىلەن شەھەر خەلقى ئارىسىدا ئۇرۇش باشلىنىپ كەتكەچكە، قايتىپ كېلىپ ئەسكەرلىرىگە شەھەرنى خاراب قىلىشقا بۇيرۇق بەردى. بىراق شەھەر مۇتەۋەرلىرىنىڭ سوراپ تۇرۇۋېلىشى بىلەن بۇيرۇقنى كۈچتىن قالدۇردى ۋە خۇتبىنى ئۆز نامىغا ئوقۇتۇشتىن باشقا، يىللىق خىراج سېلىقىنى بېكىتتى، خەلىفىنىڭ نۇرغۇنلىغان مال - مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ - تالىدى. 1073 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، ئايباز بەلخنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، تېرمىزنىمۇ بېسىۋالماقچى بولۇۋىدى، بىراق ئالالمىدى. ئايازنىڭ ئەسكەرلىرىدىن بىر قىسمى تېرمىزنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇلدى. نۇرغۇنى جەيھۇندە غەرق بولدى. ئۇ پەقەت ئۆزىنىڭ ئىنتايىن ئاز ئەسكىرى بىلەن قېچىپ كېتىشكە مۇۋەپپەق بولالىدى(69).

مەلىكشاھ ئاتىسىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن كېلىپ چىققان قېينىچىلىقلارنى يېڭىشكە تىرىشتى. ئۇ 1074 - يىلى، قارا-خانىيلار نامىدىن ئەسكەر باشلاپ كېلىپ دەسلەپتە شەمسۇلمۇلكنىڭ بىر قېرىندىشى مۇداپىئە قىلىۋاتقان تېرمىزنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى. شەھەردىكىلەر ئۇزۇن ۋاقىت بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ كەچۈرۈم سورىدى. شەھەرنى ئالغان مەلىكشاھ شەھەردە قېلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى ئەسىر

(69) ئىبراھىم كافەسى ئوغلى: «مەلىكشاھ»، 19 -، 20 - بەتكە قارالسۇن.

ساۋتېكىنگە ھاۋالە قىلىغاندىن كېيىن شەمسۇلمۇلك بىلەن ھېسابلىشىش ئۈچۈن سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلدى. شەمسۇلمۇلك قاراخانىيلارنىڭ قۇشۇنىغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، سەلچۇقىيلارنىڭ تۇرشاۋۇل قىسىملىرى سەمەرقەنت ئەتراپىدا كۆرۈنگەن ھامان، سەلچۇقىيلار ۋەزىرى نىزامۇلمۇلكنىڭ ئارىغا چۈشۈشى بىلەن كەچۈرۈم سوراپ سۇلھ تەلەپ قىلدى. مەلىكشاھ ئۇنىمۇ كەچۈرۈم قىلىپ ئورنىدا قالدۇردى.

شەمسۇلمۇلكمۇ دادىسىدەك ئادىل بىر ھۆكۈمدار بولۇپ شۆھرەت قازاندى. ئۇ، بۈگۈنكى مەلۇماتلىرىمىزغا قارىغاندا، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى ئىچىدە بىناكارلىق پائالىيەتلىرىگە ئەڭ كۆپ ئەھمىيەت بەرگەنلەردىن ھېسابلىنىدۇ. ئۇ بىنا قىلدۇرغان ئەڭ مەشھۇر ئىمارەتلەردىن بىرى، خارجەڭ يېزىسى يېنىدا مىلادى 1078/9 - يىلى سالدۇرغان «رىباتى مەلىك» ناملىق ئىمارەتتۇر. ئۇ سالدۇرغان باشقا بىر رىباتىمۇ سەمەرقەنتتىن خوجەنتكە بارىدىغان يول ئۈستىدىكى ئاقكۇتەلدە بولۇپ، ئۇ دەل مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانىدى(70). ئۇنىڭدىن باشقا بۇخارا يېنىدىكى شەمسىئابادمۇ ئۇ ھايات چاغدا بىنا قىلدۇرۇلغانىدى(71). بۇ شەھەردىكى مەسچىتمۇ شۇنىڭ زامانىدا يېڭىدىن ياسالغانىدى(72).

شەمسۇلمۇلك ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا قېرىندىشى ئەبۇشۇجا خىزىر بىن ئىبىراھىم ئىز باسار بولدى.

(70) ئۇنىڭ قەبرىسىنىڭ ئاقكۇتەلدە ياساتقان رىباتتا ئىكەنلىكىگە دائىر، ئەھمەدبىن مۇھەممەد: «كىتابى موللازادە»، بارتولد: «تۈركىستان» 1، 168 - بەت. خارجەڭدىكى «رىباتى مەلىك» ئۈچۈن، «مۇلھاقات»، 132 - بەتكە قارالسۇن.

(71) شەمساباد ھەققىدە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن، «نەرشاھى»، 49 - بەتكە قارالسۇن.

(72) بارتولد: «تۈركىستان»، 315 -، 316 - بەتلەر؛ ز.ۋ. توغان: «قاراخانىيلار»، 59 - بەتكە قارالسۇن.

ئەمما، خۇددى ئۇنىڭ قاچان ۋاپات بولغىنىنى بىلمىگىنىمىزدەك، ئۇنىڭ زامانىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ھەققىدە ئازراقمۇ مەلۇماتىمىز يوق. نىزامى ئارۇزىنىڭ دېيىشىچە ئۇنىڭ زامانىدا دۆلەت ئەڭ روناق تاپقانىكەن. خان ئادىل، ئەقىللىك ۋە سىياسەت ئويۇنلىرىنى ياخشى بىلىدىغان بىر ھۆكۈمدار ئىكەن. شائىرلارغا ناھايىتى زور ئىلتىپات كۆرسەتكەنكى، ئۇلارغا بىر قېتىمدىلا 1000 دىنارغىچە ھەدىيەلەر بەرگەنىكەن؛ ئۇ شۇنداق ھەشىمەتخور ھۆكۈمران ئىكەنكى، ھەر قېتىم شەھەرنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىققاندا، ئېتىنىڭ ئالدىدا ئالتۇن ۋە كۈمۈش گۇرزە تۇتقان 700 نۆكەر قاتار ماڭىدىكەن(73).

خىزىرخاننىڭ ئورنىغا ئوغلى ئەھمەد ئولتۇردى (1081 — 1088؛ 1090 — 1095). كىچىك تۇرۇپلا تەختكە ئولتۇرغان ئەھمەد ئۆزىنىڭ قابىلىيەتسىزلىكى تۈپەيلىدىن بولۇپمۇ ئۆلىمالار بىلەن زىتلىشىپ قالغانلىقتىن، كىشىلەرسۇلتان مەلىكشاھقا ئۇنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى. ئەھمەدخان بىر تەرەپتىن خەلققە يامان مۇئامىلىدە بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تەۋەسىدىكىلەرنىڭ بايلىقىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالدى. ئەھمەدخاننىڭ ماللىرىنى تارتىۋېلىشىدىن قورققان شافىئى ئىسلام قانۇنشۇناسلىرىدىن ئەبۇ ماھىربىن ئالەك ئىسفاھانغا بېرىپ، بۇ ئەھۋالنى مەلىكشاھقا مەلۇم قىلدى ۋە ئۇنى بۇ مەملىكەتنى بېسىۋېلىشقا كۈشكۈرتتى.

مەلىكشاھ بۇ ھەقتىكى شىكايەت ۋە تەشۋىقاتلارنىڭ تەسىرى بىلەن ھىجرىيە 481 - يىلنىڭ (1088/89) باشلىرى

(73) «چاھار ماقالە»، 73-، 74 - بەتلەر. ز. ۋ. توغان «چاھار ماقالە»نىڭ بۇ ھەقتىكى «ئارقىسىدىن 700 ئاتلىق ماڭاتتى ۋە بۇلارنىڭ دۇبۇلغىلىرى ۋە گۈرزىلىرى ئالتۇن بىلەن كۈمۈشتىن ئىشلەنگەنىدى» دېگەن خاتىرىسىنى توغرا ئەمەستۇر، دېگەنىدى («قاراخانىيلار» 61 - بەت).

دا جەيھۇندىن ئۆتۈپ بۇخارانى مۇھاسىرە قىلىپ بېسىۋالدى. ئۇندىن كېيىن سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلدى. شەھەر مۇھاسىرىگە ئېلىنغان مەزگىلدە، قوۋۇقلاردىن بىرىنىڭ قوماندانىنىڭ خىيانىتى بىلەن سەمەرقەنتمۇ تېز ئېلىندى. ئەسىر چۈشكەن ئەھمەدخان ئىسفاھانغا ئەۋەتىلدى. مەلىكشاھ سەمەرقەنتكە بىر نائىب تەيىنلەپ قويۇپ، ئۆزكەنتكە قەدەر ئىلگىرىلىدى. بۇ جەرياندا تالاس، ئىسپىجاب ۋە بالاساغۇن ھاكىملىرى ئارقا ئارقىدىن مەلىكشاھقا ئۆتۈپ كەتتى. نەتىجىدە قەشقەر خانى بۇغراخان ئەل ھەسەن بىن سۇلايمانمۇ خۇتبىنى مەلىكشاھ نامىغا ئوقۇتتى ۋە ئۆزىنىڭ سەلچۇقىيلار تەۋەلىكىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ نامىدا مېتال پۇل قۇيدۇردى، شۇنداق قىلىپ، ئەھمەدخان ئەسىر چۈشكەندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ غەربىي قىسمى بىر مەزگىل بىۋاسىتە بۈيۈك سەلچۇقىيلار ئىمپېراتۇرلۇقىغا تەۋە بولغاندەك، دۆلەتنىڭ شەرقىي قىسمىمۇ سەلچۇقىيلارغا بېقىندى بولۇپ قالدى.

بىر يىلدىن كېيىن سەمەرقەندنىڭ نائىبى بىلەن قاراخانىيلار قوشۇنىدا مۇھىم بىر ۋەزىپىسى بولغان چىگىل ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى(74) ئەينۇددەۋلە ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەنلىكتىن، مەلىكشاھ ئىككىنچى قېتىم ماۋرائۇنتەھىرگە يۈرۈش قىلىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ توقۇنۇشتا نائىب ئەبۇ تاھىر خارەزىمگە قاچتى. ئەينۇددەۋلە قەشقەر خانىنىڭ قېرىندىشى، ئاتباشى شەھىرىنىڭ ھاكىمى ياقۇپ تېكىننى سەمەرقەندكە تېگىش قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ياقۇپ ئەينۇددەۋلەنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇ ئىش چىگىللەرنىڭ دۈشمەنلىكىنى قوزغىدى(75). سۇلتان مەلىكشاھ بۇ ئىشقا مۇداخىلە قىلىش مەقسىتى بىلەن بۇخاراغا كەلگەندە، ياقۇپ تېكىن پەرغانىدىن ئۆز ۋىلايىتى بولغان ئاتباشىغا قاچتى. سۇلتان مەلىكشاھ سەمەرقەنتنى قايتا بېسىۋالدى، ئۇ ياقۇپ تېكىننى تۇتۇشقا ئادەملەرنى بەلگىلىدى. قەشقەر خانىغىمۇ ئۇنى دەرھال تۇتۇپ، ئۆز ھۇزۇرىغا ئەۋەتىشنى بۇيرۇدى، ئۆزىمۇ ھەر ھالدا ھادىسىلەرنى تېخىمۇ يېقىندىن بىلىش ئۈچۈن قايتىدىن ئۆزكەنتكە باردى.

سەمەرقەنتتىن قېچىش ۋاقتىدا كۈچى تارقىلىپ كەتكەن ياقۇپ تېكىن قېرىندىشى قەشقەر خانى ھەسەن بىن سۇلايماندىن باشپاناھ تىلەشكە مەجبۇر بولدى. خان ياقۇپنى ئوغلىنىڭ قوماندىسىدىكى بىر بۆلۈم ئەسكەرلىرىنىڭ مۇھاپىزىتىدە سۇلتانغا ئەۋەتتى. دەل مۇشۇ مەزگىلىدە كاشانىيە ھاكىمى ئىنال ئوغلى تۇغرۇل(76) نىڭ شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ پايتەختى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ قەشقەر خانىنى ئەسىر ئېلىپ ئېلىگە قايتقانلىقى ھەققىدە خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ياقۇپ مول ۋەدىلەر ھېسابىغا مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇشقا مۇۋەپپەق بولدى. مەلىكشاھ تۇغرۇلنىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، بەزى مۇلاھىزىلەردىن كېيىن بۇ پىكىردىن ۋاز كەچتى ۋە تۇغرۇلغا قارشى تاقابىل تۇرالىغۇدەك كۈچ تەييارلاش نىيىتىدە ياقۇپ بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلدى. ياقۇپ شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتىگە

(74) ئىبنۇل ئەسىر ئەينۇددەۋلەنى قوماندان ئەمەس، «مۇقەددەمۇل - چىگىلىيە» (چىگىللەرنىڭ ئالدىنقى قىسمى) دەپ يازىدۇ («ئەل - كامىل» X توم، 173 - بەت).

(75) بارتولد: «تۈركىستان» 317 - بەت؛ ئىبراھىم كافەس ئوغلى ئەينۇد دەۋلەنىڭ خەلق تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئىپادە قىلغان بولسىمۇ («مەلىكشاھ»، 122 - بەت)، بىزنىڭچە توغرا ئەمەستۇر.

(76) بارتولدنىڭ قارىشىچە («تۈركىستان» 318 - بەت) تۇغرۇل ئىنالبەگ.

هۆكۈمدار بولۇپلا توغرۇلىنىڭ هۈجۈمىنى بىتچىت قىلدى(77).

سۇلتان مەلىكشاھ ئۆزى ئەسىر ئالغان غەربىي قاراخانىيلار هۆكۈمدارى ئەھمەدخانىنى مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن، ئۆزىگە بېقىنىش شەرتى بىلەن ئۆز ئورنىغا قايتۇرىدى. شۇنىڭ بىلەن مەلۇم ۋاقىت سۇلتانىنىڭ نائىبى ياكى ۋالىيلىرى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنغان غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتىمۇ بېقىندى دۆلەت ئورنىغا چۈشۈپ قالدى. ئەھمەدخانىنىڭ قاچان قايتۇرۇلغانلىقى هەققىدە تارىخچىلار تۈرلۈك مەلۇماتلارنى بېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما، بۇ ئىش مەلىكشاھ ئىككىنچى قېتىم ماۋرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن بولغانلىقى ئېنىق. چۈنكى، غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ بېقىندىلىق ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىشىنىڭ سەلچۈقىيلار ئۈچۈن پايدىلىق بولغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. ئەگەر، مەلىكشاھ ئەھمەدخاننى بىرىنچى قېتىملىق يۈرۈشتىن كېيىنلا تەختكە قايتۇرغان بولسا ئىدى، سەمەرقەندكە بىر نائىب قالدۇرۇشنىڭ هاجىتى بولمىغان بولاتتى. شۇنىڭ دەك، ئىككىنچى قېتىم سەمەرقەندنى ئېلىپ ئۆزكەنتكە يۈرۈش قىلغاندىمۇ، شەھەرگە هېچكىمنى ۋالىي قىلىپ قالدۇرماسلىقى كېرەك ئىدى(78).

ئەھمەدخانىنىڭ تەختى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۆلىمالار بىلەن ئۇنىڭ ئارىسىدا يېڭى ئىختىلاپ باشلانىدى. ئۇ، زىندىقلىق (ئاتېئىستلىق) بىلەن ئەيىبلەندى. نىهايەت، ئۇ ئەسكەرلەر ۋە خەلق مۇتىئەرلىرى تەرىپىدىن قاماقتا ئېلىندى. بىر قېتىملىق ئاشكارا مۇنازىرىدە ئۇ ئۆزىگە توقۇلغان بوهتان

(77) بۇ هەقتە ئىبراهىم كافەس ئوغلى: «مەلىكشاھ»، 122 - 123 - بەتلەر.

(78) بازتولد: «تۈركستان» 317 - بەت؛ پرىتساك: «قاراخانىيلار»، 263 - بەتكە قارالسۇن.

لارنى بىرمۇ بىر رەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىگە تارتىلغان گۇناهى بويىچە 1095 - يىلى ئۆلتۈرۈلدى.

كېيىن رۇكنەددىن قىلىچ تامغاچ خان مەسئۇد بىن مۇهەممەد I ئاسىيلار تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان بولسىمۇ، لېكىن قولىمىزدا ئۇ هۆكۈم سۈرگەن قىسقا مۇددەتلىك (1095 — 1097) سەلتەنەت دەۋرى هەققىدە هېچقانداق مەلۇمات يوق.

شۇنىڭدىن كېيىن، سۇلتان بەركىيارۇق تەرىپىدىن غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتىدە ئارقا - ئارقىدىن ئۈچ هۆكۈمدار تەختكە چىقىرىلدى(79). ئۇلارنىڭ بىرى تەختكە چىقىرىلغان يىلىلا (1097) ۋاپات بولغان سۇلايمان تېكىن داۋۇدگۈچ تېكىننىڭ ئوغلى، تامغاچ خان ئىبراهىمنىڭ نەۋرىسى ئىدى؛ ئىككىنچىسى بولسا، تارىخىي مەنبەلەردە مەهمۇد تېكىن دەپ خاتىرىلەنگەن ئەبۇل قاسىم مەهمۇدخان I (1097 — 1099) ئىدى؛ بەركىيارۇق تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۈچىنچىسى شەخس بولسا، تارىخىي مەنبەلەردە بۇنداردا هارۇن تېكىن دەپ خاتىرىلەنگەن كىشى ئىدى. پرىتساك مەزكۇر هارۇن تېكىننىڭ XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتىدىن ماۋرا ئۇننەھرنى ئىستىلا قىلغان قادىرخان جىبرائىل بىن ئۆمەر بىلەن بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان بولسىمۇ، بۇ توغرۇلۇق كەسكىن بىرنەرسە دېيىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، ئىبنۇل ئەسىر ئۆز كىتابىدا ئۇنى «توغان خان بىن قاراخان» دەپ يازغانىدى (80).

قادىرخان جىبرائىل پەقەت ماۋرا ئۇننەھرنى ئىستىلا قىلىش بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى مەلىكشاھنىڭ

(79) «زۇبدە تۈن - نۇسرا ۋە نۇھبەتۈل - ئۇسرا»، قۇرامەددىن بۇرسلاننىڭ تۈركچە تەرجىمىسى، ئەنقەرە، 43 - 235 - بەت.

(80) «ئەل - كامىل»، IX تۇم، 310 - بەت.

ئوغۇللىرى تارىسىدا يۈز بەرگەن تەخت ماجراسىدىن پايدىلىنىپ، 1102 - يىلى سەلجۇقىيلار زېمىنىغا بېسىپ كىردى ۋە تېرمىزنى بېسىۋالدى. ئەمما، شۇ يىلى ئىيۇندا سۇلتان سەنجەرسەلجۇقي تەرىپىدىن تېرمىز ئەترابىدا مەغلۇپ قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، ماۋرائۇننەھر پۈتۈنلەي سۇلتان سەنجەر سەلجۇقىيغا ئوكچە قالدى. سۇلتان سەنجەرسەلجۇقي جىبرائىل ئىستېلاسى مەزگىلىدە خۇراسانغا قاچقان جىيەنى مۇھەممەد تېكىنىنى (مۇھەممەد بن سۇلايمان تارسلان خان II، 1102 — 1130) غەربىي قارا خانىيلار دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمدارى قىلىپ سەمەرقەنتتە تەختكە چىقاردى(81). مۇھەممەد تارسلان خان سەلتەنەتنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا باشقا تەخت دەۋاگەرلىرى بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۆزىنىڭ ئورنىنى سۇلتان سەنجەرنىڭ ياردىمى بىلەنلا قوغداپ قالالىدى، تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ بۇ-خارادا پەيدا قىلغان زور قۇرۇلۇش قىلدۇرغانلىقى، 12 مىڭ كىشىدىن تەركىب تاپقان خاسا (مەملۇك) قوشۇنى بىلەن كاپىر قىپچاقلارغا قارشى ئۇرۇشلار قىلغانلىقى(82) ۋە بۇ سەۋەبتىن «غازى» دەپ ئاتالغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ. لېكىن، ئۇ مۇشۇنداق بولۇشىغا قارىماي، دۆلەتنى تونغۇچىدىن - توغرا سەلجۇقىيلارغا بېقىندى قىلىپ قويغانىدى ۋە سۇلتان سەنجەرنىڭ نامىدا مىتال پۇل قۇيدۇرغانىدى. سۇلتان سەنجەرمۇ ئۇنى «نائىبىمىز ۋە چېگرا مەمۇرىمىز» دەيتتى (83).

(81) بۇ كېيىنكى ماتېرىياللار ھەققىدە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن، M. كۆيمەن: «بويۇك سەلجۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تارىخى» II، ئەنقەرە، 1954 - 158 - بەتكە قارالسۇن.

(82) بارتولد، «تۈركىستان» I، 24 - بەت.

(83) بارتولد، «تۈركىستان» I، 24 - بەت.

شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتى

يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، قاراخانىيلار دۆلىتىدە ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايمان تارسلان خان (1032 — 1056) تەختكە چىقتى. لېكىن، يۇقىرىدا قىسقىچە ئىزاھ بېرىلگىنىدەك ئوخشاش، غەربىدە يۈز بەرگەن ھادىسىلەر، نەتىجىسىدە دۆلەتنىڭ غەربىي قىسمى ئىلىگخان ناسىرنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى، قادىرخاننىڭ ئوغۇللىرىمۇ شەرقتىكى زېمىنلارغا قانائەت قىلىپ، تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن سۇلايمان تارسلان خان «شەرەقۇددەۋلە ئەبۇ شۇجا» نامى بىلەن شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ تۇنجى ھۆكۈمدارى بولدى. ئۇ سەلتەنەت سۇرۇۋاتقان زامانىدا شەرقتە ئۇيغۇر كاپىرلىرىغا قارشى نۇرغۇن ئۇرۇشلارنى قوزغىدى. ھەتتا بۇ ئۇرۇشلار ئۇ زامانىدىكى قارا-خانىيلار مۇھىتىغا شۇنچىلىك تەسىر قىلدىكى، بۇ ۋەقەلەر داستانلار ھالىدا ئاڭلىتىش دەرىجىسىگە كەلگەن ۋە بۇ داستانلارغا ئائىت يەزى پارچىلار مەھمۇد قەشقەرىنىڭ دىۋانىدىمۇ ئۇرۇن ئالغانىدى. قاراخانىيلار شەرقىي شىمالىدا ياباقۇ، ياسمىل ۋە چومۇللەر ھەمدە يىمەكلەر بىلەن ئۇزۇشۇشقا مەجبۇر بولدى. بەكەچ تارسلان تېكىن غازى قارا-خانىيلار قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ ياباقۇلارنى يەكدى. ياباقۇلارنىڭ باش قوماندانى بۆگە بۇدراچ ئەسىر ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى. قاراخانىيلار ياباقۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان مەزگىلدە، ياباقۇلارنىڭ تەھلىكىسىگە ئۇچراپ قاراخانىيلار بىلەن كېلىشىم ئىمزالاپ قاراخانىغا شاداقەت بىلدۇرگەن ۋە بۇ ئۇرۇشلاردا قاراخانىيلار قوشۇنىدا خىزمەت قىلغان ياسمىل ۋە چومۇللار كېيىنكى چاغلاردا كېلىشىم

گە خىلاپلىق قىلغاندا، ئارسلان تېكىن تەرىپىدىن يېڭىلىپ قايتىدىن قاراخانىيلارغا ئىتائەت قىلدۇرۇلدى(84). شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن بالقاش ۋە ئالاكۆل ئەتراپلىرى بىر مەزگىل قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگۈزۈلدى. ئەگەر يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك، پەرغانىنىڭ ئىسفار رايونى ئەتراپىدىكى ۋارۇق قىيالىقلىرى ئۈستىگە ئويۇلغان خەتلەر ھەقىقەتەن بۇ ئۇرۇشلارنىڭ بىر خاتىرىسى سۈپىتىدە يازدۇرۇلغان بولسا(85)، بۇ ئىشلار 1042 — 1041 - يىللىرىدا بولغان بولىدۇ. ئەمما، 1043 - يىلى بۇلغار (ۋولگا) بىلەن بالاساغۇن ئوتتۇرىسىدىكى ۋادىدا ياشىغان 10 مىڭ چېدىرلىق كۆچمەن تۈركىي خەلقنىڭ ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىشىمۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇرۇشلاردا قاراخانىيلار تەرىپىدىن قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجە ئىدى.

دېمەك، شەرقتە يۈز بەرگەن بۇ تەھلىكىلەر ۋە بۇنىڭغا ئەگىشىپ يۈز بەرگەن ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن سۇلايمان ئارسلان خان ئۆزىنىڭ دېققەت ئېتىبارىنى بۇ تەرەپكە قاراتقانلىقتىن، ئومۇمەن دۆلەتنىڭ غەربىدە مەيدانغا كەلگەن ئىشلار بىلەن كارى بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئېلىگخان ئوغۇللىرىنىڭ غەربكە تامامەن ھاكىم بولۇشتەك خەۋپىنىڭ ئالدى ئېلىنماي قالدى. شەرقتە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر ۋە كېيىنكى چاغلاردا مەيدانغا كەلگەن دۆلەتنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈش ھادىسىسىدە بۇ ۋەقەنىڭ ئوينىغان رولىغا ھازىرغا قەدەر سەل قارىلىپ كېلىندى.

شۇنىسى ئېنىقكى، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغۇللىرى دەسـ

(84) كېلىسلى I، 377 -، 382-؛ 111-، 172-، 263 بەتلەرگە؛ ئاتالاي I، 452-، 459-، 111 -، 227 -، 355 - بەتلەرگە قارالسۇن.

(85) توغان: «قاراخانىيلار»، 43 - بەتكە قارالسۇن.

لەپتە سۇلايمان ئارسلان خان باشچىلىقىدا شەرقتىكى ئىسيانـ لارنى بىر تەرەپ قىلغاندىن كېيىن، ئۆزئارا ھەمكارلىشىش ۋە پائالىيەت ساھەلىرىنى ئېنىق قىلىش ئۈچۈن بىر قارارغا كېلىشكەنىدى. شۇ ۋەجىدىن، شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمـ دارى سۇلايمان ئارسلان خان بالاساغۇن ۋە قەشقەر رايونلىـ رىنى بىۋاسىتە ئىدارە قىلدى، ئۇنىڭ قېرىندىشى مۇھەممەدخان تىراز (تالاس) ۋە ئىسفىجابدا، يەنە بىر قېرىندىشى مەھمۇدخان دۆلەتنىڭ ئەڭ شەرقىدىكى زېمىنلاردا ئۇنىڭ نامىدىن ھۆكۈم سۈردى. ئۇلار ھەر ھالدا غەربىي قاراخانىيلارغا قارشى ئورتاق ھەرىكەت قىلدى. ئەمەلىيەتتىمۇ، ئۇلار مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىقلا بىر مەزگىل ئۆتۈپ پەرغانىنىڭ بىر قىسمى بىلەن ئۆزكەنتنى بېسىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولغانىدى. سۇلايمان ئارسلان خان ئادىل ۋە دىندار بىر ھۆكۈمدار بولۇپ، ئالىمـ لارنىڭ دوستى ۋە ھامىيىسى بولۇپ تونۇلغانىدى. تەرەپ - تەرەپتىن ئالىملار ئۇنىڭ يېنىغا كېلەتتى، ئۇنىڭ ئىلتىپات ۋە ھەدىيىلىرىگە ئېرىشەتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بىزگە نامەلۇم بولغان بىر سەۋەب تۈپەيلىدىن، ئۇ قېرىندىشى مۇھەممەد بىلەن زىددىيەتلىشىپ قالدى. ئۇ ئىككى ئوتتۇرىدا بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشتى. ئاكىسىنى يەڭگەن مۇھەممەد ئۆزىنى ئۇلۇغ خاقان دەپ ئېلان قىلدى. بىراق، ئۇمۇ 15 ئاي ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن (1057 — 1068)، ئۆز ئورنىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەينگە بەردى. ئەمما، مۇھەممەدـ نىڭ ئىبراھىم ئىسىملىك يەنە بىر ئوغلىنىڭ ئانىسى بۇ ئىشقا رازى بولمىدى ۋە تەختنى ئۆز ئوغلىغا ئېلىپ بېرىش مەقسىتى بىلەن مۇھەممەد خاقانغا زەھەر بېرىپ ئۆلتۈردى. مۇشۇ نىزا ئائىلىنىڭ نۇرغۇن ئەزالىرىنى يوقاتتى. شۇنداق قىلىپ تەخت ئىبراھىم بىن مۇھەممەد قارا خانغا قالدى. ئىبراھىم سەلتە-

نەت سۈرگەن يىللاردا (1057 — 1059)، غەربىي قاراخانىيلار-
نىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمدارى ۋە ئىسمى ئوخشاش بولغان تاغاچ
خان ئىبراھىم شەرقتىكى بۇ ئائىلە ماجراسىدىن پايدىلىنىپ
پەرغانىنى قايتا بىسىۋالغانغا ئوخشاش، شاش (تاشكەنت) ۋە
تۇنخاسنىمۇ بىسىۋالدى. شەرقىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارى
ئىبراھىم بىن مۇھەممەد مۇشۇ قېتىمقى مالمانچىلىقلار تۈپەيلى
لىدىن دۆلەتنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان
ئۇرۇشلارغا جاۋاب بېرىشكە ئامالسىز قالدى. ئۇ بۇ مەزگىللەردە
ئانىسىنىڭ كۈشكۈرتمىشى بىلەن بارسغان ھاكىمى ئىنال تېكىن
ئۈستىگە يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇرۇشتا يېڭىلىپ
ئۆلتۈرۈلدى.

ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، شەرقىي قاراخانىيلار تەختىگە
يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى تۇغرۇل قاراخان
مەھمۇد (1059 — 1075) چىقتى. ئۇ مۇشۇ يىللاردا قەشقەر
ھاكىمى بولغان، كەلگۈسى ئۇلۇغ خاقان ئەبۇئەلى ھەسەن
بىن سۇلايمان بىلەن بىرلىكتە غەربىي قاراخانىيلار
بىسىۋالغان زېمىنلارنى قايتىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، 1068 -
يىلى شەمسۇلمۇلككە قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. بۇ ئۇرۇش ئىككى
تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى چېگرىنى يېڭىدىن بېكىتكەن بىر كېلىشىم
بىلەن ئاخىرلاشتى. بۇ كېلىشىم بويىچە خوجەنت غەربىي قارا-
خانىيلارغا تاشلاپ بېرىلدى. پەرغانە بولسا، پۈتۈنلەي شەرقىي
قاراخانىيلارغا قارايدىغان بولدى. شەرقىي قاراخانىيلار دۆلىتى
بىلەن غەربىي قاراخانىيلار سىر دەرياسىنى چېگرا قىلىدىغان بولدى.

تۇغرۇل قاراخان مەھمۇد ھۆكۈم سۈرگەن دەۋر ھەقىقەتەن
باشقا مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن،
ئورنىغا ئوغلى تۇغرۇل تېكىن ئۆمەر چىقتى. ئۇمۇ بىر - ئىككى
ئايلىق ھۆكۈمدارلىقتىن كېيىن، قەشقەر ھاكىمى ئەبۇئەلى ھەسەن

تەرىپىدىن قاماقتا ئېلىندى. ئۇنىڭ قوشۇنىمۇ ھەسەنگە ساداقەتلىك بىلدۈردى.

شۇنداق قىلىپ، تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئۇلۇغ خاقانى بولدى. ئۇ، 1075 - يىلى رەسمىي خاقان بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئەمەلىيەتتە تەختكە دادىسى ۋاپات بولغاندىن (1056/7) كېيىن ئولتۇردى(86). پرىتساك دېگەندەك(87)، بۇ مەزگىللەردە قەشقەر مۇھىم بىر مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغانىدى. شۇنداق قىلىپ، قاراخانىيلار ھۆكۈم سۈرگەن يەرلەردە ئۇزۇن زامان پاراكەندىچىلىك ۋە ئىچكى تالاش - تارتىشلارنىڭ بولۇشىغا قارىماي، تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنىنىڭ دادىسى سۇلايمان ئارسلان خان زامانىدىن تارتىپلا بالاساغۇن، قەشقەر رايونلىرىدا سەلتەنەتنىڭ مۇقىم بولغانلىقى مەدەنىيەتنىڭ تېز روناق تېپىشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغانىدى. خۇددى سۇلايمان ئارسلان خانىنىڭ ھۆزۈرىدا چوڭ - چوڭ ئالىملارنىڭ ئىشلىگەنلىكىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ ئوغلى ئەبۇ ئەلى ھەسەنىنىڭ ھۆزۈرىدىمۇ چوڭ - چوڭ ئالىملار ئىشلىگەنىدى. بۇ ئالىملاردىن بىرى بالا ساغۇنلۇق يۈسۈپ (خاس ھاجىپ) ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىگ» نى ھىجرىيە 462 — (1070 -) يىلى قەشقەردە يېزىپ ئەبۇ مۇھەممەد ئەلى بۇغرا قاراخانىنىڭ نامىغا سۇنغانىدى. ئەبۇل - فۇتۇھ ئابدۇلفاقىد بىن ئەل ھۈسەين ئەل ئالمائىنىي (1093 - يىلى ۋاپات بولغان) شۇ مەزگىللەردە ياشىغان مەشھۇر ئالىملاردىن بىرى ئىدى. ئۇنىڭ بۈگۈنگە قەدەر يېتىپ

(86) بۇمەقتە ر. ر. ئارات: «قۇتادغۇ بىلىگ»I، (تېكىست)، كىرىش XVIII كە قارالسۇن.

(87) «قاراخانىيلار»، 261 - بەتكە قارالسۇن.

كېيلەلمىگەن «تارىخى كاشغەر» ناملىق ئەسىرىمۇ شۇ زاماندا يېزىلغانىدى. ھەتتا شۇ چاغدا قەشقەردىن ناھايىتى يىراقتىكى باغداتتا مۇساپىرلىقتا ياشاۋاتقان مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» مۇ ئەينى زامانداشلىرىدىكى ئاشۇ مەدەنىيەت مۇھىتىنىڭ يېرىك مەھسۇلى ئىدى.

ئەبۇ ئەلى ھەسەن ھىجرىيە 496(3/1102) - يىلىغا قەدەر ھۆكۈم سۈردى (88). سەلجۇقىيلار سۇلتانى مەلىكشاھ 1089 - يىلى ئۆزكەنتكە كەلگەندە، ئەبۇ ئەلى ھەسەنمۇ ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنىڭ قېرىندىشى، ئاتابashi ھاكىمى ياقۇپ تېكىن سەمەرقەنتتە تەختكە چىققان بولسىمۇ، ئەمما مەلىكشاھنىڭ يېڭىباشتىن باستۇرۇپ كېلىشى بىلەن ئاتابashiغا قېچىشقا مەجبۇر بولدى. مەلىكشاھقا بېقىندى بولۇپ قالغان ھەسەن بۇيرۇق بويىچە قېرىندىشى ياقۇپ تېكىن ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇنى ئەسىر ئالدى. مەلىكشاھ ياقۇپنى ئۆزىگە تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلغاچقا ھەسەن دەسلەپتە ئۇنىمىغان بولسىمۇ، مەلىكشاھ ئىككىنچى قېتىم ئۆزكەنتكە بېسىپ كەلگەندە، ياقۇپنى ئۆزكەنتكە يولغا سېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئەبۇ ئەلى ھەسەنمۇ قاراخانىيلار خاندانىدىن كېلىپ چىققان تۇغرۇل بىن ئىنال تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىندى. بۇ ئەھۋالدا مەلىكشاھ ياقۇپ تېكىن بىلەن بىر كېلىشىم ھاسىل قىلىپ ئۇنى تۇغرۇلغا قارشى ئۇرۇشقا سالدى.

تاۋغاچ بۇغراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىر مۇددەت ئەسىرلىكتە يۈرگەندىن كېيىن قۇتۇلۇپ يېڭىدىن تەختتە ئولتۇردى.

(88) بارتولد: «قۇتادغۇ» بىلىگ دە تىلغا ئېلىنغان بۇغرا خان كىمدۇر؟» تۈركچە تەرجىمىسى، راغىب خۇنۇسى TM، توم (1928)، 221 - 622 - بەتلەر.

يەركەنتتە تېپىلغان، ھىجرىيە 474 - يىلى ياكى ئۇنىڭدىن خېلى كۆپ كېيىن تەخمىنەن ھىجرىيە 494 (1100/1101) - يىلى پۈتۈلگەن مەھكىمە ھۆججىتىدىن مەلۇم بولغىنىغا قارىغاندا، بۇ مەزگىلدە ئۇ ھايات بولۇپ، ئوغۇللىرىدىن چاغرى تېكىن ئەبۇ مۇسا ھارۇن ئۇنىڭ نامىدىن يەركەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنى ئىداره قىلغانىكەن. ئۇنىڭ توغان تېكىن ئەبۇل مۇزەففەر مەمۇن ئىسىملىك يەنە بىر ئوغلى بولغان بولسىمۇ(89)، ئەمما بۇ ئانچە ئىشەنچلىك ئەمەستەك قىلىدۇ.

ئەبۇ ئەلى ھەسەننىڭ ئوغۇللىرىدىن ئەھمەد ئاتىسىنىڭ تەختىگە ئولتۇردى. ئەھمەدخان 1105 - يىلى خەلىپە ئەل مۇستەزھىربىللاھنىڭ ھۆزۇرىغا بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ ئۇنۋان سورىغانىدى. ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسىنى قوبۇل قىلغان خەلىپە ئۇنىڭغا تون بىلەن بىرگە «نۇرۇددەۋلە» ئاتىقىنى بەردى(90). ئەھمەد 1128 - يىلى قارا خىتايلارنى يېڭىپ،

(89) ز.ۋ. تۇغان: «قاراخانىيلار تارىخىغا دائىر بەزى قەيتلەر»، تۈرك يورتى، 7/11، 9 -، 10 - بەتلەرگە؛ پرىتساك: «قاراخانىيلار»، 261 - بەتكە قارالسۇن؛ تۇغاننىڭ مانا ئۇمۇمىي كۆتۈپخانىسىدا تاپقانلىقىنى بۇرۇن بىلدۈرگەن تېپ كىتابى قاراخانىيلار شاھزادىلىرىدىن تۇغان تېكىن ئەبۇلمۇزەففەر مەمۇن بىن ھارۇن قىسقىسز(؟) قادىر خاقان بىن سۇلايمان ئارسلانخان بىن يۇسۇپ قادىرخانغا بېغىشلانغان. شاھزادىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، ئۇنىڭ دادىسى ھارۇن قىسقىسز قادىر خاقان دۇر. ھالبۇكى، بىز ئەبۇئەلىنىڭ ناملىرى ئارىسىدا «ھارۇن» نى ۋە ئۇنۋان لىرى ئارىسىدا «قادىرخان» نى ئۇچراتمايمىز. بۇ ئەھۋالدا نامى تىلغا ئېلىنغان شاھزادىنىڭ سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ باشقا بىر ئوغلىدىن بولغان نەۋرىسى بولغان بولۇشى كېرەك. بىراق، ھارۇن قادىرخاقان ئوغلى توغان تېكىنىڭ قايسى يىللاردا ۋە قەيەرلەردە ھۆكۈم سۈرگەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇماتىمىز يوق.

(90) «ئەل - كامىل»، X جىلد، 307 - بەت؛ پرىتساك: «قاراخانىيلار»، 1261 - بەت.

ئۇلارنىڭ غەربكە ئىلگىرىلىشىنى بىر مۇددەت توسۇپ قويدى. ئۇنىڭ ئوغلى ۋە ئىز باسارى ئىبراھىم خان زامانىدا بولسا، بالاساغۇننى بېسىۋالغان قارا خىتايلار كېيىنچىرەك شەرقىي قارا خانىيلار دۆلىتىنىمۇ ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئاستىغا ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىن شەرقىي قارا خانىيلارنىڭ بىرقانچە ھۆكۈمدارلىرىنىڭ نامىنى بىلگىنىمىزدىن باشقا، بەزى ۋەقەلەر توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

1 - بۆلۈم ھاكىمىيەت مەسىلىسى ۋە ھۆكۈمدار

A. ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى

1. ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىدىن سىياسىي ئىقتىدارنىڭ مەنبەسىگە بىر نەزەر

قاراخانىيلارنىڭ XI ئەسىردىكى دۆلەت تەشكىلاتىنى ھەققىدە مەلۇمات بەرمەكچى ئىكەنمىز، ئالدى بىلەن بۇ دەۋرنىڭ ھاكىمىيەت (ھۆكۈمرانلىق) چۈشەنچىسى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈش بۇ ماۋزۇنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىش ئۈچۈن پايدىلىق بولىدۇ. چۈنكى، دۆلەت تەشكىلاتىنىڭ ھەربىر باسقۇچىنىڭ ئوخشاشماسلىقىمۇ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنىڭ بىر تەرىپى قىسمى ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايانداۇر.

قەدىمكى تۈركىي خەلقلەردىكى ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى ھۆكۈمداردا تەڭرى ئاتا قىلغان بەزى سۈپەتلەرنىڭ بولغانلىقى ئېتىراپ قىلىدىغان بىر چۈشەنچە ئىدى. بۇ چۈشەنچە بويىچە ھۆكۈمدارلارغا ئىدارە قىلىش ھوقۇقى تەڭرى تەرىپىدىن بېرىلگەن. ھۆكۈمدار تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە ھۆكۈمدار بولغان، ئۆزىگە «قۇت» (دۆلەت، بەخت، ياخشى تەلەي)

ۋە «قىسمەت» بەرگىنى ئۈچۈن ھۆكۈمدارلىققا ۋە سىياسىي ئىقتىدار، ھوقۇققا ئىگە بولغان، يەنى ئۇنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقى بىلەن سالاھىيىتىنىڭ مەنبەسى ئۇزىگە بەخت (دۆلەت) بەرگەن تەڭرىدۇر، ھاكىمىيەتنىڭ مەنبەسى ئىلاھتۇر، دەپ قارىلاتتى. شۇڭا، تۈركىي خەلقلەر ئادەتتە خاقانىنى كۆكنىڭ يەر يۈزىدىكى ۋەكىلىگە ئوخشىتاتتى. بۇنداق ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى تۈركىي خەلقلەردە ئاسىيادىكى ھون ئىمپېراتورلۇقى زامانىدىن تارتىپلا دۆلەت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاساسىي ئامىللىرى بولۇپ قالغانىدى(91).

بۇ جۈملىدىن بىز توختىلىۋاتقان قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ ئەينى چۈشەنچىنىڭ بارلىقى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەتقىقاتىمىزنىڭ ئانا مەنبەسى بولغان مەشھۇر سىياسەتنامىسىنى «قۇت» سۆزىنى قوشۇپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دەپ ئاتىغانلىقى — بۇنىڭ ئەڭ ياخشى دەلىلىدۇر. «قۇتادغۇ» سۆزى «قۇتادماق» (بەختلىك قىلماق) دېگەن سۆزدىن ياسالغان بىر ئىسىم بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسىمۇ «بەختكە ئېرىشتۈرگەن، بەختلىك قىلغان» دېگەنلىك بولىدۇ.

«قۇت» سۆزىنىڭ ئىپادىلىگەن مەنىسىگە كەلسەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەسەرنىڭ XVI بابىنى «دۆلەتنىڭ سۈپىتى»گە ئايرىپ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، بۇ يەردىمۇ قۇتنى تۇپتوغرا

(91) بۇ ھەقتە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى»، ئىستانبول، 1971، II، 57 - بەت؛ كافەس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 220 - بەت؛ ئايدىن تانەرى: «تۈرك دۆلەت ئەنئەنىسى»، ئەنقەرە، 1975، 34 - بەت.

«دۆلەت» سۆزىنىڭ ئۇيغۇرچە مەنىسى ئورنىدا قوللانغان (92). لېكىن، بۇ يەردە دېيىلگەن دۆلەت — «شتات» ئەمەس. ئەسلىدە تۈركىي خەلقلەر «ئېل» (ياكى ئەل) سۆزىنى مۇشۇ مەنىدە قوللانغانىدى. شۇنداق ئىكەن، بۇ يەردىكى دۆلەت(يەنى قۇت)، يۇقۇنكى كۆنىدە بىز قوللىنىۋاتقان «دۆلەت قۇتى» ئىبارىسىدىكى «دۆلەت» سۆزىنىڭ ئىچىدە ساقلانغان مەنىدىكى دۆلەتتۇر. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، قۇتنى «بەخت، ياخشى تەلەي، ئىستىقبال، ياخشىلىق ۋە سائادەت» دېگەندەك مەنىلىرىدىن باشقا، ئەسلى «سىياسىي ھاكىمىيەت قۇدرىتى، يەنى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش قۇدرىتى ۋە سالاھىيىتى» دېگەن مەنىدە چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۆز ۋاقتىدا سەدرى مەقسۇدى ئارسالمۇ قۇتنىڭ ئەسلىدە «سىياسىي ھاكىمىيەت قۇدرىتى» مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى ۋە «تەلەي، سائادەت، بەخت» — كە ئوخشاش مەنىلىرىنىڭ ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ۋە كېيىنچە ئوتتۇرىغا چىقىقان مەنىلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى(93).

دېمەك، بىز قۇتنىڭ مەنىسى ھەققىدە ئۆز پىكرىمىزنى يۇقىرىقى شەكىلدە بايان قىلىپ ئۆتكەندىن كېيىنمۇ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ئېلىگ قۇتى» ئىبارىسى بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتكەن مەنىسى بىۋاستە «دۆلەتلىك ھۆكۈمدار» ئىبارىسىنىڭ

(92) يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر شائىرلىرىنىڭ بىرىدىن (740 - ۋە 741 - يىللىرىغە قارالسۇن) ئېلىپ قەيت قىلغان ئىككى بەيتى، قۇتنىڭ دۆلەت ۋارىيانتى سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقىنىڭ ئەڭ گۈزەل ئۆرنەكلىرىدىن بىرىدۇر.

(93) ئارسال: «ھوقۇق»، 120 - بەت. «قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ نامى ۋە قۇت ھەققىدە». ئىبراھىم كافەس ئوغلى: «قۇتادغۇ بىلىگ» ۋە مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى»، تارىخ ئىنستىتوتى ژۇرنىلى، 1، ئىستانبول، 1970، 26 - بەت.

ئورنىدا قوللىنىلغان دەپ قارايمىز(94). يەنە ئۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ»تە ھۆكۈمدارغا خىتاب قىلغاندا قوللانغان «قۇتلۇق كىشى» نى(95) «ئاللا تەرىپىدىن ئۆزىگە دۆلەت ئاتا قىلىنغان، ئىدارە قىلىش ھوقۇقى بېغىشلانغان ئادەم» مەنىسىدە قوللانغانلىقىمۇ ئېنىق. يەنە باشقا بىر بېيىتىدە بولسا ئۇ ھۆكۈمدارغا «ئاي، ئىدبىقۇت» يەنى «ئەي ئىقبال، ئەي ئىلاھى دۆلەت»(96) دەپ خىتاب قىلىش ئارقىلىق، ئەينى زاماندا ھاكىمىيەت ھوقۇقىنىڭ مەنبەسىنىڭ نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ ئوچۇق ئىپادىلىگەنىدى.

× × ×

بۇلاردىن باشقا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» تە ھاكىمىيەت ھوقۇقىنىڭ ئىلاھ تەرىپىدىن بېرىلگەنلىكىنى ۋە ھۆكۈمدارلىقنىڭ ئىلاھنىڭ ئىلتىپاتى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان خاتىرىلىرىمۇ بار. ئۇ يەنە ھۆكۈمدارغا شۇنداق دەيدۇ: «سەن بۇ بەگلىكىنى ئارزۇ قىلىپ زورلۇق بىلەن قولغا كەلتۈرمىدىڭ. ئۇنى ئاللا ئۆز ھىكمىتى بىلەن خەير - ئېھسان

(94) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 720 - بېيىتغا قارالسۇن. بۇنىڭغا ئۇيغۇن ھالدا مەرھۇم ئاراتۇ «قۇت» نىڭ ۋارىيانتىنى بىرقانچە يەردە «دۆلەت» مەنىسىدە ئالغان ۋە «ئىلىگ قۇتى» ئاتالغۇسىنىڭ ۋارىيانتىنىمۇ «دۆلەتلىك ھۆكۈمدار» دەپ قەيت قىلىپ ئۆتكەن. ئەمما، ئۇ بۇ سۆزنى كۆپرەك «سائادەت» دەپ تەرجىمە قىلغان (مەسىلەن، 670 - 681 - 682 - 710 - 714 - 740 - ۋە بېيىتكەقارالسۇن)، بىزچە توغرا ئەمەس. توغرىسى سائادەتنى بۇ يەردە بەختلىك مەنىسىدە ئەمەس، يۇقىرىدىكى قۇت تەرىپىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ «دۆلەت ، ئىقبال» مەنىسىدە چوشىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

(95) «قۇتادغۇ بىلىگ» 668 - بېيىتكە قارالسۇن.

(96) «قۇتادغۇ بىلىگ» 939 - بېيىتكە قارالسۇن، «ئىدبىقۇت» ھەققىدە، بۇ كىتابىمىزنىڭ «ھۆكۈمدارنىڭ ئۇنۋانلىرى» دېگەن قىسمىدا ئالاھىدە مەلۇمات بېرىلگەن.

قىلدى، بۇ بەگلىكنى ساڭا ئىلتىپات قىلدى، بۇنىڭغا شۈكۈر قىل»(97) ، «ئاللا بەگلىك ئىشنى كىمگە بەرگەن بولسا ئىشقا مۇناسىپ ھالدا ئۇنىڭغا ئەقىل ۋە كۆڭۈلمۇ بېرىدۇ. ئاللا كىمنى بەگ قىلىپ ياراتماقچى بولسا، ئۇنىڭغا ئەڭ ئاۋۋال ئۆزىگە مۇناسىپ قىلىق ۋە ھەرىكەت بىلەن ئەقىلمۇ بېرىدۇ»(98). «بەگلەر ھاكىمىيەتلىرىنى ئاللادىن ئالىدۇ» (99). «ئاللا سېنى توغرىلىق (راستلىق) ئۈچۈن ھۆكۈمدار قىلدى» (100).

× × ×

مانا بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ھۆكۈمدارلىق — «ئىدبىقۇت ئىبارىتىدىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك مۇقەددەستۇر(101). ھەتتا، ياخشى تەبىئەتتۇر ۋە ئاللا بۇ ياخشى تەبىئەتنى كىمگە بەرسە، بۇ دۇنيا ھەر خىل نازۇ - نېمەتلىرى بىلەن بىللە ئۇنىڭ بولىدۇ(102).

× × ×

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ سۆزلىرى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھۆكۈمدارلىقىنىڭ ئاللانىڭ ئىلتىپاتىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى ۋە ئادەمنى ئاللانىڭ ھۆكۈمدار قىلىپ ياراتقانلىقى ھەققىدىكى ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنى XI ئەسىردە قانداق جانلىق شەكىلدە

(97) «قۇتادغۇ بىلىگ» 5469 - 5470 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(98) يۇقىرىقى كىتاب 1933 - 1934 - ، 1978 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(99) يۇقىرىقى كىتاب 5947 - بېيىتكە قارالسۇن.

(100) يۇقىرىقى كىتاب 5195 - بېيىتكە قارالسۇن.

(101) يۇقىرىقى كىتاب 1960 - بېيىتكە قارالسۇن.

(102) يۇقىرىقى كىتاب 1979 - بېيىتكە قارالسۇن.

ئورنىدا قوللىنىلغان دەپ قارايمىز(94). يەنە ئۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ»تە ھۆكۈمدارغا خىتاب قىلغاندا قوللانغان «قۇتلۇق كىشى» نى(95) «ئاللا تەرىپىدىن ئۆزىگە دۆلەت ئاتا قىلىنغان، ئىدارە قىلىش ھوقۇقى بېغىشلانغان ئادەم» مەنىسىدە قوللانغانلىقىمۇ ئېنىق. يەنە باشقا بىر بېيىتىدە بولسا ئۇ ھۆكۈمدارغا «ئاي، ئىدىقۇت» يەنى «ئەي ئىقبال، ئەي ئىلاھى دۆلەت»(96) دەپ خىتاب قىلىش ئارقىلىق، ئەينى زاماندا ھاكىمىيەت ھوقۇقىنىڭ مەنبەسىنىڭ نېمىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ ئوچۇق ئىپادىلىگەنىدى.

× × ×

بۇلاردىن باشقا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» تە ھاكىمىيەت ھوقۇقىنىڭ ئىلاھ تەرىپىدىن بېرىلگەنلىكىنى ۋە ھۆكۈمدارلىقنىڭ ئىلاھنىڭ ئىلتىپاتى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان خاتىرلىرىمۇ بار. ئۇ يەنە ھۆكۈمدارغا شۇنداق دەيدۇ: «سەن بۇ بەگلىكنى ئارزۇ قىلىپ زورلۇق بىلەن قولغا كەلتۈرمىدىڭ. ئۇنى ئاللا ئۆز ھىكمىتى بىلەن خەير - ئېھسان

(94) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 720 - بېيىتغا قارالسۇن. بۇنىڭغا ئويغۇن ھالدا مەرھۇم ئاراتەمۇ «قۇت» نىڭ ۋارىيانتىنى بىرقانچە يەردە «دۆلەت» مەنىسىدە ئالغان ۋە «ئىلىگ قۇتى» ئاتالغۇسىنىڭ ۋارىيانتىنىمۇ «دۆلەتلىك ھۆكۈمدار» دەپ قەيت قىلىپ ئۆتكەن. ئەمما، ئۇ بۇ سۆزنى ئۆپرەك «سائادەت» دەپ تەرجىمە قىلغان (مەسىلەن، 670 - 681 - 682 - 710 - 714 - 740 - بېيىتكەقارالسۇن)، بىزچە توغرا ئەمەس. توغرىسى سائادەتنى بۇ يەردە بەختلىك مەنىسىدە ئەمەس، يۇقىرىدىكى قۇت تەرىپىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ «دۆلەت ، ئىقبال» مەنىسىدە چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ.

(95) «قۇتادغۇ بىلىگ» 668 - بېيىتكە قارالسۇن.

(96) «قۇتادغۇ بىلىگ» 939 - بېيىتكە قارالسۇن، «ئىدىقۇت» ھەققىدە، بۇ كىتابىمىزنىڭ «ھۆكۈمدارنىڭ ئۇنۋانلىرى» دېگەن قىسمىدا ئالاھىدە مەلۇمات بېرىلگەن.

قىلدى، بۇ بەگلىكنى ساقلا ئىلتىپات قىلدى، بۇنىڭغا شۈكۈر قىل»(97) ، «ئاللا بەگلىك ئىشنى كىمگە بەرگەن بولسا ئىشقا مۇناسىپ ھالدا ئۇنىڭغا ئەقىل ۋە كۆڭۈلمۇ بېرىدۇ. ئاللا كىمنى بەگ قىلىپ ياراتماقچى بولسا، ئۇنىڭغا ئەڭ ئاۋۋال ئۆزىگە مۇناسىپ قىلىق ۋە ھەرىكەت بىلەن ئەقىلمۇ بېرىدۇ»(98). «بەگلەر ھاكىمىيەتلىرىنى ئاللادىن ئالىدۇ» (99). «ئاللا سېنى توغرىلىق (راستلىق) ئۈچۈن ھۆكۈمدار قىلدى» (100).

× × ×

مانا بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ھۆكۈمدارلىق — «ئىدىقۇت ئىبارىسىدىمۇ كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك مۇقەددەستۇر(101). ھەتتا، ياخشى تەبىئەتتۇر ۋە ئاللا بۇ ياخشى تەبىئەتنى كىمگە بەرسە، بۇ دۇنيا ھەر خىل نازۇ - نېمەتلىرى بىلەن بىللە ئۇنىڭ بولىدۇ(102).

× × ×

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ سۆزلىرى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھۆكۈمدارلىقىنىڭ ئاللانىڭ ئىلتىپاتىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى ۋە ئادەمنى ئاللانىڭ ھۆكۈمدار قىلىپ ياراتقانلىقى ھەققىدىكى ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنى XI ئەسىردە قانداق جانلىق شەكىلدە

(97) «قۇتادغۇ بىلىگ» 5469 - 5470 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(98) يۇقىرىقى كىتاب 1933 - 1934 - ، 1978 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(99) يۇقىرىقى كىتاب 5947 - بېيىتكە قارالسۇن.

(100) يۇقىرىقى كىتاب 5195 - بېيىتكە قارالسۇن.

(101) يۇقىرىقى كىتاب 1960 - بېيىتكە قارالسۇن.

(102) يۇقىرىقى كىتاب 1979 - بېيىتكە قارالسۇن.

قوللانغانلىقىنى ئەڭ ئوچۇق ئىپادىلەپ بەردى(103). شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى: تۈركىي خەلقلەردىكى ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردا قۇتنىڭ ئاتىدىن بالىغا قالغانلىقى ھەققىدىكى ئېتىقادنىمۇ ئاساس قىلغان(104). بۇ چۈشەنچە بويىچە ياخشىلىق قىلىپ ئۆزىگە ئاللا تەرىپىدىن «قۇت» بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن ھۆكۈمدار بولغان ئادەمنىڭ بۇ ئىلاھىي ئۇستۇنلۈكى ئىرسىيەتلىكتۇر ۋە باللىرىغا مىراس بولۇپ قالىدۇ، دېيىلەتتى. بالاساغۇنلۇق يۈسۈپنىڭ «بەگ ئاتىسىدىن تۇغۇلغاندىلا بەگلىك بىلەن تۇغۇلىدۇ»، «ئاتىسى بەگ ئىدى، ئۆزىمۇ بەگ بولدى» ۋە «ئاتىسى بەگ بولسا، ئوغۇلمۇ بەگ بولۇپ تۇغۇلىدۇ ۋە ئۇمۇ ئاتىسىدەك بەگ بولىدۇ.»(104) دېگەن سۆزلىرى بۇ چۈشەنچىنىڭمۇ قاراخانىيلار زامانىسىدا كەڭ تارقالغان بىر خىل ئېتىقاد ئىكەنلىكىنىڭ ئوچۇق ئىپادىسىدۇر. شۇنداقلا «قۇتادغۇ بىلىگ» دە يېزىلغان «قېدىمكى بىر ماقال بار:

(103) ھاكىمىيەتنىڭ ئىلاھىي مەنبەسى ھەققىدە ئايرىمچە ئىبراھىم كافەس ئوغلىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ ۋە مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» 20 - بەت؛ شۇ ئەسەردە نىزامۇلمۇلكنىڭ بويۇك سەلجۇقىيلارنىڭمۇ بۇ تارىخىي ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان قەيىتى ئۇچۇن، كۆيمەننىڭ «ساراي تەشكىلاتى» 3 - بەتكە قارالسۇن.

(104) «قۇت» نىڭ قان ۋاستىسى بىلەن ئاتىدىن (خوتۇندىن تۇغۇلغان) ئوغۇللارنىڭ ھەممىسىگە ئۆتىدىغانلىقى ئېتىقادى ۋە بۇ توپەيلى ھۆكۈمدار ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ قانلىرىنى تۆكۈشنىڭ مەنئى قىلىنغانلىقى ھەققىدە م.ق. كۆپرۈلونىڭ «تورك ۋە موڭغۇل سۇلالىلىرىدە خانداننىڭ ئەزالىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلوشىدە قان تۆكۈشنىڭ مەنئى قىلىنىشى»، «تورك ھوقۇق تارىخى» ژۇرنىلى، ئەنقەرە، 1944، I توم، 1 - 9 - بەتلەرگە؛ ئىبراھىم كافەس ئوغلىنىڭ «تورك مىللىي مەدەنىيىتى» 234 - 235 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

(105) «قۇتادغۇبىلىگ» 1932 - 1936 - 1950 - بېيىتلارغا قارالسۇن. قاراخانىيلار تەخت مەنسىدىكى «ئورۇن» سۆزىنىڭ ئېلىپ، تەختكە ئولتۇرۇشنى «ئورناماق» دەيىتتى (5738 - بېيىتكە قارالسۇن).

ئاتىسىنىڭ تەختى ۋە ئىسمى ئوغلىغا قالىدۇ» ۋە «ئاتاسىنىڭ تەختى بىلەن ئىسمى ساڭا قالدى، بۇلارغا يەنە مىڭلارچىسى قوشۇلسۇن»(106) دېگەن خاتىرىلەرنىڭمۇ، بۇكەڭ تارقالغان چۈشەنچە بىلەن باغلىق ئىكەنلىكى شۇبھىسىز.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنىڭ تارىخى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردىكى ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنىڭ باشقا بىر تەرىپىنمۇ قوغداپ قالغانلىقىنى يەنىلا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدىن بىلگىلى بولىدۇ. تۈركىي خەلقلەر بۇ چۈشەنچە بويىچە ئۆز ھۆكۈمدارلىرىنىڭ كۆك ئاستىدىكى بارلىق مەملىكەتلەرنىڭ بىردىنبىر ھاكىمى ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتى(107). «قۇتادغۇ بىلىگ» تېكى «دۇنيانى قولدا تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن ئادەم ئىشەنچىگە ئىگە بولۇشى لازىم. ئەسلىدىمۇ دۇنيانى قولدا تۇتقۇچى، چۈشەنچە بىلەن تۇتالىدى» دېگەن مەزمۇنلار بىزنىڭ دىققىتىمىزنى قوزغايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» تە ھۆكۈمدار كۈن - تۈغدىنىڭ ياخشىلىق ۋە پەزىلەتلىرىنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، «دۇنيا خەلقى بۇنى ئاڭلاش بىلەن ئۇنى ئارزو قىلدى ۋە ئۇنىڭغا يېقىنچىلىق قىلدى» ۋە «دۇنياغا قارا، تولۇق بىر سائادەت پوتىسىنى باغلىدى»(108) دېيىش بىلەن ئۆز

(106) 110 - ، 111 - بېيىتلەرگە قارالسۇن. مەرھۇم ئارات، ھەر ئىككى بېيىتنىمۇ ئۆتكەن «ئورۇن» سۆزىنى «يەر» دەپ تەرجىمە قىلغان. بىزچە تەخت شەكلى تېخىمۇ توغرا بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئالدۇق.

(107) بۇ ھەقتە ئۆگەل «تورك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» II توم، 54 - بەت؛ كافەس ئوغلى «تورك مىللىي مەدەنىيىتى»، 228 - بەتكە قارالسۇن.

(108) 217 - ، 218 - ، 224 - بېيىتلارغا ۋە 460 - ، 461 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

ئەسىرىدە جانلاندۇرغان ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھۆكۈمدارلىرىنى — يەر يۈزىنىڭ ۋە پۈتۈن ئىنسانلارنىڭ ھاكىمى قىلىپ كۆرسەتكەنىدى. ئۇ يەنە ھۆكۈمدارغا نەسىھەت قىلغان چاغدا: «ئاقى بولسا ئەلگى ئاژۇن بەگلەرى»(109) دېگەنىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئەسىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ جايلىرىدا دۇنيا ھاكىمى مەنىسىدە «ئاژۇن تۇتقان ئەر»، «ئاژۇنچى كىشى» ۋە «ئاژۇنچى بۆگۈ بەگ»(110) دېگەندەك ئاتالغۇلارنى قوللىنىش ئارقىلىق،بۇ چۈشەنچىنىڭمۇ ئۇزاقتىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ ھۆكۈمدارنىڭ ھاكىمىيەت قابىلىيىتىنىڭ ئىلاھىيەت تەرىپىدىن ئاتا قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «ئاللا بۇ قۇتنى ۋە ياخشى تەبىئەتنى كىمگە بەرسە، بۇ دۇنيا ھەرخىل نازۇ - نېمەتلىرى بىلەن بىللە ئۇنىڭ بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەنلىكى ھۆكۈمدارلىقىنىڭ بىر خىل ئىلتىپات ئىكەنلىكى ھەققىدىكى چۈشەنچىنىڭ ئەينى دەۋردە قانداق ھۆكۈم سۈرگەنلىكىنىڭ ئوچۇق بىر ئىپادىسى بولسا كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ «قۇتادغۇ بىلىگ» تە ھۆكۈمدارلارغا، ئومۇمەن باشلىقلارغا نەسىھەت تەرىقىسىدە يېزىلغان «مىڭ ئەردەم كەرەك بۇ جىھان تۇتقۇغا» ۋە «ئاژۇنچىغا ئەردەم كەرەك مىڭ تۈمەن»(111) شەكلىدىكى قەيتلەرمۇ بۇ چۈشەنچىنى تېخىمۇ ئوچۇق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇ چۈشەنچىدە ئىنسانلار ۋە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ھەرقانداق ئايرىمىچىلىقلارغا ئورۇن بېرىلمىگەن. ئۇ يەنە پۈتۈن ئىنسانلارنى ۋە يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۇنيانى ئىدارە قىلىش ھوقۇقى ھۆكۈمدارغا بېرىلگەن. يەر يۈزى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە، ئىنسانلار بىر پۈتۈن جامائەدۇر؛ ھەممىسىنىڭ ئۈستىدە يالغۇز بىرلا ھۆكۈمدار بولىدۇ، بۇ ھۆكۈمدار ئىلاھىيەت ئاتا قىلغان قانۇن - قائىدىگە ئاساسەن يەر يۈزىنى باشقۇرۇشى كېرەك، دېگەن بۈيۈك بىرلىك ئىدىيىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. دېمەك، تارىختا كەڭ كۆلەملىك ئىشغالىيەتچىلىك بىلەن دۇنياغا تونۇلغان ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردىكى بۈيۈك بىرلىك ئىدىيىسىنىڭ ئاساسى پەلسەپىسىنىمۇ ئىلاھىي مەنىيەدىن كەلگەن بۇ چۈشەنچە تەشكىل قىلغان(112).

بۇ يەردە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تەتقىقاتچىلار ئىلگىرى ئىزاھلاپ ئۆتكىنىدەك، ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردە ھۆكۈمدار ئىنساندىن تاشقىرى تۇرىدىغان بىر خىل مەخلۇق دەپ قارالمىغان(113). ئۇلارنىڭ چۈشەنچىسىدە قۇتقا ئىگە بولغان بىر ئادەمنىڭ پەقەت شۇنىڭغا لايىق ھەرىكەت قىلغان ۋاقتىدىلا ھۆكۈمدار بولۇپ قالالايدىغانلىقى ئاساس قىلىناتتى. يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك، «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ XVI بابىنى دۆلەتنىڭ،تېخىمۇتوغرىسى «قۇت»نىڭ سۈپىتىنى تەرىپلەشكە ئايرىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ، بۇ يەردە«قۇت»نىڭ ئۆزگىرىشچان خاراكتېرلىك ۋە تۇراقسىز تەبىئەتلىك ئىكەنلىكى ۋە ئۇنى

(109) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 3034 - بىيتكە قارالسۇن.

(110) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 445 -، 446 -، 2056 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(111) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 284 -، 285 - بېيىتلارغا قارالسۇن. ئايرىمچە 940 -بېيىتتىكى «ئاژۇن ئەركى بولدۇڭ = دۇنيا ھاكىمىيىتىنى تاپتىڭ» ۋە 4012 - بېيىتتىكى «ئاژۇن ئېلچىسى = دۇنيا ھاكىمى» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرمۇ ئەينى قاراشنىڭ ئىپادىلىرىدۇر.

(112) كافەس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى» 228 - بەت؛ ئەينى ئاپتور: «تۈرك فۇتۇھات پەلسەپىسى ۋە مالازگىرت مۇھارىبەسى» تارىخ ئىنستىتۇتى مەجمۇئەسى، ئىستانبول 1971، 4 - سان؛ نىزامۇلمۇلكنىڭ «سۇلتان مەلىكشاھ جىھان ئائىلىسىنىڭ ئاتىسىدۇر، بۇ سەۋەب بىلەن ئۇنىڭ ئاتىلىق شەپقىتىمۇ شۇ نىسبەتتە كەڭ بولۇشى كېرەك» بىر قەيتى ئۈچۈن ئو. تۇران ئا. گ. ئې. 102 - بەتكە قارالسۇن.

(113) «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى» 225 - بەتكە قارالسۇن.

قولدا تۇتۇشنىڭ ئىنتايىن مۇشكۈل ئىش ئىكەنلىكى ئۇستىدە ناھايىتى ئۇزۇن توختالغان. ئۇ بۇنى مۇنداق بىر ۋەقە ئارقىلىق جانلاندۇرۇپ بېرىدۇ: «ئاي تولدى (ۋەزىر) بىركۈنى ھۆكۈمدارنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. لېكىن ھۆكۈمدارنىڭ كۆرسەتكەن يېرىگە كېلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ئورنىغا يانچۇقىدىن بىر تويۇنى چىقىرىپ ئۈستىگە ئولتۇرىدۇ. ھۆكۈمدار بۇنىڭغا خاپا بولىدۇ. قىلغان ئىشنىڭ سەۋەبىنى سورايدۇ. ‹قۇت›قا ۋەكىللىك قىلغۇچى ئاي تولدى شۇنداق جاۋاب بېرىدۇ: بۇ قىلغان ھەرىكىتىمنىڭ سەۋەبى ‹قۇت› بولۇپ يارىتىلىشىمدىدۇر. كۆرسەتكەن يېرىگىمگە ئولتۇرماسلىق بىلەن ‹مېنىڭ ئۈچۈن ئورۇن يوق› دېمەكچى بولدۇم. نېمىگە ئوخشىشىدىغانلىقىمنى كۆرسىتىش ئۈچۈن يەرگە بىر توپ قويدۇم. تۈپتۈز يەردە توپ قانداق دومىلىسا، دۆلەتمۇ (قۇت) شۇنداق دومىلايدۇ. بۇگۈن مەن بىر دۆلەتمەندە، بىر توپقا ئوخشىشىمەن، تەبىئىتىم تۇراقسىز، ماڭا ئىشەنمە. بېشىدىن كۆپ ئىشلار ئۆتكەن بىر ئاقساقالنىڭ ئاغزىدىن بىر تۇركچە ماقالىنى ئاڭلا: ‹ئەي قۇتلۇق كىشى، سەن بۇ بوش بەختكە ئىشەنمە، ئەي ئاتاقلىق كىشى، سەن بۇ بەختكە ئىشەنمە. ئاقار سۇ، گۈزەل سۆز ۋە بەخت توختىماي، ھارماي ـ تالماي دۇنيانى كېزىدۇ. بەخت ئىشەنچسىز، ۋاپاسىز ۋە بىقارار. يۈرگەندە تېز ئۇچىدۇ، ئايىغى تايىدۇ›»(114).

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قۇتنىڭ ئىشەنچسىز ۋە قارارسىزلىقىنى بۇ خىلدا تىلغا ئالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ پەزىلەتلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ: «پەزىلىتىم بەك كۆپ. ئادەملەرگە بەخت كەلسە مەندىن كېلىدۇ، تەبىئىتىم مۇلايىم، يېشىم كىچىك. لېكىن بارلىق بەگ ۋە چوڭلارغا باردىغان يول مەندىن ئۆتىدۇ.

(114) «قۇتادغۇ بىلىگ» 660 ـ 670 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن.

ئارزۇ قىلىنىدىغان ھەممە نەرسە مېنىڭ قولۇمنىڭ ئاستىدا. ئۆزۈم نەدە بولسام، پۇتۇن ئارزۇلار مەن بىلەن بىللە ماڭىدۇ. ماڭا باغلىنىدۇ. ھۆزۈر مەندە، جاپا مەندىن قاچىدۇ. خۇشاللىق مەندە، خاپىلىق ماڭا يېقىنلاشمايدۇ. كىمكى ماڭا غادايسا، ئازاب ئىچىدە يوق بولىدۇ. كىم ماڭا بويۇن ئەگسە ئارزۇسىغا يېتىدۇ. شۇنداق بولغاندىن كېيىن قۇت نەدە بولسا ئۇنىڭغا بويۇن ئەگ ۋە ئۆزۈڭنى ياخشى كۆرسەت دۆلەت (قۇت) بىلەن قېرىشىڭ غەمدە قالمىدۇ بېشىڭ. قۇت (بەخت) كەلسە ئادەم ھەقىقەتەن بەختىيار بولىدۇ. بارلىق ئارزۇلىرىغا ئېرىشىپ راھەت ياشايدۇ.»(115)

قۇت (بەخت) سۆزىنى يەنە مۇنداق داۋاملاشتۇرىدۇ: «ئادەملەر ئۆز ئىچىدە مېنى تۇراقسىز دەپ يامانلايدۇ. ھالبۇكى، تۇراقسىز بولۇشۇم ماڭا ئەيىب ئەمەس. ئۆزۈمگە ھەر دائىم يېڭى ۋە تازا نەرسىلەرنى تاللايمەن. بۇ قىلغىنىم ئۈچۈن مېنى تىللايدۇ ۋە ئەيىب قويىدۇ. ھالبۇكى، تۆرەلگەن ھەممە نەرسە يوقىلىدۇ. ئاللا نېمىنى خالسا شۇنى قىلىدۇ. بەختكە ئىشەنمە، كېلىدىيۇ، كەلگىنىدەك كېتىدۇ. بۇ دۆلەتكە ئىشەنمە، بېرىدۇ، ئالىدۇ. ئەي ھۆكۈمدار، ئەگەر قۇت (بەخت) تۇراقسىز (كېلىپ ـ كەتمەس) بولمىسا ئىدى، بۇ ئىقبال نېمىدېگەن چىرايلىق نەرسە بولاتتى ـ ھە!»(116)

ئۇنداق بولسا، پۇتۇن ئارزۇ ۋە نېمەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ بىرلا ۋاستىسى بولغان قۇتقا ئىگە بولغان بىر ھۆكۈمدارنىڭ ئۇنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلىشى، قانداق بىر ئادەم بولۇشى كېرەك؟ يۇسۇپ خاس ھا-

(115) «قۇتادغۇ بىلىگ» 673 ـ 682 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن.

(116) «قۇتادغۇ بىلىگ» 685 ـ 695 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن.

جىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» تە بۇنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ: «بەخت تاپقۇچى تەۋرزۇلۇق بولۇشى، كىچىك پېئىل ھەم شېرىن سۆز بولۇشى كېرەك. ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشى، ھەددىدىن ئاشماسلىقى، يامان ۋە سەت ئىشلارغا يېقىن يولۇقماسلىقى، يىغلىغان مېلىنى جايىدا ئىشلىتىشى، ھاياتىنى، مىجەزىنى، پەيلىنى تۇزىتىشى، كىبىر ۋە غۇرۇر بىلەن باشقىلارنى رەنجىتمەسلىكى، ئۆزىدىن كىچىكلەرنىڭ كۆلكىسىگە قالماسلىقى ھەم ئۇلارغا بوزەك بولۇماسلىقى كېرەك. ھاراقنى بېرىلمەسلىكى، بىكارچىلىق - بىكارغا مېلىنى چاچماسلىقى، تىلى ۋە قولى بىلەن ئويۇنغا ئارىلاشماسلىقى، خۇي - پەيلىدە دۇرۇس بولۇشى لازىم. مانا بۇلار تۇراقسىز قۇتنىڭ زەنجىرلىرىدۇر. قۇت مۇشۇنداق ئاغلانسا، قاچىلايدۇ. ئۇنداقتا بەختنى تاپقۇچى ئۇنى چۈشەپ قولىدا تۇتمىسا، ئۇركۈگەك بىر ۋەھشىي ھايۋاندەك قېچىپ كېتىدۇ ھەم ھېچكىم تۇتالمايدۇ. بەخت كېلىدۇ، تۇتۇشنى بىلمىسەڭ قېچىپ كېتىدۇ؛ مال بېرىدۇ، تېپىشنى بىلمىسەڭ ئېلىپ كېتىدۇ. ئىنسان تۇتۇشنى بىلسە، دۆلەت قاچماي تۇرىدۇ. دۆلەت قېچىپ كەتسە قايتا تېز يېنىپ كەلمەيدۇ»(117).

دېمەك، قۇتقا ئىگە بولۇش بىلەنلا ھەممە ئىشنىڭ ھەل بولمايدىغانلىقى بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە قۇتقا ئىگە بولغاندىن كېيىنمۇ قۇت ھۆكۈمدارنىڭ ئەھۋالى ۋە ھەرىكەتلىرىنى كونترول قىلىدۇ. ئارزۇ قىلغان پەزىلەتلەرگە ئىگە بولمىسا ياكى تۆۋەندە كۆرسىتىلىپ ئۆتۈلىدىغان ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىمىسا، ئۇنداق ھۆكۈمدار ئىلاھىي ئىلتىپاتقا جايىز بولالمايدۇ. مۇبادا، مۇنداق ئاقىۋەت يۈز بەرسە، ئاللا ئۆزى ئاتا قىلغان ھۆكۈمدارلىق ھوقۇقىنى ئۇنىڭغا لايىق بولمىغانلاردىن قايتۇرۇۋالالايدۇ.

(117) 703 - 725 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

دېمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىز يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن سۆزلەر بىلەن چۈشەندۈرمەكچى بولغان مەسىلىمۇ شۇ بولۇپ ۋە ئۇنىڭ بۇ سەۋەبتىن ئۇتتۇرىغا قويغان كۆز قارىشى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ تارىختىكى «قۇت» (بەخت) كۆز قارىشىغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ (120). دېمەك، ھۆكۈمدارلا بولۇشقا تېگىشلىك ئالاھىدىلىكلەر يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ۋە «قۇت»نى (بەختنى) قولىدا تۇتۇپ تۇرۇشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدىغان ئالاھىدىلىكلەردۇر.

تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۆز قارىشى بويىچە ھۆكۈمدار بولۇشقا تېگىشلىك ئالاھىدىلىكلەر يالغۇز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەنلەرلا ئەمەس. تۈركىي خەلقلەرنىڭ دۆلەت ۋە ھۆكۈمدار ھەققىدىكى چۈشەنچىسى، دۆلەتنىڭ ياخشى باشقۇرۇلۇشى ۋە ھەممىدىن بۇرۇن خەلقنىڭ ھۆزۈر ۋە ھالاۋىتى ئۈچۈن ئۇنىڭدا يەنە باشقا ئالاھىدىلىكلەرنىڭمۇ بولۇشى كېرەككى، بۇلارمۇ تۆۋەندە «ھۆكۈمدارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى» ھەققىدىكى بۆلۈمدە ئايرىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى: يۇقىرىدا بىز ئىپادىلەشكە تىرىشقان «قۇتقا لايىق بولۇش ۋە ئۇنىڭغا زۆرۈر ئىشلارنى ئورۇنداش» چۈشەنچىسى پۈتۈن ئۇيغۇر - تۈركىي قەۋملاردا ھۆكۈمدارلاردىن قەتئىي تەلەپ قىلىنىدىغان ۋەزىپىلەر ئۈستىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان چۈشەنچىلەردۇر. جۈملىدىن بىز تەتقىق قىلىۋاتقان ئەسىردە ئۇغۇزلارىدىمۇ باش قومان

(118) كۆكتۈركلەردە 716 - يىلى قاپاغان خاقانىنىڭ ئوغلىغا خاقان بولغان ئۇغلىنىڭ قالايمىقانچىلىقلارنى تۈگىتىپ، تىنچلىقنى ساقلىيالمىغانلىقى ئۈچۈن قۇتنىڭ تەڭرى تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىنغانلىقىغا ئىشەنگەنلىكى ھەققىدە كافەس ئوغلىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى»، 23 - بەتكە قارالسۇن.

دانلىرىغا قىلىنىدىغان ھۈرمەت ۋە ئىتائەتنىڭ چەكسىز ئەمەسلىكى، باش قوماندانىنىڭ قانۇندا كۆرسىتىلگەن بەزى ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداشقا مەسئۇل ئىكەنلىكى، ئەگەر بۇ ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىيالمىسا، ھۈرمەت ۋە ئىتائەتنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، شۇ ئائىلىدىكى باشقا بىرىنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشقانلىقلىرىنى فارۇق سۈمەرمۇ ئوتتۇرىغا قويغانىدى(119). يەنە بىر تەرەپتىن شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى: ئۇيغۇر تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى «سىياسىي ھوقۇق» نىڭ مەنبەسىنى تەڭرىگە باغلاپ، ھۆكۈمدارنى تەڭرى ئالدىدا مەسئۇلىيەتلىك قىلىپ كۆرسىتىش بىلەن، بۈگۈنكى كۈندە «مىللىي ئىرادە» دەپ ئاتىلىدىغان يۇقىرى مەرتىۋە مەسىلىسىنى يۇقىرى مەدەنىيەتنىڭ سايىسىدە ھەل قىلىغان ۋە ئادەملەرنى ھۆكۈمدارنىڭ شەخسىي ئىنساپىغا سېغىنىشىدىن قۇتۇلدۇرغان (120). شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھۆكۈمدارى ئەلۋەتتە ھېچقانداق مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالمىغان مۇستەبىت بىرى بولماستىن، ئالدى بىلەن تەڭرىگە ۋە كېيىن تۆۋەندە كۆرسىتىلگەندەك قانۇن يولى بىلەن قول ئاستىدىكىلەرگە مەسئۇل بولىدىغان ۋە مەسئۇلىيەت ۋەزىپىلىرىنى ئورۇندىغان مۇددەت ئىچىدە ھۆكۈمدار بولالايدىغانلىقىنى بىلىدىغان بىرى بولاتتى. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، تۈركىي خەلقلەر ھۆكۈمدارنىڭ ھەم ئۆزى، ھەم قول ئاستىدىكىلەر ئۇنىڭ ئىنساندىن ئۈستۈن تۇرىدىغان بىر مەخلۇق بولماستىن، بەلكى نورمال بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى ۋە باشقۇرۇش سالاھىيىتىنىڭ بەزى شەرتلەر ئاستىدا بەزى چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدىغانلىقىنى بىلىشەتتى.

(119) كافەس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى» 226 - بەتكە قارالسۇن.

(120) كافەس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى» 226 - بەتكە قارالسۇن.

2. دۆلەت ۋە سىياسىي ئىقتىدار ئۇقۇمى

تۈركىي خەلقلەر كۆك تۈركلەر زامانىدىن بىرى دۆلەت ئۇقۇمىدا «ئېل» (ئەل=ئېل) ئاتالغۇسىنى ئىشلىتىپ كەلگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن «ئېل» نىڭ ئۇزۇن زاماندىن بېرى «دۆلەت» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەنلىكىمۇ مەلۇم. لېكىن بۇ يەردە دېيىلگەن دۆلەتمۇ چوقۇم ھەم چېگرىلىرى، ھەم ھۆكۈمدارى بولغان مۇئەييەن بىر دۆلەتتۇر (121).

بىز تەتقىق قىلىۋاتقان دەۋردە قاراخانىيلارنىڭمۇ بۇ سۆزنى شۇ مەنىدە ئىشلەتكەنلىكلىرى چوقۇم. چۈنكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدە يېزىلغان «ئېل ئىتگۈ تۆرۈسى» دېگەن سۆز توپتوغرا «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى» (122) مەنىسىدە بولغىنىدەك، «سەگەكلىك بىلەن ئارتتى بەگلەر ئېلى» جۈملىسىمۇ «بەگلەرنىڭ دۆلىتى ئېھتىياتچانلىق يۈزىسىدىن ئارتتى» (123) شەكلىدە بېرىلگەن ۋە بۇ سۆز ھەر ئىككى مەنىدە

(121) بۇ ئاتالغۇنىڭ ئورخۇن ئابىدىلىرىدىمۇ ھەم «دۆلەت»، ھەم «خەلق» مەنىسىدە قوللىنىلغانلىقى ھەققىدە تەلىئەت تېكىن يازغان A Grammer of orkhon Turkie, Bloomington, 1968. 334 - بەتكە ۋە باھائىددىن ئۆگەلنىڭ «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» II دېگەن ئەسىرىنىڭ 48 -، 121 - بەتلىرىگە: كافەس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى» 205 - بېتىكە قارالسۇن.

(122) «قۇتادغۇ بىلىگ»، XXII - باب، ماۋزۇسى.

(123) «قۇتادغۇ بىلىگ» 2021 - بېيىتكە قارالسۇن. يەنە «ئېل» نىڭ «دۆلەت» مەنىسىدە كەلگىنى ئۈچۈن 1041 -، 1772 -، 1784 -، 1551 - ۋە باشقا بېيىتلارغا قارالسۇن.

ئىشلىتىلگەن. يەنە شۇ سۆز «بۇدۇن»، «خەلق»، «مىللەت» كە ئوخشاش مەنىلەردە ئىشلىتىلگەن. «قۇتادغۇ بىلىگ» تە يېزىلغان «قازىلىق، نائىبلىق، ۋەزىرلىك» «بۇ ئۈچ ئىشتا يارامسىز بولسا كىشى، يارامسىز بولۇر ھەممە خەلقنىڭ ئىشى» (بۇ ئۈچ ئىشقا يامان ئادەملەر قويۇلسا پۈتۈن خەلقنىڭ ئىشى يامان بولىدۇ) (124) دېيىلگەن بېيىتتىمۇ بۇ سۆزنىڭ دۆلەت مەنىسىدە ئىشلىتىلگەنلىكى ئېنىق. بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان باشقا بىر تەرەپ «ئېل» ئاتالغۇسىنىڭ (سۆزىنىڭ) شۇ زامانلاردا كۈن بىلەن بىللە ۋە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكى؛ ھازىرمۇ «ئەلگە، كۈنگە قارشى» ۋە باشقا مىساللارغا ئوخشاش شەكىلدە ئىشلىتىلگەنلىكى ئېنىق. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شۇ دەۋردە «ئېل كۈن» دىن باشقا «قارا ئام بۇدۇن»، (125) «ئاۋام خەلق» (126) بولۇپمۇ كەڭ تارقالغان «بۇدۇن» (ئاۋام) (127) ئاتالغۇلىرىنىڭمۇ «خەلق» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرىمىز.

مەھمۇد قەشقەرى XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسىرىدىمۇ «ئېل» سۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى يوقاتماستىن بىرمۇنچە پەرقلىق مەنىلەردە ئىشلىتىلگەن سۆزلەرنى تىلغا ئالغانىدى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ ئەسىرىدە «ئېل» سۆزىگە a (ۋىلايەت، b) ئاتنى بىلدۈرىدىغان بىر ئىسىم، c)

(124) «قۇتادغۇ بىلىگ» 5434 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(125) «قۇتادغۇ بىلىگ» XIX ماۋزۇسى.

(126 «قۇتادغۇ بىلىگ» 1787 - بېيىتكە قارالسۇن.

(127) «قۇتادغۇ بىلىگ» 1040 - بېيىتكە قارالسۇن. يەنە بېسىم ئاتالاينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئىندېكسى) 110 - بەتكە قارالسۇن. XI ئەسىردە تۈركچىگە بۇ مەنىدە «خەلق» سۆزىمۇ كىرگەنىدى. قۇتادغۇ بىلىگ» 5192 - بېيىتكە قارالسۇن.

ئوچۇقچىلىق، بوشلۇق (مەسىلەن: قوۋۇق ئېلى)، ئىككى ھۆكۈمدار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن سۈلھ يەنى تىنچلىق كېلىشىمى دېگەندەك مەنىلەر بىرىلگەن. (128)

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «ئېل» ئورنىدا «ۋىلايەت» سۆزىنى ئىشلىتىشى، بۇ سۆزنىڭ ھەرقانداق بىر دۆلەت مەنىسىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرسىتىش ئۈچۈندۇر. لېكىن ئۇنىڭ ئەسىرىدە «ئېل قانۇن بىلەن باشقۇرۇلسۇن» (129) دېگەن شەكلىدىكى يەنە بىر قەيتى بولسا، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك «ئېل» نىڭ «قانۇن بىلەن باشقۇرۇلغان» مۇئەييەن بىر «مەملىكەت» يەنى «دۆلەت» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىنىڭ باشقا بىر ئىسپاتىدۇر.

ئۇنىڭ «ئېل (ئەل)، ئاتنىمۇ ئىپادە قىلىدىغان بىر ئىسىمدۇر» دەپ يازغىنىغا كەلسەك، بۇنى ئىزاھلاش ئۈچۈن ئارقىسىدىنلا يەنە ئۇنىڭ «چۈنكى ئات تۈركىي خەلقلەرنىڭ قانىتىدۇر» دېيىشى، (130) شۇ دەۋردە ئاتنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىچىدىكى ئورنىنى ئۇقۇملۇق ۋە توغرا بىر شەكىلدە ئىپادىلىگەندەك، تارىختىكى تۈركىي قوۋملارنىڭ جەڭ غەلىبىلىرىنىڭ سىرىنىڭمۇ بىرخىل ئىپادىسى بولالايدۇ. تۈركىي قوۋملار كۈچىدىن ھەرخىل شەكىللەردە پايدىلانغىنىدەك، گۆشىدىن، سۈتىدىن ۋە تېرىسىدىنمۇ پايدىلانغان بۇ ھايۋانغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشمۇ تەبىئىي ئىدى. ئەسلىدىمۇ كەڭ كۆلەمدە ھەرىكەتچانلىقنى ۋە تېزلىكنى تەلەپ قىلىدىغان كۆچمەنچىلىك ھاياتتا مىنىدىغان

(128) «تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئىندېكسى)، 175 - 176 - بەتلەر، مەھمۇد قەشقەرى بۇ سۆزگە «ناچار ۋە قىممىتى يوق» مەنىسىنى بەرگەن. ئەمما بۇنى ئەسلى مەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتسىز، دەپ ھېسابلىمايمىز.

(129) كېلىسلى I، 97 - بەت، ئاتالاي، I، 106 - بەت.

(130) كېلىسلى I، 49، ئاتالاي، I، 9، 48.

ۋە يۈك توشۇيدىغان ۋاستە خىزمىتىنى ئۆتىگەن ئات، غالىب ئەسكەرلەرنىڭمۇ ئەڭ ياراملىق ۋاستىسى بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئات ئۇلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە «ئېل» لەرنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن ۋە بۇ كەڭ كەتكەن مەملىكەتلەرگە بېرىشتا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، ئۆزلىرىگە قاناتلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن ئاتنى «ئېل» دېيىشلىرىمۇ بەك تەبىئىيدۇر. شۇنىڭدەك قاراخانىيلارنىڭ ئەمدى ئاخۇر (مىراخۇر) مەنسىدە «ئىل باشى» ئاتالغۇسىنى ئىشلەتكەنلىكلىرىنى تۆۋەندە ئايرىم سۆزلەيمىز (131).

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «ئېل» گە بەرگەن «ئوچۇقچىلىق ۋە بوشلۇق» مەنىسىگە كەلسەك، ئۇنىڭ بۇ مەنىگە مىسال قىلىپ بەرگەن «قووۇق ئېلى» ئىپادىسىدىن قارىغاندا، بۇ سۆز كۆپ رەڭ ئۆينىڭ ئالدىدىكى ھويلىنى كۆرسەتسە كېرەك. يەنە بۇ سۆزنىڭ مەنىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئوردا ئىشىكئاغىسىنى بىر يەردە «قاپۇغ ئېل باشى» (132) دەپ ئاتىغانلىقى ۋە «ئېل» سۆزىنى «قووۇق ئىشكى» (133) مەنىسىدە ئىشلىتىشى قاراخانىيلارنىڭ بۇ سۆزنى ساراي ھويلىسى، ھۆكۈمدار ئىشكىنىڭ ئالدى دېگەن مەنىلەرىنى ئىشلەتكەنلىكلىرىنى ئوچۇق كۆرسەتمەكتە. ئۇنداق بولسا بۇ يەردىمۇ بىر ساھە، بىر زېمىن پارچىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(131) مەھمۇد قەشقەرى «ئېل»نىڭ بۇ مەنىسىگە، ئاساسەن ئۇلارنىڭ سەيسىلەرنىمۇ (ئات بېقىپ سۈيۈرغال ئالغۇچىلار — ت) «ئېلبېگى» دېگەنلىكىنى يازغانىدى. «تۈركىي تىللار دىۋانى»، كېلىسلى I، 48، «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئاتالاي، I، 49- بەت.

(132) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2555 - بېيىتكە قارالسۇن.

(133) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2553 - بېيىتكە قارالسۇن.

بۇنىڭ مەملىكەتنى ھۆكۈمدارنىڭ (ئېلنى ئىلگىنىڭ) ئىشىك ئالدى يەنى ھويلىسى دەپ قوبۇل قىلغان قەدىمكى بىر قاراش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ۋە شۇ سەۋەبتىن تۈركىي خەلقلەر ھاكىمىيەت كۆز قارىشىنىڭ بىر ئالامتىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى ئېھتىمالغا بەكمۇ يېقىن.

ئاخىرىدا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ ئاتالغۇغا «سۆلە» مەنىسىنى بەرگەنلىكىگە كەلسەك ئى. كافەس ئوغلى بۇ ھەقتە سوتسىئولوگ ۋە مۇتەپەككۇر زىيا كۆك ئالپ تۈركىي تىلدا «دۆلەت» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن «ئېل» سۆزىنىڭ ئەسلىدە «تىنچلىق» (ئەلچى) دېگەن سۆز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ كېلىپ، «تۈركىي قوۋملارنىڭ سوقۇشلىرى دائىملىق ۋە كەڭ كۆلەملىك بىر سۆلھەكە كېلىشىنى مەقسەت قىلاتتى» دېگەن بىر قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ھەقىقەتەن، تۈركى قەۋملارنىڭ سوقۇشلىرى تاسادىپى، قان تۆكىدىغان، بايلىققا ئىنتىلىدىغان ئىپتىدائىي ۋە تۆستۈنلۈك تالىشىش، شان ۋە شەرەپ قازىنىش تارزۇسىدەك ئاددىي تۇيغۇلار بىلەن ئەمەس، تويتوغا ئىنسانىيەتچىلىكنى مەنبە قىلغان «بۈيۈك بىرلىك» تىن ئىبارەت بىرخىل يەلسەيمۇي جۇشەنچىنىڭ يېتەكچىلىكىدە دۆلەت بەرپا قىلىش.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «ئېل» سۆزىگە بەرگەن تەبىرى ۋە بىر - بىرىدىن پەرقلىكتەك كۆرۈنگەن بۇ تەبىرلەر ئەسلىدە بىر نېگىزدىن چىققان ۋە تۈركىي قوۋملار ئىدارە قىلىش پەلسەپىسىنىڭ ھەرخىل شەكىلدىكى ئىپادىلىرىدىن ئىبارەت. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، «ئېل» نى «دۆلەت» مەنىسىدە ئىشلىتىش ۋە شۇنداقلا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدە قەيت قىلغان «ئەلنى باشقۇرۇش ئۇسۇلى» جۈملىسىنى، مەرھۇم ئاراتنىڭ تەرجىمە قىلغىنىدەك «مەملىكەتنى ئۇزەش ئۇسۇلى»

دەپ ئەمەس، بەلكى «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى» (135) شەكىلدە چۈشىنىش ھەر ھالدا تېخىمۇ توغرا بولسا كېرەك.

يەنە بىر تەرەپتىن، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بەزى قەيت-لىرىدە قاراخانىيلارنىڭ «ئېل» نى يۇقىرىدا ئېنىقلانغان مەنىلىرىگە قارشى كەلمەيدىغان بىر خىل شەكىلدە ۋە «سەل-تەنەت» مەنىسىدىمۇ ئىشلەتكەنلىكىنى دەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ (136). بۇ ھەقتە تۆۋەندە ئايرىم توختىلىمىز.

سىياسىي ھاكىمىيەت ئۇقۇمىغا كەلسەك، ئى. كافېف ئوغلى قەدىمكى تۈركىي قەۋملاردا سىياسىي ھاكىمىيەت ئۇقۇمىنىڭمۇ «قۇت» تەبىرى بىلەن ئىپادە قىلىنغانلىقىنى سۆزلەپ كېلىپ، بۇنىڭغا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ سۆزلىرىنى دەلىل قىلىپ كۆرسەتكەنىدى (137). ئەمەلىيەتتىمۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «دۆ-لەتلىك ھۆكۈمدار» مەقسىتىدە «ئېلىگ قۇت» نى ۋە «ئىدۇق-قۇت» ئاتالغۇلىرىنى ئىشلەتكەنلىكىنى كۆردۇق. بۇ سۆز يەنىلا يۇقىرىدا كۆرۈلگىنىدەك سىياسىي ھاكىمىيەت ھوقۇقىنىڭ يەنى ھۆكۈم قىلىش قۇدرىتىنىڭ مەنبەسىنى كۆرسىتىدىغان بىرخىل تەبىر ئۇرنىدا ئىشلىتىلگەن. يېكىرەمسىزچە، ئۆزى ئىدارە قىلىش، باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، ھۆكۈم قىلىش ئىگىسى بولۇش ياكى ھۆكۈمەت قۇرۇش مەنىسىدە كېلىدىغان سىياسىي ھاكىمىيەت ئۇقۇمى قاراخانىيلاردا بۇگۈن بىز دەۋاتقان «دۆلەتنىڭ قولى ئۇزۇن»

(135) «قۇتادغۇ بىلىگ»، XXII باب ماۋزۇسى. ئەينى شەكىلدە 256 - بېيىتتىكى «ئېلىن ئېتمىش» سۆزىنى «مەملىكەتنى تۇزەش» دەپ تەرجىمە قىلىشتىن كۆرە، «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش» شەكىلدە تەرجىمە قىلىش تېخىمۇ توغرىدەك قىلىدۇ.

(136) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1439 - بېيىتتىكى «كەچۈرمىش تىرىگلىگ بولدۇ يىل، بۇ قالمىش تىرىگلىگ نېچە بىرگە ئېل» (ئۆتكەن ھاياتنىڭ شاماللىغا ئوخشايتى ئۆتۈپ كەتتى، قالغان ھاياتنىڭ يەنە قانچىلىك سەلتەنەتلىك بولار؟) دېگەن سۆزلەرگە قارالسۇن. ئايرىمچە «ئېل» نىڭ سەلتەنەت مەنىسى ئۈچۈن 566 -، 1454 - بېيىتلەرگە قارالسۇن.

(137) «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 221 - بەتكە قارالسۇن.

ئىپادىسىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغانلىقىدەك «ئەلگىنى ئۇزۇن» تەبىرى بىلەن ئىپادە قىلىناتتى. مەلۇم بولۇشىچە، بۇ تەبىر-نىڭ ئەسلىمۇ «نوپۇز ۋە قۇدرەت» مەنىسىدىكى «ئۇزۇن» مەنىسىدىن كەلگەن (138). ئەمەلىيەتتە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» تە «ئەي، ھاكىمىيەت ئىگىسى»، «ئەي، قۇدرەت ئىگىسى»، «ئەي، ھۆكۈمدار» مەنىلىرىدە «ئەي ئەلگى ئۇزۇن» (ئەي قولى ئۇزۇن) (139) سۆزىنى ئىشلىتىشتىن باشقا، «ھاكىم بولدۇڭ»، «ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتىڭ» مەنىسىدە «ئۇزۇن بولدى ئەلگىڭ» ئىپادىسىگە ئوخشاش بەرگەنلىكى (140) شۇ چاغلاردا سىياسىي ھاكىمىيەت ئۇقۇمىنىڭ قانداق تەبىر بىلەن ئىپادە قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ھەتتا «ئەلگى ئۇزۇن» نىڭ توغرىدىن توغرىغا «بەگ»، يەنى «ھۆكۈمدار» مەنىسىدە ئىشلىتىلىشى (141) ۋە يەنە ھۆكۈمدارغا خىتاب قىلىنغاندا «(ئاللا) قالسۇن خەلق ئۆزە قىلدى ئەلگىڭ ئۇزۇن» يەنى (خۇدا كۆپلىگەن ئادەملەر ئۈستىگە سېنى ھاكىم قىلدى) (142)

(138) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 4296 - بېيىتقا قارالسۇن.

(139) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1463 -، 5088 - 5978 - بېيىتلەرگە قارالسۇن.

(140) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1464 - بېيىتكە قارالسۇن.

(141) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5073 - بېيىتكە قارالسۇن.

(142) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5192 - بېيىتكە قارالسۇن. بۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك مىسالارنى تېخىمۇ كۆپەيتكىلى بولىدۇ. مەسىلەن: تۇزادى ئېلىگ = ھاكىمىيەت كوچەيدى (3075 - بېيىتكە قارالسۇن)؛ ئېلىگ ئەلى بارچە بۇدۇنغا ئۇزۇن = ھۆكۈمدار پۈتۈن خەلقىگە ھاكىمدۇر (5064 - بېيىتكە قارالسۇن)؛ ئۇزۇن قىلدى ئېلىگ = بۇيرۇقلىرىنى ئىجرا قىلدى (5086 - بېيىتكە قارالسۇن)؛ ئېلىگ قىلدى ئېلىكە كۆرىنەلىك ئۇزۇن = ھۆكۈمدار دۆلەتتە سېنى سالاھىيەتلىك، نوپۇزلۇق ھاكىم قىلدى (5727 - بېيىتكە قارالسۇن). ھەتتا بۇ كېيىنكى مىسالدا، سۆزنىڭ «ئىدارە قىلىش سالاھىيىتى» مەنىسىدە قوللىنىلغانلىقىنى تېخىمۇ ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. ئەمما قۇتتىن پەرقلىق ھالدا سالاھىيەتنى ھۆكۈمدار باشقا بىرىگە بەرمەكتە. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «ئۇزاتۇر ئېلىگ» سۆزىنى «ھاكىم بولۇر» مەنىسىدە قوللانغان (2979 - بېيىتكە قارالسۇن).

دېيىلىشىمۇ بۇ كۆز قاراشنى كۈچەيتىپ بېرىدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدە كىشىلەر سىياسىي ھاكىمىيەتنىڭ قۇتقا ئوخشاش (شۈبھىسىز قۇتقا ئىگە بولۇشنىڭ بىرخىل نەتىجىسى بولۇپ)، ئاللانىڭ ئىلتىپاتىغا باغلىق ئىش دەپ قارايتتى. پەقەت قۇتتىن پەرقلىق ھالدا، ھۆكۈمدار قولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تۈپەيلىدىن پۇقرالارغا مەلۇم ئىشلارنى قىلىپ بېرەلەيدۇ. «قۇتادغۇ بىلىگ» تىكى «ئېلىگ قىلدى ئېلكە كۆر ئەلگىڭ ئۇزۇن» دېگەن سۆزلەرنىڭ «ھۆكۈمدار ساڭا مەملىكەت ئىشلىرىدا سالاھىيەت بەردى؛ ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى بەردى» (143) مەنىسىدە ئىشلىتىلگەنلىكىگە قارىغاندا، ھۆكۈمەت قۇرۇش ھوقۇقىنى ئاللادىن ئالغان ھۆكۈمدارنىڭ بۇ ھوقۇقىنى دۆلەتنى باشقۇرىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىك باشلىقلار بىلەن بىللە ئىشلەتكەنلىكى، تېخىمۇ توغرىسى، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى ئۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن يۈرگۈزۈشى ئىنتايىن تەبىئىي بىر ھال. بۇ ماۋزۇدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «بەگلەر ھاكىمىيىتىنى خىزمەتچىلەر ۋاستىسى بىلەن يۈرگۈزىدۇ، ئۇلار خىزمەتچىلىرى بىلەن مەملىكەتنى تۈزەيدۇ»(144) دەپ ناھايىتى ئېنىق كۆرسەتكەن. ئۇ بۇ يەردىمۇ ھاكىمىيەت مەنىسىدە «ئەلگى ئۇزۇن» سۆزىنى قوللانغان. دېمەك، ئاللانىڭ ئىلتىپاتى (قۇت) بىلەن ھۆكۈمدار (ئەلگى ئۇزۇن) بولغان بەگ ئۆز ئېلىدىكى بەزى ھوقۇقلىرىنى باشقىلارغا بېرەلىگەن. مۇنداق بولغاندا، قۇت ئىلاھى نېگىزلىك بولۇپ، ئاللا ئۇنى خالىغان ئادىمىگە بېرىدۇ. دېمەك، بۇ يەردە «قۇت» بىلەن «ئەلگى ئۇزۇنلۇق» بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئايرىم - ئايرىم ئىككى ئۇقۇم بولۇپ كەلگەن.

(143) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2727 - بېيىتكە قارالسۇن.

(144) «قاپۇغچى بىلە بەگلەر ئەلگى ئۇزار» — «تاپۇغچى بىلە ئەركلىگ ئىل كەنت تۈزەر» 2968 - بېيىتكە قارالسۇن.

× × ×

يەنە بىر تەرەپتىن، قۇدرەت مەنىسىدىكى «ئەرك» سۆزىمۇ سىياسىي ھاكىمىيەت مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن. بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ «ئەركلىگ» سۆزى قۇدرەتلىك، قادىر مەنىلىرىدە ئىشلىتىلگىنىدەك(145)، توپتوغرا «ھۆكۈمدار» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلگەن(146). دېمەك، «بۇدۇن ئەركى» (ياكى ئەركلىكى) سۆزىمۇ خەلق ئۈستىدە ھاكىملىق قىلىش يەنى سىياسىي ھوقۇقنى قولغا ئېلىش مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن بولۇپ(147)، ئومۇمەن، «ئەلگى ئۇزۇن» بىلەن ئوخشاش مەنىدە كەلگەن.

قاراخانىيلاردا «ئېل» سۆزى «سەلتەنەت»، «ھاكىمىيەت» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلگەنىدى. بۇنىڭدىن «ئېل يەمەك»(148) ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىر مەنىدىكى «ئېل ئاشا-

(145) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 639 - بېيىتتە «ئەرك= قۇدرەت»: 1804 - بېيىتتە «ئەركلىگ ئىدىم= قادىر، رەببىم» مەنىلىرىدە قوللىنىلغان: يەنە 5151 - بېيىتتە «قۇدرەت ۋە قۇۋۋەت بىلەن ھۆكۈمدار بولغان سېنىڭ ئاتاڭ ئىدى» مەنىسىدىكى «بەگ ئەردى ئاتاڭ ئېلدە ئەرك تۈرك تۈزە» مىسراسىغا قارالسۇن. بۇ يەردە «قۇدرەت» مەنىسىدىكى ئەرككە يانداش مەنىدە بولۇپمۇ قۇۋۋەت سۆزى ئورنىدا «تۈرك» سۆزىنىڭ قوللىنىلغانلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكتۇر.

(146) 2968 - بېيىتكە قارالسۇن.

(147) 3017 ۋە 5885 - بېيىتلارگە قارالسۇن. بۇ ئورۇندا بولۇپمۇ 3017 - بېيىتتىكى «بۇرۇن ئەركى بولدى مەنىڭ بۇ ئۆزۈم — ئۇزۇن بولدى ئەلگىم يورىق تىل سۆزۈم» ئىپادىسىدىكى «ئەرك» ۋە «ئەلگى ئۇزۇن» سۆزلىرى ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلغان.

(148) 1929 - بېيىتكە قارالسۇن.

ماق»(149) سۆزلىرى «سەلتەنەت سۈرمەك» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «يېيۈمەدى كۈچكەي ئېلىن كىچ ئۇزۇن» (زالىم مەملىكىتىگە ئۇزۇن ۋاقىت ھۆكۈمدار بولالمايدۇ) (150) شەكلىدىكى بىر ماقالنى قەيت قىلىپ، «ئېل» يەمەك» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىنى ئېنىقلاپ بەرگەنىدەك، بۇ تۇراقلىق ئىبارە ئىمىڭ ئۆزى ياشىغان دەۋردىن خېلى بۇرۇنقى زامانلارغا ئائىت ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ بەرگەنىدى. دېمەك، «قۇتادغۇ بىلىگ» تە ھۆكۈمدارغا نەسىھەت قىلىۋاتقىنىدا «ئۇزۇن ئەل يېيەيىن تەسە ئاي بۆگۈ» (ئەي ھاكىم، ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرۈشنى خالىساڭ...)(151) دېگەن بىر مىسرانىڭ زىكرى قىلىنغانلىقى بۇ تېمىنى يېتەرلىك دەرىجىدە ئېنىقلاپ بېرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ يەنە «قۇتادغۇ بىلىگ» تە شۇ مەنىدە «بەيلىك يەمەك»(152) دېگەن بىر سۆزنى ئىشلەتكەن. «ئېل» سۆزىنىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ بىلەن ئوخشاش مەنىدىكى «بەگلىك» (يەنى ھۆكۈمدارلىق) سۆزى ئىشلىتىلگەنلىكى ھەقىقەتەن تامغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ ۋە «ئېل» نىڭ بۇ يەردە قانداق مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسىتىدۇ.

× × ×

بۇ ئورۇندا تېمىمىزغا مۇناسىۋەتلىك بولغان جەھەتكە

(149) «قۇتادغۇ بىلىگ». 1480 - بېيىتكە قارالسۇن. «تاشاماق» سۆزىنىڭ «تاماق يېيىش» مەنىسىدە ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ («تۈركىي تىللار دىۋانى» ئىندېكسى)، 42 - بەت؛ ئا. جەئفەر ئوغلى، «تەدىمكى ئۇيغۇر تۈركچەسى سۆزلۈكى»، ئىستانبول، 1968، 23 - بەت.

(150) 2031 - بېيىتكە قارالسۇن.

(151) 2033 - بېيىتكە قارالسۇن.

(152) 2030 - بېيىتكە قارالسۇن: «بەگلىگ يىمەز = ھۆكۈمدارلىق قىلالمايدۇ.»

بىر ئىشارەت بېرىپ ئۆتۈش ھەر ھالدا پايدىلىقتۇر. «ئېلىگ» قاراخانىيلار ئىشلەتكەن ھۆكۈمدار ئۇنۋانلىرىنىڭ بىرى ئىدى. بۇ سۆز «ئېل» لىك، يەنى «ئېلگە ئىگە» دېگەن سۆز بولۇپ، «ئېلىگ» تىن كەلگەنلىكىمۇ مەلۇم بولماقتا(153). «ئېل» باشتىن تارتىپ بېرىلگەن ئىزاھلار بويىچە، «دۆلەت»، «مەملىكەت» ۋە «سەلتەنەت» مەنىلىرىنى ئىپادە قىلىدىغان بىر سۆزدۇر. دېمەك، «ئېلىگ» تارىختا ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن «دۆلەتلىك» ئىبارىسىگە ئوخشاش مەنىدە بولۇپ، ھەم دۆلەتنىڭ، ھەم مەملىكەتنىڭ ھەمدە سەلتەنەتنىڭ ئىگىسى مەنىسىنى كەلتۈرەتتى. بىر - بىرى بىلەن ئوخشاش نېگىزدىن بولغان بۇ ئايرىم ئۇقۇملارنىڭ يالغۇز بىرلا ئۇنۋانىدا ئىپادە قىلىنىشى تۈركىي قەۋملاردا ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنىڭ سەلتەنەت (ھۆكۈمەت) ئىگىسى بىلەن دۆلەت ۋە مەملىكەت ئىگىسىنى بىر پۈتۈن گەۋدە دەپ قارايدىغانلىقى تەبىئىي نەتىجىسى بولۇپ، بۇ ھەقىقەتەن ئەھمىيەت بېرىشكە ئەرزىيدۇ.

× × ×

يۇقىرىدا بىز دۆلەت ۋە سىياسىي ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇق. ئەمدى، تۆۋەندە تۈركىي قەۋملاردا ھۆكۈمرانلىق پەلسەپىسىنىڭ ھۆكۈمدار، باشلىق، ئىداره قىلغۇچىلارنىڭ نېمىلەرنى كۆزىكەنلىكى ھەققىدە توختىلىمىز.

(153) «ئېلىگ» ئاتالغۇسى ھەققىدە كىتابىمىزنىڭ «ھۆكۈمدارنىڭ ئۇنۋانلىرى» دېگەن ماۋزۇسىدا ئايرىم توختىلىمىز. بۇ ھەقتە تېخىمۇ كەڭ مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئۇ. تۇراننىڭ «ئېلىگ ئۇنۋانى ھەققىدە»، «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 1940 — 1952، VII - VII، 192 — 199 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

B. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر دىكى ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى بويىچە ھۆكۈمدارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ۋەزىپىلىرى

1. ھۆكۈمدارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىگە ئۇيغۇن ھالدا «ھۆكۈمدار ئالدى بىلەن ئېسىل ئەسەبتىن بولۇشى لازىم» دەيدۇ. دېمەك، شۇ بويىچە «ئاتىسى بەگ بولسا ئوغۇلمۇ بەگ بولۇپ تۇغۇلىدۇ ۋە ئۇمۇ ئاتىسىدەك بەگ بولىدۇ.» يەنى شۇ بويىچە ئادەمنىڭ نەسلى - نەسەبى ياخشى بولسا، ئادەمۇ ياخشى تۇغۇلىدۇ ۋە ياخشى تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن تۆرگە چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بەگلىك مۇقەددەستۇر («ئىدۇق») ۋە ئەسلى ساپتۇر. ئەسلى ساپ بولغانلار ھەر دائىم پاكىزلىقنى خالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقىمۇ پاكىز بولۇشى لازىم. ھۆكۈمدار ئانىسىدىن تۇغۇلغاندا بەگلىك بىلەن تۇغۇلۇپ، كۆرۈپ، ئۆگىنىپ، ئىشلارنىڭ قايىسىسىنىڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى بىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ھۆكۈمدارلىق بەگلەرنىڭ ئىشى بولىدۇ. ھۆكۈمدارلىقنىڭ ئىشلىرىنىمۇ بەگلەر بىلىدۇ(154). يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سۆزلىرىدىن

(154) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1932 - 1934 - 1935 - 1949 - 1950 - 1960 - 1985 - بېيىتلارغا قارالسۇن، س.م. ئارسال «قۇتادغۇ بىلىگ» كە ئاساسلىنىپ، ھۆكۈمدارغا بولۇشقا تېگىشلىك سۈپەتلەر ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بەرگەنىدى (ئارسال «ھوقۇق (قانۇن)» 102 - بەت).

مەلۇم بولۇشىچە، قۇتلۇق نەسلىدىن (تەكتى ئېسىل) بولغان ۋە ئېسىل بولغانلىقى ئۈچۈنلا ھۆكۈمدار بولالىغان ھەرقانداق ئادەمدە مۇنۇ ئالاھىدىلىكلەر بولۇشى لازىم:

جاسارەت ۋە قەھرىمانلىق يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ياخشى بىر ھۆكۈمدار جەسۇر (ئالىپ)، قەھرىمان (قاتىغ)، قۇۋۋەتلىك (قۇچ قۇيۇچ)(155) ۋە ئىنتايىن يۈرەكلىك (تونۇخ يۈرەك) بولۇشى كېرەك. چۈنكى ھۆكۈمدار، دۇشمەنگە پەقەت جەسۇرلۇق بىلەنلا قارشى تۇرالايدۇ. يەنى قورقۇنچاق ئەسكەرنىڭ جاسارەتكە كېلىشى ئۈچۈن قۇمانداندا چوقۇم قەھرىمان ۋە جەسۇر بولۇشى لازىم. قىلىچ، ئايپالتا، ئوق ۋە ئوقيا بىلەن قۇۋۋەت ۋە جاسارەت بولسىلا، باتۇر (قول ئاستىدىكىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن) مال خۇسۇسىدا زادىلا ئەندىشە قىلمىسىمۇ بولىدۇ. دېمەك، ئالغۇر ئاق لاچىن يىرتقۇچ بولغىنى ئۈچۈن يەمدىن قانداق غەم قىلمىغان بولسا، كۆزى ئوتكۇر ۋە جەسۇر ئادەم ئۈچۈنمۇ مال ئۆكسۈمەيدۇ(156) بۇ جەھەتتىن قارىغاندا، باشقۇرۇلىدىغان خەلق ئۈچۈن بەگ يەنى ھۆكۈمدار جەسۇر ۋە قەھرىمان بولغان بولۇشى كېرەك. چۈنكى، چوڭ ئىشلارنى مۇشۇنداق سۈپەت-

(155) ر. ر. ئارات «قۇرچ» سۆزىنى «قۇۋۋەتلىك» دەپ تەرجىمە قىلغان. مەھمۇد قەشقەرى بۇ سۆزنى قاتتىق، چىڭ مەنىلىرىدە قوللانغاچقا، پولات «قۇرچ تەمۇر»، چىداملىق ۋە يىگىت ئادەملەرنىمۇ «قۇرچ ئەرەن» دېيىلەتتى (كېلىسلى I، 287 -؛ ئاتالاي I، 343 - بەتلەرگە قارالسۇن).

(156) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1949 -، 2043 -، 2044 -، 2054 -، 2055 - بېيىتلارغا قارالسۇن. ر. ر. ئارات، 1949 - بېيىتتىكى «ئالپ

لەر بىلەنلا قىناغلى بولىدۇ(157).

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى بولىدىغان ئالاھىدىلىكلەر ئازىسىدا ئالپلىققا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكى جەھەتتىمۇ قەدىمكى تۈركىي خەلقلەردە ئەسىرلەردىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان مۇتتەسىللىك كۆز قاراشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. دېمەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپ نىڭ ئەسىرىدە كۆپ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتكەن بۇ ئالاھىدىلىكنىڭ، تارىختىن بېرى، تۈركىي خەلقلەر خاقانلىرىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلىمىز(158).

ئەقىللىك ۋە بىلىملىك بولۇش يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدە ھۆكۈمدارغا ۋە دۆلەت خادىملىرىغا نەسىھەت قىلىش شەكلىدە بېرىلغان سەھىپىلەر ئىچىدە ئەڭ كۆپ ئەھمىيەتلىك ئەقىللىك بولۇشقا بولۇپمۇ بىلىملىك بولۇشقا ئاجرىتىلغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمدارلار بىلىم بىلەن خەلقنى باشلىق بولۇشتى. دۆلەتنىڭ ۋە مىللەتنىڭ ئىشلىرىنىمۇ ئەقىل ۋە بىلىم بىلەن ئىدارە قىلىپ كەلدى. بۇ جەھەتتىن ھۆكۈمدارلار ھەرقاچان ئەقىللىك ۋە بىلىملىك بولۇشى كېرەك. چۈنكى بىلىملىك، ئەقىللىك ۋە ھاكىم (بىلگە) ھۆكۈمدارنىڭ ھەر ئىككى دۇنيادا ئورنى يۇقىرى بولىدۇ(159). يۈسۈپ خاس ھاجىپ «بەگ» سۆزى ئادەتتە بىلىم بىلەن باغلىنىپ بىر سۆزدىن ئىبارەتتۇر. بۇ خۇسۇستا ئۇ شۇنداق دەيدۇ: بىلىم (بىلىك) سۆزىنىڭ «لام» ھەرپى چۈشۈپ قالسا «بەگ» (بىك) ئىسمى قالىدۇ(160). شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن بەگلىك ئورنىغا بىلىم قويۇلىدۇ. ئۇنداق باشقا ھۆكۈمدار بىلىملىك بولغىنىدەك ئەقىللىكمۇ بولۇشى كېرەك. ئەقىللىك بولۇش بىلەنلا قالماي، ئەقىلنىڭ قىممىتىنى بىلىش ھەممىدىن مۇھىم. دېمەك، ھەرخىل ياخشىلىق ئەقىلدىن كېلىدۇ(161). ئەقىللىك ئادەم ئۇلۇغ بولىدۇ، ئەقىل ئىنسانغا نىسبەتەن مىڭ خىل پەزىلەتلەرنىڭ بېشى بولىدۇ(162). ئەقىل قاراڭغۇلۇقتا قالغان ئادەمنى چىراغتەك يورۇتىدۇ،(163) بەگ مەملىكەت ۋە قانۇنلارنى بىلىم بىلەن قولغا ئالىدۇ. ئەقىل بىلەن ئىشلارنى يورۇتىدۇ(164). دېمەك، ئەقىلنىڭ يالغۇز ئۆزىنىڭ چوڭ ئەھمىيىتى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن ياخشى بىر ھۆكۈمدار ئەسلى بىلىم بىلەن خەلقنى قولدا تۇتۇشى لازىم. بىلىم بولمىسا، ئەقىلنىڭ ئۆزى ئۇنچىۋالا ئىشقا يارىمايدۇ(165). ئەسلىدە پۈتۈن ئىنسان بالىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇلۇغدۇر. خىلانغانلار بولسا بىلىم بىلەن مەيدانغا چىقىدۇ.

ئاتىم» سۆزلىرىنى «جەسۇر» ۋە «قەھرىمان» دەپ تەرجىمە قىلغانىدى؛ مەھمۇد قەشقەرى «ئاتىم» سۆزىنى «ياخشى مەرگەن، ماھىر نىشانچى» دەپ قوللانغان. شۇڭا، بۇنداق ئادەملەر «ئاتىم» ياكى «ئاتىم ئەر» دېيىلەتتى (كېلىسلى I، 71، III، 280، I؛ ئاتالاي I، 75، III، 379).

(157) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1961 - بېيىتكە قارالسۇن.

(158) ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» II، 64 - بەت؛ ئاتەرى: «تۈرك دۆلەت ئەنئەنىسى»، 76 - بەتكە قارالسۇن.

(159) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1951- 1952- 1972 - بەيىتلەرگە قارالسۇن.

(160) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1953 - بەيىتكە قارالسۇن.

(161) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1842 - بەيىتكە قارالسۇن.

(162) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1830 بەيىتكە قارالسۇن.

(163) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1840 - بەيىتكە قارالسۇن.

(164) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2713 - بەيىتكە قارالسۇن.

(165) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1968 - بەيىتكە قارالسۇن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئەقىللىك ۋە بىلىملىك بولۇشى لازىم ئىكەنلىكى ھەققىدىكى قەتئىي پىكرى بىلەن دۆلەتنىڭ ئۇلىنىڭ ئەقىل ۋە بىلىم ئۈستىگە قۇرۇلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ سۆزلىرىنى شۇنداق داۋاملاشتۇرىدۇ: «بەگلەر ئىشتا يېڭىلسە، بۇ بەگ كېسەلدۇر، ئۇنى داۋالاشقا توغرا كېلىدۇ. بەگ كېسىلىنىڭ دورىسى ئەقىل ۋە بىلىمدۇر. بەگ بىلىملىك، ئەقىللىك ۋە ئۆتكۈر بولۇشى كېرەك. بەگنىڭ كېسەللىكىگە پەقەت مۇشۇ چارە داۋا بولىدۇ»(166). «ئىشنى بىلىپ باشلاش ۋە ئۇتۇقلۇق تاماملاش ئۈچۈن، بەگ ئىنتايىن ئەقىللىك بولۇشى لازىم. ئەسلىدە ئىشنى ئەقىللىك ئادەملەرلا قىلالايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەقىلسىز ئادەملەرنى ئىشتىن يىراقلاشتۇرۇش لازىم. كىمدە ئەقىل، ئاڭ - ئىدرەك بولسا ئۇنى ئەر ساناپ، قانچە ماختىساڭ ماختا. ئەقىل، ئاڭ، بىلىم كىمدە تولۇق بولسا، ئۇ يامان بولسىمۇ ياخشى دەپ بىل، كىچىك بولسا چوڭ بىل. ئادەم ئۈچۈن ئەقىل نېمىدېگەن ياخشى نەرسە. ئەقىللىك ئادەملەرنى مەسلىھەتچى دەپ قاراش كېرەك»(167).

× × × ×

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئادەم، ئېسىل ئادەم دېگەن نامغا ئەقىل بىلەنلا ئېرىشەلەيدۇ، بەگلەرمۇ دۆلەتنى بىلىم بىلەن باشقۇرىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئالغاندىمۇ جاھان تۇتۇش ئۈچۈن ئادەمگە ئاڭ كېرەك. ئەل - يۇرتنى سوراش

(166) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1954 - 1958 - 1969 - 1971 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(167) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1989 - 1990 - 1993 - 1995 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

ئۈچۈن بىلىملىك بولۇشى كېرەك(168). ئۇ يەنە خۇدانىڭ ئىلتىپاتى بولغان قۇتمۇ ئەقىللىك ۋە بىلىملىك ئادەمگە لايىقتۇر، دەپ قارايتتى. «قۇتادغۇ بىلىگ» تىكى «ئەقىللىككە قۇت نېمىدېگەن ياراشقان؛ ئەقىللىككە ۋە ياخشى ھەرىكەت قىلغان بىلىملىككە سائادەت نېمىدېگەن ياخشى ماسلاشقان، ئويلا!» دېگەن خىتابلار بۇنىڭ بىر ئىسپاتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ سۆزىنى ئېلا (ئېلى) بېگى دەپ يازغان ۋە تۈركىي خەلقلەر چوڭلىرىنىڭ بىرىنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈش يولى بىلەن بۇنى مۇنداق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ: «بىلىمسىزگە دۆلەت بىلەن قۇت كەلسە پۈتۈن خەلق بۇزۇلىدۇ ۋە مەملىكەتتە جۇت (ئاپەت) بولىدۇ؛ ئەگەر بەگلىك ئەقىللىك ئادەمنىڭ قولىغا كىرسە، ئۇ مەملىكىتىنى ھۇزۇر - ھالاۋەتكە ئىگە قىلىدۇ»(169). يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ سۆزىنى يەنىمۇ كېڭەيتىش مۇمكىن. ئۇ «قۇتادغۇ بىلىگ» تە بىلىم ۋە ئاڭ ئۈستىدە (X باب) توختالغىنىدەك، ئالىملار ئۈچۈنمۇ ئايرىم بىر باب ئايرىغان، بولۇپمۇ ئالىملارغا دائىر بابدا، خەلقنىڭ يولىنى يورۇتۇپ پايدىلىق ئىشلارنى ئىزدەپ، توغرا يولنى تۇتقانلارنىڭ ئالىملار ئىكەنلىكىنى بايان قىلىپ كېلىپ «ئادەم پەقەت ئەقىل ۋە بىلىم بىلەن يۈكسىلىدۇ ۋە بىلىملىك ئادەمنىڭ ئورنى ئاسماندىنمۇ يۇقىرىدۇر» دېيىش بىلەن(170)، ئۆزىنىڭ ئالىملارغا ۋە بىلىمگە بەرگەن باھاسىنى ئىپادىلەيدۇ.

× × ×

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر ھون

(168) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 224 - 303 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(169) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1778 - 1781 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(170) «قۇتادغۇ بىلىگ» III بابى.

ئىمپېراتورلۇقىدىن بېرى تۈركىي خەلقلەر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىپ كەلگەن بىلىملىكى ئىنتايىن يۇقىرى باھا بېرەتتى. ۋە بىلگە ـ ھۆكۈمدار قارىشىچە تۇرغانىدى(171). بۇ سەۋەبدىن، ئۇلارنىڭ يەنە قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئەنئەنىسىگە ئۇيغۇن ھالدا ھۆكۈمدارلىرىنى ئەقىللىك ۋە پەيلاسوپ (ھەكىم) مەنسەبدىكى بۆگۈ(172) سۈپىتى بىلەن خىتاب قىلغانلىقلىرىغا نەزەر سالايلى(173). يەنە بىر تەرەپتىن، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بىلىملىك سۈپىتى بىلەر بىللە ئەقىلگىمۇ ئالاھىدە ئورۇن بېرىشى ۋە ھۆكۈمدارنىڭ ئەينى زامانىدا ئەقىللىك بولۇشلىرى لازىملىقىنى بايان قىلغانلىقى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇ، ئۆز ئەسىرىنى تەشكىل قىلغان تۆت مەنبەدىن بىرىنى ئەقىل (ئۆگدۈلمۈش دەپ تاللاش بىلەن بۇنىڭغا قانچىلىك زور ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئارقىلىق شۇ زامانىدىكى ھاكىم چۈشەنچىسى، يەنى ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەردىكى ئىدارىچىلىق چۈشەنچىسىدە بىلگەنلىك بىلەن تەڭ ئەقلىچىلىكنىڭ شۇنچىلىك كەڭ تارقالغان بىر خىل كۆز قاراش ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغانىدى

پەرزىلەتلىك قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئۆز ھۆكۈمدارلىرىدا بولۇشقا تېگىشلىك ئالىيلىق ۋە بىلگىلىككە ئوخشاشلا

(171) تۈركىي خەلقلەر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ بىلىملىك بولۇش خۇسۇسىيىتى ھەققىدە ئۆگەنىنىڭ «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى»Ⅱ، 64 - بەتكە؛ ئا.تانەرنىڭ «تورك دۆلەت ئەنئەنىسى»، 50 - بەتلەرگە قارالسۇن.

(172) «قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ كۆپ يەتتىنجى يېزىلغان بۇ سۆيەتكە ئۇرنەك بولۇش ئۈچۈن 2056 - بەيتكە قارالسۇن.

(173) قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ بۆگۈ ئۇنۋانىغا ئېگە بولۇشلىرىغا دائىر، ئۆگەنىنىڭ «تورك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى»Ⅱ 67 - بەتكە قارالسۇن.

ئەھمىيەت بەرگەن يەنە بىر ئالاھىدىلىك پەرزىلەتلىك بولۇش ئىدى. ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەر «ئەردەم» سۆزىنى «پەرزىلەت» مەقسىتىدە ئىشلەتكەنىدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئەردەملىك سۆزىنى پەرزىلەتلىك مەنىسىدىمۇ ئىشلىتەتتى(174).

تۈركىي خەلقلەرنىڭ، ھۆكۈمدارلىرىدىن ئومۇمەن پۈتۈن باشلىقلىرىدىن كۈتىدىغان پەرزىلەتلەرنىڭ ئەڭ بېشىدا سېخىيلىق تۇراتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەھرىمانلىق ۋە بىلگىلىكتىن كېيىنلا سېخىيلىققا ئورۇن بېرىشىمۇ، بۇ چۈشەنچىنىڭ بىر ئىپادىسى بولسا كېرەك(175). ئۇ «بەگلەر سېخىي بولسا ئىسمى دۇنياغا تارىلىدۇ، نامى ۋە شۆھرىتى بىلەن دۇنيا قوغدىلىدۇ(176). بەگلەر سېخىي بولسا ئەتراپىغا كۆپ ئەسكەر توپلىنىپ ئارمىيە ھاسىل بولىدۇ، ئادەمسۇ ئەسكەر ۋە ئارمىيە بىلەن تىلىكىگە يېتىدۇ» دەپ قارايتتى.

× × ×

ھەربىي جەھەتتىن كۈچلۈك بولۇش ئۈچۈن سېخىيلىق كېرەك بولغىنىدەك، شۆھرەتلىك بولۇش ئۈچۈنمۇ سېخىيلىق قىلىش ھەممىدىن مۇھىم. شۇ سەۋەبدىن، تۈركىي خەلقلەردىكى مەشھۇر ھۆكۈمدارلارغا ئىگە بولۇش خاھىشى بەك قەدىمكى

(174) «تۈركىي تىلىلار دىۋانى» ئىندېكسى، 188 - بەت؛ ئۆگەل: «تورك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى»Ⅱ، 67 - بەت.

(175) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1951 - بەيتكە قارالسۇن.

(176) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2050 - بەيتكە قارالسۇن.

بىر ئەنئەنە ئىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ «ئالپ، كۆلۈگ بىلىگ» (قەھرىمان، شۆھرەتلىك، بىلىملىك) كۆز قارىشىنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىن ئىلگىرىلا ئۇيغۇر ـ تۈركىي قوۋملارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۇنۋانلىرىدا كۆرۈلگەنلىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ھۆكۈمدار ئەينى ۋاقىتتا نام ۋە شۆھرەت ئىگىسى بولۇشى لازىم»(177) شەكلىدىكى قەيتىمۇ بۇنىڭ بىر ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

× × ×

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ»تە سىخىلىق ۋە بۇنىڭ تەبىئىي نەتىجىسى بولغان مال ئۈلەشتۈرۈش ھەققىدە: «ئەي قەھرىمان، ئۇرۇپ ئال ۋە ئالغانلىرىڭنى يىگىتلىرىڭگە بەر. سېخىي بول، (مال) بېغىشلا، ئىچكۈز ھەم يېگۈز، ئەگەر مۈلۈك كېمىپ قالسا يەنە ئۇرۇپ ئال ۋە كەملىرىنى تولۇقلا»(178) دېگەن بىر ماقالىنى قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ. ئۇ شۇنداق داۋاملاشتۇرىدۇ: «جاھان ھاكىمى ئاقىل بەگ نېمە ئۈچۈن خەزىنە توپلايدۇ؟ ئەسكەر نەدە بولسا شۇ يەردىن تەييار خەزىنە ئالىدۇ»(179). «قۇتادغۇ بىلىگ»تە بۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك بېيىتلار ھەقىقەتەن ئادەمنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلغۇدەك كۆپتۈر. «بەگلەر مال تارقىتىشى ۋە ئەسكەر توپلىشى كېرەك؛ شۇنداق قىلغاندا قاچان خالىسا دۈشمەنلىك مەملىكىتىنى ئىشغال قىلىۋالالايدۇ. خەزىنە نېمىگە لازىم؟ كۆپ ئەسكەر كېرەك. جاھان بەگلىرى ئوچۇق قول ـ سېخىي

(177) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2083 ـ بېيىتكە قارالسۇن.
(178) 2052 ـ بېيىتكە قارالسۇن.
(179) 2056 ـ بېيىتكە قارالسۇن.

بولسا، ھەر ئىككى دۇنيادا تۆردىن ئورۇن ئالىدۇ»(180). مانا شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بەگلەر بېخىللىق قىلماسلىقى لازىم(181).

× × ×

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ سېخىيلىققا مۇناسىۋەتلىك سۆزلىرى ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەردىكى ئىدارە قىلىش چۈشەنچىسى بويىچە ھۆكۈمدارغا يۈكلەنگەن ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىنىڭ خەلقنى ۋە ئەتراپتىكىلەرنى تويغۇزماق ئىكەنلىكىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەر ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى بويىچە ھۆكۈمدارنىڭ سېخىيلىقىنى خۇددى خەلقنى تويغۇزۇش ۋەزىپىسىنىڭ تەبىئىي بىر نەتىجىسى دەپ ھېسابلىغانىدى. شۇ چاغلاردا پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر ۋە شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلار سېخىي مەنىسىدە «ئاقى» سۆزىنى ئىشلىتەتتى. بۇ تىلىمىزدا ھازىرغىچە ساقلانماقتا.

سېخىيلىققا مۇناسىۋەتلىك ھالدا ھۆكۈمدارلا بولۇشقا تېگىشلىك يەنە بىر پەزىلەت كۆزى توق بولۇشتىن ئىبارەت. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھۆكۈمدار ئۈچۈن «ئاچكۆز بولما، ئاچكۆز كىشىگە پۈتۈن دۇنيانىڭ نېمەتلىرى يەتمەيدۇ؛ بۇ ئاچكۆزلۈك دورىسى ۋە داۋاسى تېپىلماس بىر ئاغرىق؛ جاھاندا بارلىق باغىشلار ئۇنى ساقايتالمايدۇ»(182) دېگەنلىكى،

(180) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 3030 ـ، 3031 ـ، 3034 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن.
(181) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2061 ـ بېيىتكە قارالسۇن.
(182) «قۇتادغۇ بىلىگ» 200 ـ 2002 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆزى توق بولۇشى ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنى ناھايىتى ياخشى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنىدى.

× × ×

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى بويىچە قارىغاندا، ھۆكۈمدار بولۇشقا تېگىشلىك يەنە بىر خىسلەت شۇكى، ھۆكۈمدارنىڭ سۆزى توغرا، دۇرۇس، شۇنىڭ بىلەن بىللە تەبىئىي چوقۇم ياخشى بولۇشى ھەممىدىن مۇھىم. بۇ جەھەتتە «قۇتادغۇبىلىگ» دە: «خەلق بېگى ياخشى تاللانغان، كۆڭلى، تىلى تۈز، تەبىئىتى گۈزەل بولۇشى كېرەك»(183) دېيىلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بىر ھۆكۈمدارنىڭ تەبىئىتى ياخشى ۋە ھەرىكەتلىرى توغرا بولسا، ھاياتىمۇ خۇشاللىق ئىچىدە ئۆتىدۇ. ئۇندىن باشقا، ھۆكۈمدارنىڭ تەبىئىتى ياخشى بولۇش بىلەن تەبىئىتى يەنە مۇلايىم بولۇشى كېرەك. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلايتتى: «ئاللا ئۇنىڭ قولىغا قۇۋۋەت ۋە پەزىلەت نېسىپ قىلغان بولسا، ئۇنىڭ پۈتۈن خەلقى، تەبىئىتى ھەم ياخشى بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن مەملىكەتنى ۋە شەھەرلەرنى باشقۇرۇش بىلەن تىنچ، خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن ھۆكۈمدارنىڭ چىرايلىق خۇيى، تۈمەن مىڭ ياخشى پەزىلىتى بولۇشى كېرەك، ئاللا كىمگە ياخشى قىلىق، شۇنداقلا ياخشى خۇلق-خۇي ئاتا قىلغان بولسا، بۇ دۇنيا بارلىق نېمەتلىرى بىلەن ئۇنىڭ بولىدۇ، ئەگەر بۇ ھۆكۈمدارنىڭ خۇلقى ناچار بولسا، ھەممە ئىش

(183) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1963-بېيىتكە قارالسۇن.

تەتۈر ماڭىدۇ، خۇشاللىق غەمگە ئايلىنىدۇ»(184).

بۇنىڭدىن بىز ئۇيغۇر-تۈركىي خەلقىنىڭ قۇت (بەخت) كە ئوخشاش پەزىلەتلىك بولۇشىنىمۇ خۇدانىڭ ئىلتىپاتى ھېسابلىغانلىقى ۋە بۇنى ياخشى ھۆكۈمدار بولۇشنىڭ شەرتلىرى دەپ قارىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. دېمەك، ئۇلار «خۇدا بىر كىشىگە قۇت بىلەن بىللە پەزىلەتنىمۇ نېسىپ قىلسا، ئۇنىڭ تەبىئەت ۋە قىلىقلىرىمۇ ياخشى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر-تۈركىي خەلقى قەدىمدىن تارتىپلا ھۆكۈمدار ئۆزىنىڭ تۇتقان يولى ۋە ئىش-ھەرىكىتى جەھەتتىنمۇ ئەلگە ئۆرنەك ۋە باشلامچى بولۇشى كېرەك»، يەنى «خەلق يولىنى، ئادىتىنى ھۆكۈمدارنىڭ يولى ۋە ئادىتىگە ماسلاشتۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ھۆكۈمدارلارمۇ خۇلقى، ھەرىكەتلىرىنى تۇتۇشى كېرەك»(185) دەپ ھېسابلايتتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە ھۆكۈمدارنىڭ تىلىنىڭ چىن-راست ۋە كۆڭلىنىڭ تۈز بولۇشىمۇ ئۇنىڭدىكى مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى ئىدى، بىر ھۆكۈمدار ئۈچۈن ئېيتقاندا، يول قويغىلى بولمايدىغان ئەڭ يامان بىر قىلىق يالغانچىلىق قىلىش. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھۆكۈمدارنىڭ سۆزى راست بولۇشى، خۇلقى ۋە ھەرىكىتى ئىشەنچلىك بولۇشى كېرەك. خەلق ئۇنىڭغا ئىشەنسۇن ۋە ياخشى ياشىسۇن. ئەكس ھالدا سۆزىدە تۇرمىغان بەگكە ئەسلا ئىشەنگىلى بولمايدۇ.(186)

(184) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1951-، 1959-، 1963-، 1977-، 1981-، 1984 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(185) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2110 - بېيىتكە قارالسۇن.

(186) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2010-، 2013-، 2037-، 2038-، 2062-، بېيىتلار قارالسۇن.

× × ×

قاراخانىيلار بۇ جەھەتتىنمۇ قەدىمكى تۈركى خەلقلەردىكى مۇتتەسىل كۆز قاراشنى داۋاملاشتۇردى. بىز قەدىمكى تۈركى خەلقلەر خاقانلىرىنىڭ ئابدىلىرىدە: «بۇ سۆزۈمدە خاتالىق بارمۇ؟» دەپ سوراش بىلەن ھەر ۋاقىت توغرا سۆزلەشكە تىرىشقانلىقلىرىنى، ئېتىقادلىرىنىڭمۇ ئۇلارنى مۇشۇنداق قىلىشقا مەجبۇر قىلىدىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز(187).

تۈركى قۇرۇلارنىڭ پەزىلەت دەپ ھېسابلايدىغان ۋە ھۆكۈمدارلار بولۇشنى خالايدىغان خۇسۇسىيەتلەر ئىچىدە چوقۇم مۇلايىم، ئېغىر - بېسىق، كىچىك پېئىل، كۆيۈمچان، كەڭ قورساق بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەرمۇ بار(188). يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ جەھەتتە ھۆكۈمدارغا: «بەگ كەمتەر، كىچىك پېئىل بولۇشى، گۇناھكارنى كەچۈرگۈچى بولۇشى كېرەك»(189) دەپ خىتاب قىلىش بىلەن، لازىم تېپىلغاندا ئەپۇچان بولۇشنىڭ كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.

× × ×

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، تۈركى خەلقلەردىكى

(187) بۇ ھەقتە ئۆگەلنىڭ «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» Ⅱ توم، 67 - بېتىگە قارالسۇن.

(188) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2049 -، 2073 -، 2122 - بەيتلارغا قارالسۇن.

(189) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2122 - بەيتكە قارالسۇن.

ئىدارە چۈشەنچىسىدە ئالدى بىلەن ھۆكۈمدارلا بولۇشقا تېگىشلىك مۇھىم ئالاھىدىلىكلەر ئىچىدە سەۋر - تاقەتلىك، ئېغىر - بېسىق بولۇش بىلەن بىللە ئېھتىياتچان بولۇش، بىپەرۋالىق قىلماسلىق ئەڭ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «ھۆكۈمدار ئىشلىرىدا ئەسلا ئالدىراقسانلىق قىلماسلىقى كېرەك، سەۋرچان ۋە ئېغىر - بېسىق بولۇشى كېرەك. ئالدىراقسانلىق قورقۇشنىڭ ئىپادىسى. ئەگەر بىر ھۆكۈمدار ئالدىراقسان بولسا، ھەر قاچان زىيانغا ئۇچرايدۇ. بۇ جەھەتتىن ھەرقانداق ئىشتا ئېغىر - بېسىق بولۇشى ئالدىراقسانلىق قىلماسلىقى. پەقەت ئىنبادەتكىلا ئالدىراقسانلىق قىلىشى كېرەك، گەپدانلىق ۋە ئاچچىقى يامان مىجەزلەرنىڭ ھەممىسى بىلىمسىزلىكنىڭ ئىپادىسىدۇر. ئالدىراپ قالغان ئىش ئاچچىق بولىدۇ. (ھەتتا) ئالدىراپ يېگەن تاماق ئادەمنى ئاچچىق قىلىدۇ».

× × ×

ئېھتىياتچان بولۇش، بىغەم ۋە بىپەرۋا بولماسلىق، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ئىنتايىن دىققەت قىلىدىغان پرىنسىپلارغا كىرىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» تە «بىر مەملىكەتنىڭ بېغى ئىككى نەرسىدىن ئىبارەت. بىرى ھوشيارلىق (ئېھتىياتچان)، يەنە بىرى

(190) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1966 -، 1977 -، 1988 -، 1999 - بەيتلارغا قارالسۇن.

قانۇن. بۇلار ئاساستۇر»(191) دېيىش بىلەن بۇ تېمىنىڭ ئەھمىيىتىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قارىشىچە: دۆلەت ئىشىدا تەدبىرلىك بولۇش ۋە هۇشيارلىق قىلىش لازىم، بۇ دۆلەتنىڭ ئۇزۇن مۇددەت داۋام قىلىشى ئۈچۈن هەر دائىم پايدىلىق بولغان بىر تەرەپ. ئۇ، قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر شائىرلىرىدىن بىرىنىڭ بۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك سۆزىدىن «سەككىلىك ۋە ساقلىقنى كۆپ ئادەم ماختىغان، بىپەرۋالىق (غاپىللىق) يۈزىدىن تۆمەنلەپ ئادەم ئۆلگەن» دەپ نەقىل كەلتۈرىدۇ. ئۇ ئۆز نەسىھىتىنى يەنە مۇنداق داۋاملاشتۇرىدۇ: «غاپىل بولما، هەر ئىشتا ئېھتىياتچان بول، هەر ئىككى دۇنيانى بىر ساقلىق (تەدبىر) بىلەن تىلىگىن. بىغەم كىشى (ئۆزىگە ئىشەنگەن) غاپىل قالىدۇ؛ دۈشمەن هۇجۇم قىلسا ئالدى بىلەن غاپىللار ئۆلىدۇ. ئاڭلاپ باق، هەر خىل تەدبىرلەرنى قوللىنىپ دۈشمەننى يەڭگەن دۇنيا هاكىمى نېمە دەيدۇ: «ئەي هۆكۈمدار، دۆلەت(192) تاپاي دېسەڭ، ساق (ئېھتىياتچان) بول. شەرىئەتمۇ ساق بۇلۇشنى بۇيرۇيدۇ. غاپىل ئادەم كۆزنى يۇمۇپ غەپلەتتە ئۇخلار، ئەي! پەيلى ناچار ئادەم، غاپىل بولما، ئېھتىياتلىق بول، هۆكۈمدارنىڭ ئېھتىياتلىق بولۇشى مەملىكەتكە پايدا كەلتۈرىدۇ. بۇ پايدا بىلەن ئەل هۇزۇرلۇقتا ياشايدۇ.»(193) يۇسۇپ

(191) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2015- بېيتكە قارالسۇن.

(192) ئارات «قۇتادغۇ بىلىگ» 446 - نومۇرلۇق بېيتتىكى «ئېل» سۆزىنى «مەملىكەت» مەنىسىدە تەرجىمە قىلغان. بىزچە «دۆلەت» مەنىسى كۆچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن «دۆلەت» دەپ ئالدۇق.

(193) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 440 - بېيتكە قارالسۇن.

خاس هاجىپ هۆكۈمدارغا بەكمۇ دىققەتچان (ساق)(194) ۋە سەگەك بولۇشنى، غاپىل (بىغەم) بولماسلىقنى نەسىھەت قىلىپ كېلىپ مۇنۇلارنى قوشۇمچە قىلىدۇ: «غاپىللىق بىلەن زۇلۇم بىرگە بولسا، ئۇ چاغدا بەگلىك تامامەن بۇزۇلىدۇ. مەملىكەت خاراب بولىدۇ»(195).

شۇڭا، هۆكۈمدار زادىلا زالىم بولماسلىقى كېرەك. «زالىم بەگ بەگلىكنى ئۇزۇن داۋاملاشتۇرالمايدۇ. چۈنكى خەلق ئۇنىڭ زۇلمىغا ئۇزۇن مۇددەت چىدالمايدۇ، زۇلۇم يېنىۋاتقان ئوت، يېقىلاشقانىنى كۆيدۈرىدۇ، بۇنىڭغا قارشى قانۇن ــ سۇغا ئوخشايدۇ، سۇ ئاقسا نېمەتلەر يېتىشىدۇ»(196). يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ بۇ سۆزلىرىگە قاراپ شۇنداق هۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى: هۆكۈمدار زالىم بولغان ۋە قول ئاستىدىكىلەرگە زۇلۇم قىلغان چاغلاردا خەلق بۇنىڭغا چىداشلىق بېرەلمەيدۇ ۋە ئۆزىنىڭ قانۇنىدىن قوغدىنىش هوقۇقىنى ئىشلىتىپ ئۇنى تەختىدىن چۈشۈرۈۋېتىدۇ. بىز بۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆز قىسمىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك «ئەي، هۆكۈمدار، كۆڭۈل چاچساڭ باتۇر ئادەملەر توپلىنىدۇ، ئۆزۈڭ ئۈچۈن كۆڭۈل توپلىساڭ ئەتراپىڭدىكى قىلىچلىق يىگىتلەر تارقىلىپ كېتىدۇ. بېخىل بەگ مال توپلاپ، خەزىنە يىغىدۇ. سېخىي بەگ بۇنى قىلىچ بىلەن ئۇرۇپ ئالىدۇ» (196).

(194) قاراخانىلار دەۋرىدە «ئېھتىياتچان، سەگەك بولۇش» مەنىسىدىكى «ساق» سۆزىدىن پايدىلىنىپ «ساقچى = نۆۋەتچى» مەنىسىدە قوللىنىلاتتى.

(195) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2014-، 2024-، بېيىتلارغا قارالسۇن.

(196) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2030 - 2032 - 3005 - 3048 -، بېيىتلارغا قارالسۇن.

× × ×

بۇنىڭدا ئۇرۇش قىلىش ۋە دۇشمەن مەملىكەتلىرىنى ئىشغال قىلىش بىر خىل بايلىق مەنبەسى دەپ قارالسىمۇ، بۇ، ئەسكەرلەرنى ۋە خەلقنى تويغۇزۇش، ئۇلارنى تىنچ تۇتۇشنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈنلا بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ھالبۇكى، بۇنىڭ قىلىش ئۈچۈن قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچ بولۇشى لازىم. ئەھمەدخانىڭ تەختىدىن چۈشۈرۈلۈپ ئۆلتۈرۈلۈشى ھادىسىسى بۇنىڭغا بىر مىسال بولالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ھۆكۈمدارلار سالاھىيىتىنىڭ بەزى شەرتلەر ئاستىدا چەكلىنىش ئەھمىيىتىنىڭ بىر تەرىپى مانا مۇشۇ يول بىلەن، يەنى زۇلۇم قىلغان ھۆكۈمدارنى ئىشتىن ئېلىپ تاشلاش يولى بىلەن ئايان بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا: « يىمدا مەدى كۈچكەي ئېلىن كېچە ئۇزۇن » يەنى ــ زالىم سەلتەنىتىنى ئۇزۇن ۋاقىت داۋاملاشتۇرالمىدى ــ شەكلىدىكى بىر ماقالىنى قەيت قىلىشى بۇ جەھەتنى ئىسپاتلاپ بەرگىنىدەك، تۈركىي خەلقلەردىكى زالىم ھۆكۈمدارلارنىڭ ئۇزۇن زامان تەختتە ئولتۇرالمايدىغانلىقىغا دائىر چۈشەنچىلەرنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ ئېنىقلاپ بېرىدۇ.

× × ×

ئەمدى بىز، ھۆكۈمدارلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەڭ

مۇھىم ئالاھىدىلىكلەردىن يەنە بىرنىگە ئۆتىمىز. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئادىل بولۇش ۋە بۇنىڭغا مۇناسىپ ياخشى قانۇنلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ خەلقنى ئادالەتلىك بىلەن باشقۇرۇشتىن ئىبارەت.

× × ×

يۇقىرىدا ئىشارەت قىلىپ ئۆتۈلگىنىدەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بىر مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ تۈگۈنى ۋە ئاساسى بولغان ئىككى نەرسىنىڭ بىرى قانۇندۇر (يەنە بىرى ئېھتىياتچانلىق ئىدى). ئۇ: «قايسى ھۆكۈمدار دۆلەتتە تۇغرا قانۇن تۈزىسە ئۇ مەملىكىتىنى تۈزەپ، كۈنىنى يورۇتقان بولىدۇ. (بۇ جەھەتتىن) مەملىكەتتە ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرۈشنى خالىغان بىر بەگ، قانۇنىنى تۇغرا ئىجرا قىلىشى ۋە خەلقنى ئاسراش لازىم» دەپ قارايتتى. ئۇ يەنە: «قانۇن بىلەن دۆلەت كېڭىيىدۇ، جاھان تۈزۈلىدۇ. ئەگەر بەگلەر كۆڭلىنى ساپ تۇتۇپ قانۇننى ئىجرا قىلسا بەگ لىك ئۇزۇن مۇددەت بۇزۇلمايدۇ، داۋاملىشىدۇ» دەپ ھېسابلايتتى. (197) دېمەك، قانۇن ــ نىزام بىلەن ئۆرپ ــ ئادەتنىڭ بەگلەردىن كەلگەنلىكى (198) تۇغرىسىدىكى چۈشەنچە تۈركىي خەلقلەردە قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قانۇنلارنى ۋە ئۆرپ ــ ئادەت ھوقۇقىنى تەرەپ ۋەزىپىسىنى «تەڭرى ھۆكۈمدارغا بەرگەن» دېگەن چۈشەنچىنىڭ

(197) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2017-، 2033-، 2034-، 2036-بەيىتلارغا قارالسۇن.

(198) «قۇتادغۇ بىلىگ» 1931 - بېيىتكە قارالسۇن.

بىر خىل ئىپادىسىدىن باشقا نەرسە بولمىسا كېرەك(199). شۇڭا، قاراخانىيلار بۇ جەھەتتىن تۈركىي خەلقلەردىكى ئىدارە قىلىش ئەنئەنىلىرىنى راۋاجلاندۇرغان.

× × ×

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە: «بەگلەر ئادەت ۋە قانۇنغا قانداق رىئايە قىلسا، خەلقمۇ شۇنداق ئىتائەت قىلىدۇ. (يەنى) خەلق يول ۋە ھەرىكىتىنى بەگكە قاراپ توغرىلايدىغانلىقى ئۈچۈن، ھەممىدىن بۇرۇن ئۇ (بەگ) قانۇن ۋە ئادەتكە رىئايە قىلىشى كېرەك»(200) دېيىش ئارقىلىق قانۇن ۋە ئادەتكە رىئايە قىلىش تېمىسىدا ھۆكۈمدارنىڭ قانچىلىك ئىنچىكە ھەرىكەت قىلىش كېرەكلىكىنى ۋە بۇ جەھەتتىن خەلقە قانداق ئۈلگە ۋە باشلامچى بولۇش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى.

× × ×

تۆۋەندە ھۆكۈمدارنىڭ ئورۇنلىشى شەرت بولغان ئىشلار مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنىڭ ياخشى قانۇنلارنى تۈزۈپ، بۇ قانۇنلارنى يۈرگۈزۈش ۋەزىپىسى ئۈستىدە ئايرىم توختىلىمىز. بۇ يەردە بۇ تېمىغا ئۆتۈشتىن بۇرۇن، بىز توختىلىۋاتقان دەۋردە قاراخانىيلار ھۆكۈم-

(199) بۇ ھەقتە كەڭ مەلۇمات ئوچون، ئۆگىنىڭ «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» II تۇم، 72 - بەت؛ ئىبراھىم كافەس ئوغلى: «قۇتادغۇ بىلىگ ۋە مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» 13 - بېتىگە قارالسۇن.

(200) «ئۇتادغۇ بىلىگ»، 2110 - 2111 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

دارلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ قانداق قىلىپ ئادىل ھۆكۈمدار بولۇپ داڭق چىقارغانلىقى(201) ۋە ئەربىي قىسىم قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىغا بېرىلگەن «ئەل ـ مۇئەييەد ئەل ـ ئادىل» ئۇنۋانى ھەققىدە توختىلىمىز.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ياخشى بىر ھۆكۈمداردا بولۇشقا تېگىشلىك ئالاھىدىلىكلەر يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەنلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايتتى. مەسىلەن: ياخشى بىر ھۆكۈمدار ھايالىق (ئۇيغۇچان)، ھەممە ۋاقىت ئادەملەرنىڭ سەرخىلى بولۇشى كېرەك. ئالىلا كىشىگە شەرم ـ ھايا ۋە ياخشى خۇي بەرگەن بولسا، ئۇنىڭغا دۆلەت (قۇت) بىلەن بىللە كۆپ شان ـ شەرەپلەر بەرگەن بولىدۇ(202).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇت بىلەن بىللە شەرم ـ ھايا تى، ياخشى خۇي ۋە شەرەپنى بىر كىشىگە ئالىلا تەرىپلىدىن ئىنئام قىلىنغان بىر خىل تۆھپە» دەپ ھېسابلايتتى. يۇنى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن «پەزىلەتنىڭمۇ ئاللانىڭ ئىلتىپاتى ئىكەنلىكى» شەكلىدىكى چۈشەنچىنى مۇقىملاشتۇرىدىغان باشقا بىر مىسال دەپ قاراشقا ئەرزىيدۇ.

ھۆكۈمداردا بولۇشقا تېگىشلىك ئالاھىدىلىكلەر ئىچىدە كەيپ ـ ساپاغا بېرىلمەسلىك، پىتنە ـ پاسات تېرىلماسلىق، قىمار ئويناشماسلىقمۇ بار. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئىچىملىك ۋە پاساتچىلىق تۆپەيلىدىن ئىستىقبال (قۇت) قولدىن كېتىدۇ. قىمار تۆپەيلىدىن ھۆكۈمدار مەملىكە-

(201) بۇغراخان ھارۇن، ئىلىگ ناسىرخان ۋە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئادىل ھۆكۈمدارلار بولغانلىقىغا دائىر «ئەلكامىل» IX تۇم، 100-240 - 299 - 298 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(202) — «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2005 - 2007 - بېيىتلەرگە قارالسۇن.

تىنى بۇزىدۇ ۋە مۈشكۈل ئەھۋالدا قالىدۇ. «دۇنيا بەگلىرى شارابقا ئۆگەنسە، مەملىكىتى ۋە خەلقى كۆپ ئاچچىق زىيان تارتىدۇ» (203). يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ قەيتىگە ئۇيغۇن ھالدا قاراخانىلار ھۆكۈمدارلىرى ئۆزلىرىنىڭ تەقۋادارلىقى ۋە ئىچىملىك ئىچمەسلىكلىرى بىلەن ئىسلام دۇنياسىدا شۆھرەت قازانغانىدى(204).

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئۇنىڭدىن باشقا، ھۆكۈمدار مۇلايىم - كەمتەر، ھىممەتلىك ۋە مۇرۇۋەتلىك بولۇشى كېرەك(205). ھىممەت بىلەن سىياسەت كېرەك. سىياسەت ئۈچۈن بەگلىك شەرتلىرىنى بىلدۈرىدىغان بىر ھۆكۈمدارنىڭ رىياسەتچىلىكى كېرەك. «بەگ مەملىكەت ۋە قانۇننى سىياسەت بىلەن تۈزەيدۇ، خەلق ھەم ئۇنىڭ سىياسىتىگە قاراپ، ھەرىكىتىنى يولغا سالىدۇ»(206). يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ يەردە سىياسەتكە مۇناسىۋەتلىك ھالدا قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر شائىرلىرىنىڭ مۇنداق بىر بېيىتىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ: «بەگلەرنىڭ ئىشىكىنى سىياسەت بېزەيدۇ، بەگ سىياسەت بىلەن مەملىكىتىنى تۈزەيدۇ»(207). ياخشى بىر ھۆكۈمدار يۇرتدارچىلىق ئىشىدا سىياسەتنى (بۇ يەردە دۆلەتنى تۈزەشنىڭ ئۇسۇل ۋە يوللىرىنى دېمەكچى — ت) ياخشى بىلىشى كېرەك.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقىنىڭ غايىۋى ھۆكۈمدارلىرى يۇقىرى ئەخلاقىي قىممەت ۋە باشقا ئۈستۈن خۇسۇسىيەتلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن شەخسلەر ئىدى. ئۇلاردا سانالغان بۇ پەزىلەتلەرمۇ كۆپ جايلاردا كۆرسىتىلگەندەك ھۆكۈمدارغا قۇتقا ئوخشاش ئاللانىڭ تۆھپىسى ئورنىدا بېرىلگەن، دەپ قارىلاتتى. شۇ سەۋەبتىنمۇ ھۆكۈمدارلار قۇتقا ئىگە بولۇشنىڭ داۋامى سۈپىتىدە بۇ پەزىلەتلەرگە ئىگە بولۇش بىلەنلا توختاپ قالماستىن، ئۆزلىرىنىڭ (ئىجابىي) خاھىشلىرىغا بىنائەن ھەرىكەت قىلىشى (ئەمەلىي) ھەرىكەتلىرىدە ئىشقا ئاشۇرۇشى لازىم ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، قاراخانىيلار دەۋرىدە راۋاجلانغان بۇ چۈشەنچىلەر ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقىدە ئۇزاق تارىخقا ئىگە، چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئېتىقادلارنى ئۆزىگە مەنبە قىلغانىدى. دەسلەپكى چاغلاردا تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ «خاقانلىرى» نىڭ ياخشى ياكى يامان بولۇشىنى خۇدانىڭ يارىتىشىغا ۋە خۇدا ئاتا قىلغان ياخشى تەقدىر بىلەن تەلەيگە باغلىشاتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە خاقان ياخشى بولمىسا، بەگلەر بىلەن خەلقمۇ ئاساسەن بىر - بىرىگە قارشى تۇراتتى. ئىدارە قىلغۇچى بەگلەر بىلەن خەلق كېڭەش (كېلىشىم) ۋە ئۆزئارا ھۈرمەت ئىچىدە بولۇشلىرى ئەڭ مۇھىم شەرت ئىدى (208). يۇقىرىدىكى تەرەپلەرنى بىرمۇ بىر يېزىپ چىققان يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇنىڭ داۋامى سۈپىتىدە «قۇتادغۇ بىلىگ»نىڭ XXVIII بابىدا بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىراقلا تىلغا ئېلىپ، ھۆكۈمدارغا بەزى نەسىھەتلەرنى قىلىدۇ. بۇ يەردە بىز ئىزاھلىماقچى بولغان ھاكىمىيەت ۋە ھۆكۈمدار چۈشەنچىسىنى ياخشىراق چۈشىنىشكە ياردەم

(203) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2091-، 2093 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(204) يۈسۈپ قادىرخاننىڭ شاراب ئىچمەسلىكىگە دائىر گەردىزىنىڭ «زەينۇلئەخبار»، پارتولد: «تۈركىستان» I توم، 14 - بەتكە قارالسۇن، سۇلايمان ئارسلان خانمۇ شاراب ئىچمەسلىكى ۋە تەقۋادارلىقى بىلەن تونۇلغانىدى («ئەلكامىل»، IX جىلد 299 - بەتكە قارالسۇن).

(205) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2122-، 2124 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(206) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2127-، 2128 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(207) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2130 - بېيىتكە قارالسۇن.

(208) ئۆگەلنىڭ «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» II توم، 66 - بەتكە قارالسۇن.

بېرەلەيدۇ، دېگەن ئوي بىلەن مۇھىم دەپ تاپقانلىرىمىزنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

× × ×

يۇسۇپ خاس ھاجىپ شۇنداق دەيدۇ: «مەملىكەتنى تۈتۈپ تۇرۇش ئۈچۈن كۆپ ئەسكەر ۋە ئارمىيە لازىم. ئەسكەرنى لەرنى بېقىش ئۈچۈن كۆپ مال ۋە بايلىققا ئېھتىياج چۈشىدۇ. بۇ مالنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن خەلقنىڭ باي بولۇشى، بۇ بايلىق ئۈچۈن بولسا توغرا قانۇنلار كېرەك». «ياخشى نام ۋە شۆھرەت بىلەن داڭق چىقىرىشنى خالىغان بىر بەگ مۇنۇ بەش نەرسىنى ئۆزىدىن يىراق تۇتۇشى كېرەك: بىرىنچىسى، ئالدىراڭغۇلۇق (شاشماق)؛ ئىككىنچىسى، بېخىللىق؛ ئۈچىنچىسى، غەزەپ؛ تۆتىنچىسى، جاھىللىق؛ بەشىنچىسى بولسا يالغانچىلىق». «ئەي ھۆكۈمدار، نۇرغۇن ئەللەرنى قولدا تۇتاي دېسەڭ مۇنۇ ئۈچ ئىشنى قىل: ئوڭ قولۇڭ قىلىچ تۇتسا ۋە چاپسا، سول قولۇڭ بىلەن مال ئۈلەشتۈر. ئاغزىڭدىن چىققان سۆز شېكەردىن تاتلىق بولسۇن. شۇنداق بولغاندا بەگ ـ قۇل، چوڭ ـ كىچىك ھەممىسى ساڭا بويۇن ئېگىدۇ. ھۆكۈمدارنىڭ خەلق تەرىپىدىن ياخشى كۆرۈلۈشى ۋە ئېتىبارلىق بولۇشى ئۈچۈن كۈلەر يۈزلۈك، شېرىن سۆزلۈك، ئۆز خۇلقىغا بولۇشى كېرەك. سۆزۈن يۇزلۇك، قوپال سۆزلۈك، تەكەببۇر ۋە مەغرۇر ئادەمدىن ھەممە ئادەم نەپرەتلىنىدۇ. يېنىكلىك ۋە ئالدىراقسانلىق، شاللاقلىق (گەپدانلىق) ئاۋامنىڭ تەبىئىتى. بەگ بۇلاردىن يىراق بولۇشى كېرەك. ئاۋام خۇلقىنىڭ بەگكە يېقىن بولۇشى مۇۋاپىق ئەمەس، بۇ تەبىئەت بەگكە يۇقۇپ قالسا بەگ دەرھال قەدىر ـ قىممىتىنى يوقىتىدۇ. قارا، قولنىڭ رەڭگىدۇر. بەگلەر ئاق بولىدۇ. قارا

بىلەن ئاق شۇ خىلدا بىر ـ بىرىدىن ئايرىلغان. يېتىلگەن بىر بەگ بولۇش ئۈچۈن، پەزىلەتكە تولۇق ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ئېتى بەگ بولۇپ خۇلقى ئاۋامنىكىگە ئوخشاش بولسا، ئۇ خەلق ئارىسىدا ئاۋامدىنمۇ تۆۋەن كۆرۈنىدۇ. بەگنىڭ چىرايى گۈزەل، چاچ ـ ساقلى كېلىشكەن ۋە ئوتتۇرا بويلۇق بولۇشى، شۇنىڭ بىلەن بىللە نام ۋە شۆھرەتتە كامالەتكە يېتىشى كېرەك. دۇشمەنگە قارشى جەسۇر ۋە مەرد بولۇشنى، چىرايلىقلىقمۇ قارىغان كۆزلەرنى خۇشاللىق بىلەن پارلىتىشى كېرەك» (209).

× × ×

خەلقنىڭ پۈتۈن كېلىشىمسىلىكلىرىنى بەگلەر تۈزىتىدۇ. بەگ مۇۋاپىق بولمىغان ئىشلارنى قىلسا ئۇنى كىم يولغا سالىدۇ؟ (چۈنكى) ئادەم پاكىز بولمىغان نەرسىلەرنى سۇ بىلەن تازىلايدۇ. ئەگەر سۇ پاسكىنا بولسا ئۇ نېمە بىلەن ۋە قانداق تازىلىنىدۇ؟ ئادەم ئاغرىپ قالسا تېۋىپ بۇنىڭ دورىسىنى بېرىدۇ، ئەگەر تېۋىپ ئاغرىپ قالسا ئۇنىڭغا كىم دورا بېرىدۇ (210)؟

(209) ـــ «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2057 ـ 2090 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھۆكۈمدارنىڭ فىزىئولوگىيىلىك جۇسۇسىيە تىلىرى ئۈستىدە توختالغان بېيىتلىرىدە (2083 ـــ 2090) چۈشەندۈرۈلگەنلەر ئۆزىنىڭ ئەسىرنى تەقدىم قىلغان قەشقەر قاراخانىيلار ھۆكۈمدارى تاباغاچ بۇغراخان ئەبۇئەلى ھەسەنىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك جۇسۇسىيە تىلىرى بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇنىڭ چاچ ـ ساقلىنىڭ كېلىشكەنلىكى، گۈزەل يۈزى، يېقىملىق ۋە شۆھرەتلىكى ھەققىدە بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئوتتۇرا بوي ئىكەنلىكى ھەققىدە چىڭ تۇرۇشى بىزنى بۇ قاراشقا كەلتۈرۈپ قويىدى.

(210) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2017 ـ 2019 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن.

«مەملىكەتنىڭ تىرنىكى، ئۇلى، ساغلاملىقى، ئاساسى ۋە يىلتىزى ئىككى نەرسىگە باغلىق. بۇلاردىن بىرى خەلقنىڭ ھوقۇقى بولغان قانۇن، يەنە بىرى خىزمەت قىلغانلارغا ئۇلەشتۇرۇپ بېرىلىدىغان كۆمۈش. قانۇننىڭ ھىمايىسى ئاستىدا خەلق خۇشال ياشىشى كېرەك. پۇلنى كۆرۈپ خىزمەت قىلمۇاتقانلارنىڭ چىرايلىرى كۆلۈشى كېرەك. بۇ ئىككى گۈرۇپپا (خەلق ۋە خىزمەتچىلەر) بەگدىن رازى بولسا، مەملىكەت رەتكە چۈشىدۇ، بەگمۇ تىنچ ياشايدۇ. ھەرقانداق بەگ ئەسكىرىنى رازى قىلمسا، قىلچلار قىندىن چىقمايدۇ. بەگلەر قىلىچ بىلەن مەملىكەتلىرىگە ھاكىم بولىدۇ، قىلچسىز غاپىل بەگ مەملىكىتىگە ئىگە بولالمايدۇ. قىلىچ بىلەن ئايپالتا مەملىكەتنىڭ ساقچىسى، خەلقنى باشچىلىق قىلغانلار قىلىچ بىلەن مەملىكەتنى قوغلا ئالىدۇ. ئەي قۇدرەتلىك، قىلىچ بىلەن ئايپالتىنى ئۆزۈڭگە ساقچى قىل، (ئاساسەن) قىلىچ تەۋرىگەندە دۈشمەن قىلدىيالمايدۇ. ئەي بەگ، قىلىچ تۇتقۇچىنى ھەر ۋاقىت رازى قىل» (211).

بۇنىڭدىن كۆرۈلىدۇكى، بىز ئاساسەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىگە تايىنىپ ئېنىقلاشقا تىرىشىۋاتقان قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى ۋە ھۆكۈمدار چۈشەنچىسى قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ھاكىمىيەت ئەنئەنىسىنىڭ پۈتۈنلەي ئۆزىدۇر. بۇ جەھەت يۇقىرىدا بىز پات - پات كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردىكى ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى ۋە «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئوتتۇرىغا قويۇلغانلار بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئەسىرىدىكى «ھۆكۈمدارلىققا لايىق بىر بەگ قانداق بولۇشى كېرەك» (1921 - 2173) بېيىتلارغا

(211) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2132 - 2145 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

قارالسۇن) دېگەن تېمىنى ئاز دېگەندە 15 ماقال - تەمسىل، تۆت نەپەر قەدىمكى تۈركىي خەلق شائىرلىرىنىڭ بېيتى ۋە ئۆتۈكەن بىگىنىڭ بىر قىسقارتىلما سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق شەرھلەپ، بۇ ئەنئەنىلەر نېگىزىنىڭ كەم يەرلىرىنى تولۇقلىغان.

2 - ھۆكۈمدارنىڭ ۋەزىپىلىرى

(ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى بويىچە ھۆكۈمدارنىڭ تەلەپ قىلىنىدىغان ۋەزىپىلەر)

خەلققە راھەت - پاراغەت بېغىشلاش تۈركىي خەلق لەردىكى دۆلەت چۈشەنچىسىنىڭ ۋە ئىدارە قىلىش پەلسەپىسىنىڭ ئاساسىنى خەلقنى باي، راھەت - پاراغەتتە ياشايدىغان قىلىش تەشكىل قىلغان. ئومۇمەن خەلقنى تويغۇزۇپ، ئۇچىسى ئىللىغۇدەك كىيگۈزۈشتە ئىپادىلەنگەن بۇ ۋەزىپە دۆركىي خەلق ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئادا قىلىشتا ئەڭ كۆپ دىققەت - ئېتىبارىنى بېرىشكە تېگىشلىك ۋەزىپىلەرنىڭ ئەڭ بېشىدا كېلەتتى. مەلۇم بولۇشچە، بىلگە خاقان بۇ ھەقتە ئۆزى ئورۇندىغان ئىشلىرىنى مۇنداق دەپ بايان قىلغانىدى:

«خۇدا يۇبرۇغانلىقى ئۈچۈن! قۇتۇم (بەختىم) بولغىنى ئۈچۈن! قىسمىتىم بار بولغىنى ئۈچۈن! ئۆلۈم ئالدىدىكى خەلقنى تىرىلدۈرۈپ تەربىيىلىدىم! يالىڭاچ خەلقنى كىيىملىك، كەمبەغەل خەلقنى باي قىلدىم! ئاز سانلىق خەلقنى كۆپ قىلدىم!...»(212).

قاراخانىيلارمۇ بۇ چۈشەنچىنى ئەڭ كەڭ كۆلەمدە داۋام

(212) ئۆگەنلىك «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى»، II توم، 75 - بەتكە قارالسۇن.

قىلدۇرغان. ئۇلار بۇنىڭغا شۇنچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنكى، بىز يۇقىرىدا ھۆكۈمدارنىڭ سېخىي بولۇش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدە دېگىنىمىزدەك، ئۇلار بۇ چۈشەنچىنى «بۇر! ئال! خەلقە ئۇلەشتۇر!» شەكلىدە بىر ئىم (پارول) ھالىغا كەلتۈرگەنىدى. شۇ سەۋەبدىن، مەملىكەتتە كەمبەغەل ئادەم قويماسلىق ۋە خەلقىرنىڭ ھەر تۈرلۈك ئېھتىياجلىرىنى قامداش ئىشىنىڭ ھۆكۈمدارلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىگە دائىر بايانلار «قۇتادغۇ بىلىگ» دە كۆپ ئورۇن ئالغانىدى. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ھۆكۈمدارغا: «مەملىكەتتە بىرەر ئادەم بىر كېچە ئاچ قالسا، خۇدا سەندىن نېمە ئۈچۈن ئاچ قالغانلىقىنى سورايدۇ»(214) دەپ خىتاب قىلىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، بەگلەر ئالتۇن - كۈمۈشلۈك بىر تاغقا ئوخشايدۇ ۋە كۈمۈش كېنىنى قازغۇچى قانداق باي بولسا، ھۆكۈمدارنىڭ تەۋەسىمۇ شۇنداق بولۇشى كېرەك. يۈسۈپ خاس ھاجىپ سۆزلىرىنى شۇنداق داۋاملاشتۇرىدۇ: «بەگ ئادەملەرگە پايدىلىق ھەم سېخىي بولۇشى كېرەك. ئۇ جاھان خەلقىنى تويغۇزۇشى لازىم. ئەي ھاكىم بەگ! قۇياشتەك پارلا، خەلق سايەكىدە مول يېمەك ۋە ئىچمەككە ئىگە بولسۇن. خۇدا ساڭا بىر ئامانەت يۈكلىدى، ئۇ ئامانەتنى ساقلىغىن، ئۇنى سەندىن سورايدۇ!»(215).

«قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ بۇ قەيىتلىرىمۇ ئەينى تېمىغا مۇناسىۋەتلىك: «بەگ خەلق ئۈچۈن بىر قۇتتۇر. بۇ جەھەتتىن قارىغاندىمۇ خەلقنى بەختلىك قىلىش كېرەك. خەلقنىڭ قۇتلۇق بولۇشى ئۈچۈن قورسىقىنى تويغۇزۇش لازىم. بەگلەر تېنگى

(214) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5165 - بېيىتكە قارالسۇن.
(215) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5165 - بېيىتكە قارالسۇن.

ئۈنچە - مەرۋايىتلارغا تولغان بىر دېڭىزدۇر. دېڭىزغا يېقىن تۇرغانلار باي بولۇشى كېرەك»(216).

× × ×

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئەي دۆلەتلىك ھۆكۈمدار! قۇللىرىنى گادايىلىق نامىدىن قۇتۇلدۇرمىسا، كىشى قانداق قىلىپ بەگ بولىدۇ؟»(217) دېگەن خىتابىدىمۇ خەلقنى باي قىلىشنىڭ، گادايىلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ ھۆكۈمدارلىقنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىنى بەكمۇ ئوچۇق ئىپادىلىگەن. شۇ ۋەجىدىن، بىر ھۆكۈمدار يالىڭاچنى كىيىندۈرۈشى، ئاچنى تويغۇزۇشى بەرھەقتۇر(218). چۈنكى، خەلقنىڭ بايلىقى، بەگنىڭ بايلىقىدۇر(219). ۋە شۇنداق بولغىنى ئۈچۈنمۇ ياخشى بەگ ئۆز مەنپەئىتىنى ئەمەس، خەلق مەنپەئىتىنى كۆزلىشى كېرەك. چۈنكى، ھۆكۈمدارنىڭ مەنپەئىتى خەلق مەنپەئىتىنىڭ ئىچىدە بولىدۇ(220).

× × ×

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سۆزلىرىگە قاراپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ھۆكۈمدارلىق، تېخىمۇ كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا، دۆلەت، خەلق ئۈچۈندۇر. دۆلەتمۇ ھەممىدىن بۇرۇن ئىدارە قىلىنغۇچىلارنى تويغۇزۇشقا ۋە كىيىندۈرۈشكە

(216) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5355 - 5356 - بېيىتلارغا قارالسۇن.
(217) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2983 - بېيىتكە قارالسۇن.
(218) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2982 - بېيىتكە قارالسۇن.
(219) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5545 - بېيىتكە قارالسۇن.
(220) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5353 - بېيىتكە قارالسۇن.

مەسئۇلدۇر. ئۇنىڭ كۈن توغدىنىڭ شەخسىيىتىدە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بىر ھۆكۈمدار ئۈچۈن قىلغان «ئەي ئادىل، پاك ۋە مۇلايىم بەگ، خۇدا ساڭا ئەقىل، بىلىم ۋە بىرمۇنچە پەزىلەتلەرنى بەردى. ھەر خىل ياخشىلىق ئۈچۈن ساڭا تەۋپىق بەردى، ئەل تويۇپ كىيىمى پۈتۈن بولدى» دېگەن خىتابىمۇ(221) مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىدارە قىلىش ئۆلچىمىنىڭ خەلقنى تويغۇزۇپ، كىيىندۈرۈش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنداق ھۆكۈمدارلىق خەلققە يېگۈزۈپ، كىيىم كىيگۈزۈش، مال بېرىش بىلەنلا ۋۇجۇدقا چىقىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بىر ھۆكۈمدارنىڭ بۇ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشى ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۆز ئەتراپىدىكىلەرنى مال ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن تەمىنلىشى، بولۇپمۇ ئارمىيىنى بېقىش، قىسقىسى خەلقنى بايلىققا ئىگە قىلىش كېرەك. ئۇ بۇ كۆز قارىشىنى شۇنداق تىلغا ئالىدۇ: «خەلقنى باشقۇرغۇچى ياكى بەگلىكنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى قىلىدىغان بىر بەگ، خىزمەتچىسىز ھېچ نەرسە قىلالمايدۇ. خىزمەتچى بولغاندا شۈبھىسىز مال ۋە بايلىق لازىم بولىدۇ. (چۈنكى) مال بولمىسا باشقىلارنىڭ ئىشىغا ھېچكىم كۆمەكلەشمەيدۇ(222). يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن زامانداش مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسىرىدە: «كىمنىڭ مېلى كۆپەيسە بەگلىك ئۇنىڭغا يارىشىدۇ. بەگنىڭ قولى قىسقا بولۇپ قالسا، ئادەم توپلاشتا قىيىنچىلىق تارتىدۇ. چۈنكى، ئۇلار بەگنىڭ مېلىغا تەمە قىلىپ ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلىنىدۇ»(223) دەپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ

(221) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 3113 - بېيىتكە قارالسۇن.
(222) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5460 -، 545 - بېيىتلارغا قارالسۇن.
(223) كېلىلى I، 302 - بەت؛ ئاتالاي I، 362 -، 3 - بەتلەر.

يۇقىرىدىكى قارىشىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇنداق بولسا ھۆكۈمدار زادى قانداق بولۇشى كېرەك ۋە نېمىلەرنى قىلغاندا ئەتراپىدا ھەر دائىم ئىش قىلىدىغان ئادەملەر بولىدۇ؟ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» ھەققىدىكى بابىدا (LXXII.باب) بۇ تېمىدىكى قاراشلىرىنى شۇنداق بايان قىلىدۇ: «(ئەي ھۆكۈمدار) خەزىنىنى ئاچ، بايلىقنى ئۈلەشتۈر، ئادەملىرىڭنى سۆيۈندۈر، ئۇلار سېنىڭ ھەممە ئارزۇيۇڭنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. ئالتۇن ۋە كۈمۈش بەرگۈچى دۈشمىنىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. ئەگەر سەن ھەر دائىم ئۈستۈنلۈكتە تۇرىمەن دېسەڭ ئادەملەرنى رازى قىل، ئۇلارنى قەدىرلەپ، خۇش قىل، ئادەملىرىڭنى ئالدى بىلەن رازى قىل، كېيىن ئىش تەلەپ قىل. پۈتۈن ئارزۇلىرىڭ ئەمەلگە ئاشىدۇ. دۈشمەنمۇ سېنىڭ ئالدىڭدا باش ئېگىدۇ. ئادەملىرىڭنى كۆپەيت، سۆيۈندۈر. ئۇلارمۇ بىر كۈنى شېرىن جېنىنى ساڭا پىدا قىلىدۇ. ھۆكۈمدارلار ئادەملەرنى كۆپ توپلىشى، ئۇلارغا ئىنئام - ئېھسان بېرىشى، گادايىنى باي قىلىپ، ئاچنى تويغۇزۇشى كېرەك. خىزمەت قىلغۇچىلار بىرەر نەرسىنى ئۈمىد قىلىدۇ، خىزمەتكار ئۈمىدىنى ئۈزسە دەرھال كېتىپ قالىدۇ»(224).

× × ×

بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، ھۆكۈمدارنىڭ ئۆز ھۆكمىنى ئوبدان ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئارمىيىسىنى ۋە خىزمىتىنى قىلىۋاتقان دۆلەتنىڭ باشقا خىزمەتچىلىرىنىمۇ تويغۇزۇشى ۋە قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى كېرەك. بۇ تېما ئۈستىدە ئايرىم توختىلىمىز.

(224) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5479-، 5514 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

بىز ھۆكۈمدارنىڭ ۋەزىپىلىرىنىڭ نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ھەققىدىكى سۆزىمىزنى داۋاملاشتۇرايلى.

قانۇنلار (تۆرۈ) نى تۈزۈپ يۈرگۈزۈش ئارقىلىق خاتىرجەملىك ۋە ئىنتىزام ئورنىتىش، ئادالەتنى يولغا قويۇش تۈركىي خەلقلەردىكى ھاكىمىيەت كۆز قارىشىدا دەسلەپكى دەۋرلەردىن بېرى ھۆكۈمدارغا يۈكلىگەن ۋەزىپىلەرنىڭ ئەڭ مۇھىملىرىدىن بىرى ياخشى قانۇنلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش ۋە قانۇننى ئادالەتلىك بىلەن يۈرگۈزۈشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇنىڭغا قارىغاندا ھۆكۈمدار، تويغۇزۇش ۋە كىيىندۈرۈشكە مەسئۇل بولغان تەۋەسىنى، قانۇن - ھۆكۈملىرى بويىچە ئادىل باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى. يەنى كۆپچىلىكنىڭ يالغۇز راھەت ياشىشىلا ئەمەس، شۇنىڭ بىلەن بىللە خاتىرجەم ۋە تەرتىپلىك ياشىشىمۇ لازىم ئىدى. بۇمۇ پەقەتلا ياخشى قانۇنلارنى يولغا قويۇپ، بۇلارنى ئادىل بىر شەكىلدە يۈرگۈزۈش بىلەن ئەمەلگە ئاشاتتى. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن تۈركىي خەلقلەردە «ئېل» يەنى دۆلەت بىلەن «قانۇن» بىللە سۆزلىنىدىغان ۋە بىر - بىرىدىن زادىلا ئايرىلمايدىغان ئەڭ مۇھىم ئىككى مۇئەسسەسە ئىدى. دۆلەت بىلەن ھوقۇق دۆلەت ھاكىمىيىتىدە تەڭ يۈرگۈزۈلەتتى(225).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، تەتقىقاتىمىزنىڭ ئاساسىي مەنبەسىنى تەشكىل قىلىدىغان مەشھۇر سىياسەتنامىسى «قۇتادغۇ بىلىگ» تە، ھۆكۈمدارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان كۈن تۇغدىغا بىۋاسىتە «كۆنى تۆرۈ» (يەنى ئادىل قانۇن) سۈپىتىنى بېرىش بىلەن، سەلتەنەتنىڭ پەقەت توغرا قانۇن بىلەن ئەمەلگە

(225) ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» II، 72 - بەت، قەدىمكى تۈركىي خەلقلەردە قانۇن ۋە ئۇنىڭ تەتبىق قىلىنىشى ھەققىدە ئىبراھىم كافەس ئوغلىنىڭ «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 219 - بەتكە قارالسۇن.

ئاشىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى. بۇمۇ شۈبھىسىز قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر كۆز قارىشىنىڭ بۇ تېمىدىمۇ قانداق جانلىق بىر شەكىلدە داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنىڭ ياخشى بىر مىسالىدۇر.

ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقىدىكى ئىدارە قىلىش چۈشەنچىسى بويىچە قارىغاندا، قانۇن خەلقنىڭ قولىدىكى بىردىنبىر ھوقۇق ئىدى. شۇڭا، خەلقنى قورسىقى توق، كىيىمىنى پۈتۈن قىلىشتەك ياخشى قانۇنلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىش دۆلەتنى بەرپا قىلىش پەلسەپىسىنىڭ نېگىزى ھېسابلىناتتى. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ «دۆلەتنىڭ تىرىكى، ئۇلى، ساغلاملىقى، ئاساسى ۋە يىلتىزى ئىككى نەرسىگە باغلىق. بۇلاردىن بىرى خەلقنىڭ ھوقۇقى (پايى، قىسمىتى = ئۈلۈشى) ھېسابلانغان قانۇن، يەنە بىرى خىزمەت قىلغۇچىلارغا ئۈلەشتۈرۈلگەن كۈمۈش»(226) دېيىشى، بۇ چۈشەنچىنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن ماسلىشىشى لازىم بولغان ئاساسىي بىر قاراش ھالىتىدە قوغدىلىپ كېلىنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

بىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «بىر دۆلەتتە ئىككى تۇتقا بولىدۇ، ئۇنىڭ بىرى ئەركىنلىك، يەنە بىرى قانۇن» دېگەنلىكىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، قايسى بەگ مەملىكەتتە توغرا قانۇننى يۈرگۈزگەن بولسا، ئۇ مەملىكىتىنى تۈزىتەلەيدۇ، خەلقىنى روناق تاپقۇزالايدۇ. شۇڭا، ئۇزۇن زامان ھۆكۈم سۈرۈشنى خالىغان ھۆكۈمدارلار قانۇننى ئادالەت بىلەن يۈرگۈزۈشى ۋە خەلقنى ئاسرىشى كېرەك. چۈنكى «قانۇن بىلەن مەملىكەت كېڭىيىدۇ ۋە جاھان تۈزۈلىدۇ»(227). مەملىكەتنى قولىدا

(226) «قۇتادغۇ بىلىگ» 2132-، 2133 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(227) «قۇتادغۇ بىلىگ» 2015-، 2017-، 2033 - بېيىتللارغا قارالسۇن.

تۇتۇش تۈچۈن كۆپ ئەسكەر ۋە ئارمىيە كېرەك، ئارمىيە نى بېقىش ئۈچۈن بايلىق كېرەك، بايلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن خەلق باي بولۇشى كېرەك. خەلقنىڭ بېيىشى ئۈچۈن ئادىل قانۇنلارنىڭ بولۇشى كېرەك(228). دېمەككى، پەقەتلا ئادالەت بىلەن باشقۇرۇلغان ۋە خاتىرجەم، تەرتىپ ئېچىدە بولغان بىر دۆلەتتە شەخسلەر ئۆز ئىشلىرى بىلەن ئەركىن شۇغۇللىنىپ، ئۇنى ئالغا سۈرۈپ يايى بولالايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى بېيىتلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان چۈشەنچە بويىچە قارىغاندا، خەلق قويغا ئوخشايدۇ، ھۆكۈمدار بولسا چوپانغا ئوخشايدۇ. شۇڭا، ھۆكۈمدار خەلقنى چىن كۆڭلىدىن باغلىنىشى كېرەك. ئىشكىتە يېغلىغان كۆپ ئاچ بۆرىلەر (دۈشمەنلەر) ئالدىدا ھۆكۈمدارنىڭ قويلىرىمۇ ياخشى قوغدىلىشى كېرەك(229). مۇبادا، بىراۋ داۋاملىق ۋە مەڭگۈ بەگلىكنى خالايدىلىكەن، ئۇ ھالدا ياخشى قانۇن تۈزۈشى، ئادالەتنىڭ تاپ-رىلماسلىقى ۋە خەلق ئوستىدىكى زۇلۇمنى يوقىتىشى كېرەك(230). بۇنى ئورۇنداش ئۈچۈن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنۇ ئىشلارنى قىلىش كېرەك، دەيدۇ: «تۇغرا قانۇن بىلەن ئادىل ئىش قىل، ھېچقاچان زۇلۇم قىلما. يامان قانۇن تۈزمە، ياخشى قانۇن تۈز، شۇنداق قىلساڭ ئۆمرۈڭ ياخشى ئۆتىدۇ. بەختىڭمۇ يېڭى سىلىدۇ. ئەي قانۇن تۈزگۈچى، ياخشى قانۇن تۈز. يامان قانۇن تۈزگۈچى تىرىك تۇرۇپ ئۆلگەن ھېسابلىنىدۇ».(231)

(228) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2057 - 2058 - بېيىتلارغا قارالسۇن.
(229) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1412 - 1413 - بېيىتلارغا قارالسۇن.
(230) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1453 - بېيىتكە قارالسۇن.
(231) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1451 - 1456 - 1458 - بېيىتلەرگە قارالسۇن.

× × ×

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پىكرىچە، قانۇن، ھۆكۈمدارلىق تىنىمۇ ئۈستۈن تۇرىدۇ. ئۇ: «بەگلىك ۋە ئۇلۇغلۇق بەك ياخشى نەرسە، لېكىن ئۇنىڭدىن ياخشى نەرسە قانۇندۇر. ئەمما ئەڭ مۇھىمى، قانۇننى توغرا يولغا قويۇش»(232) دەيدۇ. دېمەك، يۈسۈپ خاس «ھاجىپ دۆلەتنى باشقۇرۇشتا قانۇننىڭ ئادىل بولۇشىغا ھەممىدىن بەك ئەھمىيەت بېرىش كېرەك» دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ھەرىكەت قىلغان. ئۇ، قانۇننى تەسۋىرلىگەندە مۇنداق بىر ۋەقەنى سۆزلەپ بېرىدۇ: بىر كۈنى ھۆكۈمدار (كۈن تۇغدى = ئادىل قانۇن) بىر كۆمۈش تەختە ئوستىدە ئولتۇرۇپتۇ. بۇ تەختنىڭ بىر - بىرىگە چېتىلمىغان ئۈچ پۇتى بار ئىكەن. ھۆكۈمدار قولىغا چوڭ بىر پىچاق تۇتۇۋالغان، ئۇنىڭ سول تەرىپىدە ئورىگۇن ئىسىملىك بىر ئاچچىق ئوت (ھىندى دورىسى)(233)، ئوڭ تەرىپىدە شېكەر تۇراتتى. ۋەزىرى ئايتولدى بۇلارنىڭ سەۋەبىنى سورىغان چاغدا، ھۆكۈمدار مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ: «مانا قارا، مەن بولسام

(232) «قۇتادغۇ بىلىگ» 453 - 454 - بېيىتلارغا قارالسۇن.
(233) مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇراگۇنى «ھىندىستاندىن كېلىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك» دەپ يازىدۇ (كېلىنلى I، 123 - بەت، ئاتالاي I، 136 - بەت). ئەمما يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدە شېكەرنىڭ زىددى قىلىپ كۆرسىتىلگىنىگە قارىغاندا («قۇتادغۇ بىلىگ» 772 - بېيىتكە قارالسۇن) ئاچچىق بەرمەرسە بولۇشى كېرەك. مۇندىن باشقا ئىبراھىم كافەسى ئوغلىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» 14 - بەت.) غا قارالسۇن.

ئادالەت(234) ۋە قانۇنمەن. قانۇننىڭ ماھىيىتى شۇلاردىن ئىبارەت، دېققەت قىل. قارا، مەن ئولتۇرغان بۇ تەختنىڭ ئۇچ پۇتى بار. ئۇچ پۇت ئۈستىدە تۇرغان ھېچقانداق نەرسە بىر تەرەپكە قىڭغايمايدۇ. ھەر ئۈچىسى تۆز تۇرغاندا تەخت مىدىرلىمايدۇ. ئەگەر ئۇچ پۇتىدىن بىرى قىڭغىيپ كەتسە، قالغان ئىككىسىمۇ قىڭغىيىدۇ ۋە ئۈستىدە ئولتۇرغان يېقىلىپ چۈشىدۇ. تۆز نەرسىنىڭ ھەممە تەرىپى ياخشى بولىدۇ. دېققەت قىلىپ قارىساڭ ياخشى نەرسىنىڭ قىلىق ۋە ھەرىكەتلىرى تۆز بولىدۇ. قانداقلىكى نەرسە قىڭغايسا ئەگرى بولىدۇ. ھەر ئەگرىلىكتە يامانلىقنىڭ بىر ئۇرۇقى بار. قارا، مېنىڭ قانۇنۇممۇ ئېگىلمەيدۇ. (توغرا) تۆز بولىدۇ. ئەگەر توغرىلىق ئېگىلىپ كەتسە، قىيامەت قوپىدۇ. مەن ئىشلارنى ئادالەت بىلەن ھەل قىلىمەن. ئىنسانلارنى بەگ ياكى قۇل دەپ ئايرىمايمەن. قولۇمدىكى بۇ پىچاق ئۆتكۈر بىرخىل قورال. مەن ئىشلارنى پىچاقتەك كېسىپ بىر تەرەپ قىلىمەن. ئۆز ھەققىنى دەۋا قىلىپ كەلگەن ئادەمنىڭ ئىشىنى سوزمايمەن. شېكەرگە كەلسەم، ئۇ، مېنىڭ ئىشكىمگە(235) زۇلۇمغا ئۇچراپ، ئادالەت ئىزلەپ كەلگەن ئادەملەر ئۈچۈن قويۇلغان. ئۇ ئادەم مەندىن شېكەرەڭ لەززەتلىنىپ ئايرىلىدۇ. خۇشال بولىدۇ. چىرايى ئېچىلىدۇ. بۇ ئاچچىق ھىندى ئوتىنى بولسا زومىگەرلەر ۋە ئادالەتتىن قېچىدىغانلار ئىچىدۇ(236). زالىملارنىڭ ئالدىدا قاشلىرىنى تۇرۇپ،

(234) ر. ر. ئارات «كۆنىلىك» سۆزىنى توغرىلىق دەپ تەرجىمە قىلغان. ھالبۇكى، بۇ يەردە «ئادالەت» مەنىسىدە كەلگەن. خ. ئىنالجىق «(قۇتادغۇ بىلىگ) تۈرك ۋە ئىران سىياسەت - نەزەرىيە ۋە ئەنئەنىلىرى» ئەنقەرە، 1969، 265 - بەت.

(235) بۇ يەردە ھۆكۈمدارنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك جايى يەنى دېۋان.

(236) بۇ يەردىمۇ كىشىنىڭ ۋارىياتى «توغرىلىق» ئەمەس، «ئادالەت» بولۇشى كېرەك.

چىرايىمنى تۇتۇۋالىمەن. مەيلى ئۆلۈم، مەيلى تۇغقىنىم، مەيلى يېقىنىم بولسۇن؛ مەيلى يولۇچى ياكى ئۆتكۈنچى، مەيلى مېھمان بولسۇن، قانۇن ئالدىدا مېنىڭ ئۇچۇن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش. ھۆكۈم چىقىرىشتا ئايرىم مۇئامىلە قىلمايمەن. بۇ، بەگلىكنىڭ (دۆلەتنىڭ) ئاساسى ئادالەتتۇر. بەگلەر تۆز ۋە ئادىل بولسا دۇنيا بەختىيار بولىدۇ. دۆلەتنىڭ ئۇلى ئادالەت ئۈستىگە قۇرۇلغان، دۆلەتنىڭ ئاساسى ئادالەت يولى. بەگ ئادىل بولۇپ ئادالەتلىك قانۇن تۆزسە، بارلىق تىلەكلىرىگە ئېرىشىدۇ»(237).

× × ×

يۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ بۇ سۆزلىرىگە قاراپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇ: قانۇن (تۆرۈ) بىرمۇنچە پرىنسىپلارغىمۇ باغلىق. بۇ پرىنسىپلارنى ئالدى بىلەن ئادالەت، ياخشىلىق، باراۋەرلىك، ئادەمگەرچىلىك دەپ ئىپادىلەشكە بولىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ قانۇن ئادىل ۋە خەلق ئۈچۈن پايدىلىق بولۇشى كېرەك. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «يامان يول تۇتما، ياخشى قانۇن تۆز، يامان قانۇن تۆزگۈچى ھايات تۇرۇپ ئۆلگۈچىدۇر» دېگەن سۆزلىرىمۇ بىزگە قانۇننىڭ ئالدى بىلەن پايدىلىق بولۇشى كېرەكلىكىنى ئەسلەتمەكتە، ئاساسەن، خەلقنىڭ ئۆز ھوقۇقى بولغان قانۇننىڭ ماھىيىتىمۇ خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى ياقلايدىغان ۋە قوغدايدىغان بولۇشى كېرەك. قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر دېگەنگە كەلسەك، خۇددى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ

(237) «قۇتادغۇ بىلىگ»، XVII ۋە XVIII بابلار. بولۇپمۇ 771 - 772 - 786 - 787 - 788 - 789 - 800 - 822 - بەيىتلارغا قارالسۇن. ئىبراھىم كافەسى ئوغلى: «قۇتادغۇ بىلىگ ۋە مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى»، 13 - بەت.

كۆزىستىپ ئۆتكىنىدەك، بالا بىلەن ياتلارنى ئايرىمىغان، بەگ بىلەن قۇلنىڭ پەرقسىز ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان بىر قانۇن چۈشەنچىسى ھەققەتەن بىر زامانىۋى قانۇن چۈشەنچىسىدۇر. «قۇتادغۇ بىلىگ» دە مۇشۇ چۈشەنچە بويىچە پۈتۈن ئىنسانغا خىتاب قىلىنغان. ھۆكۈمدار كۈن تۇغدى (تۆرۈ) شۇنداق دەيدۇ: «ئالىم مېنىڭ تەبىئىتىمنى كۈنگە ئوخشىتىپ بۇ ئىسمنى قويدى. كۈنگە قارا، كۈن كىچكىلىمەيدۇ، دائىم پۈتۈن تۇرىدۇ. مېنىڭ تەبىئىتىممۇ شۇنىڭغا ئوخشاش، ئادالەت بىلەن تولغان. ھەرگىز كېمەيمەيدۇ. كۈن تۈغۇلىدۇ ۋە دۇنيانى يورۇتىدۇ، نۇرىنى پۈتۈن ئىنسانلارغا چاچىدۇ. بىراق ئۆزىدە بىر نەرسە كېمىيىپ قالمايدۇ. مېنىڭمۇ ھۆكۈمۈم شۇنداق»(238).

نىھايەت، بۇ قانۇن چۈشەنچىسى پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان چۈشەنچىدۇر، بۇ نۇقتىنى «قۇتادغۇ بىلىگ»- دىكى: «مېنىڭ بۇ قانۇنۇم قايسى ئەلگە كىرسە، ئۇ مەملىكەت باشتىن ئايىاق تاشلىق ۋە قىيالىق بولغان ھالەتتىمۇ تۈزۈلىدۇ» دېگەن سۆزىمۇ بۇنى كۆرسىتەلەيدۇ(239).

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، دۇنيانى يوق قىلدىغان ئىككى نەرسە بار، بىرى ۋەزىپىگە سەل قاراش، يەنە بىرى ئادەملەرگە زۇلۇم قىلىش. شۇڭلاشقا، ياخشى بىر ھۆكۈمدار خەلقنى ئادىل قانۇنلار بىلەن ئىدارە قىلىش، قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ بىرىنىڭ يەنە بىرىنى ئېزىشىگە يول قويماسلىقى لازىم(240). ئەمەلىيەتتىمۇ (زورلۇق)، زۇلۇم بولغان يەردە قانۇن

(238) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 824 - 828 - بەيىتلارغا قارالسۇن.

(239) «قۇتادغۇبىلىگ» 830 - بەيتكە قارالسۇن.

(240) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2024 - 5576 - بەيىتلارغا قارالسۇن.

ھاكىمىيەتتىدىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭغا مۇۋاپىق مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا: «زورلۇق ئىشىكتىن كىرسە، تۆكۈلۈكتىن چىقىپ كېتىدۇ»(241) دېگەن سۆزىمۇ بۇنىڭغا ياخشى مىسال بولالايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ شۇ ئەسىرىدە «قازى» سۆزىنى «رەسىم - قائىدە ۋە ئىنساپ» سۆزلىرى بىلەن شەرھلىگەنلىكى ئالاھىدە مەنىگە ئىگە. قانۇنىنىڭ مەنىسى ئۆرپ - ئادەت ۋە ئەنئەنىدىن باشقا ئىنساپقىمۇ توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭغا قاراپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردىكى نىزام چۈشەنچىسى قانۇنغا «ئىنساپ» تەك بىرخىل مەنە بېرىش بىلەن خەلقنىڭ ھوقۇقى بولغان قانۇننى (تۆرۈنى) زۇلۇم ئالدىدا خەلقنى ئىنساپ ئارقىلىق ھىمايە قىلىدىغان ھۆكۈمەرنىڭ مۇجەسسەملىنىشى دەپ قارىغان. دېمەك، بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، تۈركىي خەلقلەردە ئۆزلىرىنى بىر ئادەم (ھۆكۈمدار)- نىڭ ياكى ئادەملەرنىڭ ئىنساپىغا ئەمەس، بەلكى قانۇنىنىڭ ئىنساپىغا (ھەمىنسىگە) تاپشۇرۇشتىن ئىبارەت ئەنئەنە قەدىمدىن تارتىپلا داۋام قىلىپ كەلگەن. شۇڭا، ئۇيغۇرلار زامانىۋى ھوقۇق چۈشەنچىلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان «قانۇنىنىڭ ئۈستۈنلۈكى» نى XI ئەسىردىلا ھەتتا ئۇنىڭدىن تېخىمۇ بۇرۇن يولغا قويۇش بىلەن ئۆزلىرىنىڭ بۇ جەھەتتە خەلقئارادا ئالدىنقى قاتاردا مېڭىۋاتقانلىقىنى نامايان قىلغانىدى.

ئەمدى، قانۇننىڭ مەنىسىگە كەلسەك، بۇ ئاتالغۇ بىلەن تۈركىي خەلقلەر تارىختا ئىجتىمائىي ھاياتتا يولغا قويغان مەجبۇرىي قائىدىلەرنى ئىپادە قىلاتتى ۋە «ئومۇمەن قانۇن ۋە نىزام» مەنىسىدە ئىشلىتىلەتتى. بۇنىڭغا قارىغاندا: «تۆرۈ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرىنىڭ كەسىپ

(241) كېلىسلى II، 16 - بەت؛ ئاتالاي II، 18 - بەت.

كىن ھۆكۈملىرىنىڭ بىرلەشمىسى ئىدى»(242). ئورخۇن ئابىدىلىرىدە تۆرىسىز بىر دۆلەت ياكى جەمئىيەت بولالمايدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭدىن شۇنداق نەتىجە چىقىرىشقا بولىدۇكى، قەدىمكى تۈركىي خەلقلەردە قانۇنسىز ياكى ھۆكۈمدارنىڭ شەخسىي ئىرادىسىگە باغلىق بىرخىل ئىدارە قىلىش شەكلى ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان. «خاقانلار يارلىقلىرىنى (ئەمر - پەرمان)، ھەكەملەر (سوتچىلار) قارارلىرىنى قانۇن بويىچە چىقىرىشاتتى»(243). مەھمۇد قەشقەرى دېگەندەك، خەلق بىۋاستە قانۇننىڭ ھىمايىسىدە ئىدى.

ئۇرۇش كۈچى بىلەن دۆلەتنى ئىنتىزاملىق قىلىش ۋە كېڭىيىش بۇلارەۋ تارىخىي ئەنئەنىلەرگە مۇۋاپىق قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى ئىدى(244). چۈنكى بارلىق قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر دۆلەتلىرىدە بولغىنىدەك، قاراخانىيلاردىمۇ دۆلەتنىڭ ئاساسى ئۇرۇش كۈچى (ئارمىيە) ئۈستىگە قۇرۇلغان دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەيلى دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشى ياكى ئاساسىشلىقى ۋە تەرتىپلىك بولۇشى قورال كۈچىگە باغلىق. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ئەل - يۇرت قىلىچ بىلەن

(242) ئىبراھىم كافەسى ئوغلى: «قۇتادغۇ بىلىگ» ۋە مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» 16 - بەت.

(243) شۇ ئەسەر، كۆرسىتىلگەن جاي. چۈنكى، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تۆرۈ» سۆزىنىڭ ۋاريانتىنى «ئەر - رەسىم ۋەل ئىناپ» سۆزلىرى بىلەن كۆرسەتكەن. بۇ يەردىكى «رەسىم» سۆزىمۇ قانۇننىڭ تۆرۈپ ۋە ئەنئەنە مەنىسىدە قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە.

(244) ئۇرۇش كۈچى بىلەن دۆلەت قۇرۇلۇپ تەرتىپكە سېلىش ۋە يېڭى ئېلىنغان يەرلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشىنىڭ قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر خاقانلىرىنىڭ ۋەزىپىلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىملىرى ئىدى. ئۆگەلنىڭ «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» II، 68 - بەتكە قارالسۇن؛ ئا. تانەرى، ئا. گ. ئې. 31 - بەت.

ئىدار قىلىندۇ، ھۆكۈملەر قەلەم بىلەن يۈرگۈزۈلىدۇ»(245) دېيىشى، شۈبھىسىز بۇ چۈشەنچىنىڭ بىرخىل ئىپادىسىدۇر. يالغۇزلا دۆلەتنى تۈتۇپ تۇرۇش ۋاسىتىسى بولغان قىلىچنى يالغۇز ئۆزىلا بىر مەنىنى بېرەلمەيدۇ، ئۇنىڭ قەلەم بىلەن بىللە بولۇشى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، مەملىكەتنى تۈتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتتۈلگىنىدەك كۆپ ئەسكەرگە ئېھتىياج چۈشىدۇ. چۈنكى ھۆكۈمدارلار مەملىكەتلىرىگە پەقەت قىلىچ (ئارمىيە) بىلەن ھاكىم بولالايدۇ. قىلىچسىز ھۆكۈمدارلار غاپىل ھۆكۈمدارلار، ھالبۇكى، غاپىل ھۆكۈمدارلار دۆلەتلىرىگە ھاكىم بولالمايدۇ. بۇ جەھەتتىن قىلىچ بىلەن ئايپالتا دۆلەتنىڭ ساقچىسى بولۇشى كېرەك. خەلقلەر رەھبەرلىك قىلغۇچىلار پەقەت قىلىچ بىلەن باشقىنا مەملىكەتلەرنى ئىشغال قىلالايدىغانلىقى ئۈچۈن، دۆلەتنى تۇتۇپ تۇرۇش ۋە يېڭى مەملىكەتلەرنى ئىشغال قىلماقچى بولغانلارمۇ قىلىچ ۋە ئايپالتىنى ئۆزلىرىگە مۇھاپىزەت قىلىۋېلىشلىرى لازىم. چۈنكى قىلىچ ئىشقا سېلىنغان مۇددەت ئىچىدە دۈشمەن قىسىرلىيالمايدۇ(246).

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ھۆكۈمدارلارنىڭ باتۇر، قەھرىمان، قۇۋۋەتلىك ۋە بەك يۈرەكلىك بولۇشلىرى كېرەكلىكىنى سۆزلىگەنده، چوقۇم ئۇلارنى ئارمىيىنىڭ باش قوماندانى سۈپىتىدە كۆز ئالدىغا كەلتۈرەتتى. چۈنكى، ئۇنىڭ قارىشىچە ھۆكۈمدار جاسارىتى بىلەنلا دۈشمەنگە قارشى تۇرالايدۇ ۋە يۈرەكسىز

(245) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2711 - بەيتكە قارالسۇن.

(246) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2139 - 2140 - 2143 - 2144 - بەيتلارغا قارالسۇن.

ئەسكەرنىڭ جاسارەتلىنىشى ئۈچۈن قوماندان جەسۇر بولۇشى لازىم(247).

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇرۇش كۈچى بىلەن يېڭى مەملىكەتلەرنى قولغا كىرگۈزۈش غەلىبىسىنىڭ مەنبەسى دەپمۇ قارىلىپ، ھۆكۈمدارىدىن بۇنىمۇ ئورۇنداش تەلەپ قىلىناتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئالغىر ئاق لاچىنغا يەم تېپىش قىيىن بولمىغىنىدەك، جەسۇر ۋە كۆزى ئۆتكۈر ھۆكۈمدارغا مال تېپىش قىيىن بولمايدۇ» دېيىشى قىلىچ، ئايپالتا، ئوقيا بىلەن قۇۋۋەت ۋە جاسارەت بولسىلا، باتۇر ئادەم مال ئۈچۈن ئەندىشە قىلماسلىقى كېرەك، دېگەنلىكىدۇر. ئاقىل بەگ نېمە ئۈچۈن خەزىنە يىغىدۇ؟ ئەسكەر نەدە بولسا، شۇ يەردىن خەزىنە ئالىدۇ، دېيىشى چوقۇم بۇ چۈشەنچىنىڭ ئوچۇق ئىپادىسىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمدار ئۇرۇپ ئېلىشى، ئالغانلىرىنى ئەسكەرلىرىگە ئۈلەشتۈرۈشى، يەنى يېگۈزۈپ، ئىچكۈزۈشى كېرەك. ئەگەر مال كېتمىيىپ قالسا يەنە ئۇرۇپ ئېلىپ كەلمىرىنى تولدۇرۇشى كېرەك(248). شۈبھىسىزكى، بۇ يەردە مالىلىرىنى ئۇرۇپ ئالىدىغانلار — دۈشمەنلەردۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە بۇ جەھەتنى بەكمۇ ئېنىق بىر شەكىلدە تىلغا ئالغان. ئۇنىڭ قارىشىچە: «ئەسكەر بەگلەرنىڭ قانىتى، قاناتسىز قۇش ئۇچالمىغىنىدەك، ئەسكەرسىزمۇ ھۆكۈمدارلىق قىلغىلى بولمايدۇ. بەگلەرنىڭ كۈچى ۋە قۇدرىتى ئەسكەر بىلەن مەلۇم بولىدۇ. بەگلەر ئەسكەر بىلەن تۈگۈنلەرنى يېشىدۇ (مۇشكۈل ئىشلارنى ھەل قىلىدۇ). قايسى بەگنىڭ ئەتراپىغا ئەسكەر كۆپ توپلانسا، ئۇ جاھاندا كۈچلۈك

(247) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2043 - 2044 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(248) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2052 - 2056 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

بىر بەگ بولىدۇ. بەگلەر مال ئۈلەشتۈرۈشى، كۆپ ئەسكەر تېپىلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندا قاچان خالىسا، شۇ چاغدا دۈشمەننىڭ مەملىكىتىنى قولغا چۈشۈرەلەيدۇ. خەزىنە نېمىگە يارايدۇ؟ كۆپ ئەسكەر كېرەك. ئەسكەر بولسىلا بەگلەردە مەملىكەت كەم بولمايدۇ. ئەگەر ئەسكەر بولمىسا، بەگ مەملىكىتىگە ئۇزۇن زامان ھاكىم بولالمايدۇ. مەملىكەتنى تۇتۇپ تۇرغان ئىككى نەرسىنىڭ بىرى ساپ ئالتۇن، يەنە بىرى قىلىچتۇر(249). ئالتۇننى بېرىۋېرىپ قوللىرى قاپىرىپ كەتكەن بەگلەر (ۋاقتى كەلگەندە) قىلىچ ئىشلەتمەي تۇرۇپمۇ سۆز بىلەن مەملىكەتنى ئىدارە قىلىدۇ. قىلىچ نەدە بولسا كۈمۈشمۇ شۇ يەردە. كۈمۈش نەدە بولسا قىلىچ شۇ تەرەپكە قارايدۇ. ئەي ھۆكۈمدار! كۈمۈش چاچساڭ باتۇر ئادەملەر ئەتراپىڭغا توپلىنىدۇ. ئۆزۈڭ ئۈچۈن كۈمۈش توپلىساڭ، ئەتراپىڭدىكى قىلىچلىق يىگىتلەر تارقىلىپ كېتىدۇ. بېخىل بەگ مال توپلاپ، خەزىنە يىغىدۇ. سېخىي بەگ بۇنى قىلىچ بىلەن ئۇرۇپ ئالىدۇ»(250).

× × ×

بۇنىڭدىن ئۇرۇش قىلىش ۋە دۈشمەن مەملىكەتلىرىنى ئىشغال قىلىش بىر خىل بايلىق مەنبەسى دەپ قارالسىمۇ، بۇ، ئەسكەرلەرنى ۋە خەلقنى تويغۇزۇش، ئۇلارنى توق تۇتۇشنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈنلا بولىدىغانلىقىنى كۆرسۈتۈپ مۇمكىن. ھالبۇكى، بۇنى قىلىش ئۈچۈن قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچى بولۇشى لازىم.

(249) يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ XI ئەسىردىلا بىر دۆلەتنىڭ ياشىيالىشىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى بايان قىلىپ بېرىشى ھەقىقەتەن دىققەتكە ئەرزىيدۇ.

(250) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 3005 - 3048 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

× × ×

هەربىي كۆچنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ۋە باشقا مەملە-كەتلەرنى ئىشغال قىلىش مەسىلىسىندە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇكى، XI ئەسىردە تولۇق مەنىدىكى بىر مۇسۇلمان ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئالدىغا غازات (مۇقەددەس ئۇرۇش) ۋە جىھاد (دىنىي ئۇرۇش) ۋەزىپە-سى، يەنى غەيرىي دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان كاللەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ۋەزىپىسى قويۇلغانىدى. ئەمەلىيەتتە، كىرىش سۆزىمىزدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى مۇسۇلمان بولۇشنىڭ شەرتى ھېسابلىغان بۇ ئىشلار بىلەنمۇ مەشغۇل بولغان ۋە بۇ يولدا شەھىد بولغانلار «ئەل ـ مۇجا-ھىد»، «ئەل غازى» دېگەن سۈپەتلەر بىلەن خاتىرىلەنگەن(251). بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە ھۆكۈمدارغا مۇنۇلارنى دەيدۇ: «ئەسكەر ۋە قوشۇن بىلەن كاپىر ياۋنى ئەزگىن، كۆڭۈل پاكلىقى بىلەن خۇدادىن قۇۋۋەت ۋە تەۋپىق تىلە، ئەسكەر، قوشۇن ۋە قورالىڭنى كاپىرلارغا قارات، بۇ جەڭدە ئۆلۈش، ئۆلۈم ھېسابلانمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆي ـ مۈلكىنى كۆيدۈر، بۇتىنى يىقىت، ئۇنىڭ ئورنىغا مەسچىت سال ـ ئەتراپىغا ئىسلام جامائىتىنى توپلا» (252)، «ئوغۇل ـ قىزلىرىنى ئەسىر ئېلىپ قۇل ۋە دېدەك قىل، ئاغا-ئۇلجىلار بىلەن خەزىنە قۇر. ئىسلامنى ئېچىپ،شەرىئەتنىجارى قىل. شۇنداق قىلغاندا ئادەملەرنىڭ سەرخىلى بولۇپ ياخشى نامىڭ تارقىلىدۇ. مۇسۇلمانلارغا تەگمە ۋە تاجاۋۇز

(251) بۇ ھەقتە «مۇلھاقات» 132 ـ ، 135 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

(252) ئۆيۇڭنى كۆيدۈر، بۇتلىرىنى يىقىت، ئورنىغا مەسچىت سال، جامائەت توپلا»

قىلما، چۈنكى مۇسۇلمانلارغا خۇدا دەۋاگەر بولىدۇ» (253).

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ھۆكۈمدارغا جىھاد ۋە غازاتنا ئۇلۇغلۇقنى نەسىھەت قىلغاندا ئۇ يەردىن ئالىدىغان بايلىق بىلەن خەزىنە قۇرۇشنى، قۇل ۋە دېدەكلەرنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەۋسىيە قىلىدۇ، ئۇروپ ئېلىشنى بۇ ئىستېلا (پەتىھ) ھەرىكەتـ-نىڭ تەبىئىي بىر نەتىجىسى قىلىپ كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇ، «مۇسۇلمانلارغا تەگمە ۋە تاجاۋۇز قىلما» دېيىش ئارقىلىق دىنىي ئىسلامنىڭ «مۇسۇلمانلارنىڭ مۇسۇلمانلارغا قورال كۆتۈرۈشنى كۈپۈرلۇق قىلىشىغا يېقىن بىر خىل چوڭ گۇناھلار-دىندۇر»(254) دېگەن ھۆكمىنى ئەسلىتىپ ئۆتىدۇ.

× × ×

دەققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇكى، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى-نىڭ ئىسلام ئېچىشىنى يەنى جىھاد ۋە غازاتنى تەۋسىيە قىلغاندا بۇ ھەرىكەتنىڭ نىشانىنىمۇ كۆرسەتكەن. بۇ نىشان بويىچە، قاراخانىيلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى غەيرىي مۇسۇلمانلار ۋە شۇنىڭدەك بۈتقا چوقۇنىدىغان بۈددىست (بۈددىست ئۇيغۇرلار-دۇر ـــ ئەلۋەتتە) ئەللىرىدە ماۋرائۇننەھردىكى باشقا ئىسلام مەملىكەتلىرىدىمۇ ئىستېلا ھەرىكىتىدە بولدى. بىراق، بۇ كېڭىيىشلەرنىڭ مەقسىتى زادى جىھاد بولماستىن، بەلكى بۇ يۇرتلاردا خاتىرجەملىك ۋە ئىنتىزامنى ئورنىتىش مەقسىتى قىلىنغانىدى. غەيرىي مۇسۇلمانلارغا قارشى ئۇلارنىڭ كىرىشكەن ھەرىكەتلىرى ھەققىدە يۇقىرىدا قىسقىچە توختالغانىدۇق. قارا-خانىيلار X ئەسىرنىڭ ئېكىسىچى يېرىمىدىن باشلاپ بۈددىست

(253) «قۇتادغۇبلىك» 5484 ـ 5489 ـ بېيىتلارگە قارالسۇن.

(254) مەلۇم سابىت، «جىھاد» IA، III توم، 199 ـ بەت.

ئۇيغۇرلارغا قارشى دەھشەتلىك كۈرەشكە ئاتلانغان ۋە بۇ ئۇرۇشلارنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇددىست ئۇيغۇرلاردىن بەزى شەھەر ۋە رايونلارنى (مىكلاقا ئوخشاش) تارتىۋالغانىدى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بەرگەن مەلۇماتقا قارىغاندا، بىسۈبەلىنغان بۇ شەھەرلىكى بۇتخانىلار خاراب قىلىنغان ۋە بۇتلار چېقىلغان. بۇددىست ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ «بۇددىست قېرىنداشلىرىغا قارشى، خۇددى مۇسۇلمان ئوغۇزلارنىڭ جەنۇبىدىكى رايونغا كەلگەندىن كېيىن غەيرىي مۇسۇلمان ئوغۇزلارغا قارشى ئۇرۇشقانلىرىغا ئوخشاش، دەھشەتلىك ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتكەنلىكى ھەقىقەتەن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. شۇنداق دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنكى، بۇ ئۇرۇشلارغا ئائىت خاتىرىلەر داستانلاشقان ۋە بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىتتىن كېيىنمۇ، يەنى XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا قاراخانىيلار ساھەسى مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلىرى ئارىسىدا بۇ داستانلار ئۆز كۈچىنى جانلىق بىر شەكىلدە ساقلاپ قالغانىدى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئۆز ئەسىرىدە بۇ داستانلارغا ئورۇن بېرىشى، ئۇلارنىڭ بۇ ئۇرۇشلارغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرگە قانچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىكلىرىنى ۋە ئۆز ئىچىدە داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقلىرىنى كۆرسىتىدۇ (255).

ئالدى بىلەن قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭمۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى چۈشەنچىسىگە ئۇيغۇن ھالدا مەملىكەتلەرنى بىسۈبەلىش ۋە ئۇ يەرلەردە قۇتنىڭ (بەخت) تەلىپى بولغان قانۇن - ئىنتىزامنى يولغا قويۇش ۋەزىپىسى بار ئىدى.

(255) بۇ ھەقتە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن ر. گېنج: «تۈركىي تىللار دىۋانى، دىكى بەزى داستان پارچىلىرىغا دائىر»، خەلقئارا فولكلور ۋە خەلق ئەدەبىياتى سىمپىنى رى ئۇقتۇرۇشلىرى، ئەنقەرە، 1976، 33 - ، 43 - بەتلەر.

چۈنكى شۇنداق قىلغاندىلا دۈشمەن مەملىكەتلەرنى بىسۈبەلىگىلى ۋە ئۇ يەردىن خەزىنىلەرنى ئالغىلى بولاتتى. بۇ جەھەتتىن دۈشمەنلىك مەملىكەتلىرىگە بېسىپ كىرىش ۋە ئۇ يەردىن بايلىق ئېلىش، ئالغان بايلىقلىرى بىلەن خەزىنىسىنى تولدۇرۇش ھەمدە ئۆز خەلقىنى توق تۇتۇشمۇ ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسىدۇر. ئاخىرىدا ئىسلام ھۆكۈمدارى سۈپىتى بىلەن جىھاد قىلىپ بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىشمۇ ئۇنىڭ ۋەزىپىلىرى قاتارىغا كىرەتتى. بىر ھۆكۈمدار بۇ خىل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بارلىق ئارزۇلىرىغا يالغۇز ھەربىي كۈچ بىلەنلا ئېرىشەلەيتتى(256). يەنە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بەگلەرنىڭ كۈچىنى تەشكىل قىلدىغان ئىككى نەرسىنىڭ بىرى خەزىنە، يەنە بىرى قوشۇن ئىدى. ئىنسان بۇ ئىككى نەرسە بىلەن تىلىكىگە يېتەلەيدىغانلىقىغا ئوخشاش، بۇ ئىككى كۈچنىڭ سايىسىدە، ھۆكۈمدار بۇيۇك بولالايدۇ ۋە بۇ ئىككىسى جەم بولسا بەگلىك تاج - تەختى يۇقىرى بولىدۇ (257).

3. ھۆكۈمدارنىڭ پۇقرالار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى

ئەسلىدە بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان مەسىلىلەرمۇ توپتوغرا ھۆكۈمدارنىڭ ۋەزىپىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلار ھېسابلىنىدۇ. يەقەت شۇنداق چۈشىنىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقىدىكى ئىرادە چۈشەنچىسى، تۆۋەندە بىز تەخىللىدىغان

(256) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2051 - بەيتكە قارالسۇن.

(257) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5462 - 5463 - بەيتلەرگە قارالسۇن.

جەھەتلەرنىڭ كاپالەتلەندۈرۈلۈشىنى خەلقنىڭ ئۆزلىرىنى باشقۇرىدىغان ئادەملەردىن كۈتىدىغان ھوقۇقى ئورنىدا كۆرگەنلىكىدىن ئىبارەت. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئەسىرىدە بۇ جەھەتلەرنى «پۇقرانىڭ ھۆكۈمدارغا نىسبەتەن ھوقۇقلىرى» دەپ قەيت قىلغانىدى.

× × ×

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بايان قىلىشىچە، پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمداردىن تەلەپ قىلىدىغان مۇنداق ئاساسلىق ئۈچ ھوقۇقى بولىدۇ، ھۆكۈمدار پۇقرالارنىڭ ھوقۇقىنى كاپالەتلەندۈرۈشى ۋە ئۇلارنى مۈشكۈل ئەھۋالدا قالدۇرماسلىقى لازىم. بۇلاردىن ئەڭ مۇھىمى، پۇقرانىڭ كۈندىلىك ئېھتىياجلىرىنى تەمىنلەشتە ئىشلىتىدىغان پۇلنىڭ ساپلىقىنى ساقلاشتىن ئىبارەت. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ھەقتە «بۇلاردىن بىرى ئۆز مەملىكىتىڭدىكى كۈمۈش ساپ بولسۇن، ئەي بىلىملىك ئادەم، ئۇنىڭ ساپلىقىنى ساقلاپ قال!» (258) دەپ خىتاب قىلىدۇ. ئۇنىڭ پۇل مەنىسىدە كۈمۈش سۆزىنى ئىشلىتىشى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. مەلۇمكى، قاراخانىيلارنىڭ بازارلىرىدا ئۆتىدىغان پۇل ئومۇمەن كۈمۈش پۇل ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئا. تەۋھىد ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە قاراخانىيلاردا چىقىرىلغان پۇللارنىڭ ئاز قىسمىنى مىس پۇل تەشكىل قىلغاندىن سىرت، كۆپ قىسمىنى كۈمۈش پۇل تەشكىل قىلىدۇ، دەپ يازغانىدى (259). يەنە بىر تەرەپتىن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار

(258) «قۇتادقۇ بىلىگ» 5574 -، 5575 -بېيىتلارغا قارالسۇن.
(159) «مۇزىي ھومايۇن مەسكۇكاتى قەدىمەئى ئىسلامىيە كاتالوگى» IV قىسىم، ئىستانبۇل، 1331، 1، 36 - بەت.

دىۋانى» دېگەن ئەسىرىدە ئىشلەتكەن «يارماق» سۆزىنىڭ ۋارىيانتىنى «دەرھەم» سۆزى بىلەن بېرىشىمۇ شۈبھىسىز بۇ جەھەت بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئەمەلىيەتتە مەھمۇد قەشقەرى «كۈمۈش» سۆزىنىڭ «ئاقچا» (دەرھەم) مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى بايان قىلىپ كېلىپ، بۇنىڭ سەۋەبىنى «چۈنكى، ئۇنىڭدا كۈمۈش يار» (260) دەپ ئىزاھلايدۇ. شۇ سەۋەبدىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭمۇ پۇل ئورنىدا «كۈمۈش» سۆزىنى ئىشلىتىشنىڭ مەنىسى چۈشىنىشلىك بولسا كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پۇلنىڭ ساپلىقىنى ساقلاشقا مۇنچىۋالا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىگە قارىغاندا، شۇ دەۋردە بەزى ئىقتىسادىي زۆرۈرىيەتلەر نەتىجىسىدە قاراخانىيلار بازارلىرىدا ئۆتىدىغان دەرھەملەرنىڭ ساپلىقىنىڭ بەزى - بەزىدە بۇزۇلۇپ تۇرىدىغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن. ئەمەلىيەتتە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەيت قىلىشلىرىغا قارىغاندا، بۇ دەۋردە بازاردا نورمال ساپلىقتىكى پۇل «پۈتۈن يارماق»(261) دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭغا ئەكسىچە ساپ بولمىغان پۇللار «كەمتۈك يارماق» (262) دەپ ئاتىلاتتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كەمتۈك يارماق بىلەن ئوخشاش مەنىدە «پۇچۇق يارماق»(263) دېگەن سۆزنى ئىشلىتىشىمۇ، شۇ چاغلاردا ساپلىقى بۇزۇلغان ۋە كەمتۈك پۇلنىڭ بارلىقىغا يەنە بىر مىسال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شۇڭلاشقا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كۈمۈشنىڭ ساپلىقىنى ساقلاشنى تەلەپ قىلغانلىقى يۇقىرىقى سەۋەبدىن بولسا كېرەك. ھازىرقى چاغدىمۇ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تۇراقسىزلىق

(260) كېلىسلى: I، 310 - بەت؛ ب. ئاتالاي I، 371 - بەت.
(261) كېلىسلى: I، 334 - بەت؛ ب. ئاتالاي I، 398 - بەت.
(262) كېلىسلى: I، 96 - بەت؛ ب. ئاتالاي I، 105 - بەت.
(263) كېلىسلى I، 315 - بەت؛ ئاتالاي، I، 377 - بەت.

تۇپەيلىدىن پۇلنىڭ كۇرسىنىڭ چۈشۈپ، باھانىڭ ئۆرلەپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇش بىلەن جەمئىيەت (خەلق) نىڭ ئۇستىدىكى سېلىقنى ئېغىرلىتىۋېتىدىغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، XI ـ ئەسىردىكى قاراخانىيلار جەمئىيىتىدىمۇ مۇشۇ مەسىلىنىڭ چوڭ ئىجتىمائىي مەسىلە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋېلىشى مۇمكىن. سۇ سەۋەبتىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدارىدىن تەلەپ قىلىدىغان ھوقۇقىنىڭ ئاساسىنى پۇلنىڭ ساپلىقىنى ساقلاش ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە كۆرسەتكەنىدى.

پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدارىدىن تەلەپ قىلىدىغان ھوقۇقنىڭ ئىككىنچىسى «خەلقنى ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇش، زومىگەرلىككە ۋە ئېزىشكە يول قويماسلىقتۇر»(264). ئادىل قانۇنلارنى تۈزۈش ۋە بۇنى يۈرگۈزۈش، جەمئىيەتتە خاتىرجەملىك ۋە ئىنتىزام ئورنىتىش، ھۆكۈمدارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى بولۇشتىن تاشقىرى، ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقىدىكى ئىدارە چۈشەنچىسىدە بۇنى پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدارىدىن تەلەپ قىلىدىغان بىر ھوقۇقى ھېسابلىنىدۇ.

× × ×

پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدارىدىن تەلەپ قىلىدىغان ئۈچىنچى ھوقۇقى مەملىكەت ئىچىدىكى يوللارنى تىنچ تۇتۇپ، يول توسقۇچى قاراقچى ۋە باندىلارنى پۈتۈنلەي يوق قىلىشنى تەلەپ قىلىشتۇر(265). يەنە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا مەملە-

(264) ـ «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5576 ـ بېيىتكە قارالسۇن.

(265) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5577 ـ بېيىتكە قارالسۇن.

كەت ۋە شەھەر ئىچىدە ئوغرىلارنى يوق قىلىش، يولۇچى ۋە كارۋانلارنىڭ خاتىرجەم سەپەر قىلىشىغا شارائىت ھازىرلاش، مەملىكەتتە خەلقلەرگە زورلۇق قىلغانلارنى يوق قىلىشمۇ، خەلقنىڭ ھۆكۈمدارىدىن كۈتىدىغان بىر ھوقۇقى ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ پۇقرالارنىڭ بۇ ھوقۇقلىرىنىڭ ئەھمىيلىگە ئاشۇرۇپ لۇشىنى تەلەپ قىلىپ: «ياماننى جازالاپ توغرا يولغا سال، يامانغا يامانلىق يارىشىدۇ. سەنمۇ شۇنداق قىل». «ياخشىنىڭ ئەركىن يۈرۈشى ئۈچۈن يامانىنىڭ زەنجىرىدە يېكى زىندانىدا بولۇشى كېرەك، سەنمۇ شۇنداق قىل»(266) دەپ خىتاب قىلىدۇ.

ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەردىكى ئىدارە قىلىش چۈشەنچىسى ئادىل ۋە ياخشى قانۇنلارنى خەلقنىڭ ھوقۇقى دەپ قانداق ھېسابلىغان بولسا، پۇلنىڭ ساپلىقى بىلەن مەملىكەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىملىقىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى، ئادىل ئىدارە قىلىش بىلەن شەھەرلەردىمۇ ھەم يوللاردىمۇ تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىكنى ئورنىتىشى ۋە شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ ھۇزۇرـھالاۋىتى، قائىدە ـ نىزام ئىچىدە ياشىشىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى ھۆكۈمدارنىڭ خەلققە نىسبەتەن قىلىشقا تېگىشلىك بىر مەجبۇرىيىتى دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ. ھازىرقى زامان ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى بويىچە قارىغاندىمۇ ئىدارە قىلغۇچىلاردىن ئاساسەن شۇنى رەسلەر تەلەپ قىلىنىدىغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۇنى بۇنىڭدىن بىرنەچچە مىڭ يىل بۇرۇنلا مەلۇم پرىنسىپلارغا باغلاپ ئوتتۇرىغا قويالىغانلىقىدىن ئۇلارنىڭ ئىنتايىن يۇقىرى مەدەنىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز. بۇ يەردە شۇنى دەپ ئۆتۈش لازىمكى، يۇقىرىدا كۆپ جايلاردا كۆرسىتىلگىنىدەك قۇتقا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن سەلتەنەت سۈرگەن ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەر ھۆكۈمدار-

(266) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5546 ـ، 5549 ـ بېيىتلارغا قارالسۇن.

لىرى بۇ ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىيالمغان چاغدىلا ھۆكۈمدار بولالمغان. خەلقنىڭ بۇ ھوقۇقلىرىنى كاپالەتكە ئىگە قىلالمغان چاغدا قانۇنىي ئورنىنمۇ يوقىتىپ قويغان.

شۇ سەۋەبلىك، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز خىيالىدا جانلاندۇرغان ئىدىئال ئىدارىچىلىقنىڭ پرىنسىپلىرى بولۇپ كۆرۈنگەن بۇ خۇسۇسىيەتلەرنى خەربىي قاراخانىيلارنىڭ مەشھۇر ھۆكۈمدارى تامغاچ بۇغراخان ئىبراھىمنىڭمۇ ئەينەن يۈرگۈزگەنلىكىنى بىلىمىز. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئۇ، يۇل ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلغان ۋە بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۆز ئىسمى بىلەن «تامغاچ دەرھەلىرى» دەپ داڭقى چىققان پۇللارنى سوقتۇرغانىدى(267). تامغاچ ئىبراھىم بۇغراخاننىڭ دەۋرىدە جەمئىيەت بىخەتەر، خەلق راھەتتە ياشىغان. ئۇ ئادالەتتە داڭقى چىققان نۇشىرۋاندىنمۇ ئۈستۈن كەتكەن. ئۇ سەلتەنەت سۈرگەن چاغلاردا سەمەرقەنت ئەتراپىدا ئىنتايىن كۆپ باغلاردىكى بىرەر تال گۈلنىڭمۇ ئۆز ئىگىسىدىن بىسوراق ئۈزۈلمەسلىكىنى بۇيرۇق قىلغان؛ ئەكسىچە ھەربىر كەت قىلغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغانىدى. ئوغرىلىق قىلغان بىر بالىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈم قىلىشنى پۈتۈن دۆلەت خادىملىرى تىلىگەن بولسىمۇ ئەپۇ قىلمىغان، ھېلىقى بالىغا قەتئىي جازا بەرگەنىدى. ئۇ يول توسقۇچى ئوغرى - قاراقچىلارغا قارشى شىددەتلىك كۈرەش ئېلىپ بارغانىدى.

ئۇ زامانلاردا بارلىق غەيرەت ۋە تىرىشچانلىقلارغا قارىماستىن، يول توسقۇچى قاراقچىلارنىڭ يىلتىزى قومۇرۇلۇپ كېتەلمىگەن. ھەتتا بىر كۈنى بۇ قاراقچىلار سەمەرقەنت قەلئەسىنىڭ دەرۋازىسىغا: «بىز يېشىل پىيازغا ئوخشايمىز، ئۆزۈۋەتسەڭ

(267) ت. ز. ۋەلىدىنىڭ: «قاراخانىيلار» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن، 54 - بەت.

سېغىز، يەنە كۆكلەۋېرىمىز» دەپ يازغان. تامغاچ خانمۇ بۇنىڭ ئاستىغا: «مەنمۇ باغۋەندەك، سىلەر نەدە باش كۆتۈرسەڭلار شۇ يەردە ئورۇپ تۇرىمەن» دەپ يازدۇرغانىدى.

ئەمەلىيەتتىمۇ مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن ھۆكۈمدار بۇ قاراقچىلارنىڭ باشلىقىنى خىزمەت بېرىمەن، دېگەن ۋەدە بىلەن ئالدايدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىگە ۋە تۇغلىغا ساقچىلىق ۋەزىپىسىنى بېرىدۇ. يەنە ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن باشقا قاراقچىلارنىمۇ خىزمەتكە ئالدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ 300 گە يېقىن قاراقچىنى سارايغا توپلايدۇ. لېكىن بىر زىياپەتنىڭ ئاخىرىدا ھەممىسىنى ئۆلتۈرگۈزىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن يول توسىدىغان قاراقچىلاردىن ئەسەر قالمايدۇ. مەملىكەتتە تەرتىپ - ئىنتىزام كامالەتكە يېتىدۇ. ھېچكىمنىڭ بىر دەرھەم كۈمۈش پۇلى يوقالمايدىغان بولىدۇ، يوللارمۇ بىخەتەر بولىدۇ. مەملىكەت مال باھالىرىمۇ تۇراقلىق ئەھۋالغا چۈشىدۇ. ئەۋۋەلى شۇ چاغدا يۈز بەرگەن مۇنۇ ۋەقەنى ھېكايە قىلغانىدى: سەمەرقەنت قاسساپلىرى گۆش نەرخىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشىنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە ئەگەر ئۇلار دېگەن باھا تەستىقلانسا خەزىنىگە مىڭ دىنار تاپشۇرىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرىدۇ. ھۆكۈمدار بۇنىڭغا قاتتىق غەزەپلىنىدۇ ۋە خەزىنىنىڭ مۇنداق پۇلغا ئېھتىياجلىق ئەمەسلىكىنى ئېيتىش بىلەن ھېچكىمنىڭ قاسساپلاردىن گۆش سېتىۋالماسلىقىنى، كىمكى سېتىۋالسا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. خەلق بۇ چەكلەشكە قاتتىق رىئايە قىلىدۇ - دە، ھەر كۈنى بەش - ئالتە ئادەم بىرلىشىپ بىر قوينى ئۆلتۈرۈپ گۆشكە بولغان ئېھتىياجلىرىنى قامدايدۇ. بۇ ئەھۋالنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن قانچىلىك زىيان كەلتۈرگەنلىكىنى كۆرگەن قاسساپلار، بۇرۇنقى باھا بويىچە گۆش سېتىشتىن باشقا چارە تاپالمايدۇ(268). يەنە تامغاچ ئىبراھىم بۇغراخان

(268) «جەۋاھىر» 84 - 87 - بەتلەرگە قارالسۇن.

قەھرىمان جەڭچى ۋە ئېغىر - بېسىق ھۆكۈمدار دەپ داڭق چىقارغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە دىندار ئادەم دەپمۇ تونۇلغانىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇنىڭ فىقھلار (دىنىي قانۇنچىلار) غا مەسلىھەت سالماستىن باج ئالماسلىق ياكى باجنى ئۆستۈرمەسلىكتەك ئىنساپلىق ھۆكۈمدار ئىكەنلىكى بىزگە مەلۇم(270). قىسقىسى، ئۇنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدە ئىدىئال ھۆكۈمدار قىلىپ كۆرسەتكەن تەڭرىنىڭ دېيىشكە بولىدۇ.

مۇشۇ يەرگە كەلگىنىمىزدە، بىز تەتقىق قىلغان تېمىلار شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، ئۇمۇمەن بولغىنىدەك، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقنىڭ دۆلەت خەلق ئۇچۇن ئىدى. شۇڭلاشقا، دۆلەتنىڭ ۋە ئۇنىڭغا باشلىق بولغانلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىلىرىمۇ خەلقنى قوراسقى تۆيغۇدەك تاماققا، ئۇچىسى ئىللىغۇدەك كىيىمگە ئىگە قىلىش، ھەر جەھەتتىن راھەتكە ئېرىشتۈرۈش، ئادىل جەمئىيەتتە قانۇنلار بىلەن خاتىرجەملىك ۋە ئىنتىزام ئورنىتىش، قىسقىسى، خەلقنى ھۇزۇر - ھالاۋەت ئىچىدە ياشىتىش ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقى بۇ خۇسۇسىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزلىرى ئالدىدا ئۆتەشكە تېگىشلىك بولغان مەجبۇرىيىتى دەپ تونۇيىتتى. ھەممىنى تەلەپ قىلغۇچى يالغۇز خەلقلا بولامدۇ؟ يەنى ھۆكۈمدارنىڭ پۇقرالاردىن تەلەپ قىلىدىغان ھوقۇقى يوقمۇ؟ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمدارنىڭمۇ خەلقتىن تەلەپ قىلىدىغان ھوقۇقلىرى بار ئىدى. مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقنىڭ ئىدارە چۈشەنچىسى بويىچە بۇ خۇسۇسىيەتلەرمۇ چوقۇم ئورۇنداشقا تېگىشلىك بۇرچ دەپ ھېسابلىنىاتتى.

(270) بۇ ھەقتە «ئەلكامىل» IX توم، 300 - بەتكە قارالسۇن.

4. پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ھەرقانداق ھۆكۈمدارنىڭمۇ پۇقرالاردىن ئورۇنداشنى تەلەپ قىلىدىغان مۇنداق ئۈچ مۇھىم ھوقۇقى بولاتتى: بۇلارنىڭ بىرىنچىسى، خەلق ھۆكۈمدارنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىغا ھۆرمەت قىلىشى ۋە بۇ ئەمر قانداق بولسا بولسۇن ئۇنى دەرھال ئورۇنلىشى كېرەك(271). بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ھۆكۈمدارنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىغا رىئايە قىلىشمۇ ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردە ئىدارە چۈشەنچىسىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسىملىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلاتتى. بۇ خىل چۈشەنچىنىڭ شۇ دەۋردىكى سەلجۇقىي ئىمپېراتورلۇقىدىمۇ مەۋجۇتلۇقى بىزنىڭ قاراشلىرىمىزنى ئىسپاتلىماقتا. ئۆز ئەسىرىدە ئەمر - پەرمان مەسلىسىگە ئايرىم بابنى ئاجرىتىشنى لايىق كۆرگەن نىزامۇلمۇلكنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمدارغا كۆرسىتىلىدىغان ھۆرمەت شۇنداق بولۇشى كېرەككى، ھۆكۈمدار ئۆز پەرمانىنى بىكار قىلمىغۇچە، ھېچقانداق كىشى ئۇنى ئىجرا قىلماسلىققا جۈرئەت قىلماسلىقى كېرەك. شۇنىڭدەك، ھۆكۈمدار بىلەن باشقىلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، پەرمانغا بويسۇنۇشتا ۋە پەرمانغا ئىتائەت قىلىشتا كۆرۈلىدۇ(272). يەنە بىر تەرەپتىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىنىڭ ئەسىرىدە: «ھۆكۈمدارنىڭ ئەمرىنى ئورۇنداش پۇقرا ئۈچۈن ۋاجىپتۇر. چوڭ - كىچىك ھەممە ئادەم بۇ ئەمرگە رىئايە قىلىشى كېرەك» دېگەن بىر ماقالىنى مىسال كەلتۈرۈشى، ئۇيغۇر - تۈركىي

(271) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5580 - بەيتكە قارالسۇن.

(272) «سىياسەتنامە»، 74 - بەت (11 فەسىل)؛ كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى»، 5 - بەتكە قارالسۇن.

خەلقلەرنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىدە پەرمانلارغا مۇتلەق رىئايە قىلىش چۈشەنچىسىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ۋە شۇنداقلا بۇ چۈشەنچىدە خەلقنىڭ پەرمانغا ئىتائەت قىلىشقا قانچىلىك زور ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ(273).

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمدارنىڭ ئۆز پۇقرالىرىدىن تەلەپ قىلىدىغان ئىككىنچى ھوقۇقى ئەسلىدە دۆلەت خەزىنىسىنىڭ ھەققى ھېسابلانغان باجدىن ئىبارەت بولۇپ، پۇقرالار بۇ خەزىنە ھەققىنى ھەر ۋاقىت كۆزىتىپ، باجلىرىنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇشى كېرەك(274). دېمەك، دۆلەت بەزى ۋەزىپىلىرىنى ئورۇنداش ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بولغان ماددىي كۈچنى ئاھالىلەردىن داۋاملىق ئېلىش ئارقىلىق توپلايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ مۇئەللىپنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمدارنىڭ پۇقرالار ئۈستىدىكى ئۈچىنچى ھوقۇقى، ئىدارە قىلىنغۇچىلارنىڭ ھۆكۈمدارنىڭ دوستىغا دوست، دۈشمىنىگە دۈشمەن بولۇشىدا(275)، بىزچە، بۇمۇ ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىغا شەرتسىز ئىتائەت قىلىشلىرى كېرەكلىكىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى بولسا كېرەك. ھەتتا ھۆكۈمدارنىڭ دۈشمىنىگە پۇقرانىڭمۇ دۈشمەن بولۇش لازىملىقىنىڭ تەكىتلىنىشى، بەلكى دۆلەت مۇداپىئەسىدە جانلىرىنىمۇ ئايىمايدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرىدىغان بىر جەھەت بولسا كېرەك.

ئەسىرىدە ئالدى بىلەن پۇقرانىڭ ھۆكۈمدار ئۈستىدىكى ھەقلىرىنى، كېيىن ھۆكۈمدارنىڭ پۇقرالار ئۈستىدىكى ھەقلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ، بۇ تېمىدىكى

(273) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 4999 - بېيىت — «رەئىيەتكە ۋاجىپ بېگى يارلىقى» غا قارالسۇن.

(274) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5581 - بېيىتكە قارالسۇن.

275 «قۇتادغۇ بىلىگ»: «ئۈچىنچى ياغىقا ياغى بولسالار — سەۋەرىڭ كىم ئەرسە ئانى سەۋسەلەر» دېگەن 5582 - بېيىتكە قارالسۇن.

قاراشلىرىنى ۋە نەسىھەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «شۇنداق قىلساڭ سەن ئۆز ۋەزىپەڭنى ئۆتىگەن بولىسەن، ئۇلارمۇ سېنىڭ ھەققىڭنى ئۆتىگەن بولىدۇ. ئەي ئۇلۇغ، بۇ يولدا شۇنداق يۈرۈش كېرەك. پۇقرا مۇشۇنداق بولۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا پۇقرا بەگنىڭ ياخشىلىقىنى كۆرىدۇ. بەگمۇ ھۇزۇر ئىچىدە شۆھرىتىنى دۇنياغا يايىدۇ. ئەي ھۆكۈمدار، ساڭا ئىككى جاھانلىق قىسمەت ۋە سائادەت بۇدۇر»(276).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئەسىرىنىڭ باشقا بىر يېرىدە يەنە ھۆكۈمدار بىلەن پۇقرا ئۆتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە نىسبەتەن بولغان ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلىرى ھەققىدىمۇ تەپسىلىي توختالغان: «ھۆكۈمدار مەملىكەتنىڭ بېگى، خەلقنىڭ ئۇلۇغى، ئۇنىڭغا رەئىيەنىڭ ھەممىسى ھۈرمەت ۋە ئېھتىرامنى كۆرسىتىش كېرەك. بۇنىڭ بىلەن ئۇ، ھەرىكەتلىرىنى تۈزەپ، سۆزىدە تۇرىدۇ. مەملىكەتتە يامانلارنىڭ ئىزىنى يوق قىلىدۇ، بەگنىڭ يارلىقىنى ئورۇنداش پۇقراغا ۋاجىپ. بەگ پۇلغا سېتىۋالغان قۇل بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۆزىگە ھەم سۆزىگە رىئايە قىلىشى كېرەك»(277).

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدارە قىلغۇچى بىلەن قىلىنغۇچىلارنىڭ بىر - بىرلىرىگە بولغان ئۆزئارا ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلىرى ئۈستىدە ئوتتۇرىغا قويغان قاراشلىرى ئىچىدە تۆۋەندىكىلەر ئىنتايىن ئەھمىيەتلىكتۇر.

1 - ھۆكۈمدارنىڭ ئۆز ئاھالىسىگە نىسبەتەن:

— پۇلنىڭ تۇراقلىقىنى، يەنە مەملىكەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇقىملىقىنى ساقلاش، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى يۈزىسىدىن پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىق يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىش؛

(276) «قۇتادغۇ بىلىگ» 4916 -، 5000 - بېيىتلەرگە قارالسۇن.

(277) «قۇتادغۇ بىلىگ» 581 - بېيىتكە قارالسۇن

— ياخشى قانۇن تۈزۈپ، بۇلارنى ئادالەتلىك بىلەن يۈرگۈزۈش، زومىگەرلىك ۋە قالايمىقانچىلىققا يول قويماسلىق؛

— مەملىكەت ئىچىدە خاتىرجەملىك ۋە ئىنتىزامنى ئورنىتىش بىلەن ھۆزۈر ۋە ئىشەنچ ئىچىدە ياشاشنى قولغا كەلتۈرۈش، ھۆكۈمدارنىڭ ئۇستىگە مۇشۇنداق ۋەزىپىلەر يۈكلەنگەنلىكى، پۇقرالارنىڭ بولسا بۇ جەھەتتىكى مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىش كېرەكلىكىنى پۈتۈن رەئىيەتكە بىلدۈرۈش؛

2 — پۇقرالار ھۆكۈمدارغا نسبەتەن:

ھۆكۈمدارنىڭ ئەسلى — نەسلى قۇل بولسىمۇ، ئۇ داھىي دەپ ئېتىراپ قىلىنغانىكەن، ئۇنىڭ ئەمر — پەرمانلىرىغا مۇتلەق ئىتائەت قىلىش؛

— خەزىنە ھەققى بولغان باجنى ياكى دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باشقا سېلىقلارنى ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرۇش؛

— ھۆكۈمدارنىڭ دوستىنى دوست، دۈشمىنىنى دۈشمەن دەپ بىلىش؛

يۇقىرىدا بىز ئۇيغۇر — تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىدارە چۈشەنچىسى بويىچە ھۆكۈمدارنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسىنىڭ خەلقنى راھەتكە چىقىرىش، ئاچ بولسا تويغۇزۇش، يالىڭاچ بولسا كىيىندۈرۈش ئىكەنلىكىنى دەپ ئۆتكەنىدۇق، دېمەك، دۆلەتنىڭ ئالدى بىلەن پۇقرانى توق، ئۇستىبېشىنى تولۇق قىلىش مەجبۇرىيىتى بار. لېكىن، ئۇيغۇر — تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىدارە ئەنئەنىسى بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ، ھۆكۈمدارغا يەنە تويغۇزۇپ، كىيىندۈرىدىغان پۇقراسىغا قىممەتچىلىك ئازابىنى تارتقۇزماسلىق، ئۇلارنى ئادالەت بىلەن باشقۇرۇپ، خاتىرجەم، ئاسايىش ئىچىدە ياشايدىغان قىلىش ۋەزىپىسىمۇ يۈكلەنگەن. ئۇيغۇر — تۈركىي خەلقلەرنى ئىدارە قىلىش

چۈشەنچىسىدە يۇشۇپ خاس ھاجىتىنىڭ ئەسىرىدە ئورۇن ئالغان، كېيىنكىلەر زادىلا توختالمىغان، لېكىن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان جەھەتلەرمۇ شۇلاردىن ئىبارەت ئىدى. — زامانىمىزنىمۇ بەزى دۆلەتلەردە ئۆز پۇقرالىرىغا نسبەتەن ئادا قىلمىغان، دۆلەتنىڭ ئاساسلىق ئامىللىرى ئورنىغا قويۇلمىغان بۇ جەھەتلەر ئۇيغۇر — تۈركىي خەلقلەردە ئەڭ ئاز دېگەندە بۇنىڭدىن 1000 يىل بۇرۇن ئۆزئارا ئادا قىلىدىغان مەجبۇرىيەت — ھوقۇق چۈشەنچىسى دائىرىسىدە ۋە ئاساسلىق پرىنسىپلار سۈپىتىدە قوبۇل قىلىنغانىدى. بىزنىڭچە ئۇيغۇر — تۈركىي خەلقلەرنىڭ دۆلەت چۈشەنچىسىدىن سۆز ئاچقاندا، توختىلىپ ئۆتۈش لازىم تېپىلىدىغان جەھەتلەردىن بىرىمۇ مۇشۇ بولۇشى كېرەك.

ئەمدى ئاھالىنىڭ كەلسەك، ئۆزلىرىنى ھەر خىل راھەت ۋە ھۇزۇر — ھالاۋەتكە ئېرىشتۈرگەن دۆلەتكە ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىۋاتقان ھۆكۈمدارغا نسبەتەن ئورۇنداشقا تېگىشلىك جەھەتلەر، زامانىنىڭ ئۆلچەملىرى بويىچە ئەڭ ئاددىي پۇقرالىق ۋەزىپىلىرىدىن باشقا مەنىگە ئىگە ئەمەس.

يۇقىرىدا بىز ھۆكۈمدار ۋە پۇقرالارنىڭ بىر — بىرىگە نسبەتەن ئۆزئارا ھوقۇق — مەجبۇرىيەتلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتتۇق. ئەمدى بىز بۇ ئېمىغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر جەھەتنىمۇ توختالماقچىمىز. بۇ «قۇمارۇ» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان بىر خىل ۋاربسلىق ببجى بولۇپ، بۇ ھەقتە يۇشۇپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد قەشقەرىلەر ئۆز ئەسەرلىرىدە توختىلىپ ئۆتكەنىدى.

«قۇمارۇ» سۆزىنىڭ «خاتىرە ۋە ھەدىيە ئورنىدا بېرىلگەن مال» مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن مەھمۇد قەشقەرى «مۇلۇك ئىگىسى چوڭلاردىن بىرى ئۆلگەندە، مىلىنىڭ ئەڭ

ياخشى بىر قىسمى خاقان ئۇچۇن ئايرىلدۇ. بۇ «قۇمارۇ» دېيىلدۇ ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئادىتى»(278) دەيدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ بىرنەچچە يېرىدە ئۇچرىغان بۇ سۆزگە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى دەك ئېنىق - ئۇچۇق مەنە بەرمىگەن. مەرھۇم ئارات «قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى ئايتۇلدىنىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ كەتكەندە ئوغلىغا دېگەن سۆزلەر بىلەن(279) ئۇنىڭ ھۆكۈمدار كۈنتۇغدىغا يازغان «قۇمارۇ پۈتۈكى»(280) گە قاراپ، بۇ سۆزگە ۋەسىيەت مەنىسى بەرگىنىدەك(281) بۇ سۆزنى مىراس مەنىسىدىمۇ تەرجىمە قىلغان(282). بۇلاردىن بۇ سۆزنىڭ شۇنداق مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلەيدىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن. ئەمما مەھمۇد قەشقەرىنىڭ دېگىنىگە قارىغاندا، تۈركىي خەلقلەر، شۇنىڭدەك قاراخانىيلار ۋەسىيەت مەنىسىدە «تۈتروغ» ياكى «تۈتسوغ»(283) سۆزىنىمۇ ئىشلەتكەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىگ» كە قارىغاندا، XI ئەسىردىكى مۇسۇلمان قاراخانىيلار خەلقى ئارىسىدا كۆپ ئىشلىتىلگەن(284). شۇڭا «قۇمارۇ» نىڭ ئەسلىدە مەھمۇد قەشقەرى ئىزاھلىغان مەنىسى ۋە «مىراس» دېگەن مەنىلەردىنمۇ كېلىپ چىقىشىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز. ئۇنىڭدىن باشقا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ باشقا بىر ئەسىرى بىلەن تەكرارلاپ ئۆتكەن بىرقانچە سۆزنىمۇ مەھمۇد قەشقەرىنىڭكىنى توغرا تاپقانلىقىنىڭ دەللىلى

(278) كېلىسلى I، 131 -بەت؛ ب. ئاتالاي I، 445-بەت، 6-بەت.
(279) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1341 - بېيتكە قارالسۇن.
(280) قۇتادغۇبىلىگ، (XXIII) باب، تېمىسى بىلەن 1354-بېيتكەقارالسۇن.
(281) (282) (284) «قۇتادغۇ بىلىگ» 286 - 1356 -، 1467 - 1469 - بېيتكە قارالسۇن.
(283) كېلىسلىI، 75-بەت، 384-بەت؛ب. ئاتالايI، 79-بەت، 462-بەت.

بولالايدۇ. ئۇنىڭ ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى پېرسونا‌ژ‌لارنىڭ بىرى زاھىت ئودغۇرمۇش ئۆلەر چاغدا ئىنىسى ئۆگدۈلمۈشكە ۋەسىيەت قىلغاندىن باشقا ئۇنىڭغا بىر ئۇرۇق بىلەن ھاسسىنى «قۇمارۇ» دەپ يادىكار قالغان. ئۆگدۈلمۈش ئاكسىنىڭ ئۆزىگە خاتىرە قىلىپ قالدۇرغان نەرسىنى ھۆكۈمدارنىڭ ئالدىغا قويۇپ بۇلاردىن بىرىنى ئېلىشنى ئىلتىماس قىلغان. ھۆكۈمدار ئۇرۇقنى ئۆگدۈلمۈشكە قويۇپ، ھاسسىنى ئۆزىگە «قۇمارۇ» دەپ ئېلىۋالغان(285).

ئەھۋالنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇكى، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى، پۇقرالىرىنىڭ ئۆلگەنلىرىدىن بولۇپمۇ بايلىرىدىن بىر قىسىم مالنى ئۆزى ئۈچۈن ئېلىش ۋە بۇنى بەرھەق دەپ بىلىش — ئۇلاردا كەڭ تارقالغان بىر ئادەت ئىدى. شۇڭا، «قۇمارۇ» نىمۇ ھۆكۈمدارنىڭ پۇقرادىن تەلەپ قىلىدىغان ھەقلىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلىماق ھەر ھالدا خاتا بولمىسا كېرەك(286).

C. ھۆكۈمدار ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسى

قاراخانىيلار دۆلتىنىڭ تەختىدە ئۆزىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانىۋى قەھرىمانى ئالپ ئەرتۇڭا (ئافراسياب) نىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتىۋالغان بىرەيلەن ئولتۇرغان. ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ خاندانى «ئال — ى ئافراسياب» دەپ ئاتالغاندى(287). خۇددى

(285) «قۇتادغۇبىلىگ»، 6321 -، 6327 - بېيتلارغا قارالسۇن.
(286) سەلجۇقىيلارنىڭ دۆلەت ئەربابلىرىغا بېرىلگەن نامىلار ئارىسىدىكى «قۇمارتېكىن» دېگەن نام «قۇمارۇ» سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك، چۈنكى، سەلجۇقىيلاردا خوجايىن غۇلامىلىرىنى ساتقاندا ياكى ھەدىيە قىلغاندا، «قۇمارتېكىن» (تېكىن — قۇل مەنىسىدە) دېيىلەتتى.
(287) بارتولد: «دەرسلەر»، 116 - بەت؛ پرىتساك: «قارا خانىيلار»، 251 - بەت.

جەمال قارشى ئۇلارنى ئافراسىياب نەسلىدىن دەپ قەيت قىلغىنىدەك(288) مەھمۇد قەشقەرىمۇ «خان» ئۇنۋانى ھەققىدە: «خان، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەڭ بۈيۈك ھۆكۈمدارى بولۇپ، ئافراسىياب ئوغۇللىرى خان دەپ ئاتىلىدۇ. ئافراسىياب خاقاندۇر»(289) دەپ مەلۇمات بەرگەنىدى.

لېكىن بۇ خاندانلىقنىڭ قايسى تۈركىي خەلقلەر تەشكىلىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى مەسىلىسى خېلىدىن بېرى تالاش - تارتىش تېمىسى بولۇپ كەلمەكتە ۋە بۇ مەسىلىدە بىرمۇنچە كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا چىقماقتا(290). شۇنىڭ بىلەن بىللە ۋ. ۋ. بارتولد (291). ۋ. مىنورىسكى(292) ۋە ف. سۇمەرلەر(293) كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، دۆلەتنى قۇرغۇچىلارنىڭ ياغمىلار ئىكەنلىكى كۆپرەك مۇقىملاشماقتا. چۈنكى X ئەسىر جۇغراپىيە ئەسەرلىرىدىن «ھۇدۇدۇلئالەم» دە كۆرسىتىلىشىچە، ياغمىلار ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى ۋە ئۇلارغا باشلىق بولغان ھۆكۈمدارلارمۇ ئۇيغۇر (توققۇز - غۇز) ھۆكۈمدار ئائىلىسىدىن ئىدى(294). شۇ مەنبەگە قارىغاندا، قەشقەر ۋە ئاتۇش (ئارتۇچ) ناھىيىلىرىمۇ شۇ چاغدا ياغمىلارنىڭ قولىدا

(288) «مۇلھاقات»، 130 - بەت.

(289) كېلىسلى III، 117 - بەت؛ ئاتالاي III، 157 - بەت.

(290) بۇ قاراش توغرىلىق پرىتساكنىڭ «قاراخانىيلار» ناملىق ئىلمىي ماقالىسىنىڭ 252 - بېتىكە قارالسۇن.

(291) بارتولد دەسلەپتە قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇرغۇچىلارنىڭ ياغمىلار ئىكەنلىكىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، كېيىن بۇ قارىشىدىن ۋاز كېچىپ ئەسلى قۇرغۇچىلىرىنىڭ قارلۇقلار ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى («تۈركىستان» 254 - بەت؛ «ھۇدۇدۇلئالەم»، ۋ. مىنورىسكى، لوندون، 1937، 280 - بەت، 2 - نەشرى).

(292) «ھۇدۇدۇلئالەم»، 280 - بەت.

(293) «ئوغۇزلار»، 30 - بەت.

(294) «ھۇدۇدۇلئالەم»، تەرجىمە، 96 - بەت؛ ئىزاھلار، 278 - 280 - بەتلەر.

ئىدى ۋە قاراخانىيلار دۆلىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن قەشقەر بۇ دۆلەتنىڭ ئاساسلىق مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى. قاراخانىيلار خاندانىنىڭ قەبرىستانلىقىمۇ ئاتۇشتا ئىدى. «ھۇدۇدۇلئالەم» دە بۇلاقلارنىڭ ياغما قەبىلىسىنىڭ تەركىبىدىكى بىر ئۆلۈش بولۇش بىلەن بىللە، ئۇيغۇرلار بىلەن ئارىلاش ياشايدىغانلىقى كۆرسىتىلگەنىدى. شۇنىڭدەك مەھمۇد قەشقەرىمۇ بۇلاقلارنىڭ ياغما قەبىلىلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى يازغانىدى(295). يەنە بىر تەرەپتىن «مۇجمەلۇت - تەۋارىخ ۋەل - قىساس» تا ياغما ھۆكۈمدارلىرىنىڭ «بۇغراخان» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسەتكەن. پىكرىمىزچە، مانا بۇلار ياغمىلارنىڭ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ئەڭ كۈچلۈك دەلىلدۇر(296).

شۇڭلاشقا بۇلارغا قاراپ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان ياغمىلار ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى بىلەن (840 - يىلى) غەربكە كۆچۈپ قەشقەر رايونىغا كەلگەن، بۇ يەرلەرنى قارلۇقلارنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ بۇ يەردە ئولتۇراقلاشقان. كېيىنچە ئۇلار مىڭلاق — ئىلى ۋادىسىغىمۇ تارقالغان ۋە شۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەركىزى بالاساغۇن (قۇز - ئوردۇ = قۇز ئۇلۇس) رايونىنىمۇ قوللىرىغا ئۆتكۈزگەن. ئۇلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئوڭايلىقچە «خان» ئۇنۋانىنى ئالغانلىقلىرىنىمۇ چوقۇم ئۇيغۇر

(295) كېلىسلى I، 116، 317 - بەت؛ ئاتالاي I، 129 - 317 - بەتلەر؛ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قارىشىچە، بۇلاقلار بىر مەزگىل قىپچاقلارغا ئەسىر بولۇپ، كېيىن ئۇلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلغانىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا «ئەلكە بۇلاق» دەپ ئاتالغانلىرىمۇ بار ئىدى.

(296) بارتولد: «تۈركىستان» I، 20 - بەت؛ ف. سۇمەر: «ئوغۇزلار»، 30 - بەتلەرگە قارالسۇن.

هۆكۈمدار ئائىلىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك. بۇنىڭ ئەكسىچە، شۇ دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى دەپ ئالغا سۈرۈلگەن قارلۇقلارنىڭ هۆكۈمدارلىرى «يابغۇ» ئۇنۋاننى قوللانغان، هەتتا «هۇدۇدۇلئالەم» دە ئېيتىلىشىچە، قارلۇق هۆكۈمدارلىرى «يابغۇ» ئۇنۋاننى قەدىمدىن تارتىپ قوللانغان دېيىلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئەسەر يېزىلغان يىللاردا (مىلادى 982 - يىلى) بۇ ئۇنۋاننى تېخى قوللانمىغانىدى. (297) بۇنىڭغا پاراللېل هالدا مەهمۇد قەشقەرىمۇ XI ئەسەردە «قارلۇق چوڭلىرىغا بېرىلگەن ئۇنۋان» دەپ «چۇغلان»(298)، «ساغۇن»(299) ۋە «كۆل ئىركىن»لەرنى(300) كۆرسەتكەنىدى. بىراق، بۇ ئاددىي ئۇنۋانلار ئۇلارنىڭ سىياسىي جەهەتتىكى ئورنىنىڭ تۆۋەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، «قۇتادغۇ بىلىگ» دە قاراخانىيلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، بۇ خۇسۇستا كۆپرەك بايان بېرىلگەن. شۇ جۈملىدىن يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ هۆكۈمدارغا خىتاب قىلغان چاغدا، قەدىمكى ئۇيغۇر هۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۇنۋانلىرىدىن بىرىنى ئىشلىتىپ «ئەي! ئىدۇق قۇت»(301) دېيىشىمۇ پۈتۈنلەي بۇنىڭ

(297) ««هۇدۇدۇلئالەم»، 97 - بەتكە قارالسۇن.

(298) كېلىسلى I، 370 - بەت؛ ئاتالاي I، 444 - بەت.

(299) كېلىسلى I «هۇدۇدۇلئالەم»، 97 - بەتكە قارالسۇن.

1، 773 - بەت؛ ئاتالاي I، 304 - بەت. «ساغۇن ۋەكۈل ئۇنۋانلىرى هەققىدە»، ف. كۆپرۈلۈ: «قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئۇنۋانلىرىغا دائىر ئىزاهلار»، THiTM، II توم، ئىستامبول، 1939، 22 بەت.

(300) كېلىسلى I، 93 - بەت؛ ئاتالاي I، 108 - بەت.

(301) 939 - بېيىت: «يىر ئۆپدى كۆر ئايتولدى تۇردى ئۆرۈ ئايۇر ئەي ئىدۇق قۇت، ئەي ئەرگۈ تۆرۈ» «ئىدۇق قۇت» (ئىدىقۇت) ئۇنۋانى كۆك تۈركلەر دەۋرىدە بېشبالىق رايونىدا ياشىغان باسمىل هۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۇنۋانى ئىدى. 840 - يىلدىن كېيىن يەنە بېشبالىق رايونىغا كېلىپ بۇ يەردە بىر دۆلەت قۇرغان ئۇيغۇرلارمۇ ئۆز هۆكۈمدارلىرىغا بۇ ئۇنۋاننى قوللانغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ پايتەختىنى ئىدىقۇت شەهىرى دېگەنىدى.

بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يەنە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك هالدا، يۈسۈپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ بىر يېرىدە هۆكۈمدارغا «ئەي مۇسۇلمان» مەنىسىدە «ئەي چوماق»(302) دەپ خىتاب قىلغان. دېمەك، بىز «چوماق» سۆزىنى بۇددىست ئۇيغۇرلارنىڭ «مۇسۇلمان» مەنىسىدە قوللانغان بىر سۆز ئىكەنلىكىنى مەهمۇد قەشقەرىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن بىلىۋالدۇق(303).

يۇقىرىدا بىز قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇرغان خاندانىنىڭ تارىخى هەققىدىكى كۆز قاراشلىرىمىزنى بايان قىلدۇق. ئەمدى بۇ خاندانغا باشلىق بولغان هۆكۈمدارنىمۇ تونۇشتۇرىمىز. لېكىن شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتەيلىكى، بىز تەتقىق قىلىۋاتقان ئۇ دەۋر بەكمۇ ئۇزۇن جەرياننى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە ئومۇمەن قاراخانىيلار هۆكۈمدارلىرىدىن بىرىنىڭلا ئەهۋالىنى تەتقىق قىلدۇق. هۆكۈمدارلارنىڭ بەزى ئۇنۋان ۋە لەقەملىرى بىلەن ئۇلارنىڭ مەجلىسلىرى، ئالىملار ۋە شائىرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى، كۆرەك - پاراتلىرى ۋە باشقا مەسىلىلەر ئۈستىدىلا توختالدۇق(304).

1. هۆكۈمدارلىق ئالامەتلىرى

بىز قاراخانىيلارنىڭ دۆلىتىنىڭ هۆكۈمدارلىرىنىڭ كۈندىلىك هاياتى هەققىدە مەلۇمات بېرىشتىن ئاۋۋال، ئىشنى ئۇلارنىڭ هۆكۈمدارلىق ئالامەتلىرىدىن باشلاشنى مۇۋاپىق كۆردۇق. هۆكۈمدارلىق ئالامەتلىرى ياكى هاكىمىيەت سىمۋوللىرىنى

(302) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 4701 - بېيىت: «بۇ مونچا ئىسنىمەك ئازۇ تۇملىماق - تىلەك ئىككى بولدى ئاي ئەرسىگ چوماق،»

(303) كېلىسلى I، 381 - بەت، II، 3 - بەت؛ ئاتالاي I، 319 - بەت، II، 3 - بەت.

ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تەرتىپتە كۆرسىتىمىز:

(1) ئۇنۋان ۋە لەقەملەر، (2) خۇتبە، (3) تەڭگە، (4) ھۆكۈمەت مەركىزى (پايتەخت)، (5) ئوردا (6) ساراي (ئوتاغ)، (7) تەخت، (8) تاج، (9) كۈنلۈك (چەتر)، (10) بايراق، (11) توغ - سۇتۇق، (12) نوبەت، (13) تون (خىلئەت).

بۇ ئالامەتلەردىن دەسلەپكى ئىككىسى مەنسۇي ئالامەت، ئۈچىنچىسى ھەم ماددىي، ھەم مەنسۇي ئالامەت، باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى ماددىي ئالامەتلەردۇر.

ھۆكۈمدارلارنىڭ ئۇنۋان ۋە لەقەملىرى

ئۇمۇمەن ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ (بۇ يەردە قاراخانىيلار جامائىتىنى تەشكىل قىلغانلارنىڭ) ھۆكۈمدارلارغا «بەگ» دەپ خىتاب قىلىنغانلىقلىرى بىزگە مەلۇم. XI ئەسىردە ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۇنۋانلىرى ئىچىدە «بەگ» سۆزى ئۇچرىمىغان بولسىمۇ، مەيلى يۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دېگەن ئەسىرىدە ۋە ياكى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسىرىدە شۇ دەۋردە ھۆكۈمدار ئۈچۈن بۇ ئۇنۋانىنىڭ قوللىنىلغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق گۇمانغا يول قويمىغۇدەك دەرىجىدە ئوچۇق پاكىتلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئەمەلىيەتتە مەھمۇد قەشقەرى «بەگ» سۆزىنىڭ ئەرەبچە ۋاريانتى قىلىپ كۆپىنچە «ئەمىر» سۆزىنى قوللانغان بولسىمۇ، «بەگدىن تارتىنچى كەلدى» شەكلىدىكى بىر ئىپادىنى ئۇنىڭلىغان چاغدا، «بەگ» سۆزىنى «مەلىك» يەنى «ھۆكۈمدار»، «كاۋۇل» ئورنىدا

(304) كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى»، 9 - بەتكە قارالسۇن.

قوللانغان(305)، يۈسۈپ خاس ھاجىپقا كەلسەك، ئۇ ئەسىرىنىڭ كۆپ يېرىدە «بەگ» سۆزىنى توپتوغرا «خاقان»، «خان» ياكى «ھۆكۈمدار» سۆزلىرىنىڭ ئورنىدا قوللانغان. مەسىلەن: ئۇ، «ئەگەر دىققەت قىلىپ نەزەر سالساڭ، جاھان بەگلىرىنىڭ ئەڭ ياخشىسى تۈركىي خەلقلەرنىڭ بەگلىرىدۇر، بۇ بەگلىرىنىڭ ئارىسىدا ئىسمى مەشھۇر ۋە ئىقبالى ئايان - بايان بولغان تۇڭا ئالپ ئەر (ئافراسىياب) ئىدى» (306) دېگەندە، «تۈركىي خەلقلەرنىڭ بەگلىرى» دەپ چوقۇم تۈركىي خەلقلەرنىڭ خاقان ياكى قاغانلىرىنى كۆزدە تۇتقان. ئەمەلىيەتتىمۇ يۇقىرىدا بىز مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قاراخانىيلاردا ئافراسىيابنىڭ ئەڭ بۈيۈك خاقان ھېسابلانغانلىقى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئۇنىڭ نەسلىدىن بولغانلىقلىرىغا ئىشەنگەن قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ «خان» دەپ ئاتالغانلىقىغا دائىر يازغانلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە: «بەگلىككە سەزا بولغۇ تەگ بەگ» سۆزىنى «ھۆكۈمدارلىققا لايىق بىر ھۆكۈمدار» مەنىسىدە قوللانغانىدى (307). بۇمۇ قاراخانىيلاردا «ھۆكۈمدار» ئورنىدا «بەگ» ئۇنۋانىنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنىڭ ئەڭ ئىنىق ئىپادىسى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئەسىرىدە ھۆكۈمدارغا ھەر دائىم «ئەي بەگ» دەپ خىتاب قىلاتتى (308).

بىز قاراخانىلاردا «ھۆكۈمدارنىڭ يەنە بىر ئۇنۋانىنىڭ «ئىلىگ» ئىكەنلىكى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن ۋە بۇ سۆز ھەققىدە بەزى چۈشەنچىلەرنى بەرگەنىدۇق. يەنە بىر تەرەپتىن

(305) كېلىشى I، 385 - بەت؛ ئاتالاي I، 462 - بەتكە قارالسۇن.

(306) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 277 - بېيتكە قارالسۇن.

(307) «قۇتادغۇ بىلىگ»، XXVIII باب ماۋزۇسى.

(308) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1424 - 1658 - بېيتلارغا قارالسۇن.

خەلق بۇرۇن بۇ ئۇنۋان ئۈستىدە قىممەتلىك تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان مەرھۇم ئۇ. تۇرانمۇ بۇ تېمىدا مۇنۇ مەلۇماتلارنى بەرگەنىدى: «ئېل — مەملىكەت ۋە ئۇ يەردە ئولتۇرىدىغان ئاھالە»، «مەملىكەت ۋە ئاھالىلەرنى تەشكىل قىلىدىغان ۋە ۋەكىللىك قىلىدىغان دۆلەت ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى» ۋە دۆنەتىڭ ئېنتىزام ۋە تىنچلىق ئاملى بولۇش سەۋەبىدىن «سۇلە» مەنىلىرىدە كېلىدۇ؛ تۈركىي خەلقلەر دۆلەتنى «ئېل» دېگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئىگە ۋە ھاكىم بولغۇچىنى تۈركىي تىل قائىدىسى بويىچە «ئېللىك» (كېيىنچە ئېلىك) يەنى «ئېللىق» (ساھىبۇد ـ دەۋلە ۋە ساھىبۇل ـ مەملىكە) دېيىشلىرى تولمۇ تەبىئىي بىر ھال (309).

ئۇيغۇرلار قاراخانىيلار دۆلىتىدە «ھۆكۈمدار» مەنىسىدە ئىشلەتكەن «ئېلىگ» ئۇنۋانىنى ھۇن، كۆكتۈرك، ھەتتا خەزەرلەر بىلەن سەلجۇقىيلارمۇ ئىشلەتكەنىدى(310). بۇ ئۇنۋانىنى كەڭ كۆلەمدە ئىشلەتكەنلەر قەدىمكى ئۇيغۇرلار(311) بولۇپ، بۇ خۇسۇستا قاراخانىيلارنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرغانلىقىدا شەك ـ شۈبھە يوق. XIII ئەسىرگە ئائىت ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردا ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئۇنۋانىنى ئۇزۇن ۋاقىتقىچە داۋاملىق ئىشلەتكەنلىرى قەيت قىلىنىدۇ (312).

ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، قاراخانىيلار تارىخى ئۈستىدىكى خىزمەتلىرى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان O. پرىتساك «ئېلىگ» ئۇنۋانىنىڭ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پۈتۈن ئەمەلدارلىرىنىڭ ئومۇمىي ئۇنۋانى سۈپىتىدە بولماستىن ئۆز قەبىلىلىرىگە يارىشا

(309) «ئېلىگ ئۇنۋانى ھەققىدە» 197 ـ بەتكە قارالسۇن.
(310) يۇقىرىقى ماقالە، 195 ـ 196 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.
(311) يۇقىرىقى ماقالە، A.g-m-S 195 ـ بەتكە قارالسۇن.
(312) ئارسال: «ھوقۇق»، 78 ـ بەتكە قالسۇن.

دۆلەتنىڭ تۆت قانىتىدىن بىرقەت ئىككىسىنىڭ «ئېلىگ» نامىنى قوللانغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى(313). ئۇنىڭ قارىشىچە، «ئېلىگ» سۆزى بۇ سۇلالە ئۇچۇن ئايرىم بىر خۇسۇسىيەت بولمىغىنىدەك «ئېلىگ — خان» تەبىرىنىڭ قاراخانىيلار ئۇچۇن ئىشلىتىلىشىدە باشقا بىر ئوخايىسىزلىقلارمۇ بار. «چۇنكى بۇ يەردە ھەر ئىككى ئۇنۋان (ئېلىگ ۋە خان) بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق ئىككى دەرىجىنى بىلدۈرىدۇ. خان ياكى خاقان دەرىجە تەرتىپى جەھەتتىن ئالغاندا ئېلىگدىن خېلى يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئېلىگ — خان تەركىبىگە ماۋرائۇننەھرده تۇنجى قاراخانىيلارنىڭ زامانداشى بولغان ئىسلام تارىخچىلىرى (ئەل — ئۇتبى) نىڭ ئەسىرىدە ئۇچرايدۇ ۋە بۇ تەركىب ئاجايىپ بىر خىل ئارىلاشما نەتىجە سىدە مەيدانغا كەلگەن» (314). لېكىن بىرنەچچە تەرەپتىن پرىتساكنىڭ بۇ كۆز قارىشىنى بىز قوبۇل قىلالمايمىز. يۇسۇپ خاس ھاجىپ مەشھۇر ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىگ» نى قاراخانىيلار دىن قەشقەر ھۆكۈمدارى ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىن سۇلايمانغا تەقدىم قىلغانىدى. بۇ ھۆكۈمدارنىڭ ئۇنۋانى «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ پەرغانە نۇسخىسىدا: «خاقانۇل — ئەجەللۇل مۇئەييەد ناسىرۇل ھەق ۋەددىن تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىن ئارسلان خان» دەپ ئاتالغان بولسا، يەركەندە رەتلەنگەن بىر مەھكىمە ھۇججىتىدە ئۇنىڭ لەقەبى ۋە ئۇنۋانلىرى: «ئەل خاقانۇل ـ ئەجەللۇس ـ سەييىدۇل ـ مەلىكۇل مۇئەييەدۇل ـ مۇزەففەرۇل ـ مەنسۇر ئىز زۇددىن مۇشەييىدۇد دەۋلەتىل قاھىرە بۇرھانۇل مىللەتىل باھىرە ۋە كەھفۇل ـ ئۇممەتىت ـ تاھىرە غىياسۇل ـ مۇسلىمىن مەلىكۇل ـ مەشرىق ۋە ـ س ـ سىن تاۋغاچ بۇغرا قاراخاقان ئەبۇ ئەلىنۇل ـ ھەسەن بىن سۇلەيمان ئارسلان قاراخاقان مۇجتەبا خەلىفەتىللاھى ۋەلىيى ۋە ئەمىرىل مۇمىنىن»

(313) يۇقىرىقى ماقالە، 195 ـ بەتكە قارالسۇن.
(314) O. پرىتساك: «قاراخانىيلار»، 125 ـ بەت.

شەكلىده يېزىلغان (315).

يەنە بىر تەرەپتىن، ھەسەن بىن سۇلايمان ئارسلان خان، شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ ئەڭ ئاتاقلىق ھۆكۈمدارلىرىدىن بولۇپ، پرىتساكنىڭ دېگىنىدەك زادىلا «تۆۋەن دەرىجىدىكى قاغان» ئەمەس ئىدى. شۇنداقلا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مۇنداق بىر ھۆكۈمدارغا تەقدىم قىلغان بىر ئەسەردە، ھۆكۈمدار ھەققىدە كۆپ قېتىملاپ «ئېلىگ» دەپ زىكىر قىلىشى ھەتتا ئەسىرنىڭ باش قەھرىمانى بولغان ھۆكۈمدارغا «كۈن تۇغدى ئېلىگ» نامىنى قويۇشى، بۇنىڭ بىر خىل تۆۋەن دەرىجىلىك قاغان ئۇنۋانى بولماستىن توپتوغرا خاقان ئۇنۋانى قىلىپ چۈشەندۈرۈشنىڭ ئوچۇق ئىسپاتى بولالايدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ كىرىش سۆزىدە كۆرسىتىلىشچە، ساتۇق بۇغرا ئوغلى موساتوكا بايتاش سۇلايمان ئارسلان ۋە شۇنىڭدەك ناسىر بىن ئەلىنىڭمۇ ئېلىگ ئۇنۋانى بىلەن خاتىرىلەنگەنلىكىنى بىلىمىز. بۇلارنىڭ ھېچبىرى تۆۋەن دەرىجىلىك قاغان ئەمەس ئىدى.

ئۇندىن باشقا قاراخانىيلارنىڭ تەڭگىلىرىدە ئۇچرايدىغان «مۇئىززۇر ـ دەۋلە ئېلىگ ئەل خان ئەھمەد بىن ئەلى؛ شەرە فۇد ـ دەۋلە، ئەبۇل ـ مۇزەففەر ئارسلان خان ئېلىگ؛ ناسرخان بىن ئەلى ئېلىگ ئەل ـ ئادىل ۋە مۇھەممەد بىن ئەلى ئېلىگ خان (ۋە ئېلىگ پادىشاھ)» دېگەندەك ئۇنۋان ۋە لەقەبلەر (316) ھەرگىزمۇ پرىتساكنىڭ دېگىنىدەك ئېلىگ ـ خان تەركىبىنىڭ غەلىتە بىر خىل ئارىلاشما نەتىجىسى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقمـ

(315) ر. ر. ئارات: «قۇتادغۇ بىلىگ»، I، ئىستانبول، 1947-كىرىش، XVII بەتكە قارالسۇن.

(316) ئا. تەۋھىد: «مەسكۇكاتى قەدىمەئى ئىسلامىيە كاتالوگى»، IV، 1-، 36 - بەتلەرگە قارالسۇن.

غانلىقىنى، بۇ تەركىبنىڭ قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى تەرىپىدىن قوللىنىلىپ، پۇللىرىغىمۇ يېزىلغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ.

يۇقىرىدا قۇت (سائادەت) چۈشەنچىسىنىڭ قاراخانىيلاردا كەڭ كۆلەمدە ساقلىنىپ، قېلىنغانلىقى ھەققىدە توختالغىنىمىزدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، «قۇتادغۇ بىلىگ» دە «ئېلىگ قۇتى» سۆزى، «دۆلەتلىك ھۆكۈمدار» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەنىدى (317).

ئاخىرىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ قەھرىمانلىرىدىن كۈن تۇغدى ئېلىگ ھەققىدە «ئېلىگ مە ئىدى ئەدگۈ سۇلتان تۇرۇر» (ھۆكۈمدار ناھايىتى ياخشى بىر سۇلتاندۇر) (318) دەپ قەيت قىلىش ئارقىلىق «ئېلىگ» سۆزىنى سۇلتان مەنىسىدە قوللانغان ۋە بۇ ئۇنۋاننىڭ نېمىنى ئىپادە قىلغانلىقىنى يەنىمۇ ئوچۇق كۆرسەتكەن. دېمەك، «ئېلىگ» ئۇنۋانى قارا خانىيلاردا توپتوغرا «ھۆكۈمدار» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن ۋە بۇ ئۇنۋان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانلىرىنىڭ ئالاھىدە نامى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغانىدى.

قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئەڭ كۆپ ئىشلەتكەن ئۇنۋانلىرىنىڭ «خان» ۋە «خاقان» ئىكەنلىكى مەلۇمدۇر. مەيلى شۇ زامانداكى ئاپتورلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بولسۇن، مەيلى شۇ دەۋردىن بىزگە يېتىپ كەلگەن رەسمىي ھۆججەتلەردە بولسۇن ۋە قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى نامىدا ياسالغان تەڭگىلەردە بولسۇن بۇ ئەھۋال ئېنىق كۆرۈلىدۇ. لېكىن بۇ ئۇنۋانلارمۇ ئۇلار ئۈچۈن يېڭى نەرسىلەر بولماستىن، ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن، تارتىپ ھەر خىل تۈركىي دۆلەتلەردە ھۆكۈمدار تەرىپىدىن ئىشلىتىلىپ

(317) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 720 - بېيىتكە قارالسۇن.

(318) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 3458 - بېيىتكە قارالسۇن.

كېلىنگەن(319). مەھمۇد قەشقەرىنىڭمۇ «خان»، «خاقان» ئۇنۇۋانلىرىنى «ئالپ ئەرتوڭا» بىلەن باغلاپ كۆرسىتىشى، بۇ ئۇنۇۋانلارنىڭ قەدىمدىن تارتىپ قوللىنىلغانلىقىنىڭ بىر خاتىرىسى بولسا كېرەك. قاراخانىيلار ئۇمۇمەن بۇ ئۇنۇۋانلارنىڭ يالىغۇز ئۆزىنىلا ئەمەس، «ئارسلان»، «بۇغرا»، «تۇڭا» دېگەندەك ھايۋان ئاتلىرىنى ياكى «تاۋغاچ» (تامغاچ، تابغاچ، تافغاچ)، «قارا»، «قادىر» ۋە «قىلىچ» دېگەندەك سۈپەتلەر بىلەن بىللە قوللانغان. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ھايۋانلارنىڭ تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا ھەر خىل ئۆرنەكلىرى بولغىنىدەك بىرەر ئۆنگۈن (توتېم) بولۇشلىرى ئېھتىمالغا بەكرەك يېقىن بولسىمۇ، ئۇ پرىتساكنىڭ ئارسلانىنى چىگىللەرنىڭ، بۇغرانى ياغمالارنىڭ ئۆنگۈنى شەكلىدە كۆرسەتكەنلىكىنى(320) ھېچ بولمىغاندا ھازىرچە ئېھتىيات بىلەن قوبۇل قىلىمىز، چۈنكى، مەسىلەن، ئارسلانخان ئاتالمىسى قاراخانىيلار ئۆچۈن يېڭى بىر ئۇنۇۋان بولماستىن بۇ ئۇنۇۋان ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلىرى تەرىپىدىن قەدىمدىن تارتىپ قوللىنىلىپ كېلىنگەن(321). ب. ئۆگەلنىڭ كۆرسىتىشىچە، كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تەختلىرى ئارسلان شەكلىدە ئىدى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلاردا ئارسلان خان ئۇنۇۋانىمۇ بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىكتۇر(322).

يۇقىرىدا ئىشارەت قىلىنغىنىدەك ياغمىلارغا رەھبەرلىك

(319) بۇ ئۇنۇۋانلار ھەققىدە ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» II، 62 - بەت؛ ئىبراھىم كافەسى ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 229 - بەتكە قارالسۇن. باھائىددىن ئۆگەلنىڭ قارىشىچە، تۈركىي خەلقلەر خان ئۇنۇۋانىنى بەك قەدىمدىن بېرى «ئىمپېراتور» مەنىسىدە قوللانغان.

(320) O. پرىتساك: «قاراخانىيلار»، 253 - بەت.

(321) ئۆگەل: «كىرىش»، I، 123 - بەت.

(322) ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى»، II، 141 - بەت.

قاغان ھۆكۈمدارلارنىڭ بۇرۇندىنلا بۇغراخان ئۇنۇۋانىنى قوللانغانلىقى ناھايىتى ئېنىق. ئۇلارنىڭ بۇ ئۇنۇۋانىنىڭ قاراخانىيلاردا كەڭ كۆلەمدە ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىشىمۇ شۈبھىسىز ياغمىلارنىڭ بۇ دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى بولۇشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭلاشقا، «قۇتادغۇ بىلىگ» ھەدىيە قىلىنغان قەشقەر ھۆكۈمدارى ئەبۇ ئەلى ھەسەننىڭ ئۇنۇۋانلىرى ئىچىدە بۇغراخان (خاقان) ئۇنۇۋانىنىڭ بارلىقى، شۇنىڭدەكلا ئۇنىڭ دادىسىنىڭ ئۇنۇۋانلىرى ئىچىدىمۇ ئارسلان خاقان (خان) ئۇنۇۋانىنىڭ بولۇشى، O. پرىتساك دېگەندەك، بۇ ئۇنۇۋانلارنىڭ قوللىنىلىشىدا ياغما، چىگىل ۋە باشقا قەبىلىلەردە قەبىلە پەرقلىرى بولمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ دەۋر ئۇچۇن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرىدە ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن «خان» ۋە «خاقان» ھەققىدە خېلى كۆپ توختالغانلىقىغا قارىماستىن، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دېگەن ئەسىرىدە ھەر ئىككى ئۇنۇۋانغا نىسبەتەن سەھىپە ئاز ئاجرىتىلغان، ھالبۇكى، بۇ مەنبەلەردە كۆپرەك «ئىلىگ» ۋە «بەگ» قوللىنىلغان(323).

يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىلەن 1068 - يىلى ۋاپات بولغان غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارى ئىبراھىم بىن ناسىرنىڭ ئۇنۇۋانلىرى ئىچىدىكى «قارا» (بۇغرا قارا خان) ئۇنۇۋانىغا كەلسەك، پرىتساك بۇنىڭ قەدىمكى تۈركىي خەلقلەردە «شىمال» مەنىسىدە كېلىدىغان «قارا» سۆزىدىن ئۆزگىرىپ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھوقۇقى بەلگىلىرىدە

(323) «قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى «ياروق ياز فەسلىن ئۇلۇغ بۇغراخان ئۆگدىسىن ئايۇر» دېگەن IV بابىدا ئەبۇ ئەلى ھەسەن «خاقان» ئۇنۇۋانى بىلەن مەدھىيىلەنگەن (82 - بېيىتلار، 85 - بېيىتلار، 86 - بېيىتلار، 93 - بېيىتلار، 102 - بېيىتلار، 104 - بېيىتلار، 115 - بېيىتلار). خان ئۇنۇۋانى بولسا بۇ ئەسەرنىڭ «ئوچ ئوچ دۇخانى» (2966 - 3815 - بېيىتلار)ۋە «تۈرك خانى» (3817 - بېيىت) دېگەن تېمىلىرىدا ئاران بىر قېتىمدىن ئىزۇرۇن ئالغان (5321 - بېيىت).

«ئۇلۇغلۇق»، «يۇقىرىلىق» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان بىر خىل ئاتالغۇغا ئايلانغانلىقىنى ۋە قاراخانىنىڭ «ئۇلۇغ باشلىق» مەنىسىدە قوللىنىلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى(324) ئېيتقانىدى. بەزىلەر ھەتتا «قارا» نىڭ كۆچ مەنىسىدە ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسەتكەنىدى(325). بۇ سۆپەتنىڭ قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىغا ئۇنۋان سۈپىتىدە بېرىلگەنلىكىنى قەيت قىلغان مەھمۇد قەشقەرى، «بۇغرا قاراخان» ئۇنۋانىنى بۇنىڭغا مسال قىلىپ كۆرسەتكەن ۋە بۇ سۆپەتنىڭ بېرىلىشىگە مۇناسىۋەتلىك بىر ھېكايە بايان قىلغانلىقى ئەسلىتىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ھېلىقى ھېكايىنى سۆزلىمىگەن ياكى «قارا» نىڭ بۇ يەردە قايسى مەنىدە قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسەتمىگەنىدى(326). يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ بۇ تېمىدا كىچىك كىنە بولسىمۇ بىرنەرسە دېمىگەنىدى.

يۇقىرىدا بىز «بۇغراخان» ئۇنۋانىنى ئەڭ بۇرۇن ئۇيغۇر-ياغما ھۆكۈمدارلىرىنىڭ قوللانغانلىقلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ۋە قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇرغانلار ئۇيغۇر - ياغمىلار دەپ ئىزاھلىغانىدۇق. ئەمدى بىز، دىققەت - ئېتىبارىمىزنى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۇيغۇر - ياغمىلار ھەققىدە سۆزلىگەنىدە ئۇلارنىڭ «قارا ياغما» دەپمۇ ئاتىلىدىغانلىقىنى قەيت قىلغانلىقىغا قارىتىمىز(327). ئەجەبا، «بۇغرا قاراخان» ئۇنۋانىدىكى «قارا» دېگەن

(324) «قاراخانىيلار»، 251 - بەت.

(325) مەرچىل: «قاراخانىيلار»، 794 - بەت.

(326) كېلىنى، Ⅲ، 167 - بەت؛ ئاتالاي Ⅲ، 221 - بەت. دېمەك، ئۇنىڭ «قارا» سۆپىتىنى بېرىشكە مۇناسىۋەتلىك ھېكايىنىڭ مەقسەت بۇ ھېكايىنىڭ ئەۋزەللىكىنى كىتابىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن بىر ھېكايە ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىن بولۇپ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ خەلق چۆچەكلىرىگە ئاساسلانغانلىقى چوقۇمدۇر.

(327) كېلىنى Ⅲ، 25 - بەت؛ ئاتالاي Ⅲ، 34 - بەت.

سۆپەت، ئۇيغۇر - ياغمىلارنىڭ مۇشۇ سۆپىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەسمىدۇ؟ چۈنكى قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىدىن، ئۇنۋانلىرى ئارىسىدا «قارا» دېگەن سۆپىتى بارلار ئومۇمەن «بۇغرا» بىلەن بىللە «بۇغرا قارا» شەكلىدە قوللانغان. لېكىن بۇ ھەقتە ئارتۇقچە بىرنەرسە دېيىلمەيمىز(328).

يەنە شۇ چاغدىكى ئۇنۋانلار ئىچىدىكى «تاۋغاچ» دېگەن ئۇنۋانغا كەلسەك، بۇ ھەقتىمۇ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەيت قىلغانلىرى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى»-نى يازغان دەۋردە «تاۋغاچ» سۆزى ھەم «ماچىن» نىڭ جۇغرافىيىلىك ئاتىلىشى بولۇپ قوللىنىلاتتى ھەمدە تۈركىي خەلقلەردە «ماچىنلىق» ۋە كەڭ مەنىدىكى «چىنلىق» دېگەن مەنىلەرنى ئىپادىلەيتتى. ئۇنىڭ ئېيتىشچە، ھۆكۈمدارلارغا «تاۋغاچ خان» ئۇنۋانىنىمۇ بېرىلگەن بولۇپ، بۇ «دۆلىتى بۈيۈك ۋە قەدىمى»

(328) «قارا» سۆزىنى تۈركىي خەلقلەر «شىمال» مەنىسىدىن باشقا كۆپرەك «ئاۋام=خەلق مەنىسىدە قوللىنىلىدىغانلىقى مەلۇمدۇر (ق. كۆپرۈلۈ: «قەدىمكى تۈرك ئۇنۋانلىرىغا ئائىت ئىزاھلار»، 26 - بەت؛ ب. ئۆگەل: «ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەر»، د. ت. خ. ف مەجمۇئەسى، Ⅵ توم، 1 - 2 - سانى (1948)، 22 - بەت.ن 33). «قارا» سۆزىنىڭ XI ئەسىردىمۇ ئاۋام مەنىسىدە قوللىنىلغانلىقىنى كۆرىمىز. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» تە بۇنى توغرىسىدىن توغرا «قارا» (256 - بېيىتتىكى «ئىلىن ئىتمىش ئۆرتو بايۇمىش قارا، قارا بايلىقىن قىلمىش ئۆزۈڭ تۈرا»)؛ «ئىل قارا سى» ۋە «قارا ئام بۇدۇن» (IIX× باب ماۋزۇسى) شەكلىدە قوللانغانىدى. دېمەك، «قارا» سۆزى بارغانسېرى «قۇل» تائىپەسىنى بىلدۈرىدىغان بىر سۆپەت بولۇپ قوللىنىلىشقا باشلىغان. بۇنىڭغا ئۇيغۇر ھالدا يۇسۇپ خاس ھاجىپ قۇلنىڭ سۆپىتىنى «قارا»، بەگلەرنىڭ سۆپىتىنى «ئاق» دەپ بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرىدۇ («قۇتادغۇ بىلىگ»، 2080 - بېيىتكە قارالسۇن).

(مۇلكۈ ئەزىم ۋە قەدىم) دېگەنلىك بولاتتى(329). ئۇنىڭ شۇ سۆزلىرىگە قاراپ قاراخانىيلارنىڭ ھەم سەلتەنەتلىرىنىڭ كونا لمقىغا ئىشەنگەنلىكى ھەمدە ئۆزلىرىنى چىنىنىڭ (شۇبھىسىز بوراھان دەپ ئاتالغان ۋە چېگرىسىنمۇ قەشقەر ئەتراپى دەپ بېكىتكەن تۆۋەنكى چىن)(330) ھاكىملىرى دەپ چۈشەنگەنلىكى خۇلاسىسىنى چىقىرىش مۇمكىن. ئۇلار، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگىنىدەك «مەلىكۈل - مەشرىق ۋەس - سىن» ئۇنۋانىنىمۇ قوللانغان بولۇپ، پەكرىمىزچە بۇ ئۇنۋان «تاۋغاچ خان» ئۇنۋانىنىڭ ئەڭ رەپچىگە قىلىنغان ئەرجىمىسىدىن باشقا بىرنەرسە ئەمەس ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى شەرقىنىڭ ۋە چىنىنىڭ ھاكىملىرى دەپ

(329) كېلىملى I، 378 - بەت؛ I، 0. پېرىتساك «تاۋغاچ» ئۇنۋانى ھەققىدە «قاراخانىيلاردا بۇ ئۇنۋان ھېچ رىتىە 280 - (مىلادى 893 - يىلى) يىلىدا كۆرۈلىدۇ... كېيىنچە بۇ سۆز ئالتايىلقلارنىڭ ئۆزلىرى ھەمدە جۇڭگولۇقلارنىڭ ۋۇجۇدقا چىقارغان كوچلۇك بىرلىكلىرى ئۈچۈن بىر خىل قەۋم ياكى دۆلەت ئاتالغۇسى بولۇپ قالغان چوشىنىكسىز بىر ئاتالغۇدۇر. ئۇنۋانىنىڭ سۆز مەنىسى ھەققىدە بىرنەرسە دېيىشمۇ قىيىندۇر» دېگەنىدى. يەنە بۇ «تاۋغاچ» سۆزىنى ئالتەي ئارتوقانىڭ نامىدىكى تورکچە «بەبۇر. بارس» مەنىسىدىكى «توقا» كېلىملى III، 272 - بەت؛ ئاتالاي II، 368 - بەت) سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. «قاراخانىيلار» 252 - بەت. بۇ ئاردا ئۇنىڭ «تورکىي تىللار دۇنياسى» دىكى «تاۋغاچ» سۆزىنى ئۇيغۇر مەنبەسىدە ئالغانلىقى توغرا ئەمەستۇر، چۈنكى، مەھمۇد قەشقەرى «تاۋغاچ» سۆزى بىلەن جۇڭگولۇقلارنى (يەنى ماچىنىلارنى) دېمەكچى بولغانلىقىنى ئۇچۇق بىلدۈرگەن كېلىملى III، 259 - بەت؛ ئاتالاي III، 350 - بەت).

(330) قەشقەرنىڭ جۇڭگوغا تەۋە ئىكەنلىكى بىلەن بىرلىكتە، تىبەت، قىرغىز، جۇڭگو ۋە ياغما دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى چېگرا ئۇستىدە بولغان چوشىنىشكە دائىر «ھۇدۇد ئالەم» دېگەن كىتابنىڭ 96 - بېتىگە قارالسۇن.

ھېسابلىغانلىقلىرىنىڭ بىر ئىپادىسى.

ئەمدى بىز شۇ دەۋردە قوللىنىلغان «قادىر» دېگەن ئۇنۋانغا كەلسەك، مەھمۇد قەشقەرى خاقانلارنىڭ قاتتىق، چۈس مەجەزلىكلىرىنى «قادىر» دەيدىغانلىقىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن خاقانلىق (قاراخانلىق) ھۆكۈمدارلىرىغا «قادىرخان» دەپ خىتاب قىلىنىدىغانلىقىنى يازغانىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، تۈركىي خەلقلەر قارا قىش مەنىسىدە «قادىر قىش» تەبىرىنى قوللىناتتى. بۇ سۆزنىڭ ھەقىقەتەن قاتتىق، چۈس مەنىلىرىدە ئىكەنلىكى مەلۇم(331). يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدە يېزىلغان «قىلىقى قادىر» ئىپادىسىنى مەرھۇم ئاراتمۇ بۇنىڭغا ماس ھالدا «قاتتىق مىجەزلىك»، «ئىرادىلىك» دەپ تەرجىمە قىلغان(332).

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كۆرسىتىشچە، قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىغا بېرىلگەن يەنە بىر ئۇنۋان «قىلىچ» ئىدى، شۇڭلاشقا خاقانلار «قىلىچ خان» دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇ «پىلانلىغان ۋە ئويلىغان ئىشلىرىنى قىلىچتەك كېسىۋاتىدىغان خان» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى(333). ھازىرقى مەلۇماتلىرىمىزغا قارىغاندا، بۇ ئۇنۋان، شۇ دەۋردىكى بۇغراخان ھارۇنىنىڭ ئۇنۋانلىرى ئىچىدە بولۇپ، ھەر ھالدا «قارا» ۋە باشقا ئۇنۋانلارغا قارىغاندا تېخىمۇ ئاز قوللىنىلغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەيت قىلغان ھۆكۈمدار ئۇنۋانلىرى

(331) كېلىملى I، 299 - بەت، 300 - بەت، ئاتالاي I، 359 - بەت.

(332) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 447 - بېيىتكە ۋە 5862 - بېيىتكە قارالسۇن. ئارات بۇ «قادىر» سۆزىنى «ئىرادىلىك» شەكلىدە تەرجىمە قىلغاندىن كېيىن ئۇچون تەرجىمە بەك ئەركىن تەرجىمە بولۇپ كەتكەن.

(333) كېلىملى I، 304 - بەت؛ ئاتالاي I، 364 - بەت.

دىن يەنە بىرى «ئىدۇق قۇت» (ئىدىقۇت) ئۇنۋانى كۆكتۈركلەر زامانىدا يۇرتلىرى بېشىبالىق بولغان باسمىللارنىڭ باشلىقلىرىغا بېرىلگەن، بۇ ئۇنۋان مەلۇم بولۇشىچە، شۇ رايوندا يەرلىكلىشىپ، شۇ يەردە بىر دۆلەت قۇرغان ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىغىمۇ بېرىلگەنىدى. ئۆز ئەسىرىدە ئىلاھىي مەنبەلىك ھاكىمىيەت قۇدرىتى ياكى ھۆكۈمەت قۇرۇش ھەققى قىلىپ خۇدا تەرىپىدىن بېغىشلانغان ھوقۇق مەنىسىدە «ئىدۇق قۇت» سۆزىنى ھەر زامان تىلغا ئالغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ(334) بۇ سۈپەت بىلەن ھۆكۈمدارغىمۇ خىتاب قىلىشى، شۈبھىسىز ئۇيغۇر (قەدىمكى تۈرك) ئەنئەنىلىرىگە باغلىقتۇر.

XI ئەسىردە قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارلار (ۋە خاتۇنلار) ئۈچۈن قوللانغان ئۇنۋانلىرىنىڭ يەنە بىرى «تەركەن» ئىدى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ ئۇنۋان ھەققىدە «ئېل» گە خان بولغانلار ئۈچۈن خاقانىيە تۈركلىرى قوللانغان بىر خىل خىتابتۇر. خاقانلىق مەنسىپىدە بولمىغانلارغا بۇ سۆز بىلەن خىتاب قىلمايدۇ، بۇنىڭ مەنىسى ئىتائەت قىلغۇچى دېمەكتۇر» دەپ چۈشەندۈرۈش بېرىشى ۋە بىر شېئىردا يېزىلغان «تەركەن» سۆزىنى توپتوغرا «خاقان» سۆزى ئورنىدا قوللىنىشى(335)، بۇ ئۇنۋاننىڭ شۇ زاماندا قانداق مەنىدە قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بولسا ئۆز ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىگ»نى تەقدىم قىلغان ئۇلۇغ بۇغراخان (ئەبۇ ئەلى ھەسەن) ھەققىدە

(334) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 343 - 354 - 433 - 1335 - بېيىتلەگە قارالسۇن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئىچىملىكتىن ۋە زىنادىن قېچىش لازىملىقى ھەققىدە نەسىھەت قىلغاندىن كېيىن «بۇ ئىككى قىلىقتىن ئىدۇققۇت قاچار، ئول ئەركەچىغايلىق يولىنى ئاچار» دەپ «ئىدۇققۇت» نىڭ قايسى مەنىدە قوللانغانلىقىنى كۆرسەتكەن. 1335 - بېيىت.

(335) كېلىلى I، 9 - بەت، 368 - بەت؛ ئاتالاي I، 2 - بەت، 441 - بەت.

سۆزلىگەن چاغدا، بۇ ئۇنۋاننى داۋاملىق ھالدا «تەركەن قۇتى(336)» شەكلىدە قەيت قىلىشى، مەھمۇد قەشقەرى بەرگەن مەلۇماتنى توغرا دەپ ئىسپاتلىغاندىن تاشقىرى، ئۇنۋاننىڭ «ئىلىگ قۇتى» تەركىبىدە بولغىنىدەك، «قۇت» بىلەن بىللە ۋە دۆلەتنى «ھۆكۈمدار» مەنىسىدە قوللانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەلۇم بولۇشىچە، بۇ ئۇنۋانمۇ قاراخانىيلار ئۈچۈن يېڭى بىر نەرسە ئەمەس ئىدى. ئۇنى ئۇيغۇرلار قەدىمكى زاماندىن بېرى قوللىنىپ كەلگەنىدى. يەنە بىر تەرەپتىن بۇ ئۇنۋاننىڭ كۆپرەك خاتۇنلار ئۈچۈن، قاراخانىيلاردىن باشقا سەلچۇقىيلار ۋە خارەزم شاھى باشلىق ھەر خىل تۈركىي دۆلەتلىرىدە قوللىنىلغانلىقىمۇ ھەممىمىزگە مەلۇم(337).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھۆكۈمدار ھەققىدە سۆزلىگەندە كۆپىنچە «بۆكە» (قۇدرەتلىك)(338)، «ئۇنۇر» (بۆكە بىلەن مەنىداش)(339)، «ئاژۇن ئەلچىسى» (دۇنيا ھاكىمى)، «بۇدۇن باشچىسى» (ھەر خىل ئۆزگىرىش شەكىللىرى بولۇپ «بۇدۇن باشلار ئەر»، «بۇدۇن باشلاغۇچى»، «ئېلچى»، «ئېلچى باشى»،

(336) «قۇتادغۇ بىلىگ» 109 - 115 - 121 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(337) O. تۇراننىڭ تەتقىقاتىچە ئۇنۋاننى دەسلەپ ئۇيغۇرلار قوللاندى. قاراخانىيلاردىن كېيىن سەلچۇقىيلار، خارەزمشاھلار، سالگۇرلۇقلار ئالمالىقتىكى قارلۇقلار، كىرمان قارا قىتانلىرى ۋە تۆمۈرىيلەر قوللانغانىدى («تەركەن ئۇنۋانى،» «تۈرك ھوقۇق تارىخى مەجمۇئەسى» 1 توم 1941 — 1942) 67 - 73 - بەتلەر. O. تۇران بۇ ئۇنۋان ئاناتولىغىمۇ كەلگەن، دېگەنىدى.

(338) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5105 - بېيىتكە قارالسۇن.

(339) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5524 - بېيىتكە قارالسۇن.

«ئېل بەگى»، «توڭا»، (ياكى ئەرسىڭ توڭا)(340)،ۋە «كۆك ـ بۆرى»(341) دېگەندەك سۆزلەتلەرنى قوللانغانىدى.

شۇ دەۋردە قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تۈركچە ئۇنۋانلىرى بىلەن ئىسلامى لەقەبلەرنىڭ بىللە ئىشلىتىلىشىغا كەلسەك، بۇ لەقەبلەرنىڭ شۇ دەۋر شارائىتىدا خەلىپىلەر تەرىپىدىن بېرىلگەن لەقەبلەر ئىكەنلىكى ئېنىق. لېكىن بىز توختىلىۋاتقان دەۋردە يالغۇز غەربىي قاراخانىيلاردىن ئەبۇ ـ ئىسھاق ئىبراھىم غا خەلىپە تەرىپىدىن 1061 ـ يىلى تۇن بىلەن بىللە لەقەب بېرىلگەنلىكىنى ئىنىۋال ـ ئەسىرنىڭ بىر قەيىتىدىن كۆرۈۋالالايمىز(342). ئەمما بۇغراخان ھارۇن (خەلىپە تەرىپىدىن بېرىلمىگەن تەقدىردىمۇ) «شەھابۇددەۋلە ۋە زاھىرۇد ـ داۋا» دېگەن بىر لەقەبنى ئۆزلۈكىدىن قوللانغانىدى. بۇ بىر ئايرىم ئەھۋال بولسىمۇ، ئەمما ئۇ قاراخانىيلارنىڭ بەزى ھۆكۈمدارلىرىنىڭمۇ شۇ يۆنىلىشكە مايىل بولغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. ئىراق، كۆپىنچىسىنىڭ ئىسلامى لەقەبلىرىنىڭ، قاراخانىيلارنىڭ پۈتۈن ئۇستىدە خەلىپىنىڭ ئىسمى بىلەن بىللە تىلغا ئېلىنىشى، بۇ

(340) يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھۆكۈمدار ئۇستىدە تولا قوللانغان «توڭا» ئۇنۋانى ھەققىدە، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئىزاھاتى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنۇ مەلۇماتنى بېرىدۇ: «توڭا بەبۇر دېمەكتۇر. بۇنىڭ مەنىسى پىلنى ئۆلتۈرگەن بولىدۇ. بۇ ئىسىم تۈركىي خەلقلەردە ھېلىمۇ قوللىنىدۇ. ئىراق، مەنىسى ئۆزگەرگەن، بۇ ئىسىم ئادەم ئىسمىدا كۆپ قوللىنىلىدۇ. توڭاخان ۋە توڭا تېكىن دېيىلىدۇ. بۇنىڭغا ئوخشاش ئىسىملار كۆپ قويۇلىدۇ. تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۆيۈك خاقانى ئافراسىيابنىڭ ئۇنۋانى توڭا ئالپ ئەردۇر، بۆبەبۇر (قاپلان) غا ئوخشاش كۈچلۈك قەھرىمان ئادەم دېگەنلىك بولىدۇ» (كېلىسلى Ⅲ، 172 ـ بەت؛ 16 ـ بەت. ئاتالاي Ⅱ، 358 ـ بەت).

(341) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5378 ـ بەيىتكە قارالسۇن.

(342) «ئەلكامىل»، Ⅸ توم، 300 ـ بەت.

لەقەبنىڭ قانۇنىي يوللار بىلەن ئېلىنغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن «سۇلتان» دېگەن لەقەب ئۇستىدىمۇ قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. شۇ دەۋردە پەيزىلغان تارىخىي مەنبەلەردە قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۇنۋانلىرى ئىچىدە بۇ لەقەب ئۇچرىمايدۇ. بىراق، خاندان ئەزالىرى بۇنداق ئۇنۋاننى پەقەت Ⅻ ئەسىردىلا قوللانغانىدى(343). يۇقىرىدا «ئېلىگ» ئۇنۋانىدىن سۆز ئاچقاندا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك، «قوتادغۇ بىلىك» نىڭ بىر بېرىدە «ئېلىگ» نىڭ ئورنىغا «سۇلتان» سۆزىنى ئېلىشى، ھېچ بولمىغاندا سۇلتانلىقنىڭ قاراخانىيلار جامائىتى ئىچىدە بىر ئۇقۇم ھالىتى بىلىنىپ قارشى ئېلىنىشقا باشلىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ ئويلايمىز(344) شۇنداقلا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قايسى بەگنىڭ ئەتراپىغا جەسۇر ئەسكەر يىغىلسا ئۇ، جاھانغا ساھىبقىران بىر بەگ بولىدۇ»(345) شەكلىدىكى ئىپادىسى قوللىنىشى، كېيىنچە بەزى تۈرك ھۆكۈمدارلىرىنىڭ لەقەبلىرى ئىچىدە ئۇچرايدىغان «ساھىبقىران» نامىنىڭ قاراخانىيلاردىمۇ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

خۇتبە ئىسلام دۆلەتلىرىدە ھۆكۈمدارلارنى خەلىپىنىڭ تەستىقلىشى قانۇنىي شەرتلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم(346). بۇنداق قانۇنىي شەرتلەرنىڭ بىرىنچىسى دۆلەتتە

(343) كاپەس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 299 ـ بەتكە قارالسۇن.

(344) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 3458 ـ بەيىتكە قارالسۇن.

(345) «قۇتادغۇ بىلىگ» ـ 3007 بەيىت. يەنە رەشىدى سەمەرقەنتنىڭ قادىرخان جىبرائىل ھەققىدە يازغان بىر شېئىرىدا ئۇنى «ساھىبقران» دېگەنلىكىنى دائىر، «ئەۋفى لۇباب»، 375 ـ بەتكە قارالسۇن.

(346) كۆيمەن: «ياراي تەشكىلاتى»، 13 ـ بەت؛ كاپەس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 299 ـ بەتكە قارالسۇن.

خەلىپىنىڭ نامىغا خۇتبە ئوقۇلۇشى ئىدى. شۇنداقلا خەلىپە ئىسمىنىڭ ئارقىسىدىنلا خۇتبىدە ھۆكۈمدار ئىسمىنىڭمۇ زىكرى قىلىنىشى مۇستەقىللىك ئالامىتى دەپ سانىلاتتى. بۇ سەۋەبتىن قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭمۇ نامىغىمۇ خۇتبە ئوقۇلغانىدى. شۇڭلاشقا، ئىبنۇل ـ ئەسىر يۈسۈپ قادىرخان ئوغلى شەرەفۇد ـ دەۋلە ئەبۇ شۇجا ئارسلانخان نامىغا قەشقەر، خوتەن ۋە بالاساغۇن مۇنبەرلىرىدە خۇتبە ئوقۇلغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى(347). دېمەك، باشقا ھۆكۈمدارلار ئۆچۈنمۇ خۇتبە ئوقۇلغانلىقىدا شەك ـ شۇبھە يوق. خەلىپە نامىغا خۇتبە ئوقۇلۇشقا كەلسەك، بۇنىڭغا دائىر يالغۇز بىر مىسال يەنىلا شۇ ئاپتور تەرىپىدىن قەيت قىلىنغانىدى. بۇ قەيتكە قارىغاندا قادىر بىللاھنىڭ خەلىپىلىكى دەۋرىدە، ۋاسىق بىللاھنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئەبۇ ئابدۇللاھ بىن ئوسمان ئەل ـ ۋاسقى قاراخانىيلار دۆلىتىگە كېلىپ، ئۆزىنىڭ خەلىپىلىك ۋەلىئەھدى ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ ئېتىراپ قىلىنىشىنى تەلەپ قىلغاندا، بۇغراخان ھارۇنمۇ بۇنىڭغا قوشۇلۇپ ئۇنىڭ نامىغا خۇتبە ئوقۇتقانىدى(348).

تەكگە، يېقىندىن تەختكە چىققان بىر ھۆكۈمدارنىڭ ئەڭ ئاۋۋال قىلىدىغان ئىشلىرىدىن بىرى مۇستەقىللىك ئالامىتى دەپ ئۆز نامىغا پۇل قۇيدۇرۇش ۋە ئىسلام قائىدىسى بويىچە ئۆز ئىسمى بىلەن ئۇنۋانى ۋە لەقەبلىرىدىن بۇرۇن، ئەينى زامان خەلىپىسىنىڭ ئىسمىنى پۇلدا زىكرى قىلىش ئىدى. قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭمۇ شۇ ئەنئەنىگە ئۇيغۇنلاشقانلىقلىرى ھەممىگە مەلۇم. بىر مىسال قىلىپ غەربىي قاراخانىيلاردىن ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم بىن ناسىرنىڭ پۇللىرىدا خەلىپە ئەل ـ قائىم بىـ

(347) «ئەلكامىل»، IX تۇم، 299 ـ بەت.

(348) ئەينى ئەسەر، 165 ـ بەت.

ئەمرۇللاھ ئىسمىنىڭ قەيت قىلىنغانلىقىنى كۆرسەتكەن بولىدۇ(349). چۈنكى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگىنىدەك ئەل ـ قائىم بىئەمرۇللاھ مىلادى 1061 ـ يىلى ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم بىن ناسىرغا لەقەب ئۇنۋان ۋە تون ئەۋەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۇنۋان ۋە لەقەبلىرى ھەققىدە تەڭگە بەكرەك ئۇپراپ كەتكەنى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا قاراپ تولۇق بىرنەرسە دېيىش مۇمكىن بولمىسىمۇ، ئۇ سالدۇرغان دوختۇرخانا، مەدرىسىلەرگە ئائىت ھۆججەتلەر ئۇستىدە ئۇنۋان ۋە لەقەبلىرى مۇنداق قەيت قىلىنغان: «ئەل ـ خاقانۇل ـ ئەجەللۇس ـ سەييىدۇل ـ مەلىكۇل ـ موزافىفەرۇل ـ مۇئەييىدۇل ـ ئەدل ئىمادۇد ـ دەۋلە ۋە تاجۇل ـ مىللە ئىززۇل ـ ئۇممە كەھفۇل ـ مۇسلىمىن مەلىكۇش ـ شەرق ۋەس ـ سىن تامغاچ بۇغرا قاراخان ئەبى ئىسھاق ئىبراھىم بىن ناسىر سەيـ فى خەلىفەتىللاھى تەئالا ئەمرۇل ـ مۇمىنىن»(350).

ھۆكۈمەت مەركىزى (پايتەخت) دۆلەت تىلغا ئېلىنغاندا، ئۇنى باشقۇرىدىغان بىر مەركەزنىڭ، يەنى بىرپايتەختنىڭ بولۇشى چوقۇم. شۇ سەۋەبتىن قاراخانىيلارنىڭمۇ دۆلەتنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بەزى شەھەرـ لەرنى پايتەخت قىلغانلىقلىرى مەلۇم. ئۇلار ئۇچۇن دۆلەت مەركىزى ھالىتىدىكى ئەھمىيەتلىك شەھەرلەردىن قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇش يىللىرىدا پايتەخت بولغان قەشقەر ۋە بالاساغۇن بار ئىدى. شۇ سەۋەبدىن مەھمۇد قەشقەرى خاقانىيە تۈركىي خەلـ قىنىڭ پايتەختىنى «ئوردۇ» دەپ ئاتايدىغانلىقلىرى ھەققىدە توختالغاندا يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئىككى شەھەرنى مىسال

(349) ئا. تەۋھىد: «مەسكۇكاتى قەدىمەئى ئىسلامىيە كاتالوگى» IV، 23 ـ بەت.

(350) مۇھەممەد قەدىر، Deux Actes، 305 ـ 334 ـ بەتـ لەرگە قارالسۇن.

قىلىپ كۆرسەتكەنىدى. دېمەك، قاراخانىيلار پايتەخت مەسىلىسى دېمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلق ئەنئەنىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى(351). شۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەت مەركىزىنى «ئوردۇ» دەپ ئاتىغان. مەھمۇد قەشقەرى بۇ مەسىلىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ: «ئوردۇ - خاقان ئولتۇرغان شەھەر دېمەكتۇر. شۇڭلاشقا خاقانلار ئولتۇرغان قەشقەر شەھىرى ئوردۇ - كەنت دەپ ئاتالغان(352).

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ تارىخ سەھنىسىگە چىقىش يىللىرىدا، دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىلىرى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئۇيغۇر - ياغمىلارنىڭ توپلانغان رايونى قەشقەر (353) «ئوردۇ - كەنت» ئىسمى بىلەن شۆھرەت قازانغانىدى. قاراخانىيلار دۆلىتىنى قۇرغۇچىلارنىڭ تۇنجى مەركىزىنىڭمۇ بۇ يەر بولغانلىقى ئېنىق ئىدى. مەھمۇد قەشقەرى «ئوردۇ» ھەققىدىكى سۆزلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ «ئوردۇ - بالاساغۇن يېقىنلىرىدىكى بىر شەھەردۇر، بالاساغۇن شەھىرىگە قۇز - ئوردۇ ئىسمى بېرىلگەن» دەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىپادىسىدىن بالاساغۇننىڭ شىمالىدىكى پايتەخت ياكى شىمالىي پايتەخت مەنسىدە «قۇز - ئوردۇ» ئىسمى بىلەن ئاتالغانلىقى چىقىپ تۇرىدۇ. ھەقىقەتەن ئالىدى بىلەن قەشقەر، كېيىنچە ئىشغال قىلىنغان

(351) تۈركىي خەلقلەردە دۆلەت مەركىزى، ئوردۇ - كەنتلەر ۋە ئوردۇ سۆزىنىڭ مەنبەسى ھەققىدە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن ئۆگەل، «كىرىش» I، 287 - بەتكە قارالسۇن.

352 كېلىلى I، 112 - بەت؛ ئاتالاي I، 124 - بەت؛ يەنە ئۆگەل، «كىرىش» I، 261 - بەت.

(353) ئۆگەل «كىرىش» I، 263 - بەتكە قارالسۇن.

بالاساغۇن(354) شەھەرلىرى، دۆلەتنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئىككىمۇھىم مەركەز بولۇپ، چوڭ رول ئوينىغانىدى. دېمەك، يۇقىرىدا دېيىلگەندەك، «ئوردۇ» سۆزى XI ئەسىردە قاراخانىيلار تەرىپىدىن پايتەخت مەنسىدە قوللىنىلغان ۋە بۇ ئىسىم بىلەن تەنها شەھەر ۋە بالاساغۇن شەھەرلىرىلا تىلغا ئېلىنغان. شۇنداقلا شۇ دەۋردە «ئوردۇ» سۆزىنىڭ ساراي مەنىسىدىمۇ قوللىنىلغانلىقى بىزگە مەلۇم. بۇنىڭغا ماسلاشقان ھالدا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە بەزىدە «كەلىپ تەگدى ئېلىگ تۇرۇر ئوردۇقا» (ھۆكۈمدار تۇرغان شەھەرگە كېلىپ يەتتى)(355) ۋە «ئۆلۈم بۇزدى ئوردۇ تەلىم كەنت ئۇلۇش» (پايتەخت بىلەن بىرمۇنچە شەھەر ۋە كەنتلەرنى ئۆلۈم ۋەيران قىلدى)(356). بۇ مىساللاردا كۆرسىتىلگەنىدەك ئوردۇغا پايتەخت مەنىسى

(354) بالاساغۇن شەھىرىنىڭ مىلادى 942 - يىللاردا غەيرىي مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن ئىلىغانلىقى، ئالغۇچىلارنىڭ ئېھتىمال ياغىلار ئىكەنلىكى ھەققىدە ق. سۇھەر: «ئوغۇزلار» 50 - بەتكە قارالسۇن. شەھەرنىڭ كېيىنچە قەشقەر خانلىرى تەرىپىدىن ئىلىنغانلىقى تېمىسىدا ئۆگەل «كىرىش» I، 286 - بەتكە قارالسۇن. ھالبۇكى قەشقەر تېخىمۇ دەسلەپتە ياغمىلارنىڭ قولىدا ئىدى («ھۇدۇد ئۇلئالەم». 96 - بەت).

(355) «قۇتادغۇبىلىگ»، 487 - ۋە 488 - بەيىتتا يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەيت قىلىپ ئۆتكەن: «كەلىپ تەگدى ئىلىك تۇرۇر ئوردۇ، كا، ئۆگى كۆڭلى قولمىش تىلەك ئارزوكا، كىرىپ كەند ئىچىندە تىلەدى تۇشۇن، تۇشۇن بولمادى كۆز تارۇدى ئاڑۇن» دېگەن قۇرلار. ئۇنىڭ «ئوردۇ» سۆزى بىلەن پايتەختنى دېمەكچى بولغانلىقىنى بەك ئېنىق كۆرسىتىپ بەرمەكتە.

(356) «قۇتادغۇبىلىگ»، 4834 - بەيىت، «ئۆلۈم بۇزدى ئوردۇ تەلىم كەند ئۇلۇس، ئۆلۈم بۇزدى قارشى ساراي ئەۋ ئۆكۈش». بۇ يەردىمۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوردۇنى كەند ۋە ئۆلۈش بىلەن بىر قاتاردا يەنى شەھەر مەنسىدە قوللانغان ۋە «قارشى» بىلەن ساراينى ئۆي بىلەن بىرلىكتە مۇتالىئە قىلغان. بۇ ھەقتە ئۆگەل: «كىرىش» I، 285 - بەتكە قارالسۇن.

بىرىلگەن، لېكىن كۆپ جايلاردا بۇ سۆز ساراي مەنىسىدە قول-لىنىلغان. بۇ ھەقتە تۆۋەندە يەنە توختىلىمىز.

يەنە بىر تەرەپتىن، ماتېرىياللاردا ھەر خىل دەۋرلەردە تىراز ۋە ئۆزكەنىد دېگەن شەھەرلەرنىڭمۇ بۇ دۆلەتنىڭ مەركەز-لىرى ئىچىدە ئورۇن ئالغانلىقىمۇ قەيت قىلىنغان. XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ سەمەرقەنت غەربىي قاراخانىيلار-نىڭ مەركىزى بولغان ۋە بۇخارامۇ خۇددى ئىككىنچى بىر مەركەزدەك قارالغان، ھۆكۈمدارلار بۇ يەردە ئىشلىگەن ۋاقتىلا-رىدىكى ئېھتىياجلىرى ئۈچۈن سارايلار سالدۇرغان. ئۇنىڭدىن باشقا خوتەن، يەركەن، بارسغان (ئاقسۇ)، ئاتباشى، شاش (تاشكەنت)، رىشتان، ئاخسىكەت ۋە بىنھاس بىلەن ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئۈچۈن بولسىمۇ تېرمىز ۋە بەلخ قاتارلىق شەھەر-لەر دۆلەتنىڭ مۇھىم رايون ۋە ۋىلايەت مەركەزلىرى ئىچىدە ئورۇن ئالغانىدى.

ساراي (ئوردا) قاراخانىيلار دەۋرىدە تۈركىي خەلقلەرنىڭ خاقانلىرى ئولتۇرىدىغان سارايغا «قارشى» دېگەن ئىسىمنىڭ بىرىلگەنلىكى مەلۇم. خۇددى مەھمۇد قەشقەرى «قازشى» سۆزى-نى شۇ مەنىدە ئىزاھلىغىنىدەك(357)، يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئۆز ئەسىرىدە بۇ سۆزنى ئوخشاش مەنىدە كۆپ قوللانغان. ئۇ بىر بېيىتتا: «بۇ بەگلەر ئەۋى ئاتى قارشى تۇرۇر، بۇ قارشى ئىچىنىدەكى قارشى تۇرۇر» (بۇ بەگلەرنىڭ ئۆيىنىڭ ئىسمى قارشى دېيىلىدۇ، بۇ قارشى ئىچىدىكىلەر دائىم بىر - بىرىگە قارشى تۇرىدۇ)(358) دېيىش بىلەن «قارشى» سۆزىنىڭ قايسى مەنىلەردە ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرسەتكەن ھەمدە ساراي ئىچىدە بىرمۇنچە يوشۇرۇن ئويۇنلارنىڭ ئوينىلىدىغانلىقىنى ئىشارەت

(357) كېلىنلى I، 354 - بەت؛ ئاتالاي I، 423 - بەت.

(358) «قوتادغۇ بىلىگ»، 4246 - بېيىت.

قىلىپ، ھەم بىرخىل ئەدەبىي - سەنئەت ئۆرنەكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ «بەيلەر ئەۋى» سۆزىدە ب. ئۆگەلنىڭ بايانى چۇرقاغان زامانىدىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە يازغان بىر ماقالىسىدە «دۆلەت ئەۋى» ئىپادىسىنىڭ ئىزلىرىنى كۆرسەتكەنىدى(359). يۈسۈپ خاس ھاجىپ يازغان: «ئىلىگ بىر كىۋن ئولدۇرۇپ ئۆز يالكۈزۈن، ئەۋىن قىلدى خالى ئىركتى ئۆزۈن» دېگەن بەيتىمۇ(360) ساراي ياكى ھېچ بولمىغاندا ھۆكۈمدار كۈندىلىك ئىشلىرىنى قىلىدىغان ئورۇن مەنىسىدە «ئەۋ» (ئۆي) سۆزىنى ئىشلەتكەنلىكىمۇ، بۇ دۆلەت ئۆي دېگەن ئۇقۇمنىڭ بىر ئىزى بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدە ھۆكۈمدار سارىيى ۋە قونىقى دېگەن سۆزلەرنىڭ ئورنىدا تېخىمۇ باشقىچە ئىپادىلەرنىڭمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇلاردىن بىرى، يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك «ئوردۇ» ئىدى. يەنە بۇ سۆز ھەم پايتەخت، ھەم ساراي مەنىسىدە قوللىنىلغانىدى.(361) جۈملىدىن ئۇنىڭ «نەچە قارشى ئوردۇ بەزەكلىگ ساراي، ئۆلۈم بۇزدى بارچا تۇرۇ قالدى، ھاي» (نەچچە قەسىر، ئوردا ۋە بەزەكلىك سارايىنى ئۆلۈم بۇزدى، ۋەيران قىلدى ۋادەرىغا!) دېگەن بىر بەيتىدا(362) «ئوردا» ۋە «ساراي» سۆزلىرىنى «قارشى» دېگەن سۆز بىلەن بىر خىل

(359) ئۆگەل، «كىرىش» I، 273 -بەت. «قۇتادغۇ بىلىگ» تېكى 4834 - بېيىتتە «ئەۋ» سۆزىنىڭ «قارشى» ۋە ساراي بىلەن يانمۇ يان ۋە ئەينى مەنىدە قوللىنىلىشىمۇ بۇ قاراشىمىزنى ئىسپاتلايدۇ.

(360) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 765 - بېيىت.

(361) «ئوردۇ» نىڭ ئۇيغۇرچە تېكىستلىرىدىكى ساراي مەنىسىدە قوللىنىلغانلىقى مەلۇمدۇر (ئا.جەئفەر ئوغلى: «قەدىمكى ئۇيغۇر - تۈركچە سۆزلۈك»، 142 - بەت.)

(362) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 6070 - بېيىت.

مەنىدە ئىشلەتكەنلىكىنى كۆرىمىز. خۇددى شۇ بېيىتتە كۆرسىتىلگىنىدەك بۇ چاغدا ئاللىقاچان مۇسۇلمان بولۇپ قالغان قاراخانىيلار «ساراي» سۆزىنىمۇ ئېتىراپ قىلغان ۋە ئىشلىتىشكە باشلىغانىدى. ب. ئۆگەلنىڭ كۆرسەتكىنىدەك، «ساراي» سۆزى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردە دەسلەپتە «قۇتادغۇ بىلىگ» تە كۆرۈلگەن(363) يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يەنە شۇ بېيىتىدىن سارايلارنىڭ بېزەكلىك ئىكەنلىكىمۇ بىلىنىدۇ. باشقا بىر بېيىتىدە بولسا، «ئەدىزكىڭ بەدىزلىك سارايىڭ قالىپ (ئىگىز، كەڭ ۋە بېزەكلىك سارايىڭ قېلىپ)»(364) دېيىش بىلەن بېزەلگەن بۇ سارايلارنىڭ ئېگىز ۋە كەڭ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش ئارقىلىق ئوردىنىڭ شەكلى ھەققىدە ئازدۇر - كۆپتۇر مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە «قارشى» ۋە «ئوردۇ» سۆزلىرى بىلەن ئۇيغۇرچىغا كېيىن كىرگەن «ساراي» سۆزىنىڭ يانىمۇ يان ۋە بىر خىل مەنىدە قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىرمۇنچە قەيتلىرىمۇ بار(365).

مەھمۇد قەشقەرى بىلەن بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەيتلىرىدىن باشقا مەنبەلەردىن قاراخانىيلار سارايلىرىنىڭ شەكلى ۋە تەپسىلىي ئەھۋالى ھەققىدە ئارتۇقچە مەلۇماتقا ئىگە بولۇش مۇمكىن ئەمەس. پەقەت «تارىخىي بۇخارا» دا شەمسۇلمۇلك خان ناسىر بىن ئىبراھىم سالدۇرغان شەمساباد ھەققىدىكى قەيتلەر بۇ خۇسۇستا قىسمەن بولسىمۇ مەلۇمات بېرەلەيدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا شەمسابادتا يالغۇز ھۆكۈمدار ئۆلتۈرىدىغان داچىلار ئەمەس، باغچىلار، پاركلار

(363) ئۆگەل، «كىرىش» I، 271 - بەت.

(364) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1419 - بېيىت.

(365) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5176 -، 5179 -، 6113 -، 6433 -، 6434 -، 6436 - بېيىتلارگە قارالۇن.

ھەتتا ھايۋانات باغچىسىمۇ بار ئىدى. شۇ كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە بۇ يەر «دارۇل - مۇلكۇ بۇخارا» نامى بىلەن تونۇلغان ۋە پايتەخت سەمەرقەنتتىن ھەر دائىم كېلىدىغان غەربىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى بۇ يەردە ئولتۇرۇشقانىدى.(366)

ئوتاغ قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر دۆلەتلىرىمۇ ھۆكۈمدارلىق ئالامەتلىرى ئىچىدە ئورۇن ئالغان(367) «ئوتاغ» نى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر «چۇۋاچ» ئىسمى بىلەن ئاتايتتى. بۇ تېمىدىمۇ بىزگە مەھمۇد قەشقەرىدىن باشقا مەلۇمات بەرگۈچى يوقتۇر.

ئۇ: «قۇرۇۋى چۇۋاچ قۇرۇلدى، تۇگۇم تىكىپ ئورۇلدى سۈسى ئوتۇن ئورۇلدى، قانچۇق قاچاق ئول تۇتار» (بۇ چېدىر تۈركىي خەلقلەر ھۆكۈمدارلىرى ئۈچۈن يېپەكتىن ياسالغان بىر چېدىردۇر. دەھشەتلىك ئىسسىقتىن، يامغۇردىن، قاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ)(368). شەكلىدىكى بىر تۆتلىكتە «چۇۋاچ» ھەققىدە بىزگە مەلۇمات بەرگەن. مەھمۇد قەشقەرى يەنە، ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن، خاقاننىڭ دۈگىلەك چېدىرى قۇرۇلىدۇ، تۇغلار تىكىلىپ نەۋبەت دۇمباقلىرى چېلىنىدۇ، ئۇندىن كېيىن ئۇرۇش باشلىنىدۇ، دېگەنىدى. ئۇ، تۈركىي خەلقلەر خاقانلىرىغا بۇ چېدىرنىڭ (قۇببەتۇن لى مۇلۇكىت - تۈرك) مەخسۇس ئىقلىم شەرتلىرىدىن قوغدىنىش مەقسىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكى شەكلىدە بىر

(366) «نەرشاھى»، 49 - بەت.

(367) كافەس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 229 - بەت؛ ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» II، 135 - بەتكە قارالۇن.

(368) كېلىلى I، 169 - بەت، II، 149 - بەت، ئاتالاي I، 195 - بەت، II، 190 - بەت.

ئىزاهات بەرگەن بولسىمۇ، ئەسىرىنىڭ باشقا بىر يېرىدە چۈۋاچىنى دۆلەت چېدىرى (قۇببەتۈل ـ مۈلك)(369) ئىپادىسى بىلەن كۆرسىتىش ئارقىلىق، ئوتاغنىڭ قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى ماھىيىتىنىمۇ ئىزاھلاپ بەرگەنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ يەردىمۇ يۇقىرىدىكى ساراي مەسىلىسىدە «بەگلەر ئۆيى» سۆزى مۇناسىۋىتى بىلەن بىز كۆرسىتىپ ئۆتكەن «ئېل بەي = دۆلەت ئەۋرى» ئەنئەنىسىنىڭ بىر ئىزى سېزىلمەكتە. ب. ئۆگەل «قۇرۇى چۈۋاچ» سۆزىنىڭ خاقان چېدىرىنىڭ دۆگىلەك ۋە قۇببىلىق بولۇشى بىلەن ئالاقىدار ئىكەنلىكىنى خېلى بۇرۇنلا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى(370). بارلىق تۈركىي خەلقلەر دۆلەتلىرىدە ھۆكۈمدارلىق سىمۋولى دەپ قارالغان ئوتاغقا قاراخانىيلارنىڭمۇ خېلىلا ئەھمىيەت بەرگەنلىكى مۇشۇنداق مەلۇم بولغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ شەكىل ۋە ماھىيىتى ھەققىدە ئارتۇقچە بىر نەرسە دېيىشكە ئاجىزلىق قىلىمىز.

تەخت يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەيتىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىيلار تەخت مەنىسىدە «ئورۇن» سۆزىنى ئىشلەتكەنىدى. شۇنداقلا بۇ سۆز شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلىدا «يەر» ۋە «مەۋقە» مەنىسىنىمۇ بېرەتتى(371).

(369) كېلىشى II، 7 ـ بەت، III، 45 ـ بەت؛ ئاتالاي II، 7 ـ بەت، III، 60 ـ بەت.

(370) ئۆگەل: «تورك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى»، II، 136 ـ بەت. مۇشۇ ھەقتە ھەم تارىختىكى تۈركىي خەلقلەر ئوتاغلىرى ھەققىدە بۇ يەردە كەڭ مەلۇمات بېرىلگەن.

(171) «ئورۇن» دەسلەپتە تۈركىي قوۋملاردا دۆلەت ئىچىدە يۈكسەك مۇراسىملاردا كىشىلەرنىڭ ئىگىلەيدىغان ۋە ئولتۇرىدىغان يېرى مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن. كېيىن «شەرەپ يېرى ۋە مەۋقەسى» مەنىسىدە قوللىنىلدى. ئۇيغۇرلاردىن باشلاپ تەخت مەنىسىدىمۇ قوللىنىلدى. ئۆگەل: «تورك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» II، 140 ـ بەت؛ «ئورۇن» نىڭ زىيادە تىلغا ئېلىنىشى ۋە يغنىلاردا كىشىلەرنىڭ ئىگىلەيدىغان مەۋقەسىنى كۆرسىتىدىغان بىر مەنىدە قوللىنىلىشى ھەققىدە ئابدۇلقادىر (ئىنان) يازغان «ئورۇن ۋە ئۇلۇس مەسىلىسى» THiTM، I، 121 ـ بەتكە قارالسۇن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «ئەي ئېلىگ، بۇ قارشى بۇ ئوردۇ ئورۇن، ساڭا تەگمىشى بىر تۇشۇن ئول كۆرۈن» (ئەي ھۆكۈمدار بۇ قەسىر، بۇ ئوردا ـ ساراي ۋە تەخت، سېنىڭ ئۇچۇن پەقەت بىر تۇرالغۇلۇق يەر)(372) دېگەندە «ئورۇن» سۆزى بىلەن «تەخت» نى كۆزدە تۇتقىنىدەك، «قايۇ ئۆدتە ئەرسە بۇ كۈندە بۇرۇن، بىلىگلىككە تەگدى بەدۈكرەك ئورۇن» (قايسى ۋاقىتتا بولمىسۇن، بۇ كۈنگىچە تېخىمۇ يۈكسەكرەك ئورۇن ھەر دائىم بىلىملىككە تەگدى)(373) دېگەنىدىمۇ ئورۇن ۋە مەۋقەنى كۆزدە تۇتقان. شۇنداقلا يەنە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە ئۇ دەۋردە «تەخت» سۆزىمۇ تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن قوللىنىلىشقا باشلىغانىدى(374). بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارنىڭ تەختكە چىقماق مەنىسىدە «ئورناماق»(375) ۋە «تەختكە مىنمەك»(376) سۆزلىرىنى ئىشلەتكەنلىكلىرىمۇ مەلۇم. ئۆيدە ياكى چېدىردىكى «باش بۇلۇڭ = شەرەپ بۇلۇڭى» مەنىسىدىكى «تۆر» سۆزى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدە كۆپ ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، بۇ سۆزنىڭ قاراخانىيلار زامانىسىدا ھۆكۈمدارنىڭ تەختى مەنىسىدە ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم. ئۇ دەۋردىكى قاراخانىيلار تەختىنىڭ شەكلى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. پەقەتلا يۇقىرىدا بىر سەۋەب بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئاي ـ تولدى ئېلىگىنىڭ

(372) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5176 ـ 5407 ـ بەيىتلارغا قارالسۇن. قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورۇن ئورنىغا ئۆرگىن ياكى ئۆرگۈن سۆزىنى قوللانغانلىقىنى بىلىمىز. ئەجەبا، ئورۇن سۆزى ئۆرگۈن بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەسمىدۇر؟

(373) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 220 ـ بەيىت.

(374) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 92 ـ 5805 ـ بەيىت: «ئېلىك تەختكە مىنسۇن بۆكۈن ئىنچۇنوپ، ياغىسى يىر ئۆپسۇ يىراق يىنچۇنوپ».

(375) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5738 ـ بەيىت.

بىر كۈنى بىر كۈمۈش تەخت ئۈستىدە ئولتۇرغانلىقى ھەققىدىكى قەيتى بۇ مەسىلىدە بىزنى بەلكى مەلۇم پىكىرگە كېلىشى مۇمكىن(376).

تاج تۈركچىدە تاجنى كىيىپ قىلىدىغان بىر سۆز ئەزەلدىن بارمىدى؟ ياكى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر بۇ مەنىدە باشقا بىر سۆزنى ئىشلىتەتتىمۇ؟ بۇ ھەقتە بىز ھازىرچە بىر نەرسە دېيەلمەيمىز. پەقەت «قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى «ياغىز يىر يەر قاتتىداكى ئالتۇن تاش ئول، قالى چىقسا بەگلەر باشىندا تۇش ئول» دېگەن جۈملىلەر بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تارتىدۇ(377). بۇ يەردىكى «تۇش» سۆزىنى ر. ر. ئارات «تۇغ نۇقتىسى» دەپ تەرجىمە قىلغان. مەھمۇد قەشقەرى بولسا تۇشنى «كەمەرگە تېقىلغان ئالتۇن ياكى كۈمۈش توقا» دەپ ئىزاھلىغان(378). بۇنىڭغا قاراپ تۇشنى «تۇغ توقىسى» دېيىش تېخىمۇ كۆزدە تۇتۇلغان «تاج» ياكى «تاجقا تېقىلغان ئالتۇن توقا» دەپ ئىزاھلاشنى لايىق كۆرىمىز. ئۇ دەۋردە تۈركىي خەلقلەر توپتوغرا تاج سۆزىنى ئىشلىتەتتى. بۇ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەيتلىرىدە(379) ۋە سەمەرقەنت ھۆكۈمدارى ئەبۇ ئىسھاق

(376) تۈركىي خەلقلەردە «تەخت» تېمىسىدا كېڭ مەلۇمات ئۈچۈن، ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» II، 139 - بەتكە قارالسۇن.

(377) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 212 - بېيىت.

(378) كېلىنى III، 90 - بەت؛ ئاتالاي III، 125 - بەت.

(379) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 89 - بېيىتتا: «ئەي مىللەتكە تاج» ۋە 5463 - بېيىتتا: «بۇ ئىكى يۈزىتا بەدۇر بەگ تاجى» دېيىلگەن.

ئىبراھىم بىن ناسىرنىڭ ئۇنۋانلىرى ئىچىدە «تاجۇل - مىللە» ئىبارىسىنىڭ بولۇشى بۇ جەھەتنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ(380). تاج ھەققىدە بىز ھەر قانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. چۈنكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مازارلىرىدا بۇرۇنقى زامانلاردا ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا تاج كىيىش ئىران مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىرىلىقى مەلۇم بولماقتا(381). مەھمۇد قەشقەرى قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى خەلقلەر توي كېچىسى كېيىلىدىغان تاج كىيدۈرىدىغانلىقىنى ۋە بۇنى «دىدەم» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى تىلغا ئالغانىدى(382). دېمەك، بۇنىڭدىن تاج كىيگۈزۈش ئەنئەنىسىنىڭ تويلارغىچە تارقالغانلىقىمۇ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

كۈنلۈك (چەتر) بىز، شۇ دەۋردىكى ھۆكۈمدارلارنىڭ باشلىرىدا بىر خىل سەلتەنەت كۈنلۈكى دەپ ئاتالىدىغان كۈنلۈكلەرنىڭ بارلىقىغا دائىر بىۋاستە مەلۇماتلارغا ئىگە بولالمىدۇق. پەقەت مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ باشلىرىدا «يۇغرۇش» ئۇنۋانلىق قارا رەڭلىك كۈنلۈك بولغانلىقىغا دائىر قەيتلىرىگە قاراپ(383)، ھۆكۈمدارلارنىڭمۇ باشلىرىدا كۈنلۈك بولغان

(380) مۇھەممەد قەدىر، Deux Actes، 314 - بەت.

(381) كافەسى ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 230 - بەت؛ ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى»، II، 148 - بەت.

(382) كېلىنى I، 333؛ - تەت ئاتالاي I، 397 - بەت.

(383) كېلىنى III، 31 - بەت؛ ئاتالاي 41 - بەت. قاراخانىيلار ئەزىرىنىڭ ئەزىرلىك ئالامەتلىرى ھەققىدە بۇ تەتقىقاتىمىزنىڭ «مەركىزىي تەشكىلاتلار» دېگەن بۆلۈمىدە ئايرىم مەلۇمات بېرىلىدۇ.

دېيەلەيمىز. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «يۇغروش (ۋەزىر) خاقاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدۇ. يۇغروشقا قارا يىپەكتىن بىر كۆنلۈك (قۇببە) بېرىلەتتى ۋە بۇ كۆنلۈك ئىسسىقتا، يامغۇردا ۋە قاردا ئۇنىڭ بېشىغا تۇتۇلاتتى» دېگىنىگە قاراپ، ف. كۆپرۈلۈ- ھۇ قاراخانىيلاردا ھۆكۈمدارغا ۋە شاھزادىلەرگە ئاتالغان مەخسۇس كۆنلۈكلەرنىڭ بارلىقىنى ۋە بۇلارنىڭ قىزىل رەڭدە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەنىدى(384). ئەمەلىيەتتە، قاراخانىيلار قىزىل بايراق ۋە تۇغلارنى ھۆكۈمدارلىق ئالامەتلىرى ۋە مۇستەقىللىك سىمۋولى قىلغانىدى. كۆنلۈك تېمىسقا كەلسەك، ۋەزىرلەر كۆنلۈكنىڭ قارا رەڭدە بولىدىغانلىقىنى مەھمۇد قەشقەرى ئېنىق كۆرسەتكەنىدى. ئۇنىڭ بۇ سۆزىنى يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ «قارا - قۇل رەڭگى، بەگ ئاق بولىدۇ؛ قارا ۋە ئاق شۇنداق ئايرىلغان»(385) دەپ ئىسپاتلايدۇ. بۇنىڭغا قاراپ قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تۇرلۇك سىمۋوللىرى ئارىسىدا ئاق رەڭنىكىمۇ بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھەقتىمۇ كەسكىن بىرنەرسە دېيەلمەيمىز.

بايراق قاراخانىيلاردا بايراق تېمىسىدىمۇ بىزگە مەھمۇد قەشقەرىدىن باشقا ھېچكىم مەلۇمات بەرگىنى يوق. بۇ مۇسۇلمان قاراخانىيلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى سوقۇشلارغا دائىر قەيت قىلغان بىر داستان پارچىسىدا مۇنداق دەيدۇ:

«ئاغدى قىزىل بايراق تۇغدى قارا تۇپراق،

(384) «قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر ئۇنۇانلىرىغا ئائىت ئىزاھلار»، THiTM، II، توم، 26 - بەت.

(385) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2080 - بېيىت.

يەتتىۋ كەلپ ئوغراق توقشىپ ئالسۇن كەچتىمىز»(386).

ئۇنىڭ بۇ قەيتىلىرىدىن ئوچۇق كۆرۈنىدۇكى: بايراق قاراخانىيلاردىمۇ بۇگۈنكى ئىملا بويىچە ئىشلىتىلگەن ۋە قىزىل (قىرمىزى) رەڭدە بولاتتى. يەنە شۇ قەيتتە، سوقۇشتا ھال بايراقلارنىڭ كۆتۈرۈلۈشى ھەققىدە سۆز ئېچىلغىنىغا قارىغاندا، تۇغلار بىلەن بايراقلارمۇ قوشۇنلارنىڭ ئۇرۇش ئىشىدا نەقەدەر مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوشۇن سەپلىرىنىڭ ئالدىدا «ئەلەم باشلار ئەر» (ئەلەم- دار) نىڭ بولۇشى ۋە ئەھۋالنى ياخشى بايقاپ تۇرۇشى لازىم- لىقنى ئۇستىدە توختالغانىدى. ئۇنىڭ بۇ قەيتىدىن، شۇ دەۋردىكى قاراخانىيلارنىڭ «بايراق» سۆزى بىلەن بىللە «ئەلەم» سۆزىنىمۇ ئىشلەتكەنلىكلىرى ھەتتا بۇنىڭ ھەربىي ئۇنۋان سۈپىتىدە ھەربىيلەرگە بېرىلگەنلىكىنى بىلۋالالايمىز. مەھمۇد قەشقەرى دولقۇنلىنىش مەنىسىدىكى پېئىلغا مىسال ئالغاندا، بايراق ھەققىدە سۆزلىگەنىدى. دېمەك، قاراخانىيلاردا بايراق دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىك سىمۋوللىرىدىن بىرى بولۇپ كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلەتتى(387).

تۇغ — قەدىمكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ مۇستە-

(386) كېلىلى II، 138 - بەت؛ ئاتالاي III، 183 - بەت. مەھمۇد قەشقەرى بايراقنىڭ ئەرەبچە ۋاريانتىنى «ئەلەم» دەپ يازىدۇ.

(387) كېلىلى II، 162 - بەت؛ ئاتالاي 205 - بەت. بۇ يەردە «بايراقلار» دېگەن سۆز ئەرەبچە «ئەر رايات» بىلەن ۋاريانتلاشقان.

قەلمك سىمۇوللىرىدىن بولغان ۋە بارلىق تۈركىي دۆلەتلەردە كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەن تۇڭغۇز قاراخانىيلار دۆلىتىدە بەكمۇ دىققەت قىلىدىغان بىر خىل دۆلەت سىمۇولى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم بولماقتا. مەھمۇد قەشقەرى خاقانلىق ھۆكۈمدارلىرىنىڭ «توققۇز تۇغلۇق» ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغاندا، مۇنۇ مەلۇماتنى بېرىدۇ: «تۇغ، ئەلەم دېمەكتۇر. توققۇز تۇغلۇق خان دېيىلىدۇ. مەيلى ۋىلايىتى قانچىلىك كۆپ، مەرتىۋىسى ئۈستۈن بولسۇن، تۇغ توققۇزدىن ئارتۇق بولمايدۇ. چۈنكى توققۇز رەقىمىنى تەلەپ دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ تۇغلار سارغۇچ قىزىل رەڭلىك (نارەنجىيىل - لەۋن) يىپەكتىن ياكى رەختتىن تىكىلىدۇ. بۇنىمۇ ياخشىلىنىڭ ئالامتى دەپ ھېسابلايدۇ»(388). ئۇ يەنە «ھال» سۆزى مۇناسىۋىتى بىلەن مۇنۇلارنى قەيت قىلىدۇ: «ھال، خانلارغا ئەلەم (بايراق، تۇغ) ۋە دۆلەت ئادەملىرىنىڭ ئاتلىرىغا ئېگەر ياپقۇچى تىكىلىدىغان سۇس قىزىل رەڭدىكى بىر خىل رەخت. سارغۇچ قىزىل رەڭنى ھال دەپ ئاتايدۇ»(389). مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ خىل قەيتلىرىنى پۈتۈنلەي ئىسپاتلاش ماھىيىتىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ قۇياشنى خاقانغا ئوخشاتقان بىر بېيىتتىدە شۇنداق دەيدۇ:

«ياشىق ئۆرلەدى يىرده ۋە قوپتى تۇغى،
ياقا كەلدى ئاشنۇ توقۇز ئال تۇغى»

(قۇياش كۆتۈرۈلدى، يەردىن توزان كۆتۈرۈلدى، توققۇز ھال تۇغ بىيىنلىشىشقا باشلىدى)(390).

(388) كېلىلى III، 92 - بەت؛ ئاتالاي III، 127-، بەت
(389) كېلىلى I، 77 - بەت؛ ئاتالاي I، 81 - بەت.
(390) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 4893 - بېيىتكە قارالسۇن.

يۇقىرىقىلاردا ئوچۇق كۆرۈلدۈكى، قاراخانىيلاردا خاقانلىق سىمۇولى ئاتالغان تۇغلارمۇ بايراقلارغا ئوخشاشلا ھال (سۇس قىزىل) رەڭدە ئىدى. ھەم توققۇز سانى، ھەم ھال رەڭگى تۈركىي خەلقلەردە ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئىدى. بۇ يەردىكى تۇغ قاراخانىيلاردىن بۇرۇن ئۇتكەن كۆك تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار زامانىدا ئات، قوتاز ۋە باشقا ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇقلىرىدىن ياسالغان تۇغ بولماستىن، بەلكى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەرەبچە «ئەلەم» سۆزى بىلەن ئىپادە قىلغان بىر خىل تۇغ بولۇپ، ئۇ، رەختتىن ياسىلاتتى. بۇنىڭدىن مەلۇم بولۇشچە، قاراخانىيلاردا ئات ۋە قوتاز قۇيرۇقلىرىدىن ياسالغان تۇغلار دۆلەتنىڭ سىمۇولى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى ئۇرۇشتا جەڭگە قاتناشقۇچىلارنىڭ نەيزە ئۇچلىرىغا ياكى ئاتنىڭ ئېگەرلىرىگە قادايدىغان ۋە «بەچكەم»(391) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل باتۇرلۇق ئالامىتى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن.

يەنە بىر تەرەپتىن، تۈركىي خەلقلەر دۆلەتلىرىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك باشلىقلارغا، دۆلەت نامىدا خاقان تەرىپىدىن تۇغ بېرىش ئادىتى قاراخانىيلاردىمۇ داۋاملاشتۇرۇلغانىدى. بۇ مەسىلىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋەزىرلىك ئالامەتلىرى ئارىسىدا تۇغقا ئالاھىدە ئورۇن بەرگىنىدەك (392)، «بەگلەرنىڭ

(391) قاراخانىيلاردا «بەچكەم» ئوغۇزلاردا «بەزچەم» دەپ ئاتىلىدىغان يېگىتلىك نىشانلىرى ھەققىدە ئاتالاي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»-نىڭ ئىندىكسىگە قارالسۇن: بۇ تېمىدا تەتقىقاتىمىزنىڭ «ھەربىي تەشكىلات» بابىدا ئالاھىدە مەلۇمات بېرىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر دۆلىتىدە بايراقلار ۋە تۇغلار (سىمۇوللار) ھەققىدە ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى»، II، 142 - بەت؛ كافەسى ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 229 -، 230 - بەتلەرگە قارالسۇن.
(392) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1036 - بېيىت: «ۋەزىرلىك ئاڭار، بىردى تامغا ئايىغ، تۇغى كۆۋرۈكى بىرلە بىردى قۇياغ».

شۆهرىتىنى ئىككى نەرسە زورايتۇر: «ئىشىكىدە تۇغى، تۆرىسىدە داستىخىنى»(393) دېيىش بىلەنمۇ دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ مەرتىۋە، ئابروي ۋە ھۆرمىتىنىڭ، ئۇلار ئىگە بولغان تۇغلارنىڭ سانىغا قاراپ بەلگىلىنىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى. قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ سارايلىرىدا تۇغلىرىنى كۆتۈرىدىغان مەخسۇس تۇغچىلار بار ئىدى(394).

نەۋبەت قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىق ئالامەتلىرى ھېسابلىنىدىغان بىر خىل چالغۇ ئەسۋابنىمۇ «تۇغ» دەپ ئاتايتتى. بۇ ھەقتە ئەينى دەۋرنىڭ ئىككى ئۇيغۇر يازغۇچىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد قەشقەرى ئاساسەن بىر خىل مەلۇمات بېرىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «تۇغ، خاقانىڭ ئالدىدا چېلىنىدىغان ناغرا ۋە دۇمباقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن «خان تۇغ ئۇردى» دېيىلىدۇ، بۇ ھۆكۈمدار نەۋبەت ئۇردى، مەھەللىخانە چالدى دېگەنلىكتۇر» دەپ كۆرسەتكەنىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، يۇقىرىدا بىز ئوتاغ مۇناسىۋىتى بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتكەن قەدىمكى بىر تۆتلۈكتە يېزىلغان «تۇغۇم تىگسۇ ئۇرۇلدى» دېگەن مىسرانىمۇ مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «ئۇرۇش ئالامەتلىرى تىكىلىپ، دۇمباقلار (ئەت ـ تۇبۇل) ئۇرۇلدى» دەپ ئىزاھات بەرگەنىدى. ئۇنىڭ بۇ ئىزاھاتىدا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان جەھەتلەر- دىن بىرى «تۇغ» سۆزىنىڭ ئېكىكى مەنىسىنى ئوخشاشلا ئىپادە قىلىدىغان شەكىلدە ئىشلىتىلگەنلىكىدۇر. يەنى تۇغ،

(393) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2553 ـ بېيىت.

(394) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2557 ـ بېيىت.

ھەم تىكىلگەن، ھەم ئۇرۇلغان مەنىدە كەلگەنلىكىدۇر؛ يەنە بىرى، شۇ «تۇغ» سۆزىنىڭ ئەرەبچە مەنىسىنىڭ (ئالامەتۇل ـ ھەرب ۋەت ـ تۇبۇل) شەكىلدە بېرىلىشىدۇر. خۇلاسە قىلىپ ئېيتساق، بۇ مىسرادا ئۇرۇن ئالغان «تۇغ» سۆزىنىڭ ئىزاھاتنىمۇ ئۇنىڭ ھەر ئىككى مەنىدە (سانجاق ۋە نەۋبەت) ئىشلىتىلگەنلىكىنىڭ بىر بەلگىسىدۇر.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «بۇلۇت كۆكرەدى ئۇردى نەۋبەت تۇغى، ياشىن ياشنادى تارتتى خاقان تۇغى.» (كۆك گۈلدۈرلىدى، نۆۋبەت دۇمبىقىنى ئۇردى، چالدى خاقان دۇمبىقىنى، چاقماق چاقتى ۋە خاقانىڭ تۇغىنى تارتتى) (395) دېگەن بىر بېيىت ئارقىلىق ئىسپاتلاپ، تۇغنىڭ ھەم سانجاق، ھەم نەۋبەت مەنىسىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسەتمەكتە. يەقەت بۇ بېيىتنىڭ بىرىنچى مىسرا سىدا يېزىلغىنىدەك، ئىسلام مەدەنىيىتى دائىرىسى ئىچىگە كىرگەن قاراخانىيلار «ئوردا» ۋە «قارشى» سۆزلىرى بىلەن بىر خىل مەنىدىكى «سارای» سۆزىنى پارالليل ھالدا قانداق ئىشلەتكەن بولسا، شۇنىڭغا ئوخشاشلا، تۈركچە تۇغقا پارالليل قىلىپ شۇ مەنىدىكى «نەۋبەت» سۆزىنىمۇ ئىشلىتىشكە باشلىغان.

مەلۇم بولۇشچە، تۈركىي خەلقلەردە تۇغ ۋە دۇمباقنىڭ ئۇستەقەللىك (ئەركىنلىك) سىمۋولى بولۇپ قوللىنىلغانلىقى خېلى بۇرۇنقى تارىخقا تاقىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن شۇنداق چۈشىنىشكە بولىدۇكى: باھائىددىن ئۆگەلمۇ خېلى بۇرۇن كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، بەرىپ ـ بەرىپ بۇ ئىككى ئۇنسۇر قاراخانىيلار زامانىسىغا كەلگەندە بىرلا «تۇغ» سۆزى بىلەن ئىپادە قىلىنى-

(395) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 86 ـ بېيىت.

دىغان بولغان (396). ئەمما ئۇلار ھاكىمىيەت سىمۋولى قىلىپ دۇمباقنى «كۆۋرۈگ» ئىسمى بىلەن داۋاملاشتۇرغانلىقى ھەم مەلۇم. ئەمەلىيەتتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ۋەزىرلىك ئالامەتلىرى ئارىسىدا كۆۋرۈگكىمۇ ئورۇن بېرىش بىلەن بۇ جەھەتنى ئېنىق كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى(397). كۆۋرۈگنىڭ «كۆبرۈگە» ئىملاسى بىلەن ۋە ھاكىمىيەت سىمۋولى سۈپىتىدە كۆك تۈركلەردىمۇ قوللىنىلغانىدى(398). دېمەك، قاراخانىيلار بۇ جەھەتتىمۇ تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي ئەنئەنىلىرىنى داۋام قىلدۇرغانىدى.

تون (خىلئەت) قاراخانىيلاردا ئۈستىگە ھۆكۈمدارنىڭ ئىسمى ۋە لەقىبى ئىشلەنگەن كىيىملەر «تېراز» دەپ ئاتىلاتتى ۋە ئومۇمەن بۇ كىيىملەر ھۆكۈمدارنىڭ سىمۋولى قىلىنغان رەڭلەردە تىكىلەتتى. «تېراز» ھۆكۈمدار تەرىپىدىن دۆلەت ئادەملىرىگە بېرىلگەن چاغدا «خىلئەت» دەپ ئاتىلاتتى(399). قەدىمكى زاماندا غەزنەۋىيلەر ۋە سەلچۇقىيلاردىن بىرى مۇسۇلمان ـ تۈركىي خەلقلەر دۆلەتلىرىدىمۇ ھاكىمىيەت سىمۋوللىرى ئىچىدە ئورۇن ئالغان(400). «تېراز» ۋە «خىلئەت» سۆزى ئەسلىدە قاراخانىيلار ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنلا قوللىنىلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، گەردىزى بۇغراخان

(396) مەيلى بۇ جەھەت، مەيلى قەدىمكى تۈركىي خەلقلەردە توغ ۋە دۇمباق ھەققىدە مەلۇمات ئۈچۈن، ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى»، II، 145 - بەت.

(397) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2553 - بېيىت.

(398) كافەس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 229 - بەت، 208 بىگە قارالسۇن.

(399) كۆيمەن: «سارايى تەشكىلاتى»، 20 - بەتكە قارالسۇن.

(400) ھەسەن ئەنۋەرى: «ئىستىلاھاتى دىۋانى»، «دەردەۋرەئى غەزنەۋىي ۋە سەلچۇقىي»، تېھران، 2535 (شاھىنشاھى)، 35 - بەت.

ھارۇننىڭ مىلادى 922 - يىلى، ئاغرىپ قىلىپ ماۋرا ئۇننەھردىن ئايرىلىدىغان چاغدا بۇخارا ۋىلايىتىنى ئابدۇلئەزىز بىن ناسرغا تاشلاپ كەتكەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭغا ئالاھىدە چىرايلىق خىلئەت كىيگۈزگەنلىكىنى يازىدۇ(401). يەنە بىر تەرەپتىن خەلىپىلەرنىڭمۇ، رەسمىي ئېتىراپ قىلغان ئىسلام ھۆكۈمدارلىرىغا «خىلئەت» بەرگەنلىكى مەلۇم. 1061 - يىلى غەربىي قاراخانىيلاردىن تامغاچ بۇغراخان ئىبراھىمغا(402) ۋە 1103 - يىلى شەرقىي قاراخانىيلاردىن ئەھمەدخانغا خەلىپىلەر تەرىپىدىن خىلئەت بېرىلگەنىدى. قاراخانىيلارنىڭ «خىلئەت» سۆزىنى بىر ئاتالغۇ ئورنىدا ئىشلەتكەنلىكلىرىگە دائىر مەلۇماتىمىز يوق. لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ مەنىدە بەزى تۈركچە سۆزلەرنى قوللانغانلىقلىرى ھەققىدە مەلۇماتىمىز يار. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئۆگدۈلمۈشكە ھۆكۈمدار تەرىپىدىن ۋەزىرلىك مەنسىپى بېرىلگەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ شۇنداق دەيدۇ: «ئاياغ بىردى تامغا ئات ئۈستەم كەدۈت، ئاغىرلادى ئاشرۇ تۈكەل بولدى قۇت» (ئۇنۋان، تامغا، ئات، ئېگەر ـ جابدۇق ۋە تون بەردى؛ كۆپ ئېتىبار بەردى، ئۇ، تولۇق بەختكە ئېرىشتى)(403). بۇ بېيىتتىكى «كەدۈت» سۆزىنى ر. رپ ئارات «خىلئەت» دەپ تەرجىمە قىلغان. پىكرىمىزچە بۇ توغرا قىلىنغان تەرجىمىدۇر. يەنە «قۇتادغۇ بىلىگ»دە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھۆكۈمدارغا خىزمەتكارلاردىن بەزىلىرىنىڭ ئۇنۋان، تون ۋە ئابروي ئۈچۈن ئاۋارە بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ ئۆتىدۇ(404). بۇ يەردىمۇ

(401) «زەينۇلئەخبار»، بارتولد: «تۈركىستان» I، 12 - بەت.

(402) «ئەلكامىل» IX توم، 300 -، 307 - بەت.

(403) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1766 - بېيىتكە قارالسۇن.

(404) «قۇتادغۇ بىلىگ» 5517 - بېيىت.

ر. ر. ئارا تىنىك تەرجىمىسىدە كۆرسىتىلگىنىدەك «تون» سۆزىنىڭ «خىلىئەت» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەنلىكى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ «خىلىئەت» سۆزىنىڭ ئورنىغا، ئومۇمەن چاپان، كېيىم مەنىسىدىكى «كەدۋت» ياكى «تون» سۆزلىرىنى ئىشلەتكەن دېيىلەيمىز، ئۇندىن باشقا «خىلىئەت» سۆزىنىڭ يالغۇز كېيىمنىلا ئەمەس، كەمەر، قىلىچ ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئۇستاش بىلەن-ئات، ئېگەر، چېدىر كەبى نەرسىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە(405)، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقىرىدىكى بېيىتىدە كەدۋتتىن باشقا ئات ۋە ئات جابدۇقلىرى سۆزلىرىنىڭ ھەم «خىلىئەت» مەنىسىگە كىرىدىغانلىقىنى ئېيتالايمىز. لېكىن ھازىرچە بۇ تېمىدا بۇنىڭدىن كۆپرەك بىر نەرسە دېيىشكە ئاجىزلىق قىلىمىز.

2. ھۆكۈمدارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى

بىزدە قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ كۈندىلىك ھاياتى ھەققىدە مەلۇمات كۆپ ئەمەس. پەقەت بۇ دەۋرنىڭ ئىككى مەشھۇر يازغۇچىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە مەھمۇد قەشقەرى ئومۇمەن قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ رەسمىي ۋە خۇسۇسىي ھاياتى ھەققىدە ئاز بولسىمۇ بەزى مەلۇماتلارنى بەرگەنىدى. نىزامىي ئاروزىمۇ بۇ خۇسۇستا بەزى ئېھمىيەتلىك مەلۇماتلارنى بەرگەنىدى. بۇ مەلۇماتلارنى بىر يەرگە توپلاش، ھەر ھالدا قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ كۈندىلىك ھاياتى ھەققىدە بىر پىكىرگە كېلىشىمىز ئۈچۈن پايدىلىق بولار. شۇڭا، بىز قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ كۈندىلىك ھاياتى ھەققىدە

(405) كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى»، 23 - بەت؛ ھەسەن ئەۋەرى، «ئىستىلاھاتى دىۋانى»، 35 - بەت.

مەلۇمات بېرىشكە تىرىشقىنىمىزدا تۆمىنى: (1) ھۆكۈمدارنىڭ ھۆكۈمەت تۈرمۇشى؛ (2) ھۆكۈمدارنىڭ خۇسۇسىي تۇرمۇشى؛ (3) ھۆكۈمدارنىڭ شەخسىي ئىشلىرىنى قىلىدىغان خىزمەتچىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى دېگەن مادداغا بۆلۈپ سۆزلەيمىز. يەنە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن، قاراخانىيلار سارىيىدا ۋە ئومۇمەن دۆلەت باشقۇرۇشتا، ھۆكۈمدار باشلىق پۈتۈن دۆلەت باشلىقلىرىغا خىتاب قىلغان چاغدا ئىشلىتىلگەن ئاتالغۇلارنىمۇ تەكىتلەشنى لايىق تاپتۇق(406). چۈنكى بىر خىل «ساراي تىلى» دېيىشكە بولىدىغان بۇنداق خىتابلار شۇ دەۋرنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇش جەريانىدىكى ۋە باشقۇرغۇچى بولغان ھۆكۈمدارلارغا بولغان ھۆرمەت ئىپادىلەش جەھەتتە سەل قارىغىلى بولمايدىغان بىر تەرەپتۇر.

مەھەممەت ئالتاي كۆيمەن كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدەك، بىر دۆلەت خادىمى بولغان ھۆكۈمدارنىڭمۇ ھۆكۈمەت تۈرمۇشى ۋە خۇسۇسىي تۈرمۇشى بولۇشى چوقۇم. ئۇنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان بۇ ئىككى خىل تۈرمۇشنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق بەلگىلەش مۇمكىن ئەمەس(407). بىراق، ھەر خىل (قوپال) سىزىقلار بىلەن بولسىمۇ، ھۆكۈمدارنىڭ ھۆكۈمەت تۈرمۇشى ۋە

(406) — قاراخانىيلارنىڭ «ساراي تىلى» دەپ ئاتالغان بۇ ئاتالغۇلار ئۇستىدە ئۆز ۋاقتىدا ج. بروككېلمان بىر تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، (Hofsprache in AlttürKestan, Donum Natalicium Shrijmen, Nijmen - utrecht 222-1929 — 227 بەت). ئۇنىڭ بۇ خۇسۇستا بەرگەن مەلۇماتلىرى، قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ساراي تىلىنىڭ ھەممىنى ئىپادىلەشتىن ئۇزاقتۇر. چۈنكى، ئۇ يۇ ماقالىدە تېخىمۇ كۆپرەك دەۋرنىڭ بەزى ئۇنۋانلىرى ئۇستىدە توختالغان بولۇپ، ساراي تىلى ئاتالغۇلىرىغا ئاز ئورۇن بەرگەنىدى.

(407) كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى»، 41 - بەت.

خۇسۇسىي تۈرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ مۇھاكىمە قىلىش ھەر ھالدا توغرا بولسا كېرەك.

ھۆكۈمدارنىڭ ھۆكۈمەت تۈرمۇشى

بىر ھۆكۈمدارنىڭ ھۆكۈمەت تۈرمۇشى شۇبھىسىزكى، ئۇنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردىكى خىزمەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىزمەتلەرنىڭ ئاساسلىقلىرىنى، ھۆكۈمدارنىڭ ۋەزىر باشلىق يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار، مۆتىۋەرلەر، ئۇندىن باشقا چەت ئەللەردىن كەلگەن ئەلچىلەر بىلەن بولغان ئۇچرىشىشلار تەشكىل قىلاتتى. بۇ ئۇچرىشىشلار، ھۆكۈمدارنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئادەملەرنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ياكى كوللېكتىپ ھالىتىدە قوبۇل قىلىپ كۆرۈشۈش يولى بىلەن بولاتتى. XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار تارىخى ھەققىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇلاردىن ئايرىم كۆرۈشۈش ئۇسۇلىنىڭ ئومۇمىي يۈزلۈك يۈرگۈزۈلگەنلىكى، پەقەت بەزىدە كوللېكتىپ ھالدا قوبۇل قىلىش ۋە كۆرۈشۈشلەرنىڭمۇ بولغانلىقى مەلۇم.

ھۆكۈمدارلار بۇنداق ئۇچرىشىشلارنى نورمال ھالدا ئۇرۇددا ياكى ئوردا سىرتىدا بولغان كۈنلەردە ئوتاقلاردا ئۆتكۈزەتتى. بۇنداق كۆرۈشۈشلەر ھۆكۈمدار ھۆكۈمدارلىق كىيىمىنى ياكى خەلىپىنىڭ خىلئىتى (تونى) نى، تاجنى كىيگەن ھالدا، كۈنلۈك، تەخت ۋە بايراقلا ئوخشاش ھاكىمىيەت سىمۋوللىرى بىلەن بېزەلگەن سارايدا بولاتتى، دىپلوماتىك قائىدىلەرنىڭ زۆرۈرىيىتى بىلەن سارايدا ۋە ھۆكۈمەت تەشكىلاتىغا مەنسۇپ خادىملارمۇ بۇنداق قوبۇل قىلىشلاردا ھازىر بولاتتى.

قاراخانىيلارنىڭ ئوردىلىرىدا ھۆكۈمدارنىڭ ھۆكۈمەت تۈرمۇشىنى ئۆتكۈزىدىغان بىرەر بۆلۈمى ۋە ياكى بىرەر ئىدارىسى

بارمىدى؟ باشقىچە ئېيتساق، ھۆكۈمدارنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلىدىغان بىر ئىشخانىسى بارمىدى؟ بۇ مەسىلىدە بىز ئوچۇق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. پەقەت يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يازغانلىرىدا مۇنداق بىر ئورۇنىنىڭ، بىر ئىدارىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىدىغان مەلۇماتلار بار. مەسىلەن، ئۇنىڭ «ئادالەت تىلەپ مەندىن ئىشىكىمگە كەلسە»(408) ۋە «نىزام بىلەن دەرگاھ ئىش تۈزگۈچى»(409) دېگەن مىسرالىرى بىلەن بولۇپمۇ «ساراي ئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش ھەققىدە ئېيتقانلىرى(410)» دا تىلغا ئالغان «قاپۇ» سۆزىنى ئوسمانلىيلارردا بولغىنىدەك، ھۆكۈمدارنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلىدىغان ئورۇن يەنىمۇ دىۋان مەنسىدە قوللانغانىدى(411). يەنە بىر تەرەپتىن، يۇقىرىدا ھۆكۈمدارلىق ئالامەتلىرى ئىچىدىكى ساراي ھەققىدە سۆزلىگەندە «قۇتادغۇ بىلىگ» دە سارايىنى «بەگلەر ئۆيى» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «ئىلىگ بىر كۈن ئولدۇرۇپ ئۆزى يالغۇزۇن، ئەۋىن قىلدى خالى ئىرىكتى ئۆزۈن» ۋە «ئوقۇدى كۆز ئاي تولدىغا قىلدى پول، بۇ ئايتولدى كىردى قاۋۇشتۇردى قول»(412) دەپ يازغانىدى. بۇنىڭ مەنىسى: «ھۆكۈمدار بىر كۈنى يالغۇز ئولتۇرۇپ زېرىكىدۇ ۋە خالى بولۇش ئەمرىنى بېرىپ(413)، ئۆينى بوشاتقۇزۇپ يالغۇز قالىدۇ؛ ئايتولدىنى ھۇزۇرىغا چاقىرتىدۇ، ئايتولدى كىرىپ ۋە قوللىرىنى قوۋۇشتۇرۇپ تۇرىدۇ» بولىدۇ. بۇ يەردە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ئۆينى

(408) (409) (410) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 812 - بېيىت، 4170 - بېيىت. XIVIII باب ماۋزۇسى.

(411)، (412) 465 - 766 - بېيىتلەرگە قارالسۇن.

(413) ر.ز. ئارات، «ئەۋىن قىلدى خالى» ئىپادىسىنى، «خىلۋەت ئەمرى بەردى» دەپ تەرجىمە قىلغان. بۇ ئەركىن تەرجىمە بولغاچقا - توغرا دەپسىز.

قىلدى. خالى» سۆزى ئارقىلىق چوقۇم «ئىشلەۋاتقان ئۆيۈمنى، بۆلۈمنى بوشاتقانلىقى» نى كۆزدە تۇتقانلىقى ئېيتىق. ئۇنداق بولمىغاندا، ھۆكۈمدارنىڭ ۋەزىر بىلەن كۆرۈشۈش ئۇچۇن پۈتۈن سارايىنى بوشاتقانلىقى ئەقىلگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. ئۇنداق بولسا شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى، دۆلەت ئىشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى ۋە كۆرۈشۈشلەرنى «قووۇق» تا «بەگ ئەۋى» دەپ ئاتالغان ئايرىم بىر ئۆيدە ئېلىپ بېرىشاتتى. بۇ يەردە ھۆكۈمدارنىڭ كۈندىلىك ھۆكۈمەت تۈرمۇشىغا ئائىت پائالىيەت ئورنى ھەققىدىكى قاراشلارنىمىزنى ئۇتتۇرىغا قويىدۇق، ئەمدى ئۇنىڭ مۇتەۋەرلەر بىلەن بولغان ئايرىم ئۇچرىشىشلىرىغا كەلسەك، قاراخان ھۆزۈرىدا بولىدىغان كولـلېكتىپ كۆرۈشۈشلەردە مەجلىسكە قاتناشقۇچىلارمۇ دىپلوماتىك قائىدىلەر بويىچە ئۇنىڭ ئالدىدا ھازىر بولاتتى. ئەگەر ھەر قانداق بىرى ھۆكۈمدارنىڭ ھۆزۈرىغا كىرىشنى تەلەپ قىلسا، بۇ تىلىكنى ھاجىپقا ئېيتاتتى. ھاجىپ مۇناسىپ بىر ۋاقىتتا ئەھۋالنى ھۆكۈمدارغا يەتكۈزەتتى. كىم ئىكەنلىكىنى ۋە تەلەپىنى ئېيتىپ ھۆكۈمدارنىڭ رايىغا قارىۋاپ، ئەگەر تەلەپچى ھۆزۈرىغا قوبۇل قىلىنىدىغان بولسا، قوبۇل ۋاقتىنى تەلەپچىغا ئۇقتۇراتتى(414). بۇنىڭ بىلەن مەيلى ھەرقانداق بىر تەلەپچى قىلغۇچىنىڭ ھاجىپقا ۋە دۆلەتنىڭ باشقا تارماق بولغان تەلەپلىرى بولسۇن، مەيلى ھاجىپ ۋە دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ ھۆكۈمدارغا ئېيتماقچى بولغان ھەرقانداق بىر مەسىلىسى بولسۇن ھەممىسىدە قاراخانىيلارنىڭ ئادىتىدە مۇددىئا «ئۆتۈنمەك» سۆزى بىلەن ئىپادىلىنەتتى (415). يەنە مۇشۇ سۆز

(414) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 506 — 510، 539 —، 541 —، 568 - بېيىتلەر.

(415) يۇسۇپ خاس ھاجىپ، «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا «ئۆتۈنمەك» سۆزىنى «ئەرز ئەتمەك (بىلدۈرمەك)» مەنىسىدە قوللانغىنىدەك (مەسىلەن: 529 —، 578 —، 2951 —، 4103 - بېيىتلەرگە قارالسۇن)، مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تورکىي تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆزنى ئەينى مەنىدە قوللانغان (كېلىنى I، 173 - بەت؛ ئاتالاي I، 199 - بەت).

بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا خاقانغا ھەرقانداق بىر تىلەكنى بولغۇچى «ئۆتۈگلۈگ كىشى»(416) دېيىلەتتى. بۇ ئۆتۈنۈشنى ئۆزى ئورۇندىيالمىغانلار ياكى جازاغا تارتىلىدىغانلار، باشقا بىرىنى خاقان يېنىدا ئارىچى ۋە شاپائەتچى قىلاتتىكى، بۇ شاپائەتچىنى «ئۆتۈگچى»(417) دەپ ئاتىشاتتى.

خاقان ھۆزۈرىغا قوبۇل قىلىنىدىغان ۋاقىت يېتىپ كەلگەندە يەنىلا ئالدى بىلەن ھاجىپ تەلەپ قىلغۇچىنىڭ كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلاتتى. مەلۇم بولۇشچە، بۇ ئۆتۈنۈش ئۇمۇمەن ئۆرە، قول قوشتۇرۇپ تۇرغان ھالەتتە بەجا كەلتۈرۈلەتتى(418). ئاخىرى ھۆكۈمدار ئۇنىڭ ھۆزۈرىغا كەلتۈرۈلۈشىنى بۇيرۇيتتى. ھاجىپ تەلەپ قىلغۇچىنى «تاپۇغقا كۆرۈنىدۇرۇڭ»(419)، يەنى ھۆزۈرىغا كىرگۈزەتتى. ھۆزۈرىغا كىرىش — «تاپۇغقا كۆرۈنمەك» دېيىلەتتى(420). شۇ سەۋەبتىن يەنە خاقانىنىڭ ھۆزۈرىغا كىرىش ئۇچۇن ھەرقانداق بىرىنىڭ رۇخسەت سورىشىنى «يول قولماق» (421)، ھۆكۈمدارنىڭ رۇخسەت بېرىشىنى «يول قىلماق»(422)، كۆرۈشۈش ۋاقتىنى «يول ئۆدى»(423)، كۆرۈ-

(416) — كېلىنى I، 134؛ ئاتالاي I، 152.

(417) — «قۇتادغۇ بىلىگ»، 3767 - بېيىت. يەنە كېلىنى II، 114 - بەت؛ ئاتالاي II، 144. «ئول مەنى ئۆتۈگچى تۇتۇندى».

(418) «ھاجىپ كىردى ئىلىگ تاپا يوز ئۇرۇپ — ئىلىگكە ئۆتۈندى ئاداقى تۇرۇپ».

(419)، (420)، (421)، (422) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 573 —، 3841 —، 766 —، 3768 —، 4896 - بېيىتلەر. ئارات، 3768 - بېيىتتىكى «قاپۇغچى تەدۇماز يا يول قىلغۇچى» مىراسىنى، «قوزۇقچى ياكى يول كۆرسەتكۈچى ماڭا توسقۇن بولالماس» دەپ خاتا تەرجىمە قىلغان. بۇ يەردە يول قىلغۇچى بىۋاستە ھۆكۈمدار يەنى ھۆزۈرىغا كىرىشكە «يول بەرگەن» (رۇخسەت قىلغان) بىرى مەنىسىدىدۇر.

(423) — «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2537 - بېيىت.

شۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇشنى «يول كەسمەك»(424) دەيتتى.

ئەگەر ھۆكۈمدارنىڭ ئۆزى ھەرقانداق بىرى بىلەن كۆرۈشۈش ئارزۇسىدا بولسا، ئۇ چاغدا يا ئۇنى دەۋەت قىلىشنى ھاجىپقا بۇيرۇيتتى(425)، ھاجىپ بولسا ئادەملىرىدىن بىرىنى (ئوغلان) ئەۋەتىپ شۇ ئادەمنى چاقىرتاتتى(426) ياكى ئۆزى خەۋەر بېرەتتى. بۇنداق ئىشنى دەۋەت قىلىش مەنسەدە «ئوقماق»(427)، ئەۋەتىلگۈچىنى «ئوقتچى»(428) دەپ ئاتايتى، شۇنداقلا ھۆكۈمدارنىڭ ۋەزىر، ھاجىپ ۋە باشقا مۇتەۋەررەلەرنى ھۇزۇرىغا چاقىرىشنى «ئۇندەمەك» دەيدىغانلىقى مەلۇم(429). ئۇنداقتا باشقا قاراخانىيلارنىڭ بولۇپمۇ بۇ دۆلەتنىڭ تايانغان مۇھىم ئەزالىرىدىن بولغان چىگىللەرنىڭ ھەرقانداق بىرىنىڭ بۇيرۇق بىلەن ھۆكۈمدار ھۇزۇرىغا چاقىرىلىشىنى «ئول تەگىنىدى» دەيدىغانلىقى مەلۇم. بۇ «خاقانىنىڭ (ياكى بەگنىڭ) ھۇ-

424 «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2540 - بېيىت: «يول كەسلە=قوبۇل ۋاقتى توگسە».

(425) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 573 - بېيىت: «يورى بار ئوقغىل ئانى سەن ماڭا».

(426) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 574 - 575 - بېيىت: «بىر ئوغلان يوگۈرتتى تىلىن سۆز ئىدىپ».

427 «قۇتادغۇ بىلىگ»، 573 - 766 - 1580 - بېيىتلەر: «كىشى ئىدتى تەركىن كۆر ئۆگدۈلمىشىگ ئوقدى ئۆزۈگە بەكتتى ئىشىگ».

428 «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5022 - بېيىتتىكى «كىشى بارگا مىندىن ئوقتچى ساڭا»، تەكلىپ قىلماق مەنسىدىكى: «ئوقۇماق» سۆزى بوگۈنكى تۈركچىدە مۇراسىملارغا چاقىرىش مەنسىدە ھىلمۇ قوللىنىلماقتا.

(429) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 955 - بېيىت: «ئىلىك بىر كۈن ئايە تولدىنى ئۇندەدى». 1588 - بېيىت: «بۇ كۈن ئەدلەپ ئىلىك مىنى ئۇندەدى».

زۇرىغا چىقىش ئۈچۈن ئۇ ھازىر بولدى، كىلىش ئۈچۈن بۇيرۇق ئالدى» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى(430).

ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەن كىشى قول قوشتۇرۇپ ئۇرە تۇراتتى(431). ھۆكۈمدار بۇيرۇماستىن ھېچقانداق سۆز سۆزلەنمەس ئىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھۆكۈمدار بۇيرۇشىتىن بۇرۇن سۆز قاتۇچىلارنى «ھايۋان»، «تەلۈە» دېيىشلىرى، بۇ جەھەتتە قانچىلىك دىققەت قىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە بىرنى مەلۇم پىكىرگە ئىگە قىلىندۇ(432). خاقانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگەن ئادەم سۆزلەشكە بۇيرۇق بېرىلگەندىن كېيىن يا خاقانىنىڭ ھۇزۇرىدا ھۇرمەت بىلەن ئېگىلىپ (يۆكۈنۈپ)(433) ياكى قول لىرىنى ئىككى تەرەپكە ساڭگىلىتىپ تىز چۆكۈپ(434) ياكى يەرنى سۆيۈپ(435) سۆزلىمەكچى بولغانلىرىنى بىلدۈرەتتى. بەزىدە يەرنى سۆيۈپ ئورنىدىن تۇرغاندىن كېيىن سۆزنى باشلايتتى(436). مەيلى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ، مەيلى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئېنىق مەلۇماتلارنىڭ بولمىغانلىقىغا قارىماي، قوبۇل قىلىش جەريانىدا ھۆكۈمدارنىڭ تەخت ئۈستىدە ھۆكۈمدارلىق كىيىمى بىلەن، تاج كىيگەن ھالدا بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كۆرسەتكەن ھەققىدە سۆزلىگەن سۆزلىرىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق.

(430) كېلىلى II، 113؛ ئاتالاي II، 143.

(431) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 621 - 766 - 767 - 4896 - بېيىتلەر.

(432) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 959 - 962 - 963 - بېيىتلەر.

(433) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 582 - بېيىت.

(434) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 581 - بېيىت.

(435) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 598 - 1553 - 1601 - بېيىتلەر.

(436) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 939 - 942 - بېيىتلەر.

خاقانىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەنلەر، مەسىلەن: «قۇتادغۇ بىلىگ» تىكى ئايتولدى ياكى ئۆگدۈلەۋشتەك ۋەزىرلىك مەنسەپىگە چىققان ياكى باشقا بىر سەۋەب بىلەن مەرتىۋىسى ئۆسكەن ۋە ھۆكۈمدارغا يېقىن بولغان بىرى بولسا، ھۆكۈمدار ئۇلتۇرۇشنى ئىشارەت قىلاتتى (بۇ ئىشارەت پۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ ئەسىرىدە ئاساسەن كۆز ئىشارىتىدۇر، دېيىلگەن) ياكى ئۇلتۇرۇشقا بۇيرۇيتتى(437). ئۇلتۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنغۇچى ئاستا ۋە ئەدەب بىلەن ئولتۇراتتى. كۆزلىرىنى يەرگە تىكەتتى. ئوڭ - سولغا قارىماستىن سۆزىنى سۆزلەيتتى ياكى جىم تۇرۇپ ھۆكۈمدارنىڭ سۆزىنى كۈتەتتى (438).

پۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ ئەسىرىدە، ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا چىقىش بىلەن ھۇزۇردا قانداق ھەرىكەت قىلىشقا دائىر ناھايىتى كۆپ سۆزلەرنىڭ ئورۇن ئېلىشى، قاراخانىيلار دۆلىتىدە بۇ قائىدە - نىزام ئىشلىرىغا قانچىلىك دىققەت بىلەن رىئايە قىلىنىدىغانلىقىنىڭ بىر بەلگىسى بولۇشى مۇمكىن. شۇ جۈملەدىن، ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىدىن ئايرىلغان چاغدا قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى ئىپادە قىلىشتىن بۇرۇن، پۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىدىغان بىرىگە نىسبەتەن قىلغانلىقىنى «قۇتادغۇ بىلىگ» دىن نەقىل كەلتۈرەيلى: «بەگنىڭ ھۇزۇردا بولساڭ ئىنتايىن دىققەت قىلغىن، قاراشقا تېگىشلىك بولمىغان نەرسىلەرگە قارىما ۋە ئۇلارغا نەزەر سالما. بەگنىڭ ھۇزۇردا بولغان چىغىدا كۆزۈڭ يېرىدە، قۇلىقىڭ تۆردە بولسۇن (تۆر — ھۆكۈمدار ئولتۇرغان تەخت)، قوللىرىڭنى قوۋۇشتۇر. پۇتۇڭنى جۈپلەشتۇر. ئوڭ قولۇڭنى سول

(437) 768 - 955 - بېيىتلەر.
(438) 769 - 956 - بېيىتلەر.

قولۇڭنىڭ ئۈستىگە قوي، ئىشىكتىن كىرىشتە ئوڭ پۇتۇڭ بىلەن كىر، ئەمر قىلىنسا ئەقىل - پىكرىڭنى يىغىپ ئاڭلا. ئۆتۈنۈش قىلغاندا قوللىرىڭنى تۆۋەنگە تاشلا، يۆكۈن، ھۇزۇردىكى چاغدا ئوڭ ۋە سولغا قارىما. ھۈرمەت بىلەن تۇر، سۆزنى دىققەت قىلىپ ئاڭلا، سەندىن گەپ سورىسا، راست گەپ قىل، جاۋاب بەرسە ئەمرىنى ساداقەتلىك بىلەن ئورۇندا»(439).

مۇناسىۋەتلىك ئادەملەرنىڭ ھۆكۈمدارغا كۆرۈنۈشىنى قارا-خانىيلار «تابۇغقا كۆرۈنمەك» دېيىشتىن باشقا يەنە، «كۆرۈنمەك» دەيتتى(440). بىرىنىڭ ھۇزۇردا تۇرۇش ھالىتىنى «ئىلىگ ئۈتروتۇرماق»(441) ياكى ئاددىيلا «ئۈتروتۇرماق» (442) دەيتتى. ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىدىن ئايرىلىشقا كەلسەك، قوبۇل قىلىنغۇچى يەر سۆيگەندىن كېيىن ئاندىن ئورنىدىن تۇراتتى (443)، چىقىدىغان چاغدا ھۆكۈمدارىدىن ئالغان بۇيرۇقى ئۈچۈن «ئىلەل» (باش ئۈستىگە) دېيىشنى ئۇنتۇپ قالمايتتى(444). مەھمۇد قەشقەرى قاراخانىيلار خەلقى تەرىپىدىن «ئىلەل» سۆزىنىڭ يالغۇز بەگلەرگە، خاقانلارغا جاۋاب بەرگەندە ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ۋە ماقۇل (خوپ) مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەنىدى (445). پۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» تە ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىدىن ئايرىلىدىغان چاغدا جاۋابەن دېيىلىدىغان «يەر ئۆپمەك» ۋە «ئىلەل» دېگەن سۆزلەرگە ۋەزىر

(439) 4051 - 4060 - بېيىتلەر.
(440) 2519 - 2537 - بېيىتلەر.
(441) 767 - بېيىت.
(442) 1652 - بېيىت.
(443) 3050 - 3067 - 6420 - بېيىتلەر.
(444) 3281 - 3946 - 5027 - 5622 - بېيىتلەر.
(445) كېلىلى I، 74؛ ئاتالاي I، 78.

ئۆگدۈلمۈشنىڭمۇ ھۇزۇردىن ئايرىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئورۇن بەرگەنلىكىگە قارايدىغان بولساق، قانچىلىك مۇھىم ئورۇندا بولسا بولسۇن، بۇ ئۇسۇلنىڭ ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرغا كىرگەن ھەممە ئادەملەر ئۈچۈن ئورۇنداشقا تېگىشلىك بىر ئادەت ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ (446).

يەنە بىر تەرەپتىن، «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ھۆكۈمدار كۈن تۇغدىنىڭ، ئاددىي بىر زاھىد ئودغۇرمشىنى قارشي ئالغاندا ئورنىدىن تۇرغانلىقى، ئۇنىڭ بىلەن قول سىقىشقانلىقى ۋە ئۆزىگە يېقىن يەردىن ئورۇن بېرىپ، ئىلتىپات ۋە ھۈرمەت كۆرسەتكەنلىكىنى ئېلىپ ئېيتساق(447)، قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىنىڭمۇ ئالىملارغا قانچىلىك ئېتىبار بەرگەنلىكلىرىنى ۋە ئۇلارنى قارشى ئالغاندا دىپلوماتىك قائىدىلىرىنى بىر تەرەپكە قايرىپ قويغانلىقلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ھۆكۈمدارنىڭ مەيلى دۆلەت باشلىقلىري، مەيلى ھەر خىل ساراي خىزمەتچىلىرى بىلەن كوللېكتىپ كۆرۈشۈشلىرىگە كەلسەك، بۇلار ھەققىدە ئايرىم قوبۇل قىلىشلاردەك مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. بۇ خۇسۇستا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، خاقانىنىڭ ھۇزۇرىغا قوبۇل قىلىنىدىغان دۆلەت خادىملىرى ياكى يەرلىك ئەمەلدارلار «بىرۇق» (بۇيرۇق)(448)

(446) بۇيۇك سەلچۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقىدىمۇ بۇ ئۇسۇلنىڭ تەتبىق قىلىنىشىغا دائىر كۆيمەن، «ساراي تەشكىلاتى» 44 - بەتكە قارالسۇن.

(447) 5035 - 5039 - ئېيىتلەر.

(448) كېلىسلى I، 316؛ ئاتالاي I، 378. مەھمۇد قەشقەرى «بىرۇق» ھەققىدە «خاقانىنىڭ يېنىغا مەرتىۋىسىگە قاراپ، ئۇلۇغلارنىڭ ئالدىغا چىقىدىغان، ئورۇن كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئادەمنىڭ نامى» دېگەندىن كېيىن، بۇ سۆزنىڭ ئەسلىنىڭ بۇيرۇقتىن كەلگەنلىكىنى ۋە بۇيرۇقنىڭمۇ بەگ (ئەمىر) دېمەك بولغانلىقىنى، چۈنكى بۇ ئادەمنىڭ كەلگەنلەرگە شۇنداق ئەمىر بەرگەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى.

دەپ ئاتىلىدىغان تەشرىپاتچىلار (كۆزەتكۈچىلەر) تەرىپىدىن قوبۇل قىلىناتتى. بىرۇقلار كەلگۈچىلەرنى مەرتىۋىلىرىگە قاراپ نۆۋەت بىلەن ھۇزۇرغا چىقىراتتى ۋە كوللېكتىپ قوبۇل قىلىشلاردا يەنە مەرتىۋىلىرىگە قاراپ خاقانىنىڭ ھۇزۇرىدا ئورۇن بېرەتتى. قوبۇل قىلىنغانلارنىڭ دەرىجە - مەرتىۋىلىرىگە قاراپ رەتكە تىزىلىش «قۇرام» دەپ ئاتىشاتتى. (449) بۇ سۆزدىن پايدىلىنىپ، باشقىلار خاقان ئەتراپىدا بۇ شەكىلدە مەرتىۋىلىرىگە قاراپ ئورۇن ئېلىشلىرىنى ئىپادە قىلىش مەقسىتىدە «كىشىلەر قۇرام ئولتۇردىلار» دېگەنلىكى مەلۇم. شۇ سەۋەبدىن يۇقىرىدىمۇ دەپ ئۆتكىنىمىزدەك كوللېكتىپ قوبۇل قىلىش ۋاقتىدىمۇ ھۇزۇرغا كىرگۈچىلەرنىڭ يەككە (ئايرىم) قوبۇل قىلىشتىكى قائىدە - نىزاملارنى ئورۇنداشقا مەجبۇر ئىكەنلىكلىرىنى تەخمىن قىلىش خاتا بولمىسا كېرەك.

كوللېكتىپ قوبۇل قىلىشلارنىڭ قانداق مەقسەتتە ئېلىپ بېرىلغانلىقى ھەققىدە كۆپ مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ھۆكۈمدارنىڭ ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن تەرتىپلىگەن زىياپەتلىرى مۇناسىۋىتى بىلەن دۆلەت باشلىقلىرىنى قوبۇل قىلغانلىقى چوقۇم. بىز مەنبەلىرىمىزدىن ئالغان ئىمكانىيەتلىرىمىز دائىرىسىدە بۇ زىياپەتلەردىن ھۆكۈمدارنىڭ كۈندىلىك خۇسۇشىي ھاياتى ئۈستىدە توختالغاندا مەلۇمات بېرىشنى لايىق كۆردۇق. رەسمىي كوللېكتىپ قوبۇل قىلىشلار ھەر خىل تېمىلاردا مەسلىھەتلىشىش ۋە بەزى مۇھىم قارارلارنى چىقىرىش مەقسىتىدە بولاتتى. بۇ كوللېكتىپ قوبۇل قىلىش ۋە كۆرۈشۈشلەر سەۋەبى بىلەن لازىم تېپىلغاندا، ھۆكۈمدار ئادەملەرنى ئەۋەتىپ سىرتتىكى باشلىقلارنى

(449) كېلىسلى I، 346 - بەت؛ ئاتالاي I، 413 - بەت «قۇرام كىشىلەر» ۋە «كىشىلەر قۇرام ئولتۇردىلەر».

ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك خادىملارنى ئۆز ھۇزۇرىغا چاقىراتتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى يازغانلىرىغا قارىغاندا، قاراخانىيلاردا بىرەر ئىش چىقىپ قالسا خاقاننىڭ ئادەملىرىنى ئۆزىنىڭ قېشىغا چاقىرىشنى «تارتىغ» دەپ ئاتايتتى. «بەگدىن تارتىغچى كەلدى» دېگەنلىك ھۆكۈمداردىن «دەۋەتچى» كەلدى دېگەنلىك ئىدى (450). نىزامى ئارۇزى بۇغراخان ھارۇننىڭ سۇلتان مەھمۇدتىن كەلگەن بىر خەتكە جاۋاب بېرىش ئۈچۈن پۈتۈن ماۋرائۇننەھر ئۆلىمالىرىنى تۈپلاپ ئۇلار بىلەن مەسلىھەتلەشكەنلىكىنى تىلغا ئالغانىدى 451.

مەسلىھەت قىلىش مەسىلىسىگە سەلچۇقىيلار ۋەزىرى نىزامۇلمۇلككە ئوخشاش (452) ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ تېمىدا مۇھىم مەلۇماتلارنى بەرگەن بولسىمۇ، ئەپسۇسكى «كەنگەش» دەپ ئاتالغان مەسلىھەت يىغىنلىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمىگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، خۇدادىن ئادەملەرگە خەۋەر يەتكۈزگەن پەيغەمبەرمۇ «ھەممە ئىشقا مەسلىھەت بىلەن چارە تېپىلغانلىقىنى» ئېيتقاندىن كېيىن، ھۆكۈمدار ۋە دۆلەت ئادەملىرىنىڭ مەسلىھەتسىز ئىش قىلىشلىرى ئەسلا توغرا ئەمەس. شۇڭلاشقا، «بىر ئىش قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن كېڭەش قىلىش ۋە زىيانلىق نەرسىلەردىن ۋاز كېچىشى لازىم. ھەر قانداق ئىشنى بىلىپ قىلىش ۋە كېڭەش بىلەن قىلىش لازىم. كېڭەشمىگەن كىشى، ئۆز ئىشىدا زىيان تارتىدۇ ۋە ئاخىرى پۇشايمان قىلىپ زارلايدۇ. ئادەم ھەممە ئىشنى يېقىنلىرى بىلەن كېڭەش قىلىشى كېرەك. ھەر خىل ئىش كېڭەش بىلەن ھەل بولىدۇ.

(450) كېلىسلى I، 385 - بەت؛ ئاتالاي I، 462 - بەت.

(451) «چاھار ماقالە»، 41 - بەت.

(452) كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى» 49 - 51 - بەتلەر.

ئادەم ئۆزىنىڭ ئىشىنى ئۆزى ياخشى بىلەلمەيدۇ. ئۇنى باشقىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قىلىشنىڭ زور پايدىسى بار. مەسلىھەتلەشسە، ئادەمنىڭ بىلىمى كېڭىيىدۇ. ئەگەر بۇ كېڭەشكە بىلىممۇ قوشۇلىدىغان بولسا، ئۇ ئىش چوقۇم ئەھەلگە ئاشىدۇ» (453) دەيدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەتنى باشقۇرۇشقا ئائىت نەسىھەتلەرنى قىلغان چاغدا، ھۆكۈمدارنىڭ ئالىملار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە توختىلىپ شۇنداق دەيدۇ: «بۇلار (ئالىملار) ئادەمنى دۆلەتكە ۋە سائادەتكە ئېرىشتۈرىدۇ. ئۇلارغا ئىززەت ۋە ئىكرام قىل، نېمە دېسە شۇنى قىل، شەرىئەت يولىنى تۇت، ھۆكۈملىرىگە ئېتىراز بىلدۈرمە ۋە ئالدىدا ھۈرمەت بىلەن ئېگىل. ئەي دانا ھۆكۈمدار، ئۇلارنىڭ ھەققىنى ساقلا، يېمەك - ئىچمەكتىن تەمىنلە، ئۇلار موھتاجلىقتا قالمىسۇن. ئۇلار ئاسايىش ئىچىدە بىلىم ئۆگەتسۇن. بىلىمسىزلەر ئۇلاردىن بىلىم ئۆگەنسۇن» (454). يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ سۆزلىرى كېڭەشمە خۇسۇسىدا ھۆكۈمدارغا ياردەم قىلىدىغانلار ئىچىدە ئەھلى بىلىملەرنىڭ زىيالىيلارنىڭ مۇھىم ئورۇننى تۇتىدىغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈملىرىگە ماسلاشماق كېرەكلىكىنى كۆرسەتكىنىدە ئالىملارنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرىنىڭمۇ ھۆكۈمدار تەرىپىدىن تەمىنلىنىشى كېرەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ. شۇ دەۋردە سەلچۇقىيلار ۋەزىرى نىزامۇلمۇلكنىڭ بولۇپمۇ دىنىي ئالىملار بىلەن سۇلتاننىڭ كېڭەش قىلىشىنى ۋە ئۇلارغا دۆلەت خەزىنىسىدىن ئۆز مەئىشىتىنى تەمىنلىگەندەك ياردەم بېرىلىشىنى تەكلىپ قىلغىنىغا قارىغاندا (455)، بۇنىڭ تۈركىي خەلق دۆلەت

(453) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5649 - 5560 - بېيىتلار.

(454) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 5551 - 5554 - بېيىتلار.

(455) كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى»، 62 - بەت.

لىرىده ئورتاق مەسلە ئىكەنلىكى مەلۇم.

قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئالىملار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە دائىر مەلۇماتلار ئاساسەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دېگەنلىرىدىن ئېلىنغان. بۇ ھەقتە ئىبنۇل - ئەسىرمۇ بۇغراخان ھارۇن، ئىلىگ خان ناسىر ۋە يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ دىندار، ئادىل، ياخشىلىق قىلغۇچى (خەير سۆيەر)، ئالىملارنى، دىنىي زاتلارنى ياخشى كۆرىدىغان ۋە ئۇلارغا ھەر دائىم ئىكرام قىلىدىغان ئادەملەر ھېسابلىنىپ شۆھرەت قازانغانلىقلىرىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەنىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ ئوغلى ئارسلانخانمۇ ئالىملارنى ۋە دىنىي زاتلارنى بەكمۇ ھۆرمەتلەيدىكەن. ھەر تەرەپتىن ئالىملار ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلىشىپ ئىكرامليرىغا نائىل بولىدىكەن. تامغاچ بۇغراخان ئىبراھىم بولسا فەقىھلەر بىلەن كېڭەشمەي تۇرۇپ باج ئالمايدىغان دەرىجىدە ئادىل ئىدى(456). زەينۇسسالمەن لەقىبى بىلەن تونۇلغان ۋائىز ئەبۇ ئابدۇللاھ مۇھەممەد بىن ئابدۇللاھ بىن مۇھەممەد ئەش - شۇمانى ئەل - بەلخى شەمسۇلمۇلك ناسرىنىڭ مۇئەللىمى ۋە ئۇستازى ئىدى(457). شەمسۇلمۇلكنىڭ ئۆزى بولسا توشقان ۋە تونۇلغان ئىلىم ئىگىسى ئىدى. (458) ھەتتا تامغاچ بۇغراخان ئىبراھىم ئۆزى بەكمۇ ھۆرمەت قىلىدىغان ۋائىز ئەبۇ شۇجا ئەل - ئەلەۋىنىڭ «سەن ھۆكۈمدارلىقنى قىلالمىدىڭ» دەپ خىتاب قىلىشى بىلەن بەكمۇ تەسىرلىنىپ كېتىپ، ئىشىك - دەرۋازىلىرىنى ئەتكۈزۈپ ھۆكۈمدارلىقنى تاشلاشقا تەييارلانغاندا،

(456) «ئەلكامىل»، IX تۇم، 100 - 240 - 298 - 299 - 300 - بەتلەر.

(457) سەمئانى: «كىتابۇل ئەنساب»، بارتولد، «تۈركستان» I، 61 - بەت.

(458) «جەۋامى»، 85 - بەت.

پەيغەمبەر جامائەتىنىڭ «ئەبۇ شۇجانىڭ سۆزلىرى خاتا» دەپ يالۇرۇشلىرى ئارقىسىدا دەرۋازىلىرىنى قايتىدىن ئاچقانىكەن(459).

بىراق، ئالىملارغا شۇنچىلىك ئېتىبار بېرىدىغان قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىدىن بەزىلىرى مەلۇم چۈشەنمەسلىكلەر تۈپەيلىدىن ئالىملارنى ئۆلتۈرگەنىدى. مەسىلەن: تامغاچ ئىبراھىم خان ئىمام ئەبۇل قاسىم سەمەرقەنتنى ئۆلتۈرگەنىدى. ئەۋفىنىڭ قارىشىچە، ئۇنىڭ يالغۇز بىرلا خاتاسى مۇشۇ بولۇپ، ھەتتا شۇ سەۋەبتىن خەلقلەرگە دۈشمەن بولۇپ قالغانىدى(460). ئۇنىڭ ئوغلى شەمسۇلمۇلك ناسرىمۇ ھىجرىيە 461 - يىلى (مىلادى 1068/69) ئىمام ئەبۇ ئىبراھىم ئىسمايىل بىن ئەبى ناسىر ئەسسەففارىنى ئۆلتۈرگەنىدى(461).

ھۆكۈمدارنىڭ كوللېكتىپ قوبۇل قىلىشلىرى مۇناسىۋىتى بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتكەن بۇ تەپسىلاتلاردىن كېيىن يەنە، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك قەيتلىرىگە قايتىدىغان بولساق، ئۇنىڭ كۆز قارىشىچە، ھەر خىل تېمىلاردا مەسلىھەتچى بولۇپ ھۆكۈمدارغا يارەملەشكۈچى ئالىملاردىن باشقا يەنە «ئۆگە»، «بىلگە ئۆگە»، «كۆك ئايۇق» ۋە «ئەر ئۆگە» ئوخشاش دۆلەت كېڭەشچىلىرىمۇ بار ئىدى. بۇ ھەقتە تۆۋەندە يەنە ئايرىم توختىلىمىز. كوللېكتىپ قوبۇل قىلىشلارغا دائىر شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىمىزكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دېيىشىچە، ھۆكۈمدار يالغۇز دۆلەت باشلىقلىرى، مەسلىھەتچىلەر ۋە ئالىملار بىلەنلا ئەمەس، لازىم تېپىلغاندا ئۆزىنى قوغدىغۇچى قاپۇچىباشى (ئېشىكئاغىسى) ۋە ھەرەم خادىملىرى قاتارلىق ھەر خىل

(459) «ئەلكامىل» IX تۇم، 300 - بەت.

(460) «جەۋامى»، 85 - 86 - بەتلەر.

(461) سەمئانى: «كىتابۇل ئەنساب»، 62 - بەت؛ «رىسالەئى باھائىيە»، قەيسەرى رەشىد ئەففەندى كۈتۈپخانىسى. نومۇر 1110، 65 - بەت.

ساراي خىزمەتچىلىرى بىلەنمۇ كوللېكتىپ كۆرۈشەتتى: ئۇ قاپۇغچىباشىنىڭ ۋەزىپىلىرى ئۈستىدە توختالغاندا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «قوبۇل قىلىش ۋاقتىدا (يول ئۆدى بولسا)، ئۆز قىسمىنى يىغىپ، ھەممىنى ئۇ باشلاپ چىقىشى، ھۇزۇردا ئۇزۇن تۇرماسلىقى، كۆرۈنۈپلا چىقىپ كېتىشى، بۇ ئەسنادا ئىشىكتە ئورنىغا بىرىنى قويۇپ قويۇشى لازىم. ئەگەر خىزمەتچىلەر توپ - توپ (خىلچە) بولۇپ ھۇزۇرغا چىقىدىغان بولسا، ئۇ ياراملىق ۋە يارامسىزلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشى، قوبۇل قىلىش تاماملانغاندا (قالى يول كەسىلسە)، بىرىنىڭ سۆزى بولۇپ قالسا، قاپۇغچىباشى ئۇنىڭ بىلەن قايتا ئۆزى كىرىشى، ئۇلارنىڭ تەلەپلىرىنى يەتكۈزۈشى، ئىستەك - ئارزۇلىرىنى دەستەكلىشى ۋە ئۇلارغا ياردەم قىلىشى كېرەك(462). يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ساراي خىزمەتچىلىرىنى كوللېكتىپ ھۇزۇرغا ئېلىپ كىرمەك ئىشىكئاغىسىنىڭ ۋەزىپىسى ئىدى. ئۇندىن باشقا خىزمەتچىلىرىدىن ئىلتىماسى بارلار بولسا ئۇنىمۇ ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا چىقىراتتى(463). قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى ھەرقايسى دۆلەتلەردىن كەلگەن ئەلچىلەرنى ۋەزىر - ۋۇزرالار، ئەمر - ئۇمرالار قاتناشقان مۇراسىمدە قوبۇل قىلسىمۇ، ئەمما بۇ جەھەتتە بىزدە ئارتۇقچە مەلۇمات يوق.

(462) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2537 - 2541 - بېيىتلار. بۇيۇك سەلچۇقىيلار سارىيىدىمۇ مەيلى ھۆكۈمدارنىڭ مۇھاپىزىتىگە مەسئۇل قوماندانلارنىڭ، مەيلى باشقا دۆلەت ئۇلۇغلىرىنىڭ، ھۇزۇرغا چىقىپ بۇيرۇلغان خىزمەتلەرنى ئورۇنلىغاندىن كېيىن، ھۇزۇردا كۆپ تۇرماستىن ئادەملىرى بىلەن دەرھال چىقىپ كېتىشى لازىملىقىغا دائىر نىزامۇلمۇلكنىڭ قەيتى ئۈچۈن كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى»: 44 - بەتكە قارالسۇن.

(463) سەلچۇقىلاردا ھۆكۈمدارنىڭ ئىچكى ئىشى تۈپەيلىدىن دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن بولغان كوللېكتىپ كۆرۈشۈشى «بارى خاس» دەپ ئاتىلاتتى. ھەر خىل مۇراسىملاردىكى كۆرۈشۈشلەر بولسا، «بارى ئام» دېيىلەتتى. كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى» 46 - بەتكە قارالسۇن.

قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئوردىدا، توغرىسى «قاپۇ»دا ئۆتكۈزگەن كۈندىلىك ھۆكۈمەت تۇرمۇشى ھەققىدە يۇقىرىقىلارنى كۆرسەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئوردا سىرتىدىكى ھۆكۈمەت تۇرمۇشى ۋە بۇنىڭغا دائىر بەزى مۇراسىم ئۆرپ - ئادەتلىرىنىمۇ قەيت قىلىپ ئۆتۈشنى لازىم تاپىمىز. ھۆكۈمدار مەلۇم بىر سەۋەب بىلەن (سەپەر ياكى مەملىكەت ساياھىتى) ئوردىدىن ئايرىلسا، ئۇنىڭ ھۆكۈمەت تۇرمۇشى ئات ئۈستىدە ۋە قونالغۇ قىلىدىغان ئوتاغدا ئۆتەتتى. بىراق، ھۆكۈمدارنىڭ ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ كۆرۈشۈشكە تېگىشلىك بولغان بىرى بىلەن ئۇچرىشىشى ھەققىدە بولسۇن ۋە ياكى ئوتاغدىكى ۋاقتىدىكى قوبۇل قىلىش ئادەتلىرى ھەققىدە بولسۇن، بىزدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق. شۇڭا، ئوتاغدىكى چاغلاردا يۈرگۈزۈلگەن قائىدە - نىزاملارنىڭ ئوردىدىكىگە ئوخشاش بولىدىغانلىقىنى قىياس قىلىشقىلا بولىدۇ.

خاقانلارنىڭ ھۆكۈمەت تۇرمۇشىغا دائىر بەزى ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرىگە كەلسەك، ئۇلار ھەرقانداق بىر يەرگە بارغاندا يانلىرىدىكى ئادەملىرى بىلەن ساقچى - پاسىبانلىرىدىن تەركىب تاپقان كوللېكتىپ — «يورتۇغ» دەپ ئاتىلاتتى. مەھمۇد قەشقەرى ئۇنى «مەۋكىب» (توپ — كۆپچىلىك) مەنىسىدە دەپ ئىزاھلايدۇ(464). خاقانلارنىڭ مەيلى سەپەرگە چىققاندا، مەيلى باشقا سەۋەبلەر بىلەن تەرتىپلىگەن يىغىلىشلىرىغا (كۆرەكلىرىگە) قاتنىشىدىغان مەخسۇس ئەسكەرلىرى ئىچىدە ئاتلىقلاردىن باشقا، يەنە پىيادە غۇلاملارمۇ بولاتتى، مۇنداقلارغا خانلىق ئاتلار تارقىتىپ بېرىلەتتى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا دېيىلىشىچە، «تۇغراغ» نامى بېرىلگەن بۇ ئاتلار كۆرەك ياكى سەپەر تۈگـ

(464) — «يورتۇغ» ھەققىدە مۇشۇ كىتابنىڭ «ھەربىي تەشكىلات» بابىدا ئالاھىدە مەلۇمات بېرىلگەن.

گەندىن كېيىن قايتۇرۇۋېلىناتتى(465). نىزامى - ئارۇزى مۇنداق كوللېكتىپ سەپەرلەر ۋاقتىدا، غەربىي قاراخانىيلاردىن خىزىر-خاننىڭ ئېتىنىڭ ئالدىدا باشقا قوراللاردىن (ئېھتىمال تۇغ، بايراق ۋە باشقا ھاكىمىيەت ئالامەتلىرىدىن باشقا) يەنە 700 ئالتۇن ۋە كۈمۈش گۈرزە كۆتۈرگەن غۇلاملارنىڭ ماڭغانلىقىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدى466 . بۇنىڭدىن قاراخانىيلارنىڭ كوللېكتىپ يۈرۈشلەردە (كۆرەكلەردە) ھەشىمەت ۋە تەنتەنىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى خاقانلار سەپەرگە چىققاندا ئۇلارغا يېمەكلىك ۋە باشقا ھەدىيىلەر تەقدىم قىلىناتتى ۋە بۇ «تانغۇق» دەپ ئاتىلاتتى دېگەنىدى(467). بۇ سۆز، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدىمۇ بىر خىل ئىملا بىلەن ۋە ھۆكۈمدارغا سۇنۇلغان ھەدىيىلەر ئارىسىدا كۆرۈلمەكتە. شۇنداقلا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تانغۇقنى ئۇلۇغ بۇغراخاننىڭ (ئەبۇ ئەلى ھەسەن) تەختكە چىقىشىنى تەسۋىرلىگەن چاغدا تىلغا ئېلىشى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ھەتتا ئۇ، ئۆز ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىگ» نى ھۆكۈمدارغا تانغۇق (ھەدىيە) ئورنىدا سۇنغانلىقىنى، باشقىلار سۇنغان ھەدىيىلەرنىڭ ئۆتكۈنچى، ئۆز ھەدىيىسىنىڭ بولسا مەڭگۈلۈك ئىكەنلىكىنى دېگەنىدى(468). بۇ جەھەتتىن «تانغۇق» نىڭ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تەرىپلىگىنىدىن باشقا، يەنە تەختكە يېڭىدىن چىققان ھۆكۈمدارغا

(465) كېلىسلى II، 217؛ ئاتالاي II، 272، 3.

(466) «چاھار ماقالە»، 73 - بەت.

(467) كېلىسلى III، 270 - بەت، ئاتالاي III، 365 - بەت.

(468) 93 -، 99 -، 112 -، 113 - بېيىتلارغا قارالسۇن. بروكىلمان، Hofsprache in Altturkestan 226 - بەت.

سۇنۇلغان بىر خىل تەبرىكلەش ھەدىيىسى مەنىسىنىڭمۇ بار ئىكەنلىكىنى سېزىمىز.

ئۇنىڭدىن باشقا، قاراخانىيلار ھەر قانداق بىر ئىش يولىدا ئارتۇقچە ھېرىپ - چارچاش، جاپا چېكىش مەنىسىدىكى «ئەمگەنمەك» سۆزىدىن ئېلىنغان، ھۆكۈمدار ئۈچۈن «خان قارشىغا ئەمگەندى» دېگەن بىر سۆزنى قوللانغانىدى. ئەمەلىيەتتە، «خان سارايغا چۈشتى» دېگەن مەنىدىكى بۇ سۆزنىڭ ئەسلىدە «خان بۇ يولدا قاتتىق چارچىدى ۋە چۈشتى» دېگەن مەنىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا سۆزنى خانلارغا ۋە بەگلەرگە نىسبەتەن ئىنتايىن نازاكەت بىلەن قىلىنىدىغان خىتاب ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغانىدى(469). قاراخانىيلاردا ئۇرۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سەپەرلەر تۈپەيلىدىن ئادەمنى ھارغۇزىدىغان نۇرغۇن ئىشلاردىن كېيىن، خاقانلارنىڭ ھاردۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن سارايغا چۈشكۈن قىلىشلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن شۇنداق بىر خىتاب قىلىش شەكلى قوللىنىلغانىدى. قاراخانىيلار دۆلىتىدە بىز ساراي تىلى دەپ ھېسابلايدىغان، دۆلەت باشلىقلىرىغا خىتاب قىلغاندا قوللىنىلىدىغان سۆزلەر جۈملىسىدىن بۇ «ئەمگەنمەك» سۆزىنىڭ ئاناتولىغىچە كەلگەنلىكىنى تەخمىنلىيەلەيمىز. «دەستۈرنامەئى ئەنۋەرى» دىكى: «كەلدى پاشا ئەيلەنۈپ قەدەم، ئەمەنۈپ بىزىمچۈن قىلدى كەرەم» دېگەن مىسرالاردا قوللىنىلغان «ئەمەنۈپ» سۆزى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى «ئەمگەنمەك» سۆزى بىلەن ئاساسەن بىر مەنىدە قوللىنىلغان(470).

(469) كېلىسلى I، 215؛ ئاتالاي I، 215.

(470) Le Destan D'umur Pacha (Dusturname-i paris, Enveri)- Paris Iyene Melikoff — Sayar, 1954. 86 - بەت. شۇنىڭدەك مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئەمگەنمەك» سۆزىنى ئوغۇزلارنىڭ چۈشەنمەيدىغانلىقىنى قەيت قىلغىنىغا قارىغاندا، «ئەمەنمەك» سۆزى «زەخمەت چەكمەك» مەنىسىدە قوللىنىلغانلىقى مەلۇم.

بىز قاراخانىيلار هۆكۈمدارلىرىنىڭ ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدىكى هۆكۈمەت تۇرمۇشى هەققىدە بىرقەدەر تولۇق مەلۇمات بېرىشكە تىرىشقان بولساقمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ خۇسۇسىي تۇرمۇشى هەققىدە ئەپسلىي مەلۇماتلارغا ئىگە بولالمىدۇق. يۇسۇپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە كۆن تۇغدى ئىلىگىنىڭ زېرىكىكەن چاغدا ياكى هەرقانداق بىر يەكشەنبە ئۈستىدە سۆھبەتلىشىش لازىم تېپىلغان چاغدا، ئايتولدىنى، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ۋەزىرلىككە تەيىنلەنگەن ئوغلى ئۆگدۈلمىشنى هۇزۇرىغا چاقىرىپ ئۇلار بىلەن سۆھبەتلەشكەنلىكى هەققىدە توختالغانىدى. «قۇتادغۇ بىلىگ» دە هۆكۈمدار بىلەن ئۇنىڭ ۋەزىرلىرىنىڭ دىنىي ئالىملىرى شەكىلدە كەڭ ئورۇن ئىگىلىگەن بۇ سۆھبەتلەردە هۆكۈمدارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنىڭ ئاساسىي تەرىپى بولغان دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا ئائىت سۆھبەتلەر ئىگىز سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ جەهەتتىن قارىغاندا، هۆكۈمدارنىڭ كۈندىلىك خۇسۇسىي تۇرمۇشىنىڭمۇ ئونىڭ هۆكۈمەت تۇرمۇشىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ياكى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئونىڭ خۇسۇسىي تۇرمۇشى بىلەن هۆكۈمەت تۇرمۇشى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن پەرقلەرنىڭ يوقلۇقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

يەنە «قۇتادغۇ بىلىگ» دە كۆن تۇغدى ئىلىگىنىڭ زاهىد ئۇدغۇرمىش بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتى بولغانلىقى سەۋەبىدىن، ئۇنىڭ مۇنداق ئالىم ئادەمنى دۆلەت خىزمىتىگە قويۇش ئارزۇسى ياكى هېچ بولمىغاندا ئونىڭ پىكىرلىرىدىن پايدىلانماقچى بولغانلىقىنى، يۇقىرىدا سۆزلىگىنىمىزدەك، هۆكۈمدارنىڭ ئەهلى ئىلىملەر بىلەن سۆھبەتلىشىشكە ۋە ئۇلارنىڭ پىكىرلىرىدىن

پايدىلىنىشقا قانچىلىك ئەهمىيەت بەرگەنلىكلىرىنىڭ بىر ئىشارىتى بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا، هۆكۈمدارنىڭ هۆكۈمەت تۇرمۇشىدا، بولۇپمۇ كېچەش يىغىنلىرى مۇناسىۋىتى بىلەن ئالىملارنىي ئۆز هۇزۇرىغا چاقىرىپ، زىكرى - سۆھبەت قىلغانلىقىدىن ئالىملارنى قانچىلىك قەدىرلەيدىغانلىقىلىرىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. قاراخانىيلار هۆكۈمدارلىرى ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي سۆھبەتلىرىدىنمۇ ئەهلى ئىلىملەرگە (زىيالىيلارغا) بەك ئەهمىيەت بەرگەنلىكىدىن شۇبهىلىنىشكە بولمايدۇ. قاراخانىيلار هۆكۈمدارلىرىنىڭ خاس هاجىپلىقى مەنسىپىگە كۆتۈرۈلگەن يۇسۇپنىڭ مەشهۇر سىياسەتنامىسى «قۇتادغۇ بىلىگ» دە سەلجۇقىيلار ئوردىسىدىكىگە ئوخشاش «نەدىم» لەرگە ئورۇن بەرمىگەنلىكى شۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوردا ئەنئەنىسىدە تېخى «نەدىم» چۈشەنچىسىنىڭ يوقاۇقىنى كۆرسىتىدۇ. نىزامۇلمۇلكنىڭ ئابباسىيلار ئوردىسىدا بارىدەپ هېسابلانغان نەدىملەرنىڭ، غەزنەۋىيلەر ئوردىسىغا سامانىيلاردىن كەلگەنلىكىنى، شۇنىداق قىلىپ سەلجۇقىيلارغا بولسا غەزنەۋىيلەردىن كەلگەنلىكىنى تىلغا ئېلىشى(471)، سارايى نەدىملىرى ئەنئەنىسىنىڭ قەيەردىن كېلىپ چىققانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

قاراخانىيلاردا بولۇپمۇ غەربىي قاراخانىيلاردا هۆكۈمدارلارنىڭ خۇسۇسىي سۆھبەتلىرىدە شائىرلار چوڭ رول ئوينايتتى. نىزامى ئەرۇزى، لۇئلۇئى، كىلابى، نەجمى، فەرغانى، ئەمىئەقى بۇخارى، رەشىدى سەمەرقەندى، نەججارى ساغىرجى، ئەلى باغدادى(؟)، پۇسەرى دۇرغۇش، ئەلى سىپەرى، جەۋهەرى، سۇغدى، پۇسەرى تىشە(؟) ۋە ئەلى شەترەنجى...لەرنىڭ سارايى شائىرلىرىدىن ئىكەنلىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ شائىرلار بولۇپمۇ خىزىرخان زامانىسىدا خېلى ئېتىبارغا

(471) كۆيمەن: «سارايى تەشكىلاتى» 53 - 57 - بەتلەرگە قارالسۇن.

بارغا ئىگە بولغانىدى. ئەمدىقى بۇخارى ئۆز زامانىدا «ئەمرۇ-شىششۇئەرا» (شائىرلار باشلىقى) بولۇپ ھۆكۈمدارنىڭ مەجلىسلىرىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانىدى، ئۇ ھەتتا بايلىققا پىتىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ قوللىرى، چۆرە - كېنىزەكلىرى، يورغا ئاتلىرى، ئالتۇن ئىگەر جابدۇقلىرى ۋە كىمخاب تون - لىباسلىرى بار ئىدى. نىزامى ئەرۇزى ماۋرائۇننەھر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ سۆھبەت يىغىنلىرىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى ھەققىدە بىرنەچچە مەلۇماتلارنى بېرىدۇ. ئۇنىڭ دېيىشىچە، ھۆكۈمدار يىغىن لىرىدا ۋە باشقا مەجلىسلەردە ئالتۇن - كۈمۈش تاۋاقلاردا كەلتۈرۈلەتتى، بۇ تاۋاقلار «تاق ياكى جۈپ» دېيىلەتتى. خىزمەتخانىنىڭ مەجلىسىدە ھەر دائىم تۆت تاۋاق ئالتۇن كەلتۈرۈلەتتى. ھەر تاۋاقتا 250 دىنار بولاتتى. بىر قېتىملىق سۆھبەت ۋاقتىدا رەشىدى سەمەرقەندىنىڭ يازغان بىر شېئىرى خانغا بەكمۇ ياراپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭغا تۆت تاۋاق ئالتۇن (مىڭ دىنار) بىراقلا مۇكاپات بېرىلگەن(472). بۇنىڭدىن بىز مۇنداق يىغىن ۋە زىياپەتلەردە ھۆكۈمدارلارنىڭ ھەشەمەت ۋە دەبدەبىلىرىنىڭ تولۇق بولۇشى ئۈچۈن قىلىنغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. يەنە بىر تەرەپتىن، نىزامى ئەرۇزىنىڭ «ماۋرائۇننەھردە ئادەت ئىدى» دېگەنلىكىگە، سۆھبەت مەجلىسلىرىدە تاۋاقلاپ ئالتۇنلارنى كەلتۈرۈش ئىشىغا، بۇلارغا «جۈپ ياكى تاق» قا ئوخشاش تۈركچە ئىسىم بېرىلىشىگە قارىغاندا، بۇنىڭ پۈتۈنلەي تۈركىي خەلقلەر خاقانلىرىغا خاس بىر خىل ئادەت ئىكەنلىكىمۇ مەلۇم بولماقتا.

ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردىكى ئىداره قىلىش چۈشەنچىسىنگە قارىغاندا، خەلقنى تويغۇزۇشنى ئەڭ مۇھىم ۋەزىپە دەپ

(472) «چاھار ماقالە»، 73 - 75 - بەتلەر.

ھېسابلايدىغان قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا بۇنداق سۆھبەت يىغىنلىرىدىن باشقا يەنە مەيلى دۆلەت باشلىقلىرىغا ئۆتكۈزۈلىدىغان زىياپەتلەر بولسۇن، مەيلى ھەر دائىم خەلققە ئاشكارا ھالدا ئۆتكۈزىدىغان زىياپەتلەر بولسۇن، خېلى مۇھىم بىر ئورۇننى ئىگىلەيتتى. قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ داستىخىنى ھەققىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىگۈدەك مەلۇماتلارنى بەرگەن مەھمۇد قەشقەرى، سارايدا خانلار ئۈچۈن ھازىرلانغان بىر خىل پۈتسىز شىره ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ بۇنىڭ «ئىشكۈم» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى(473). يەنە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا «تامغالىق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل يېمەك ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى(474)، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تاماق يېيىش ئادەتلىرى جەھەتتە بىزنىڭ دىققىتىمىزنى تېخىمۇ قوزغايدۇ. ئۇ، بۇ سۆز ھەققىدە «بىر كىشىلىك يېمەك، ئەسلى تامغىلىق بولۇپ، تامغا ئورۇلغان دېگەنلىك بولىدۇ. خاقانلار ئىشلىتىدىغان ۋە ئۆزلىرىگە مەخسۇس ھازىرلانغان يېمەكنى تامغىلىتاتتى. بۇلاردا بىر كىشىگە يەتكۈدەك يېمەك - ئىچمەك بولاتتى. خاقاندىن باشقا كىشى ئىشلەتمەيدۇ دەپ ئۇستىگە تامغا ئورۇلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن «تامغالىق» سۆزى ھەربىر كىچىك ئىشلىتىلىدىغان يېمەكنىڭ ئېتى بولۇپ قالغان» دەيدۇ. ئۇ يەنە «تامغالىق» نى «خاقاندىن باشقا ھېچكىمنىڭ ئۇستىدە تاماق يېمەسلىكى ئۈچۈن تامغىلانغان شىره» دەپ ئىزاھلىغانىدى(475). ئۇنىڭ بۇ ئاخىرقى جۈ-

(473) كېھسلى I، 78 - بەت؛ ئاتالاي I، 107 - بەت.

(474) كېلسلى I، 433 - بەت؛ ئاتالاي I، 527 - بەت.

(475) كېلسلى I، 433 - بەت، 4 - بەت؛ ئاتالاي I، 527 - بەت.

لىلىرىدىن بىز، خاقانلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس داستىخانلىرى بار ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلىۋالالايمىز. قاراخانىيلار مۇشۇنداق قىلىش بىلەن خاقانلارنىڭ زەھەرلىنىپ قېلىشىغا ۋە باشقا ئىشلارغا قارشى تەدبىر قوللانغانىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ ھۆكۈمدارلارنىڭ يېمەك - ئىچمەكتىن زەھەرلىنىپ قېلىشىقا ئوخشاش بەزى خەتەرلىك ئەھۋاللارغا ئۇچراپ قېلىشى مۇمكىنلىكىنى مۇنۇ سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىگەنىدى: «بەگ ئۇچۇن ھەر خىل خەتەرلىك بوغۇزدىن كېلىدۇ، بوغۇزنىڭ تەمى ئاشپەز ۋە ئىدىشچىنىڭ قولىدا بولىدۇ. ئاشپەز بىلەن ئىدىشچى ئىشەنچلىك بولمسا، بەگنىڭ خاتىرجەم يەپ - ئىچىشى قېيىن بولىدۇ»(476). ئۇندىن باشقا ئۇ ئىدىشچىباشنىڭ ۋەزىپىلىرى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ ئىدىشچىباشى: «ئىچىملىكنى ئۆز قولى بىلەن ئارىلاشتۇرۇشى، ئۆزى تامغىلاپ ساقلىشى لازىم» (477) دېيىشىمۇ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تامغالىق» ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىنىڭ توغرىلىقىنى بىلدۈرمەكتە.

شۇنداق قىلىپ «تامغالىق» نىڭ يالغۇز كىشىلىك بىر يېمەك ئىكەنلىكى مەلۇم بولغاندىن كېيىن، خاقان ئۇچۇن ھازىرلانغانلىقى قەيت قىلىنغان ۋە چوڭ بىر زىياپەت ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن «ئىشكۈم» نى قانداق چۈشەندۈرۈش كېرەك؟ بۇ يەردىكى چوڭ زىياپەتنىڭ ھۆكۈمدار تەرەپتىن بېرىلىدىغان زىياپەتلەر بولۇشى مۇمكىنلىكىنى قىياس قىلالايمىز. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ بەگلەرنىڭ شۆھرىتىنى ئاشۇرىدىغان ئىككى نەرسىنىڭ

(476) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2890 - 2891- بېيىتلار. قاراخانىيلاردا ئاشپەزباشى ۋە ئىچكىچىباشى بىلەن ۋەزىپىلىرى ھەققىدە كىتابىمىزنىڭ «سارايى تەشكىلاتى» بۆلۈمىدە كەڭ مەلۇمات بېرىلگەن.

(477) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2902 - بېيىت؛ «ئۆزى ئەلگى بىلە قاتما ئىچگۈ كۆرۈپ - ئۆزى بەكلەسە قودسا تامغا ئۇرۇپ».

بىرىنىڭ ئىشىكىدىكى تۇغى، يەنە بىرىنىڭ ئۆردىدىكى داستىخىنى ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ(478)، زىياپەت مەنتىسىدە «لۇ» سۆزىنى قوللانغان. لېكىن بۇ سۆزنىڭ ئۇيغۇرچىدا «قۇرۇ» بانلىق يېمەك(479)» مەنىسىدە كۆرسىتىلىشى، «لۇ» نىڭ كۆپ چىلىك بىلەن يېيىلگەن يېمەكنى يەنى كىچىك داستىخاندىن كۆرە زىياپەتنى ئىپادىلەيدىغان بىر سۆز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا. يەنە قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرده زىياپەت «تەرگى» (تىرقى)(480) دەپ ئاتىلاتتى. ھۆكۈمدار زىياپىتىنى كۆرسىتىدىغان «بەك تەرگىسى(481)» دېگەن سۆز دەل مۇشۇ سۆزدىن كېلىپ چىققانىدى. داستىخان راسلىماق يەنىلا شۇ سۆز بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا «تەرگى ئۇرماق» سۆزى بىلەن ئىپادىلىنەتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ئاش» ۋە «تىرقى» (تەرگى) سۆزلىرىنى بىر مىسرادا يانمۇيان قوللىنىشى بۇ ئۇچ سۆزنىڭ بىر خىل مەنىدە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان يەنە بىر مىسالدۇر(482).

«زىياپەت» سۆزى بۇلاردىن قايسىبىرى ئارقىلىق ئىپادە قىلىنسا قىلىنسۇن، ھۆكۈمدارلارنىڭ مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن زىياپەتلەر بەرگەنلىكى ئېنىق. لېكىن بۇ زىياپەتلەردىن باشلىقلار ۋە مۇتەۋەر زاتلارغا بېرىلگەنلىرى ھەققىدە قولىمىزدا مەلۇمات

(478) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2553 - بېيىت.

(479) ئا.جەئفەر ئوغلى، «قەدىمكى ئۇيغۇر تۇركچىسى سۆزلۈكى»، 126 - بەت.

(480) كېلىلى I، 169؛ ئاتالايI، 194.

(481) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2861 - بېيىت. ئاتالار «قۇتادغۇ بىلىگ» دە تىلغا ئېلىنغان بۇ سۆزنى «تىرقى» ئىملاسى بىلەن بەرگەن.

(482) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2549-، 2551 - بېيىت.

يوق. شۇنىڭدەكلا ھۆكۈمدارنىڭ بۇ خىل زىيانپەتلىرىگە كىملەرنىڭ چاقىرىلغانلىقى ھەققىدىمۇ بىر نەرسە دېگۈدەك ھالدا ئەمەسمىز. پەقەت ھۆكۈمدارلار بەرگەن زىيانپەتلەرگە خەلقلەردىن كىملەرنىڭ قاتناشقانلىقىغا دائىر مەنبەلىرىمىزدە بەزى مەلۇماتلار بار. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «ئەر ئاش ئاشادى» (ئادەم يېمەك يېيدى) دېگەن بىر جۈملە ھەققىدە «خاقانىيە دەۋرىدىكى تۈركىي خەلقلەر بۇنى خاقانلارنىڭ ۋە چوڭلارنىڭ يېمەكلىرىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن قوللىناتتى(483)» دېيىشى، خەلقلەردىن كىملەرنىڭ خاقانلارنىڭ ۋە بەگلەرنىڭ زىيانپەتلىرىدە يېمەك يېگەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە.

يەنە بىر تەرەپتىن، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى بايراملار ۋە خانىدان ئەزالىرىنىڭ تويلىرى مۇناسىۋىتى بىلەن يۇرتقا ئاشكارا داستىخان راسلايتتى ۋە زىيانپەتلەر بېرەتتى. بۇ ھەقتە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بىر قەيتكە قارىغاندا، خانلارنىڭ تويلىرىدا ۋە بايراملاردا ئوتتۇز ئارشىن ئېگىزلىكىدە ۋە ئۇنى بۇلاش مەقسىتىدە ھازىرلانغان بىر داستىخان قاراخانىيلاردا «كەنچ لىيۇ» دېيىلەتتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «ئوتتۇز ئارشىن ئېگىزلىكىدە» دېگەن قەيتىنى(484) ئىزاھلاش تەس بولسىمۇ، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بېرىلگەن زىيانپەتلەردە تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۇلاڭ توي ئەنئەنىسىنىڭ قاراخانىيلار سارىيىدىمۇ داۋاملاشقانلىقى ئوچۇق كۆرۈلمەكتە. نىزامۇلمۇلۇك بۇ ئەنئەنىنىڭ يەنە شۇ دەۋردە بۇيۇك سەلجۇقىيلار ئوردىسىدىمۇ داۋام قىلغانلىقىنى(485) قەيت قىلىپ ئۆتكەنىدى. شۇڭا، بۇ ئەنئەنە تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى بىرلىكىنىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

شۇنىسى مەلۇمكى، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى يۇرتقا زىيانپەت بېرىش ئۈچۈن ئۇلار دائىم دۆلەت ئىچىدە سەيلە - ساياھەت ئۇيۇشتۇرۇاتتى. ئۇلار بارغانلا يېرىدە زىيانپەتلەرنى بېرىپ خەلقنى تويغۇزاتتى. بۇ زىيانپەتلەر ھەققىدە سەلجۇقىيلار ۋەزىرى نىزامۇلمۇلكنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى خىزمەتچىلەرنىڭ يانلىرىدا ۋە ئاشخانىلاردا يېمەكلىكلەرنىڭ مول بولۇشىنى، پۇتۇنلەي دۆلەت قانۇنىغا ئائىت بىر ئىش دەپ ئېتىراپ قىلاتتى. بۇنىڭغا قارىغاندا، قاراخانىيلارنىڭ بۇ ئەنئەنىلىرىگە كۆنۈپ قالغان چېگىللەر ۋە ماۋرا ئۇننەھرلىكلەر سۇلتان مەلىكشاھتىن ئۆزلىرىگە زىيانپەت بېرىشنى كۈتكەن. لېكىن بۇ ئەمەلگە ئاشمىغاندىن كېيىن «بىز سۇلتانىمىزنىڭ كەلگەن كۈنىدىن تارتىپ، كەتكەن كۈنگىچە داستىخىنىدا بىر چىشلەممۇ نېنىنى يېمىدۇق» دەپ تەقەززاسىنى بىلدۈرگەنىدى. ئەمما بۇ ئەنئەنىنىڭ بۇيۇك سەلجۇقىيلاردا داۋاملاشقانلىقى مەلۇم. يەنە نىزامۇلمۇلكنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، تۇغرۇل بەگ «ياتقا مىنىپ سايا‌ھەتكە ۋە ئوۋغا چىققاندا» كېرەكلىك يېمەكلىكلەر تەييارلىناتتى ۋە قىردا داستىخان راسلىغاندا شۇنچىلىك مول يېمەكلىكلەر ئالدىدا پۇتۇن چوڭلار ۋە ئەمىرلەر ھەيران قالاتتى(486).

قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ بەرگەن زىيانپەتلىرىنىڭ بەزىلىرىدە ھەر ھالدا زىيانپەتكە قاتناشقۇچىلارنىڭ سانى ئالا

483 كېلىسلى I، 181 - بەت، III، 191 - بەت؛ ئاتالاي I، 210 - بەت، III، 253 - بەت.

(484) — كېلىسلى III، 323؛ ئاتالاي III، 438، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەيتىدىكى «كەنچ لىيۇ» تەركىبىدىكى «لىيۇ» بىلەن «قوتادغۇ بىلىگ» دە ئۇچرايدىغان زىيانپەت مەنسىدىكى «لۇ» ئارىسىدىكى تاۋۇش ۋە ھەنە ئوخشاشلىقىغا قارىغاندا بۇ ئىككى سۆزنى بىر يىلتىزدىن دېمەكچى بولىمىز.

(485) بۇ ھەقتە كۆيمەن: «سارای تەشكىلاتى» 59 - بەتكە قارالسۇن.

(486) ھۇسنالجىق، A.g.m، 270 - بەتكە قارالسۇن.

ىدىن بەلگىلىنەتتى ۋە شۇنىڭغا قاراپ يېمەكلىكلەرنىڭ كەلتۈ-
رۈلۈشىگە دىققەت قىلىناتتى. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ
«قۇتادغۇ بىلىگ» دە ساراي خىزمەتچىلىرىنىڭ ئەمىرى ھېسابـ
لىنىدىغان قوۋۇق باشىنىڭ (ئىشىكئاغىسى) ۋەزىپىلىرىنى سۆز-
لەپ كېلىپ «سارايدىن تاماق ئېشىپ چىققاندا، بۇلارنى پەتـ
نۇسلارغا تىزىپ بەگنىڭ شەنىگە مۇناسىپ ھالدا ئۆلەشتۈرۈپ
بېرىشى لازىم. ئىچكىرى ۋە تاشقىرىدىكىلەرنىڭ بىرىنىمۇ قالـ
دۇرماسلىق ئۈچۈن قانچە قاپ يېمەك تارقىتىش كېرەكلىكىنى
مۆلچەرلەش لازىم(487)» دېگەنىدى. ساراي ئىشىكئاغىسىنىڭ
قانچە قاپ يېمەك تارقىتىش كېرەكلىكىنى بىلىش ئۈچۈن چو-
قۇم تەكلىپ قىلىنغۇچىلارنىڭ سانىنى بىلىشى لازىم، ئەلۋەتتە.
خەلققە ئوچۇق بېرىلگەن زىياپەتلەردە، تاماققا قانچە كىشىنىڭ
كېلىدىغانلىقىنى ئالدىن بىلىش مۇمكىن بولمىغانلىقى ئۈچۈن،
بۇ يەردە ئېيتىلغان زىياپەت ھەر ھالدا دۆلەت مۆتىۋەرلىرى
ۋە سانى ئېنىق كىشىلەر ئۈچۈن ھازىرلانغان بىر زىياپەت بو-
لۇشى مۇمكىن. بۇيۇك سەلچۇقىيلاردىمۇ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلـ
دارلار ئۈچۈن ھازىرلانغان زىياپەتلەردە زىياپەتكە قاتناشقۇچىـ
لار سانىنىڭ ئالدىن ئېنىق بولۇشى(488) بۇ پىكرىمىزنى تەسـ
تىقلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن يۈسۈپ خاس ھا-
جىپنىڭ: «چوڭلار (ئۇلۇغلار) تائام يەپ بولۇپ
داستىخاندىن تۇرغاندىن كېيىن، كىچىكلەرگە يېمەك - ئىچمەك تارتىش
كېرەك؛ تاماق ھەممىگە تەلتۆكۈس يەتكۈزۈلۈشى، ھېچكىم چالا
قالماسلىقى كېرەك، ئۇلار ئاچ قالماسلىقى لازىم. ئۇلار سېنى

(487) 2551 - 2552 - بېيىتلار. بۇ ھەقتە، تۆۋەندە «ساراي
تەشكىلاتى» بەھىسىدە تېخىمۇ كەڭ مەلۇمات بېرىلىدۇ.

(488) كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى»، 59 - بەت.

سۆكۈپ قايتمىسۇن»(489) دېگىنىگە قارىغاندا، زىياپەتكە كەلگەن
دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ خىزمەتچىلىرى ۋە چاكارلارمۇ نەزەردە
تۇتۇلۇپ شۇلارغا قاراپ يېمەك ھازىرلىتىلغانلىقى ئېنىق.
«قۇتادغۇ بىلىگ» دە بېرىلگەن مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ
دەۋرنىڭ زىياپەتلىرىدە كۆپ خىل يېمەكلىكلەر، ھەر خىل
شارابلار ۋە باشقا ئىچىملىكلەر ئىچىدە(490): «فۇقا، مىزاب،
جۈلەڭبىن ۋە جۈلاب» دەپ ئاتىلىدىغان شەربەت ياكى مۇراببالار
بار ئىدى(491). ئۇندىن باشقا قۇۋۋەت مەجۈنى قاتارلىق
ھەزىم قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان بىرمۇنچە ئىچىملىكلەر يالغۇز
ھۆكۈمدار ۋە بەگلەرنىڭ داستىخىنىدىلا بولاتتى(492).
مەھمۇد قەشقەرى يېمەك ياكى باشقا بىر سەۋەب بىلەن
بەگنىڭ يېنىغا چاقىرىش ئىشىنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ «ئۇۋۇت»
دەيدىغانلىقىنى تىلغا ئالغانىدى (493). ئۆز ئەسىرىدە، زىياپەتكە
دەۋەت قىلىش ئۇسۇلى ھەققىدە مەخسۇس بىر بۆلۈمنى ئايرىغان(494).
يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ يەردە، مېھمانلارنىڭ خالاپ

(489) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 4658 - 4659 - بېيىتلار.

(490) XI ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرى ھەققىدە
مەھمەت ئالتاي كۆيمەن يازغان «ئالپ ئارسلان زامانى تۈركىي خەلقلەرنىڭ
ئوزۇقلىنىش سىستېمىسى» SAD، III، ئەنقەرە، 1971، 15 - 50 - بەتلەرگە
قارالسۇن؛ ر. گەنج: «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇئەللىپى مەھمۇد قەشـ
قەرىنىڭ قارىشىچە «XI ئەسىردىكى تۈركىي ئەللەرنىڭ سىياسىي، ئېتنىك،
ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ھالىتى» (تېخى بېسىلمىغان دوكتورلۇق ئىلمىي ما-
قالە، ئەنقەرە، 1974)، 195، 223 - بەتلەر. تۈركىي خەلقلەرنىڭ يېمەكلىرى
ۋە ئىچىملىكلىرى ھەققىدە تېخىمۇ كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن ئۆگەل، كىرىش،
III، 62، 325، 404 - بەتلەرگە قارالسۇن.

(491) «قۇتادغۇ بىلىگ» 2904 - 4656 - بېيىتلەر. ئارات جۈ-
لەڭبىننى گۈل بالى (گۈلقەند)، جۈلابنى گۈل شەربىتى دەپ ئىزاھلايدۇ.

(492) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2887 - بېيىت.

(493) كېلىسلى I، 51؛ ئاتالاي I، 51 - بەت.

(494) «قۇتادغۇ بىلىگ»، LXVI باب.

يېيىشلىرى ئۈچۈن، يېمەك ـ ئىچمەكلەرنىڭ پاكىز ۋە لەززەتلىك بولۇشى لازىملىقىغا ۋە يېمەك ۋاقتىدا ئىچىدىغان نەرسىلەرنىڭ چوقۇم كەم بولماسلىقىغا دىققەت قىلىشنى تەكتلەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، يېمەك يېيىلگەن يەردە ئىچىدىغان نەرسىمۇ بولۇشى شەرت، بۇ ئىككىسى (يېمەك ـ ئىچمەك) بىر ـ بىرىگە تەڭ بولۇشى كېرەك. يېمەكنىڭ يېنىدا ئىچىدىغان نەرسە بولمىسا، ئۇ يېمەك يېگۈچىلەرگە زەھەر بولىدۇ(495). يېمەك ۋاقتى تۈگىگەندىن كېيىن مېھماننىڭ ئالدىغا مېۋە، قۇرۇق يېمىش ۋە تاتلىقلار قويۇلۇشى كېرەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھۆكۈمدارنىڭ ۋە باشقا ئۇلۇغلارنىڭ زىياپىتىگە بارىدىغان ئادەملەر ئۈچۈن مۇنداق نەسىھەتلەرنى قىلىدۇ: «ئەگەر بەگلەر سېنى زىياپەتكە چاقىرسا، ئەدەب بىلەن تاماق يە، بۇنى ياخشى ئۆگەن. يېمەكنى بىسمىللا دەپ يېگىن ۋە ئوڭ قولۇڭ بىلەن ئال. باشقىلارنىڭ ئالدىدىكى تائامغا قول ئۇزارتما، ئۇ يەردە پىچاق ئىشلەتمە، سۆڭەك غاجىلىما، باشقىلارغا يېمەك ئۇزارتما ۋە ئۇيدىمە، ئاچچىقىدەك تاماق يېمە ۋە ئالدىراپ كەتمە، لېكىن ئاياللارغا ئوخشاش نازلىنىپ ـ تارتىنىپ ئولتۇرما»(596). ئۇ، باشقا بىر، بابدا يۇقىرىدا دېگەنلىرىگە قوشۇمچە قىلىپ، ئۆزىدىن چوڭلار تائامغا قول سۇنغاندىن كېيىنلا، قول ئۇزىتىش كېرەكلىكىنى ۋە ئادەتنىڭ شۇ ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ(597). ئۇ يېمەكنى ئۇششاق چاينىپ يېيىشنىڭ لازىملىقىنى، ئىسسىق تاماقنى ئاغزىدا پۈۋلىمەسلىك كېرەكلىكىنى ئېيتىدۇ(598). تائامنى ئاز ۋە ئەدەب بىلەن يېيىش، مەۋسۈمگە

(495) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 4646 ـ، 4653 ـ، 4654 ـ، 4655 ـ بېيىتلار.
(496) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 4128 ـ، 4132 ـ بېيىتلار.
(497) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 4596 ـ بېيىت.
(498) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 4601 ـ بېيىت.

ۋە ياشقا قاراپ يېمەك يېيىشمۇ ئۇنىڭ مۇھىم نەسىھەتلىرىدىن بىرىدۇر(499).

قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ كۈندىلىك شەخسىي ھاياتى بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ زىياپەتلىرى ھەققىدە بۇ جەھەتلەرنى سۆزلەپ گەپ ئېچىپ كېيىن يەنە شۇ دەۋرنىڭ زىياپەت بېرىش ۋە تەكلىپ قىلىش ئەنئەنىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىرنەچچە مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئەلۋەتتە پايدىلىق بولسا كېرەك. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا چوڭلارنىڭ زىياپەت ۋە تويلىرىغا بارغانلارغا ئۇ يەردە ھەدىيە سۈپىتىدە بېرىلگەن يېمەك رەختەت پارچىلىرىنىڭ «پىچىش»(500) دېيىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ بىر بېيىتىدە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ قارىشىنى تەكىتلەيدىغان مەلۇماتلارنى بەرگىنىدىن ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىدارە قىلىش چۈشەنچىسىنىڭ خەلقنى تويغۇزۇش جەھەتتىن خېلىلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلۋالالايمىز. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ بېيىتى مۇنداق يېڭىلىغان:

«پىچىش قىل كۆچۈڭ يەتسە پىچكىل ئاغىي،
ئۇ ساتىش تەرى(501) بىر كەسلىسۇ چوغىي»

(كۆچۈڭ يەتسە يىرتىش قىل، يىپەك زەختىلەر تارقاق، مۇمكىن

(499) «قۇتادغۇ بىلىگ» LXV باب.
(500) كېلىنى I، 306؛ ئاتالاي I، 366 ـ بەت.
(501) «تەرى» نىڭ ئىش ھەققى مەتتىدە قۇللىنىلغانلىقى ئۈچۈن «قۇتادغۇ بىلىگ»، 4462 ـ بېيىتىكە قارالسۇن؛ بۇندىن باشقا «تەرى» سۆزىنىڭ ھەرقانداق بىر ئىشتا ئىشلىتىلگەنلەرگە بېرىلگەن ئىش ھەققىنى ۋە بۇنىڭدىن ئېلىنىپ ئىشچىنىڭمۇ «تەرچى» دېيىلگەنلىكىگە دائىر. كېلىنى II، 148 ـ بەتكە قارالسۇن.

بولسا چىش كىراسىمۇ بەر، گەپ ـ سۆزلەر بىسىلسۇن(501)).

دېمەك، قاراخانىيلار جامائىتى ئىچىدە ھۆكۈمدار باشلىق باشقا مۇتەئەللەر ژىياپتىگە كەلگەنلەرگە يىپەك رەختتىن (ئېھتىمال بىر كىيىملىكتىن بولۇشى مۇمكىن) چوقۇم كىيىپ تارقاتقان ۋە بۇنى ئۇلار «پىچىش» (يىرتىش) دەپ ئاتىغان. زىياپەتكە چاقىرىلغانلارغا يېمەكتىن كېيىن «چىش كىراسى» نامى بىلەن مەلۇم مىقداردا ھەدىيە بېرىش قاراخانىيلاردا يەنە بىر تۈرلۈك ئەنئەنە ئىدى. بۇ ئەنئەنە ئوسمانلى دەرگاھلىرىدا كېيىنكى زامانلارغىچە داۋاملاشتۇرۇلۇپ كېلىنگەنىدى(503). شۇ سەۋەبدىن، ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەر ئىدارە قىلىش ئەنئەنىسىنىڭ ياخشى ئادەتلىرىدىن بىرى بولغان «چىش كىراسى» بېرىش قاراخانىيلاردىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان بىر ئەنئەنىدۇر. ئۇنىدىن باشقا «چىش كىراسى بەر، كەلگەنلەرنىڭ ئاغزى بېقىلسۇن» شەكلىدىكى ئىپادىدىن، بۇ ئەنئەنىلەر يىلتىزىنىڭ ئىنتايىن قەدىمكى زامانلارغا تاقىلىدىغانلىقىنى ۋە شۇ دەۋردە زىياپەتكە كەلگەنلەرنىڭ بۇنى تەمە قىلىپ كېلىدىغانلىقىمۇ مەلۇم بولۇپ، بۇنى ئالاھىدە سۆزلەشكە ئەرزىيدۇ. بۇ كۆرسىتىلگەنلەرگە قارىغاندا، بۇلاڭ تويىمۇ شۇ ئەنئەنىنىڭ باشقىچە بىر خىل كۆرۈنۈشىدۇر.

قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ كۈندىلىك خۇسۇسىي تۇرمۇشىدا ئورۇن ئالغان باشقا مەشغۇلاتلارغا كەلسەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ، ئىشىكئاغىسىنىڭ ۋەزىپىلىرى ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ: «ئەگەر بەگلەر سەپەرگە (سۇكە ـ چەكمە)، ئوۋغا

(502) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 4661 ـ بېيىت.

(503) م. ز. پاكالىن: «ئوسمانلى تارىخ ئاتالمىلىرى ۋە تېرمىنلىرى سۆزلۈكى»، 2 ـ باسمىسى. ئەنقەرە، 1971، I توم، 455 ـ بەت.

(قۇشقا)، چەۋگەنگە ياكى ئەلنى كېزىشكە چىققان ۋاقىتلىرىدا، بەگنى بەكمۇ دىققەت بىلەن كۆزىتىش كېرەك، (بەگنىڭ) بېشىغا بىھۇدە پالاكەتلەر كېلىشىنى توسۇش كېرەك. ئەگەر بەگلەرنىڭ بېشىغا بىرەر پالاكەت دۇچ كەلسە، بۇ ئۇۋدا، قۇش سېلىشتا ياكى سەپەر ئۈستىدە دۇچ كېلىدۇ»(504) دېگىنىگە قارىغاندا، ھۆكۈمدارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش، جەڭ قىلىش ۋە باشقا ئىشلاردىن ئاشقان ۋاقىتلىرىنى ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاش، قۇش ئوۋلاش، چەۋگەن ئوينىاش ۋە مەلىكەتنى كېزىش بىلەن ئۆتكۈزگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. بۇ مەقسەتتە ئۇلارنىڭ سارايلىرىدا «قۇشچى» (بۇركۈتچى)، «كىشچى» (قوندۇز، تېيىن ۋە باشقا جۈۋۈلۈق ھايۋانلارنى ئوۋلىغۇچىلار) ۋە «ئوقچىلار» بىلەن «يايچىلار» نىڭ بارلىقىمۇ مەلۇم بولماقتا(505). شۇنداق بولسىمۇ ئۇلارنىڭ ئوۋچىلىقىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى ھەققىدە مەلۇماتقا ئىگە بولۇش مۇمكىن بولمىدى. پەقەت مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «خان بۇ يەرنى قۇشلاقلادى» دەپ يازغانلىرىدىن بىز ھۆكۈمدارنىڭ مەلۇم يەرلەرنى ئۆزلىرى ئۈچۈن قۇش ئوۋلايدىغان جاي قىلىپ تاللىۋالىدىغانلىقىنى بىلىۋالالايمىز(506). شۇنىڭدەك يەنە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بەگنىڭ ئوۋغا چىقىشى(507)، ئوۋ(508) ۋە قۇش(509) ئوۋلىشى ھەققىدە يېزىشى، ئۇلارنىڭ شەخسىي ھاياتىدا ئوۋنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى ھەققىدە مەلۇم پىكىر ھاسىل

(504) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2581 ـ، 2583 ـ بېيىت.

(505) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2558 ـ بېيىت.

(506) كېلىلى I، 218 ـ بەت؛ ئاتالاي II، 273 ـ بەت.

(507) كېلىلى I، 76 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 81 ـ بەت.

(508) كېلىلى I، 241 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 287 ـ بەت.

(509) كېلىلى III، 221 ـ بەت؛ ئاتالاي III، 299 ـ بەت

قىلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ.

ھۆكۈمدارنىڭ كۈندىلىك ياشاش ئەھۋالى ھەققىدىكى تېمىنى تاماملاشتىن بۇرۇن، ئۇلارنىڭ دەپنە مۇراسىملىرى مۇناسىۋىتى بىلەن ئىجرا قىلىدىغان بىر ئادىتىنى بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز. قاراخانىيلاردا بىر ھۆكۈمدار ياكى بىرەر بەگ ئۆلۈپ قالسا، مازارلىرىغا يېپىش ئۈچۈن جىنازىسىغا يېپەك رەختلەر يېپىلاتتى. بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرى بۇ رەختلەرنىڭ ئۇ يەردە قانچە ۋاقىت يېپىقلىق تۇرىدىغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمىگەن بولسىمۇ، كېيىنرەك بۇ رەختلەرنى پارچىلاپ يوقسۇللارغا تارقىتىدىغانلىقى ھەققىدە سۆزلىگەنلىكى. بۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر مازارلارغا يېپىلغان بۇنداق يوپۇقلارنى «ئۇرتۇك(510)» ۋە «ئەشۇك(511)» دېگەن دەك ئىسىملار بىلەن ئاتىغانىدى. قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ماتەم تۇتىدىغانلىقى مەلۇم بولسىمۇ، بۇ ماتەملەرنىڭ شەكلى ھەققىدە بىرەر مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز(512). يەنە بىر تەرەپتىن سەلجۇقىيلار سۇلتانى مەلىكشاھنىڭ ئەسىرگە چۈشۈپ ھۇزۇرىغا كەلتۈرۈلگەن تاغىسى قاۋۇرد بەگكە خىتاب قىلىپ: «قېرىندىشىڭ (ئالىپ ئارسلان) ئۈچۈن (ھازا) تۇتمىدىڭ. قەبرىسى ئۈستىگە يېپىش ئۈچۈن بىر يوپۇقمۇ ئەۋەتمىدىڭ» دېگىنىگە قارىماي(513)، «ئەشۇك» ۋە «ئۇرتۇك» ئاتىلىشلىرىنىڭ سەلجۇقىيلاردىمۇ بار بىرخىل ئادەت ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، بۇمۇ ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردىكى مەدەنىيەت

(510) كېلىلى I، 95 - بەت؛ ئاتالاي I، 103 - بەت.
(511) كېلىلى I، 69 - بەت؛ ئاتالاي I، 72 - بەت.
(512) «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئايتولدىنىڭ ۋە ئۇدغۇرمىشنىڭ ئۆلۈمى مۇناسىۋىتى بىلەن ئېلىگىنىڭ ماتەم تۇتقانلىقىغا ئىشارەت قىلىنمىغانقا.
(513) كۆيمەن: «سارايى تەشكىلاتى»، 99 - بەت.

بىرلىكىنى ئىسپاتلايدىغان جەھەتلەردىن بىرىدۇر.

يەنە بىر تەرەپتىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، كۈن تۇغدى ئېلىگ ئايتولدى ئۈچۈن ماتەم تۇتقان(514) ۋە ئۇ يازغان ۋەسىيەتنامىنى ئوقۇغاندىن كېيىنمۇ يىغلىغان(515). ئوغلىمۇ ئايتولدى ئۈچۈن يوغ (نەزىر) بەرگەن ۋە كەمبەغەللەرگە يوغ (نەزىر) بەرگەن ۋە كەمبەغەللەرگە پۇل (كۈمۈش) بىلەن تاۋار - دۇردۇن تارقاتقانىدى(516). ئۇندىن باشقا ئۇگدۇلمىش قېرىندىشى ئۇدغۇرمىشنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاش بىلەن پەرياد چېكىپ (ھۆكۈرۈپ) يىغلىغان، تولغىنىپ بېئارام بولۇپ، كۆز ياشلىرىنى تۆككەن(517). ھۆكۈمدار بولسا ۋەزىرى ئايتولدى ئۈچۈن ماتەم تۇتقاندەك ماتەم تۇتماستىن، پەقەتلا ئۇگدۇلمىشكە تەزىيە بىلدۈرگەنىدى(518). بۇ جەھەتلەردە ئاز بولسىمۇ ھۆكۈمدارنىڭ، ئۆلۈملەرگە نىسبەتەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ھەققىدە بىزنى مەلۇم پىكىرگە ئىگە قىلماقتا.

2. ھۆكۈمدارنىڭ سارايى خىزمەتچىلىرى ۋە خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە خىزمەتچىلەرنىڭ بەگلەردىن كۈتىدىغان ھەققىنىڭ نىمىلەر ئىكەنلىكى مەسىلىسىگە مەخسۇس بىر بابنى ئايرىغان ۋە ھۆكۈمدارنىڭ ھەر خىل خىزمەت ئەربابلىرىغا نىسبەتەن تۇتقان يولى ۋە ھەرىكەتلىرى

(514) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1548 - بېيىت.
(515) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1562 - بېيىت.
(516) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1564 - بېيىت.
(517) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 6292 - بېيىت.
(518) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 6304 - بېيىت.

نىڭ قانداق بولۇش كېرەكلىكى ئۇستىدە ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا توختالغان. ئۇنىڭ بۇ يەردە ئوتتۇرىغا قويغان قاراشلىرى ھۆكۈمدارنىڭ خىزمەتچى قوللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە شۇبھىسىز شۇ دەۋرنىڭ كۆز قاراشلىرىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭلاشقا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ قاراشلىرىنىڭ نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ھەر ھالدا پايدىلىق بولار.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە قارىشىچە، بەگلەر خىزمەتچى قوللىرىغا ۋە ئۇزۇن يىل ئۆزىگە خىزمەت قىلغۇچىلارغا قانداق ئىلتىپاتتا بولۇشلىرى كېرەكلىكىنى بىلىشلىرى كېرەك. ئەگەر قوللار بەگنىڭ ئالدىدا خىزمەت بىلەن ئۇنىڭ ھەققىنى ئۆتىگەن بولسا، بەگمۇ قوللىرىنىڭ خىزمەتلىرىگە قاراپ ھەققىنى تولۇشى كېرەك. ئەسلىدە خىزمەتچى دۇنيا ئۇچۇن خىزمەت قىلىدۇ. ئەگەر دۇنيا تاپالمىسا، زۇلۇمغا ئۇچرىغان بولىدۇ(519). ئۇ سۆزلىرىنى شۇنداق داۋاملاشتۇرىدۇ: «بەگلەر زىممىسىدە خىزمەتچىنىڭ خىزمىتىنى باشلىماي تۇرۇپ ئالىدىغان نەرسىلىرى بار. ئەڭ ئاۋۋال يېمەك - ئىچمىگىنى بېرىشى، خىزمەت قىلدىغان لازىملىرىنى ئەۋزابلىرىنى ھازىرلاپ بېرىشى كېرەك. خىزمەت قىلىش — مۇشەققەتلىك ئىغىر بىتىر ئىشتۇر. بەگلەر بۇنى بىلسە، خىزمەتچى كۆپ غەيرەت قىلىدۇ. خىزمەت قىلغۇچى جېنىنى ۋە تېنىنى پىدا قىلىدۇ، قول بولغۇچى بەگنى رازى قىلىشنى خالايدۇ. ئۇلار ئىسسىق - سوغۇق، ئاچ - توق، ياياق ۋە يېلىك ھالدا قىلىچ ۋە ئوقنىڭ زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. ئەي ھۆكۈمدار بۇنى بىل، ئۇلار ھەر تەرەپكە باردۇ. شۇ يەرلەردە ئۇلار بەگلىرىنى راھەتكە يەتكۈزۈش ئۈچۇن مۇشەققەت چېكىدۇ. يەنە ئۇلار دۇشمەنگە قارشى ئالدىنقى

(519) 2952 - 2955 - بېيىتلار.

سەپتە قوراللىق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. بەگنىڭ ھايات تىلىقى ئۈچۈن ئۆزلىرىنى ئۆلۈمگە ئاتىدۇ(520).

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، «ھۆكۈمدارلار ئۈچۈن شۇنچىلىك مۇشەققەت تارتقان ۋە پىداكارلىق كۆرسەتكەن قوللارغا نىسبەتەن ھۆكۈمدارمۇ شەپقەت بىلەن مۇئامىلە قىلىشى ۋە ھەقلىرىنىمۇ تولۇشى كېرەك. چۈنكى ھۆكۈمدارلار ھاكىمىيەتلىرىنى، پەقەت خىزمەتچىلىرى ۋاستىسى بىلەن قولغا كەلتۈرىدۇ ۋە مەملىكەتلىرىنى ئۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن رەتكە سالىدۇ (تاپۇقچى بىلە بەگلەر ئەلگى ئۇزار، تاپۇقچى بىلە ئەركىلىگ ئىل كەند تۇزەر)».(521)

بەگلەر قوللىرىغا ئىنئام قىلسا ۋە ئۇلارنى تەقدىرلەپ، چىرايلىق سۆزلەر بىلەن كۆڭۈللىرىنى ئالسا، خىزمەتچىلەرمۇ ئۆزلىرىنى بەگلەر ئۈچۈن پىدا قىلىدۇ. بۇ جەھەتتىن خىزمەت قىلغانلارغا خىزمىتىگە قاراپ مول ئىنئام قىلىش، يېلىك بولسا كېيىندۇرۇش، ئاچ بولسا تويدۇرۇش لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمدارلار خەزىنىلىرىنى ئېچىپ، يايلىقلىرىنى تارقىتىپ ئادەملىرىنى خۇشال قىلىشى لازىم. مۇشۇنداق قىلغاندا، ئۇلار ھۆكۈمدارنىڭ ھەممە ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. ئۇلاردىن ئالتۇن - كۈمۈشنى ئايىماسلىق لازىم. ئەگەر بىر ھۆكۈمدار ھەر زامان دۇشمەنلىرىنى يەڭمەكچى بولسا، ئادەملىرىنى رازى قىلىشى، ئۇلارغا ئىھمىيەت بېرىپ، ماختاپ غەيرەتكە كەلتۈرۈشى لازىم(522). ئۇنداق باشقا دۇشمەنلىرى ئۇستىدىن ھەر دائىم غالىب كېلىشىنى تىلەيدىغان بىر ھۆكۈمدارنىڭ خىزمەتچىلىرى

(520) 2957 - 2962 - بېيىتلار.
(521) 2968 - بېيىت.
(522) 5479 - 5481 - بېيىتلار.

كۆپ بولۇشى لازىم. ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلانغان بۇ كۆپچىلىك خىزمەتچىلەرگە ھەر دائىم كۆپلەپ ئىنئاملار بېرىشى كېرەك، كەمبەغەللەرنى بېيىتىشى، ئاچلارنى تويدۇرۇشى كېرەك(523). شۇنداقلا قۇللارغا پايدىلىق بولۇش دەرىجىسىگە قاراپ ئۇلارغا ئىنئام قىلىشى، ئۇلارنى مال ـ دۇنيا بىلەن بېيىتىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئەمىلىنى ئۆستۈرۈشى لازىم...» (524)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قاراشچە: «ھۆكۈمدارغا خىزمەت قىلغۇچىلار ئىككى خىل بولىدۇ، ئەركىن ئادەملەر ۋە قۇللار (بوشلار ـــ قۇللار). قۇل خالىسۇن ـ خالىمسۇن خىزمەت قىلىدۇ، ئەگەر ئىش قىلمىسا قامچا يەيدۇ. ئەركىن (ھۆر) ئادەم بولسا ياخشىلىقنىڭ قۇلىدۇر. ئۇلار ئۆز ئارزۇلىرى بىلەن خىزمەتكە كىرىپ قۇل بولغانلىقلىرى ئۈچۈن، ھۆكۈمدارلار ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى ياخشى باھالىشى ۋە ئەمگىكىنىڭ بەدىلىنى تۆلىشى كېرەك. يەنە ھۆر ئادەمگە ھەر دائىم ياخشى مۇئامىلە قىلىش، ئۇلارنى قۇل ئورنىدا كۆرمەسلىكى كېرەك(525)»، «خىزمەتچىلەر قۇل ۋە ھۆر دەپ ئايرىلغاندىن باشقا يەنە تىلىش ئېتىبارى بىلەنمۇ بىر قانچە خىل بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر خىلى پەقەت شەرەپ (يۈز ـ ئابروي) ئۈچۈن ئىش قىلىدۇ، شۇڭا ئۇلارغا شەرەپ بېرىش يولى بىلەن ئارزۇسىنى قانداۇرۇش كېرەك؛ يەنە بىر خىلى مال ـ دۇنيا تەلەپ قىلىدۇ. ھۆكۈمدارغا جېنىنى پىدا قىلىشى ئۈچۈن ئۇنىڭغىمۇ مال ـ دۇنيا بېرىش لازىم. بەزىلىرى ھەم مال ـ دۇنيا ۋە ئابروي تەلەيدۇ ھەمدە ئۇنۋان، مەنسەپ ئارقىسىدىن قوغلىشىدۇ(526)».

(523) 5513 ـ بېيت.
(524) 5593 ـ بېيت.
(525) 2972 ـ 2991 ـ بېيتلار.
(526) 5515 ـ 5518 ـ بېيتلار.

خىزمەتچىلەرنى مۇشۇنداق گۇرۇپپىلارغا ئايرىغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ سۆزلىرىنى شۇنداق داۋاملاشتۇرىدۇ: «ئەگەر (خىزمەتچى) جەسۇر ۋە قەھرىمان بولسا ئۇنىڭغا كۈمۈش بەرە، قىلىچ ئوينىتىپ ساڭا شەھەر ۋە ئەللەرنى ئېلىپ بەرسۇن؛ بىلىملىك، ئەقىللىك، پاك يۈرەكلىك كىشى بولسا، ئۇنى ھۆرمەت قىل، ئېھسانلارنى بەر، ھىمايە قىل؛ يامان، زوراۋان بولسا ئۇنى زادىلا ئۆستۈرمە، مەملىكەتتە ھوقۇق (نوپۇز) بەرمە، ئۇ سېنى نادامەتتە قالدۇرىدۇ. كىملەر پايدىلىق، كىملەر پايدىسىز بۇلارنى تاللا. كىشى ياخشى كۆرىدىغان ۋە ياخشى كۆرمەيدىغانلارنى پەرقلەندۇر. ياخشى كۆرگەنلەرنى سۆي، ياخشى كۆرمىگەنلەرگە قارشى يالقۇنجىغان ئوتتەك بول. مەملىكەتنىڭ پايدىسىنى (كۆزلەپ) سەن ئۆز مۇددىئايىڭ بويىچە ئىشلىگىن، باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىنى ئويلاپ ئۇنىڭغا باغلىنىپ قالما. ساڭا كىم پايدىلىق بولسا سەنمۇ ئۇنىڭغا پايدىلىق بول. پايدىلىق ئادەملەرنى ھەر زامان قەدىرلە، مۇھىم ئىشلارنى ئۇنىڭغا تاپشۇر. مۇشۇنداق قىلساڭ يادلىنىسەن. خەلقىڭ بېيىيدۇ، مەملىكىتىڭ ۋە سەلتەنىتىڭ روناق تاپىدۇ. ئۇ چاغدا خالىغىنىڭچە خەزىنە توپلىيالايسەن».(527)

«ھۆكۈمدار، قانداق قۇل بولسا بولسۇن، ئالدى بىلەن خىزمەتكە سېلىپ كۆرۈشى، خىزمەتتە پىشۇرۇشى، ياخشى سىنىشى ۋە بايقىشى كېرەك. ئۇندىن كېيىن ئۇنى ئۆستۈرۈپ يولىدا غەمخورلۇق قىلىشى كېرەك».(528) «بۇنىڭ ئەكسىچە خىزمەتكار خاتالاشسا، ئۇنى چاقىرتىشى ۋە نېمە ئۈچۈن خاتالاشقانلىقىنى سورىشى كېرەك. ئەگەر خاتالىقى بولسا ئۇنى جازالاش لازىم،

(527) 5519 ـ 5542 ـ بېيتلار.
(528) 635 ـ 636 ـ بېيتلار.

يوق بولسا ياخشىلىق بىلەن كۆڭلىنى ئېلىش كېرەك».(529)

دېمەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇ يەرگە كەلگىچە، كۆرسىتىپ ئۆتكەنلىرىنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمدارنىڭ قۇللىرىغا نىسبەتەن قانداق قىلىش كېرەكلىكىگە مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئۇ يەنە قۇللارنىڭ خىزمەت قىلىۋاتقاندا ھۆكۈمدارىغا نىسبەتەن ئۆزىنى قانداق تۇتۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەنىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، «بەگكە يېقىن قۇل ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇشى كېرەك. مەرتىۋىسى قانچىلىك يۇقىرى بولسا بولسۇن، ئۆزىنى خوجايىن بىلەن ئەسلا تەڭ تۇتماسلىقى كېرەك. بەگلەر ئوتقا ئوخشايدۇ، ئۆزىنى بىلمەستىن ئوتقا يېقىنلاشقانلار جەزمەن كۆيۈپ كېتىدۇ. بولۇپمۇ بەگلەرنى ھەرگىز كەمسىتمە، بەگلەرگە غادايساڭ بېشىڭنى ئۈزىدۇ، ئەگەر قورقمىساڭ كۈچ بىلەن قورقۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ».(530)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھۆكۈمدارغا دۆلەتنى قانداق ئىدارە قىلىش ھەققىدە نەسىھەت قىلغاندا، ئۇنىڭ خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ كېلىپ شۇنداق دەيدۇ: «بۇلاردىن كېيىن قالسا ئاۋام پۇقرالىرىنىڭ (قارا خەلق) تۇرىدۇ. بۇلارنى قانۇن بىلەن ياخشى ئىدارە قىل، بۇلارمۇ ئۈچ تەبىقىغە بۆلۈنىدۇ. بۇلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرىدۇ، زۇلۇم سالما. زۇلۇم قىلساڭ، بۇ ئەلگە بىر بالا كېلىدۇ. بۇلاردىن بىرى — بايلار بولۇپ، خەلق ئارىسىدىكى كۈچلۈكلەر شۇلاردۇر. ئۇلاردىن كېيىنكىسى — ئوتتۇراھال كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار بايلار قىلغان ئىشنى قىلالمايدۇ (ئۇلار

(529) 641 - 642 - بېيىتلار.

(530) 650 - 655 - بېيىتلار.

بەرگەن باجنى بېرەلمەيدۇ). ئۇنىڭدىن كېيىن كەمبەغەللەر (چىغايلار) تۇرىدۇ. ھەممىدىن بۇرۇن بۇلارنى ئاسراش كېرەك. بايلارنىڭ يۈكىنى ئوتتۇراھاللارغا يۈكلىمەسلىك كېرەك. ئۇنداق قىلساڭ ئوتتۇراھاللار بۇزۇلىدۇ ۋە ھالىدىن كېتىدۇ. ئوتتۇراھاللارنىڭ يۈكىنى كەمبەغەللەرگە ئارتماسلىق كېرەك، ئۇنداق قىلساڭ كەمبەغەللەر ئاچلىقتىن ئۆلىدۇ ۋە پۈتۈنلەي قىرىلىدۇ. كەمبەغەللەرنى ئاسرىساڭ ئۇلار ئوتتۇراھال بولىدۇ. ئوتتۇراھاللار ئۆزىنى بىرئاز ئوڭشىۋالسا باي بولىدۇ. كەمبەغەللەر ئوتتۇراھال بولسا، ئوتتۇراھاللار باي بولسا مەملىكەت باي بولىدۇ».(531)

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ باج ۋە باشقا مەجبۇرىيەتلەر توغرىسىدا ھەر كىمنىڭ كۈچىگە (قۇدرىتىگە) قاراپ مۇئامىلە قىلىشنى، بولۇپمۇ كەمبەغەللەرنى ئاسراشنى تەكىتلىگەن. بۇ قاراش ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردىكى ئىدارە قىلىش ئەنئەنىسى بىلەن پۈتۈنلەي ماس كېلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قارا خەلق» دەپ ھېسابلىغان ئاۋام ھەققىدە توختالغاندا، ۋەزىر ئۆگدۈلمىشنىڭ قېرىندىشى ئودغۇرمىشقا قارا خەلق بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش كېرەكلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ، شۈبھىسىز ھۆكۈمدار باشلىق پۈتۈن دۆلەت ئادەملىرىگە، خەلقنىڭ چۈشەنچىسى ۋە ھەرىكەتلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىشنى بىر غايە ھېسابلىغان. ئۇ بۇتېمىدا شۇنداق دەيدۇ: «ئاۋام خەلقنىڭ مىجەزى پۈتۈنلەي باشقىچە بولىدۇ. ئۇنىڭ بىلىمى، ئەقىل - پاراسىتىمۇ خۇي - پەيلىگە يارىشا بولىدۇ. ئاۋام خەلق تەربىيىسىز بولىدۇ. مۇناسىۋەتتە قائىدە - يوسۇننى بىلمەيدۇ. لېكىن بۇلارسىز ھېچقانداق ئىش

(531) 5559 - 5567 - بېيىتلار.

پۈتمەيدۇ. ئۇلارغا ياخشى مۇئامىلىدە بول، ئەمما ئۇلار بىلەن دوست بولما. ئاۋامنىڭ تەبىئىتى قاپقارا بولۇپ، ھەرىكىتىمۇ باشباشتاق بولىدۇ. قورسىقىنى تويغۇزۇش ئۈچۈن يېيىشنىلا بىلىدۇ. ئۇلارنىڭ گالدىن باشقا قايغۇسى يوق. ئاۋامنىڭ ھەممە قايغۇسى — قورساق ئۈچۈن، ھەممە ئاۋارىچىلىقى گال ئۈچۈن دۇر. ئاۋامنىڭ قورسىقى تويسا، تىلى ئۇزۇرايدۇ، ئىتائەت ئاستىغا ياخشى ئېلىنمىسا، ئۆزلىرى ھاكىم بولۇشقا ئىنتىلىدۇ. ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەت قىلغاندا يۇمشاق سۆزلە، نېمە سورىسا بەر. يېمەك ئىچمەكنى كەم قىلىپ قويما».(532) يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ سۆزلىرى ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئانالىزلىرى بولۇشى مۇمكىن، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئاۋام (قارا خەلق) نىڭ ئاساسەن بۇگۈنكى قائىدە ۋە ھەرىكىتىگە ئوخشاش بىر خىل كۆرۈنۈشى، ئوتتۇرىغا قويغانلىقىغا قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭ ئۇستا سىياسىي كۆزەتكۈچى ئىكەنلىكىمۇ بىلىنۋالالايمىز.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار جەمئىيىتىنى تۈرلۈك كەسىپي گۇرۇھلارغا ئايرىغان ۋە ئۇلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا توختالغان. بۇ كەسىپي گۇرۇھلار ئۆز قاتارى بويىچە ئەھلى ئىلىملەر (زىيالىيلار)، تېۋىپلار (ئوتاچىلار)، ئەپسۇنچىلار (ئەپسۇنچى ياكى مۇئاززىملار)، چۆش ئۆرىگۈچىلەر (چۆشكە تەبىر بەرگۈچىلەر)، مۇنەججىملەر (يۇلتۇزچىلار)، شائىرلار (شېئىر يازغۇچىلار)، دېھقانلار (تېرىغۇچىلار)، ساتقۇچىلار (ساتقۇچىلار)، ھايۋان يېتىشتۈرگۈچىلەر (چارۋىچىلار)، ھۈنەرۋەنلەر (ئۆزلار)، ئاخىرىدا كەمبەغەللەر (چوغايلار) دۇر. ئۇ، بۇلارنىڭ ئەڭ ئۈستىگە ئەلى ئەۋلادى (ئەلەۋىيلەر) نى قويۇپ، ئالدى بىلەن ئۇلارغا ئورۇن بەرگەن.

(532) 4320 — 4331 - بەيىتلار.

بۇ كەسىپي ئەربابلارنىڭ كەسىپلىرىنىڭ بارلىق ياخشى تەرەپلىرىنى ۋە ئادەملەرگە قانداق پايدىلىق ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھەر بىر كەسىپ ئەھلى ھەققىدە دېگەن سۆزلىرىنى بۇ يەردە ئايرىم - ئايرىم سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. پەقەت ئۇنىڭ ئەلى ئەۋلادى ۋە ئالىملار ھەققىدىكى سۆزلىرىدە ئۆز زامانىسىدا، مۆتىۋەرلەرگە ۋە ئالىملارغا نىسبەتەن قانداق مۇئامىلە قىلىشلىرى كېرەكلىكىگە دائىر قاراشىنى تىلغا ئالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ بۇ گۇرۇپپا ھەققىدىكى پىكىرلىرىنى قىسقىچە بىلدۈرۈپ ئۆتۈشنى لايىق كۆردۇق. ئۇ ئەلى ئەۋلادى ھەققىدە شۇنداق دەيدۇ: «ئۇلار پەيغەمبەر (ساۋچى) ئەۋلادى، ئۇلارنى ھۆرمەت قىلساڭ بەختىڭ - سائادىتىڭ تاپسەن. ئۇلارنى چىن كۆڭلۈڭدىن تولىمۇ ياخشى كۆرگىن. ئۇلارغا ياخشى قاراپ، يارىدەم قىلىڭلار. بۇلار، ئەھلى - بەيت، پەيغەمبەرنىڭ نەسلىدۇر، سەنمۇ ئۇلارنى سۆيۈملۈك پەيغەمبەر ھەققى ئۈچۈن ياخشى كۆرگىن. ئاغزىدىن قامىلاشمىغان سۆز چىقسىلا، ئۇلارنىڭ ئىچى - تېشىنى ۋە ئىش - ھەرىكىتىنى سۈرۈشتۇرمە».(533) مەلۇم بولۇشىچە شۇ دەۋردە سەلجۇقىيلار ۋەزىرى نىزامۇلمۇلكمۇ ئەسىردە پەيغەمبەر ئەۋلادىغا ئوزۇن بەرگەن، بولۇپمۇ ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدىغان ئادەملەرنىڭ مۆتىۋەرلىرىدىن بولۇشى بىلەن ھۆزۈرىغا بېرىلىدىغان ھۆكۈمدارغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولىدىغانلىقلىرىنى ئىپادىلىگەنىدى(534).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئالىملار ھەققىدە: «ئىلىم بىلەن خەلقنىڭ يولىنى يورۇتقۇچىلار ئالىملاردۇر. ئۇلارنى بەك ياخشى كۆرۈپ، سۆزىنى قەدىرلەشنى كېرەك ۋە

(533) 4337 - 4340 - بەيىتلار.

(534) كۆيمەن «ساراي تەشكىلاتى»، 75 - بەت.

ئاز - كۆپ بولسىمۇ ئۇلارنىڭ بىلىمىنى ئۆگىنىش كېرەك. ئۇلار پايدىلىق ۋە زىيانلىق نەرسىلەرنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ چۈشىنىپ توغرا ۋە پاك يول تۇتىدىغانلاردۇر. ئۇلارنىڭ پىكىرلىرى بىر مەشئەلدۇر، ئۇلارنى ماللىرىدىن بەھرىمەن قىل، يېگۈزگىن، ئىچكۈزگىن. ئوچۇق چىراي، شېرىن سۆز بىلەن خىزمىتىنى قىل. ئۇلارغا قوپال ۋە قاتتىق سۆز قىلما، كايىما، تۆز - تائام يېگۈز. ئۇلارنى قەدىرلە، ئىززەت قىل. سېنىڭ ئۈچۈن لازىم بولغىنى ئۇلارنىڭ ئىلمىدۇر. ئۇلار ھەقىقەتكە يېتىشىنىڭ يولىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇلارنى قوي پادىسىنىڭ سەركىسى دەپ ھېسابلا. ئۇلار قوي پادىسىنى باشلاپ، توغرا يولغا باشلاپ ماڭىدۇ. ئۇلار بىلەن ئارىلاشقىن. ياخشى ئوت، شوندىق قىلساڭ ھەر ئىككىلا دۇنيادا بەختلىك بولىسەن».(535)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ھۆكۈمدار — خەلق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە دائىر بۇ نەزەرىيىۋى كۆز قاراشلىرىنى مۇشۇنداق بىلدۈرگەندىن كېيىن، زامانداشى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ھەم بۇ تېمىغا دائىر بەرگەن مۇلاھىزىلىرى ۋە شۇ دەۋردە ئېلىنىۋاتقان كۆرۈلگەن مۇناسىۋەتلەرنىمۇ قىسقىچە كۆزدىن كۆچۈرۈپ ئوتۇش بۇ ھەقتە تېخىمۇ كونكرېت بىلىمگە ئىگە بولۇشىمىز ئۈچۈن ھەرھالدا پايدىلىق بولار. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا دېگىنىگە قارىغاندا، ھەر قانداق بىر ئىش چىققاندا، بەگ پۇقرالارنىڭ ھايۋانلىرىنى ئېلىپ، ئۇلارغا پۇلسىز يۈك توشۇتۇش بىلەن بىرخىل مەجبۇرىيەت يۈكلەيتتى. «راپچات» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ خىل سېلىق نېمىگە ئىسىمنىڭ كەنچەكچە ئىكەنلىكىگە قارىپ(536)، بۇ سۆزنىڭ قەشقەر رايونىدىكى يېزىلاردىكى يەرلىك خەلق بولغان كەنت

(535) 4341 - 4354 - بېيىتلار.

(536) كېلىنلى I، 367 - بەت؛ ئاتالاي I، 451 - بەت.

چەكلەردىن ئېلىپ ئىشلىتىلگەن دېيىشكە بولىدۇ. بەگلەر، مۇھىم ئىش بىلەن يېزىلارغا ۋە يايلاقلارغا چىققاندا، ئالدىن خەۋەر بېرەتتى. بۇنداق خەۋەر «چالبغ» دېيىلەتتى(537).

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر - ئۆركىي خەلقلەردە خانلارغا ۋە بەگلەرگە سوۋغات تەقدىم قىلىشتىن تاشقىرى، باشقا ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىمۇ تۇرلۈك سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىش ئادىتى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ بەگلەرگە ۋە باشقا مۇتىبۇرلەرگە تەقدىم قىلغان ئات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەدىيىلىرى «ئارتۇت» دېيىلەتتى.(538) مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ سۆز كېيىنچە ھەرخىل ھەدىيىلەرنى ئېپادىلەيدىغان ئورتاق ئاتالغۇغا ئايلانغان. خەلقنىڭ بەگكە سوۋغات تەقدىم قىلىشىغا جاۋابەن بەگمۇ ئۇلارغا ھەرخىل سەۋبىلەر بىلەن بەزى سوۋغاتلارنى بېرەتتى. ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىنگە ھۆكۈمدار، بەگ ۋە باشقا چوڭلار تەرىپىدىن سوۋغات قىلىپ بېرىلگەن ئاتنى ئېلىپ كەلگۈچىگە قويغا ئوخشاش نەرسىلەرنى بەخش قىلىپ بېرەتتى ۋە بۇنى «بۇت» دېيىشەتتى(539). ئۇنىڭدىن باشقا بەگلەر ۋە باشقا مۇتەۋەرلەر تەرىپىدىن كۈتۈۋېلىنغان ۋە ھۆرمەت كۆرگەن ئادەملەرنى «ئاغرلىغ كىشى»(540) دەيتتى.

3. خاتۇنلار ۋە شاھزادىلەر

يۇقىرىدا بىز ھاكىمىيەت ئالامەتلىرى ئۇستىدە توختالغاندا، قاراخانىيلار ئوردىسىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى ھەققىدە

(537) كېلىنلى I، 313 - بەت؛ ئاتالاي I، 374 - بەت.

(538) كېلىنلى I، 100 - بەت؛ ئاتالاي I، 109 - بەت.

(539) كېلىنلى III، 85 - 6 - بەت؛ ئاتالاي III، 120 - بەت.

(540) كېلىنلى I، 53 - بەت؛ ئاتالاي I، 52 - بەت.

ئاز - كۆپ بولسىمۇ ئۇلارنىڭ بىلىمىنى ئۆگىنىش كېرەك. ئۇلار پايدىلىق ۋە زىيانلىق نەرسىلەرنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ چۈشىنىپ توغرا ۋە پاك يول تۇتىدىغانلاردۇر. ئۇلارنىڭ پىكىرلىرى بىر مەشئەلدۇر، ئۇلارنى ماللىرىڭدىن بەھرىمەن قىل، يېگۈزگىن، ئىچكۈزگىن. ئوچۇق چىراي، شېرىن سۆز بىلەن خىزمىتىنى قىل. ئۇلارغا قوپال ۋە قاتتىق سۆز قىلما، كايىما، تۇز - تائام يېگۈز. ئۇلارنى قەدىرلە، ئىززەت قىل. سېنىڭ ئۈچۈن لازىم بولىدىغىنى ئۇلارنىڭ ئىلمىدۇر. ئۇلار ھەقىقەتكە يېتىشىنىڭ يولىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇلارنى قوي پادىسىنىڭ سەركىسى دەپ ھېسابلا. ئۇلار قوي پادىسىنى باشلاپ، توغرا يولغا باشلاپ ماڭسۇن. ئۇلار بىلەن ئارىلاشقىن. ياخشى ئۆت، شۇنداق قىلساڭ ھەر ئىككىلا دۇنيادا بەختلىك بولىسەن».(535)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھۆكۈمدار — خەلق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرگە دائىر بۇ نەزەرىيىۋى كۆز قاراشلىرىنى مۇشۇنداق بىلدۈرگەندىن كېيىن، زاماندىشى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ھەم بۇ تېمىغا دائىر بەرگەن مەلۇماتلىرى ۋە شۇ دەۋردە ئەمەلىيەتتە كۆرۈلگەن مۇناسىۋەتلەرنىمۇ قىسقىچە كۆزدىن كۆچۈرۈپ ئۆتۈش بۇ ھەقتە تېخىمۇ كونكرېت بىلىمگە ئىگە بولۇشىمىز ئۈچۈن ھەرھالدا پايدىلىق بولار. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا دېگىنىگە قارىغاندا، ھەر قانداق بىر ئىش چىققاندا، بەگ پۇقرالارنىڭ ھايۋانلىرىنى ئېلىپ، ئۇلارغا پۇلسىز يۈك توشۇتۇش بىلەن بىرخىل مەجبۇرىيەت يۈكلەيتتى. «راپچات» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ خىل سېلىقنىڭ ئىسمىنىڭ كەنچەكچە ئىكەنلىكىگە قاراپ(536)، بۇ سۆزنىڭ قەشقەر رايونىدىكى يېزىلاردىكى يەرلىك خەلق بولغان كەنچەكلەردىن ئېلىپ ئىشلىتىلگەن دېيىشكە بولىدۇ. بەگلەر، مۇھىم ئىش بىلەن يېزىلارغا ۋە يايلاقلارغا چىققاندا، ئالدىن خەۋەر بېرەتتى. بۇنداق خەۋەر «چالىغ» دېيىلەتتى(537).

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردە خاقانلارغا ۋە بەگلەرگە سوۋغات تەقدىم قىلىشتىن تاشقىرى، باشقا ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىمۇ تۈرلۈك سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىش ئادىتى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ بەگلەرگە ۋە باشقا مۆتىۋەرلەرگە تەقدىم قىلغان ئات ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ھەدىيىلىرى «ئارتۇت» دېيىلەتتى.(538) مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ سۆز كېيىنچە ھەرخىل ھەدىيىلەرنى ئىپادىلەيدىغان ئورتاق ئاتالغۇغا ئايلانغان. خەلقنىڭ بەگكە سوۋغات تەقدىم قىلىشىغا جاۋابەن بەگمۇ ئۇلارغا ھەرخىل سەۋەبلەر بىلەن بەزى سوۋغاتلارنى بېرەتتى. ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر ئۆزلىرىگە ھۆكۈمدار، بەگ ۋە باشقا چوڭلار تەرىپىدىن سوۋغات قىلىپ بېرىلگەن ئاتنى ئېلىپ كەلگۈچىگە قويغا ئوخشاش نەرسىلەرنى بەخش قىلىپ بېرەتتى ۋە بۇنى «بۇت» دېيىشەتتى(539). ئۇنىڭدىن باشقا بەگلەر ۋە باشقا مۆتىۋەرلەر تەرىپىدىن كۈتۈۋېلىنغان ۋە ھۈرمەت كۆرگەن ئادەملەرنى «ئاغرلىغ كىشى»(540) دەيتتى.

3. خاتۇنلار ۋە شاھزادىلەر

يۇقىرىدا بىز ھاكىمىيەت ئالامەتلىرى ئۈستىدە توختالغاندا، قاراخانىيلار ئوردىسىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى ھەققىدە

(535) 4341 - 4354 - بېيىتلار.
(536) كېلىسلى I، 367 - بەت؛ ئاتالاي I، 451 - بەت.

(537) كېلىسلى I، 313 - بەت؛ ئاتالاي I، 374 - بەت.
(538) كېلىسلى I، 100 - بەت؛ ئاتالاي I، 109 - بەت.
(539) كېلىسلى III، 6، 85 - بەت؛ ئاتالاي III، 120 - بەت.
(540) كېلىسلى I، 53 - بەت؛ ئاتالاي I، 52 - بەت.

مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسلىكىمىزنى بىلدۈرگەنىدۇق. ئەمما تەخمىن قىلىشقا بولىدۇكى، ئوردىدا دۆلەتنى ئىدارە قىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشلار قىلىنىدىغان ئىدارە بۆلۈملىرىدىن باشقا، يەنە ھۆكۈمدارنىڭ خاتۇنلىرى ۋە ئائىلە ئەزالىرى ياشايدىغان، «ھەرەم» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قىسىمۇ بولاتتى. لېكىن ھازىرچە مەيلى ھۆكۈمدارنىڭ، مەيلى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ بۇ يەردە قانداق ھايات كەچۈرگەنلىكلىرى ھەققىدە بىر نەرسە دېيىش مۇمكىن ئەمەستەك تۇرىدۇ. شۇنداقلا ھۆكۈمدارنىڭ خاتۇنلىرى بىلەن شاھزادىلەرنىڭ ھېچ بولمىغاندا بەزى سۈپەتلىرىنى ۋە ئۇنۋانلىرىنى بولسىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش، بۇ ھەقتە بىر پىكىرگە كېلىش جەھەتتىن پايدىلىق بولار.

ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردىكى تاكى ھونلار زامانىسىدىن بېرى ئېتىراپ قىلىپ كەلگەن «قاتۇن» (خاتۇن) ئاتالغۇسى(541) قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ شۇ تەلەپپۇزدا تەلەپپۇز قىلىنىاتتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆز ھەققىدە «خاتۇن ــ ئافراسىياب قىزلىرىدىن بولغانلارنىڭ ئىسمىدۇر» دېگەن ئىزاھىغا قارىغاندا(542)، بۇ دەۋردە ھۆكۈمدارنىڭ خاتۇنلىرىدىن باشقا، خاندانغا مەنسۇپ خانىكىلەرگىمۇ «خاتۇن» دەپ نام بېرىلگەن دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، «ئالتۇن تارىم»(543) ئۇنۋانىمۇ خانىدانغا مەنسۇپ خاتۇنلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سۈپەتلەردىن بىرى ئىدى. ئۇندىن باشقا مولۇق ۋە ناز - نېمەت ئىچىدە چوڭ بولغان دېگەن مەنىدىكى «ئوغلاغۇ» سۆزى

(541) كاشغەرى ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 230 - بەت.
(542) كېلىشى I، 343 - بەت؛ ئاتالاي I، 410 - بەت.
(543) كېلىشى I، 331 - بەت، 2 - بەت؛ ئاتالاي I، 396 - بەت.

دىن ئېلىنغان. ئوردىغا مەنسۇپ خاتۇنلارمۇ «ئوغلاغۇ قاتۇن» دەپ ئاتىلاتتى(544). يەنە بىر تەرەپتىن يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، خاتۇنلار ھۆكۈمدار ئۇنۋانلىرىدىن ھېسابلانغان «تەركەن» بىلەن بىللە «تەركەن قاتۇن» دەپمۇ ئاتىلاتتى. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بىر تۆتلۈك شېئىر بۇنى ئوچۇق ئىسپاتلايدۇ:

«تەركەن قاتۇن قاتىغا،
تەگزۈر مەندىن قوشۇغ.
ئايغۇل سىزنىڭ تاپۇغچى،
ئۆتنۈر يەگى قاپۇغ».

(تەركەن خاتۇن يېنىغا مەندىن بىر قوشاق ئەۋەت ۋە شۇنداق دېگىن: سىزنىڭ خىزمەتكارىڭىز يېگى خىزمەت تىلەيدۇ).(545) مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ تۆتلۈكى ئۇستىدە بىرئاز توختىلىپ ئۆتەيلى. ئاۋۋال «قاتىغا» سۆزى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ يازما نۇسخىسىدا ھەمدە كېلىسلى نەشرىدە «قۇتىغا» دەپ يېزىلغان. كىتابنىڭ تەرجىمىسىدە بېلىسا ب. ئاتالاي «مەنىنىڭ ئۆزى بۇدۇر» دەپ سۆزنى «قاتىغا» شەكلىدە ئېلىشنى لايىق تاپقان. گەرچە بۇ شەكىل چۈشىنىلگەن تەقدىردىمۇ، بىزنىڭ پىكرىمىزدە سۆزنىڭ «قۇتىغا» ۋە شۇ مەۋەبتىن بىرىنچى مىسرانىڭمۇ «تەركەن قاتۇن قۇتىغا» شەكلىدە بولۇشى تېخىمۇ

(544) كېلىشى I، 134 - بەت؛ ئاتالاي I، 138 - بەت؛ ر.ر. ئارات «قۇتادغۇ بىلىگ»، 126 - بېيىتتىكى «ئوغلاغۇ» سۆزىگە تەرجىمىدە ئورۇن بېرىپ، 3395 - بېيىتتە بولسا بۇ سۆزنى «نازلىق» مەنىسىدە تەرجىمە قىلغان. ھالبۇكى، 1426 - بېيىتتىمۇ يەنىلا ئەينى مەنىدە ئېلىنغان. ئا. جەئفەر ئوغلى بۇ سۆزگە «شەپقەتلىك، نازۇك، ئاجىز، يېقىملىق» قا ئوخشاش مەنىلەر بەرگەن، دېمەك، بۇ سۆز ھەققىدىكى ھەممە ئىزاھلار بىر - بىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ («قەدىمكى ئۇيغۇرچە - تۈركچە سۆزلۈك» 139 - بەت).
(545) ــ كېلىشى I، 314 - بەت؛ ئاتالاي I، 376 - بەت.

توغرندۇر. چۈنكى، كۆكتۈرك ئابدىلىرىدە بىلگە قاغانىنىڭ ئانىسى ھەققىدە «ئۇماي تەگ ئۆگۈم قاتۇن قۇتىڭا» (ئۇمايدەك ئانام قاتۇن قۇتىغا)دېگەن سۆزلەرنى ئۇچرىتىمىز(546). ئۇنىڭدىن باشقا يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ھۆكۈمدار ئۇنۋانلىرى ھەققىدە سۆز قىلغاندا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىكەن ئۇنۋانىنى ھېچقانداق يەردە ئۆز ئالدىغا ئىشلەتمىگەن. بۇنى دائىم «تەركەن قۇتى» شەكىلدە بەرگەن. بۇ جەھەتتىن ھۆكۈمدارغا تەركەن قۇتى دەپ خىتاب قىلغان قاراخانىيلاردىكى ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلىرىنىڭ خاتۇنىغىمۇ «تەركەن قاتۇن قۇتى» دەپ خىتاب قىلغانلىقىلىرى بىزنىڭچە ئېھتىمالغا يەكمۇ يېقىندۇر. شۇ تۆتىلۈكتە «سىزنىڭ تاپۇغچى» ئىپادىسىنى ئىشلەتكەن شائىر، ھەر ئېھتىمال بىلەن ئۆز ۋاقتىدا خاتۇننىڭ شەخسىي خىزمەتچىلىرى ئىچىدىكى بىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن كۆكتۈركلەردىن بىرى ئۆزلىرىگە خاس ساراي خىزمەتچىلىرىگە ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىق بولغان تۈركىي خەلقلەر خاتۇنلىرىنىڭ(547) بۇ ئەنئەنىلىرىنىڭ قاراخانىيلار خاتۇنلىرى تەرىپىدىنمۇ داۋام قىلدۇرۇلغانلىقىنى ئىسپاتلاش مۇمكىن. بىراق، بۇ مەزگىلدە قاراخانىيلار خاتۇنلىرىنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش جەھەتتە قانداق رول ئوينىغانلىقلىرىغا دائىر مەلۇماتلارغا ئىگە ئەمەسمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسەتنامىسى «قۇتادغۇ بىلىگ»ـدە بۇ ھەقتە ھېچ نەرسە دېمىگەنلىكى ھەتتا بۇ ئەسىرنىڭ خاتۇنلارنى تىلغا ئېلىپمۇ قويمىغانلىقى دىققەت قىلىشقا

(546) ت. تېكىن، A.ə.e. 235 ـ بەت.

(547) كافېس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 230 ـ، 231 ـ بەتلەرگە قارالسۇن؛ كۆيمەن، «سارای تەشكىلاتى»، 67 ـ، 68 ـ بەتلەر.

ئەرزىيدۇ. پەقەت ئۇنىڭ «قانداق ئۆيلىنىش»(548) ۋە «بالىلارنىڭ تەربىيىلىنىشى» (549) تېمىلىرى ئۈستىدە توختالغاندا خوتۇنلار ھەققىدە ئوتتۇرىغا قويغان قاراشلىرى، خوتۇنلارنىڭ توغرىلىق ئۆز ئەسىرىدە نېمە ئۈچۈن جىملا ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى ئىزاھلاشقا يېتەرلىكتۇر. ئۇ تەقۋادار بىر خوتۇن بىلەن نىكاھلىنىش، خوتۇنلارنىڭ تاشقىرىغا چىقماسلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ھەر دائىم ئۆيدە مۇھاپىزەت قىلىنىشى كېرەكلىكىنى ئىشارەت قىلغاندىن كېيىن: «خوتۇننىڭ ئەسلى گۆش، ئۇنى ياخشى ساقلاش كېرەك. ئۇنىڭغا قارىمىساڭ گۆش پۇرايدۇ، بۇنىڭ چارىسى يوق. بۇ جەھەتتىن خوتۇننى ھۆرمەت قىل، نېمە دېسە بەر، ئۆينىڭ ئىشىكىنى ئەت، ئەر كىشىنى ئۆيگە يېقىن يولاتما. چۈنكى ئەزەلدىن بۇلاردا ۋاپا يوق، كۆزى قاياققا باقسا كۆڭلى شۇ ياققا ئاغدۇ» دېيىش بىلەن بۇ تېمىدىكى قاراشلىرىنى ئىزاھلايدۇ (550). مەلۇم بولۇشچە، ئەر ـ خوتۇن مۇناسىۋىتى تېمىدا زور دەرىجىدە ئىسلام ئەنئەنىلىرىنى ياقلىغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ، شۇ سەۋەبدىن ئۆز ئەسىرىدە ئايالىلار ھەققىدە سۆز قىلىشنى لازىم تاپمىغان بولسا كېرەك.

مەھمۇد قەشقەرىگە كەلسەك: ئۇنىڭ قاتۇن سۆزى مۇناسىۋەتى بىلەن «خان ئىشى بولسا قاتۇن ئىشى قالۇر» يەنى (خانىنىڭ بىر ئىشى ياكى بىرەر ئەمرى بولغان ھامان خاتۇننىڭ ئىشى كېيىنگە قالىدۇ) (551) شەكىلدە قەيت قىلغان بىر ماقالىسى ئاز بولسىمۇ بۇ ھەقتە بىزنى بىر پىكىرگە ئېگە قىلماقتا. بۇ سۆزدىن ئېنىق مەلۇم بولۇشچە، ئەسلى ئەمىر

(548) LXII باب.

(549) LXIII باب.

(550) 4519 ـ، 4521 ـ بەيتلار.

(551) 544 ـ ئىزاھتا كۆرسىتىلگەن يەرلەر.

ۋە هۆكۈم ئىگىسى خاقان بولۇپ، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئەمرى ئىجرا قىلىنىشى كېرەك. بۇ يەردە، خاقاندىن كېيىنكى سۆز ئىگىسى يەنىلا خاتۇندۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ دېگىنى، قاراخانىيلار جامائىتىدىكى ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرگىنىدەك، قاراخانىيلاردىن بۇرۇنقى تۈركىي خەلقلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى كۆز قاراشلىرىغىمۇ بىر ئىشارەت بولالايدۇ.

قاراخانىيلار ئوردىسىدىكى خاتۇنلار «قۇنچۇي»، «قاتۇن قۇنچۇي» دەپمۇ ئاتىلاتتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، «قۇنچۇي» ئۇنۋانى، خاتۇندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان ئوردا ئايىملىرىغا بېرىلگەن ئۇنۋان سۈپىتىدە قوللىنىلاتتى (552). دېمەك، «خاتۇن» ئۇنۋانى، تېخىمۇ توغرىسى «تەركەن خاتۇن»، «باش خاتۇن»، «قۇنچۇي» ۋە «قاتۇن قۇنچۇي» دېگەنلەر ھۆكۈمدارنىڭ باشقا خاتۇنلىرىنىڭ ئۇنۋانىنى كۆرسىتىدىغان بىر خىل ئۇنۋان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە «قۇنچۇي» ئۇنۋانى شاھزادىلەرنىڭ خاتۇنلىرى ۋە خاندانىغا مەنسۇپ قىزلار ئۈچۈنمۇ بىر خىل ئۇنۋان بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىمىزكى، «تەركەن» ئۇنۋانىغا ئوخشاش قەدىمكى تۈركىي خەلقلەردىكى خاتۇن ئۇنۋانلىرىدىن «قۇنچۇي» قاراخانىيلارغا ئۇيغۇرلار ۋاسىتىسى بىلەن كىرگەندەك قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە بىز بۇ ئۇنۋاننىڭ كۆكتۈركلەر زامانىدىن بېرى ئىشلىتىلىپ كەلگەنلىكىنى بىلىمىز. مەسىلەن: كۈلتېكىن ئابىدىسىدە بىلگە قاغاننىڭ «سىڭلىم قۇنچۇيۇغ بىرتىمىز» (بالدىزىم قۇنچۇينى بەردۇق) دېگەنلىكى خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭغا قاراپ قاراخانىيلاردا خاندان ئەزاسى بولغان بارلىق خاتۇنلار قۇنچۇي ئاتىلاتتى، دەپ ئېيتالايمىز (553). يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ ئۇنۋاننىڭ جۇڭگو

(552) كېلىسلى III، 181 - بەت؛ ئاتالاي III، 240 - بەت

(553) تەلئەت تېكىن، A.ə.e، 234 - ، 237 - بەتلەر.

ئوردىسىدىن ئۇيغۇر ئوردىسىغا كېلىن بولۇپ بارغان خەنزۇ مەلىكىلىرىنىڭ نامىنى ئىپادىلەيدىغان بىر ئۇنۋان سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى ۋە بۇ سۆزنىڭ خەنزۇچە بىر سۆز ئىكەنلىكىنى بىلىمىز (554).

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىگە قارىغاندا، قاراخانىيلار دەۋرىدە ھەم ھۆكۈمدار، ھەم خاتۇنلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن «تەركەن» ئۇنۋانى، بۇ دۆلەت ۋاسىتىسى بىلەن سەلچۇقىيلار باشلىق باشقا بەزى تۈركىي دۆلەتلىرىگە، مەخسۇس بىر خىل خاتۇن ئۇنۋانى بولۇپ كىرگەنىدى. بۇنىڭ ئەڭ ياخشى مىسالىرىدىن بىرى، سۇلتان مەلىكىشاھنىڭ خاتۇنى جەلالىيە خاتۇننىڭ ئۇنۋانىدۇر. غەربىي قاراخانىيلاردىن شەمسۇلمۇلكنىڭ تاغىسى ئىسانىڭ قىزى بولغان بۇ خاتۇن سەلچۇقىيلار مەنبەلىرىدە «تەركەن خاتۇن» ئۇنۋانى بىلەن خاتىرىلەنگەن.

ھۆكۈمدارنىڭ ئائىلىسىگە مەنسۇپ ئەر ئەۋلادلارغا كەلسەك، بۇلارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن تېكىن ئۇنۋاننىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى بىزگە مەلۇم. تېكىنلەرنىڭ ئوردىدىكى ھاياتى ھەققىدىمۇ مەلۇماتىمىز يوق. ئۇلار مەلۇم ياشقا كەلگەندىن كېيىن ئومۇمەن ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلغان مەلۇم رايونلارغا مەسئۇل بولۇشقا ئەۋەتىلەتتى. بىز بۇ خىل باشقۇرۇش ۋەزىپىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك جەھەتتە كىتابىمىزنىڭ «يەرلىك تەشكىلاتلار» قىسمىدا ئايرىم توختىلىدىغانلىقىمىز ئۈچۈن، بۇ يەردە ئۇلارغا «تېكىن» سۆزى بىلەن بىللە بېرىلگەن باشقا بىرقانچە ئۇنۋان ئۈستىدە توختالماقچىمىز.

«قۇتادغۇ بىلىگ» دە قاراخانىيلار خاندانىغا مەنسۇپ ئەر

(554) بۇ ھەقتە سەي ۋېنشېن، تې يۇننىڭ مەكتۇپلىرىغا قاراڭ: «ئۇيغۇرلار» (840 — 900)، تەيبېي، 1967، 4 - بەت.

ئەۋلادنىڭ ئۇنۋانى سۈپىتىدە «تېكىن» سۆزى ئۈستىدە زادىلا توختالمىغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ يازغۇچىسى مەھمۇد قەشقەرى بولسا بۇ سۆز ھەققىدە شۇ مەلۇماتنى بېرىدۇ. «تېكىن ئەسلىدە قۇل دېمەكتۇر. بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ رەڭگى كۈمۈشتەك ساپ بولغان قۇلنى كۈمۈش تېكىن، باتۇر قۇلنى ئالپ تېكىن، خاسىيەتلىك قۇلنى بولسا قۇتلۇغ تېكىن دەپ ئاتايدۇ. كېيىنچە بۇ سۆز خاقانلىق ئائىلىسىنىڭ بالىلىرىغا ئىسىم بولۇپ قالغان. بۇ، يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى بىلەن قوشۇپ ئىشلىتىلىدۇ. چاغرى تېكىن ۋە كۈچ تېكىن دېگەندەك رەت بويىچە دوغان (بۈركۈت) تېكىن ۋە قۇۋۋەتلىك تېكىن دېمەكتۇر. بۇ سۆزنىڭ قۇللاردىن ئالپ ئەرتوڭا ئوغۇللىرىغا ئىسىم بولۇپ قېلىشىغا كەلسەك، ئۇلار ئاتىلىرىنى بەكمۇ ھۈرمەت قىلاتتى، چوڭ كۆرەتتى ۋە قاچانكى ئاتىلىرىغا سۆز قىلماقچى بولسا ياكى خەت يازماقچى بولسا، ئۆزلىرىنى كىچىك كۆرسىتىپ، ئاتىلىرىنى چوڭ كۆرسىتىش ئۈچۈن — قۇل شۇنداق قىلدى، قۇل مۇنداق ئىشلىدى، دېيىشەتتى. بارغانسېرى بۇ سۆز ئۇلارغا ئىسىم بولۇپ قالدى. قۇللار ئىسىملىرىنىڭ بۇلاردىن پەرقلىنىشى ئۈچۈن بۇ سۆزنىڭ يېنىغا باشقا بىر سۆز قوشۇلماقتا»(555).

ئەمما مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزاھاتى بىزنى تازا قايىل قىلالمايدۇ. چۈنكى «كۈل تېكىن»، «توڭا تېكىن» ۋە «يۇلۇغ تېكىن» دېگەن ئىسىملار، كۆكتۈركلەردە خاندان ئەزاسى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئۇنۋان ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق ۋە مەھمۇد قەشقەرى دېگەندەك قەدىمدىن قۇل مەنىسىدە ئىشلىتىلمىگەنلىكىگە دەلىل بولماقتا. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ خاندان ئەزالىرىنى ئىپادە قىلىش مەقسىتى بىلەن ئىشلىتىلگەن

(555) كېلىسلى I، 346 - بەت، 7 - بەت؛ ئاتالاي I، 413 - بەت، 4 - بەت.

«چاغرى تېكىن» نى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قۇل تائىپىسى ئېرىشەلەيدىغان مەرتىۋىلەر ئارىسىدا كۆرسىتىپ (556)، بۇنىڭ خاندان سىرتىدا بولغانلار ئۈچۈنمۇ قوللىنىلىدىغانلىقىغا ئىشارەت قىلغان. يەنە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، تېكىن بەگ ئۇنۋانىمۇ دۆلەت خىزمەتچىلىرى ئېرىشەلەيدىغان ئۇنۋانلاردىن بىرى ئىدى.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەيتىدە «تېكىن» قاراخانىيلاردا ھەم خاندانغا مەنسۇپ شاھزادىلەر ئۈچۈن ھەمدە قۇللۇقتىن يېتىشىپ چىققان ئەمىرلەرنىڭ تاجى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. قاراخانىيلار خاندانىنىڭ سىرتىدا، بولۇپمۇ سامانىيلار ۋە غەزنەۋىيلەر دۆلەتلىرىنىڭ خىزمىتىنى قىلىۋاتقان «تېكىن» ئۇنۋانلىق ئەمىرلەرگە بۇ ئۇنۋاننىڭ قۇللارنى تېپىپ كېلىپ مۇناسىۋەتلىك ئادەملەرگە ساتىدىغان قۇل سودىگەرلىرى تەرىپىدىن بېرىلگەنلىكى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىندۇر. لېكىن قاراخانىيلاردا ھەم خاندان ئەزاسىنىڭ ھەمدە ئەمىرلەرنىڭ شۇ بىر خىل ئۇنۋاندا ئاتىلىشلىرى بىزنىڭچە ھازىرغىچە ئىزاھلانمىغان بىر مەسىلە بولۇپ قالماقتا. شۇ سەۋەبدىن، قاراخانىيلار خاندانىغا مەنسۇپ شاھزادىلەر تەرىپىدىن، بۇ ئۇنۋاننىڭ ئىسىملار بىلەن بىللە ئىشلىتىلىشىدىن باشقا يەنە، «ئالپ تېكىن»، «گۈچ تېكىن»، «بۆرى تېكىن»، «بۇغرا تېكىن» ۋە «ئارسلان تېكىن» دېگەندەك سۈپەتلەر ۋە ھايۋان ئىسىملىرى بىلەن بىللە ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلىمىز.

يەنە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قارىشىچە، قاراخانىيلار خاندانىغا مەنسۇپ شاھزادىلەر «تەگىت» دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇ «تەگىت» سۆزىنى تېكىننىڭ قائىدىدىن سىرت كۆپلۈك ھالىتى، دەپ كۆرسەتكەندىن كېيىن، خاندانىدىن بولمىغان ئوتتۇرا ھال

(556) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 4068 - بېيىت.

ئادەملەرنىڭ چوڭلىرىنىڭ (ئېتىبارلىقلىرىنىڭ) ۋە خاقان بالىلىرىنىڭ كىچىكلىرىنى «ئۆگە تەگىت» دەپ ئاتايدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى (557). ئۇنىڭ ئىپادىسىدىن، تەگىت سۆزىنىڭ، كۆپ رەڭ خاندانلىغا مەنسۇپ كىچىك ياشلىق ئوغۇل بالىلارنى ئىپادىلەش مەقسىتىدە ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم.

يەنە بىر تەرەپتىن، مەھمۇد قەشقەرى تېكىنلەر بىلەن خاقانلىق خانلىرىنىڭ نەسلىدىن بولغان خاتۇنلارغا ۋە بۇلارنىڭ چوڭ - كىچىك بالىلىرىنىڭ ھەممىسىگە «تارىم» دېگەن لەقەبنى بېرىلگەنلىكىنى ۋە خاقانلىق ئەۋلادىدىن بولمىغانلارنىڭ ئېتىبارى قانچىلىك چوڭ بولسىمۇ «تارىم» دېيىلمەيدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى (558). ئۇنىڭ بۇ ئىپادىسىگە قارىغاندا، «تارىم» دېگەن لەقەب، خاندانغا مەنسۇپ شاھزادە ۋە خانىكىلەر بىلەن ئۇلارنىڭ بالىلىرىنى كۆرسىتىدىغان ئومۇمىي بىر ئۇنۋان ئىدى. ئۇندىن باشقا خاتۇنلارنىمۇ بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا «ئالتۇن تارىم» دېگىنىگە يۇقىرىدا ئىشارەت قىلىپ ئۆتكەنىدۇق مەھمۇد قەشقەرى «بەكچ» نىڭمۇ تېكىنلەرگە بېرىلگەن بىر لەقەم ئىكەنلىكىنى خاتىرىلىگەن (559). دېمەك، بەكچىمۇ خاقانىنىڭ بالىلىرىغا خىتاب قىلىنغاندا قوللىنىلىدىغان ئۇنۋانلاردىن ئىدى.

(557) كېلىسلى I، 297 - بەت؛ ئاتالاي I، 355 - بەت، 6؛ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «ئۆگە تەگىتى» شەكلىدە ئىزاھلىشىغا قاراپ، ر.ر. ئارات «قۇتادغۇ بىلىگ» دە «ئۆگە يا تەگىت» ئىپادىسىنى (1868 - بېيىت)، ھۆكۈمدارنىڭ باش مۇشاۋىرى (ئۆگە) ۋە ئەڭ ئىددىي قۇل (تەگىت) دەپ تەرجىمە قىلغان. بىزچە بۇ مۇئاپىق بولمىغان. چۈنكى تەگىتنىڭ قۇل مەنىسى بولسىمۇ، ھېچ بولمىغاندا ئەسىرلىككە كۆتۈرۈلگەن بىر قۇلنى كۆرسىتىدىغانلىقى چوقۇمدۇر.

(558) كېلىسلى I، 331 - بەت، 2 - بەت؛ ئاتالاي I، 396 - بەت.

(559) كېلىسلى I، 298 - بەت، 9 - بەت؛ ئاتالاي I، 357 - بەت. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قارىشىچە، سۆز «بەكچ» بولۇپ يۆزلەنگىنىدە، تېكىنلەرگە بېرىلگەن بىر لەقەب بولۇپ (بەكچ ئارسلان تېكىنگە ئوخشاش)، «بەكچ» بولۇپ سۆزلەنگىنىدە «بەكچەك»، «كىچىك بەگ» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى.

2 - بۆلۈم ئوردا تەشكىلاتى

ئوردا ئەينى زاماندا دۆلەتنى ئىدارە قىلىش مەركىزى بولغاچقا، دۆلەتنىڭ باشلىقى بولغان ھۆكۈمدارنىڭ ئوردا تەشكىلاتىنىمۇ ئالدىنقى ئورۇننى ئىگىلەيدىغانلىقى شۈبھىسىزدۇر. يەنە بىر تەرەپتىن، شۇ دەۋردىكى قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىدا، ئومۇمەن مەيلى دائىمىي بولۇپ تۇرىدىغان قوبۇل قىلىش ئۇسۇللىرى ۋە قائىدىلىرى بولسۇن، مەيلى ئۆزىنىڭ ئىچكىدىكى تۈرلۈك مۇئەسسەسىلىرى بولسۇن، ئانچە تەرتىپلىك ئەمەس ئىدى. بىز ئوردا تەشكىلاتىنىڭمۇ باشلىقى بولغان ھۆكۈمدارنىڭ تۇرمۇشىغا ئائىت ھەشمەتلىك ۋە قائىدىلىك تەرەپلەرنى يۇقىرىدا تەپسىلىي بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق. شۇڭلاشقا، ئوردا تەشكىلاتىغا ئايرىلغان بۇ بۆلۈمدە، مەخسۇس ئوردا مۇئەسسەسىلىرى يەنى سارايدىكى ھەر خىل خىزمەت بۆلۈملىرى، ساراي خىزمەتچىلىرى، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىلىرى ۋە بۇ ۋەزىپىلەر تۈپەيلىدىن مەيلى ھۆكۈمدار بىلەن، مەيلى بىر - بىرلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىدە توختىلىمىز. يەنە بىر تەرەپتىن، ئوردا تەشكىلاتى ئىچىدە ئورۇن ئالغان خىزمەتچىلەر ھەققىدە سۆز ئاچقاندا، ئالدى بىلەن ئىدارە ۋە ھەربىي ۋەزىپىلىرى يۈزىسىدىن ئوردا تەشكىلاتى ئىچىدە ئورۇن ئالغان ھاجىپ، قوۋۇقچىباشى، جاندار (مۇھاپىزەتچىلەر)، سلاھدار (قورالدار) ۋە ئەلەمدارغا ئوخشاش خىزمەت خادىملىرى، ئۇنىڭدىن كېيىن

هۆكۈمدارنىڭ بىۋاسته ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك خىزمەتلەرنى ئىشلەيدىغان خىزمەتچىلەر ئۈستىدە توختىلىمىز.

A. ئوردىدىكى مۇلكىي ۋە ھەربىي مەنسەپدارلار

1. ئۇلۇغ ھاجىپ، ھاجىپلار ۋە بىرۇق (ۋەزىر) لەر

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەشقەر ساراييى، ئەۋفىنىڭ سەمەرقەنت ساراييى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئوردا تەشكىلاتىدا ھۆكۈمداردىن، بارلىق دۆلەت تەشكىلاتىدا ھۆكۈمدار ۋە ۋەزىردىن قالسا ئەڭ يۇقىرى مەنسەپ ئۇلۇغ ھاجىپ ئىدى (560). يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە ھاجىپقا بۇ دەرىجە تەرتىپسىگە ئۇيغۇن ھالدا ئورۇن بەرگىنىدەك، ھاجىپنىڭ ۋەزىپىلىرى ھەققىدە بىرىلگەن مەلۇماتلارمۇ بۇنى كۆرسەتمەكتە.

تۈركىي خەلقلەردە يابغۇ قاراخانىيلاردا ھاجىپلىق مۇئەسسەسى بەك قەدىمكى بىر تارىخقا ئىگە ئىدى. ئۇلار بۇ ئورۇندا ئۇلتۇرغان ئادەمنى بۇرۇن «تايانغۇ» دەپ ئاتىشاتتى. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇنۇ مەلۇماتنى بېرىدۇ: «تايانغۇ ئەسلىدە ھاجىپ دېمەكتۇر. بۇ مەنىدە ھاجىپ سۆزىنىڭ ئىشلىتىلىشى كەڭ تارقالغاندىن كېيىن تايانغۇ تاشلىنىپ قالغان. بۇ، ئۇلارنىڭ ئىشەنىدى دېگەن

(560) ئەۋفىنىڭ شەمسۇلۇلك زامانى ئۇچۇن ئۇلۇغ ھاجىپ ئۇنۋانىنى قوللانغانلىقىغا دائىر «جەۋامى»، 85 - بەتكە قارالسۇن؛ بويۇك سەلجۇقىيلار ئىمپىراتورلۇقىدىمۇ ئۇلۇغ ھاجىپ ئۇنۋانى قوللىنىلغانىدى. (كۆپىمەن: «ساراي تەشكىلاتى»، I، 100 - بەتكە قارالسۇن).

مەنىدىكى «تايانىدى» سۆزىدىن كەلگەن. ھۆكۈمدار ھاجىپلارغا ئىشىنىدۇ. پۇقرالارمۇ ئۇلارغا ئىشىنىدۇ؛ ئۇلار ئۆز تىلەكلىرىنى ۋە ئىشلىرىنى ھاجىپ ئارقىلىق ھۆكۈمدارغا يەتكۈزۈشەتتى ۋە جاۋابىنمۇ ئۇ ئارقىلىق ئېلىشاتتى» (561). مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بەرگەن بۇ مەلۇماتىدىن مەلۇم بولۇشىچە، شۇبھىسىز غەربىدىن كەلگەن ئىسلام تەسىرلىرى بىلەن قاراخانىيلار، بۇ ئورۇنىنىڭ ئېگىسىنى «تايانغۇ» دېيىشنى تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «ھاجىپ» دېيىشكە باشلىغان (562). يەنە بۇ ئىزاھاتتىن مەلۇم بولىدۇكى، ھاجىپلار ھۆكۈمدار بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدا بىر ۋاستە بولۇپ، خالىغان ھەرقانداق كىشى ئۆز تىلەكىنى بۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ھۆكۈمدارغا يەتكۈزۈلەيتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ «ئۇلۇغ ھاجىپ شۇنداق بىر ئادەم بولۇش كېرەكلىكى: بەگنىڭ ئۆزى ۋە مەملىكەت خەلقى ئۇنىڭغا ئىشەنسۇن، خەلقمۇ ئۇلارغا دۇئا قىلسۇن» دېيىش بىلەن ھاجىپنىڭ ئەسلى ۋەزىپىسىنىڭ ۋاستىچىلىك ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەنىدى (563). يەنە ئۇنىڭ ھاجىپ ھەققىدىكى «ئەسلى نەسەبى پاك، مىجەزى ياخشى بولۇشى لازىمكى، ئۇ خەلقە پايدا يەتكۈزسۇن» (564) ۋە «ھاجىپ

(561) كېلسلى III، 281 - بەت؛ ئاتالاي III، 380 - بەت؛ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ئىنانغۇ تايانغۇ كىشى بولدى قىز» شەكلىدىكى بىر مىسرادا ئەينى سۆزنى «ئىشەنچلىك ئادەم» مەنىسىدە قوللانغان («قۇتادغۇ بىلىگ»، 6467 - بېيىت).

(562) «تايانغۇ» سۆزى ئوتتۇرا ئاسىيادا بەك ئۇزۇن زامان قوللىنىلدى. ئەۋفىمۇ قارا قىتان قوماندانلىرىدىن بولغان ۋە 1210 - يىلى خارەزمشاھ مۇھەممەد بىلەن تىرازدا بولغان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئەسىر چۈشكەن ۋە خارەزمدە ئۆلتۈرۈلگەن بىر تايانغۇدىن قارىغاندا، («لۇباب» 101 - ، 166 - ، 187 - بەتلەر). بۇ يەردە تايانغۇنىڭ ئىسمىدىن كۆپرەك ئۇنۋان بولغانلىقى ئېھتىمالغا يېقىندۇر. دېگەندى.

(563) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2433 - بېيىت.

(564) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2437 - بېيىت.

بولۇش ۋە ئالدىغا ئۆتۈپ كىشىلەرگە يول كۆرسىتىش» (565) دېگەندەك خاتىرلىرىمۇ بۇ جەھەتنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ھەقىقەتەن ھاجىپنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىسى مانا بۇ ۋاستىچىلىك ئىشىدۇر. باشقىچە ئېيتساق، ھاجىپ، ئىدارە قىلىنغۇچىنىڭ ئىدارە قىلىنغۇچىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەپ تۇرىدىغان ئادەمدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «بىر بەگ نىڭ كۆرەر كۆزى ئۇلۇغ ھاجىپتۇر» (566) دېيىش بىلەن بۇ ھەقىقەتنى ئىنتايىن ياخشى تەسۋىرلەپ بەرگەن. ئىدارە قىلىنغۇچىلار، شۇبھىسىز ئەڭ يوقسۇل ئادەمدىن تارتىپ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدىكى بەگلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ جەھەتتىن ھاجىپمۇ بارلىق ئادەملەرنىڭ تىلەك ۋە ئارزۇلىرىنى ئورۇنداش مالىتىدە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگۈچى ھاجىپلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ - كىچىك پۈتۈن دۆلەت ۋە ساراي خىزمەتچىلىرىدىن ئەرز - ھال ئېيتقۇچىلارنى ئالدى بىلەن شۇ قوبۇل قىلاتتى (567). ئۇلۇغ ھاجىپ خەزىنىچى ۋە كاتىپقا ئوخشاش يۇقىرى مەنسەپلىك خىزمەتچىلەردىن تارتىپ تىكمىچى ۋە موزدۇزلارغا ئوخشاش ھۈنەرۋەنلەر ۋە باشقا ئەمگەكچىلەرگىچىلىك ھەممە ئادەم بىلەن مۇناسىۋەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئارزۇ - تىلەكلىرىنى ئاڭلايتتى (568). بولۇپمۇ يوقسۇل، تۇل ۋە يېتىملارنىڭ تەلەپلىرىنى ۋە شىكايەتلىرىنى ئاڭلاش ۋە ھۆكۈمدارغا يەتكۈزۈش ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىلىرى بولغىنىدەك، زۇلۇمغا ئۇچراپ ئۆز ھەقىنى تەلەپ قىلغۇچىلارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا يول كۆرسىتىش ۋە ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇ-

(565) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2485 - بېيىت.
(566) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2489 - بېيىت.
(567) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2493 - بېيىت.
(568) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2494 - بېيىت.

رىغا ئىلىپ كىرىشىمۇ ھاجىپنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن ئىدى (569). يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاجىپ ھەققىدە سۆز قىلىپ «ھاجىپ بەك ئەقىللىك، كەمتەر، مۇلايىم بولۇشى، يوقسۇل، تۇل ۋە يېتىملارغا مېھرىبان بولۇشى كېرەك» (570) دېيىشىمۇ شۇنىڭدىن ئۇنىڭ مۇشۇ ۋەزىپىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئۇنىڭدىن باشقا، قانداق سەۋەبتىن بولسا بولسۇن، ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا كىرگۈچىلەرگە يول كۆرسىتىش ۋە ھۇزۇرىغا قوبۇل قىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇراسىم ۋە ئۆرپ - ئادەتلەرنىڭ ئۆز جايىدا بەجا كەلتۈرۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلىشمۇ ھاجىپنىڭ ئىشى ئىدى. (571) ھاجىپنىڭ ۋاستىسى بىلەن ھۇزۇرىغا كىرمەكچى بولغان بىرىنىڭ قانداق يوللارنى بېسىپ ئۆتۈشىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشەندۈرۈپ بېرىش ئۈچۈن بۇ يەردە ئۇنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى ئايتولدي بىلەن مۇناسىۋەتلىك سۆزىنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتۈش پايدىلىق بولسا كېرەك. مەلۇم بولۇشچە، ھۆكۈمدارنىڭ ئىشىكىدە خىزمەت قىلىشنى ئويلىغان ئايتولدى بۇ ئارزۇسىنى ئاغىنىسى كۈسەمىشكە ئېيتىدۇ. كۈسەمىش ھۆكۈمدارنىڭ سىرداش مەھرەمى بولغان «خاس ھاجىپ» نى ياخشى تونۇيتتى. شۇڭا، ئايتولدىنىڭ

(569) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2498 - ، 2499 - بېيىت. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «مەزالىم ۋاقتى» شەكلىدىكى قەيتى قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئەرز - شىكايەتلەرنى ئاڭلاش ئۇچون شەخسەن مەزالىمغا (دەۋا سوراشقا) چىققانلىقلىرىنى ئۇچۇق بىر شەكلدە كۆرسىتىپ بەرسىمۇ، بۇ ئىشنىڭ قايسى ۋاقىتتا، قانچە كۈندە بىر قېتىم بولىدىغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق بىر چۈشەنچە بېرىلمىگەن.

(570) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2473 - بېيىت.

(571) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2427 - بېيىت. ر. ر. ئارات. بۇ يەردە «يول ئاغزىدا ئەرسە كىشى باشلاغۇ» شەكلىدىكى قەيتى «يول ئاغزىدا بولسا كىشىلەرگە رەھبەرلىك قىلار» دەپ تەرجىمە قىلغان. بىزنىڭچە «ھۇزۇرغا چىقماقچى بولغانلارغا رەھبەرلىك قىلار» دېيىلسە تېخىمۇ توغرا بولاتتى.

تىلىكىنى ئۇنىڭغا ئېيتىدۇ. ھاجىپ «ئالدى بىلەن مېنىڭ قېشىمغا كەلسۇن. ئۇنىڭدىن كېيىن مەن ئۇنىڭ ئارزۇسىنى ھۆكۈمدارغا يەتكۈزىمەن. قاچان كېلىدىغانلىقى ۋە قايسى كۈنى ھۇزۇرغا كىرىدىغانلىقى شۇ چاغدا بەلگىلىنىدۇ» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ كۈسەمىش بىلەن ئايتولدى ئوردىغا بارىدۇ. ئىشىككە يېتىپ كېلىپ ئاتتىن چۈشۈپ مېڭىپ ئىچكىرىگە كىرىشىدۇ. ھاجىپنىڭ ئادەملىرىدىن بىرى ئۇلارنى قارشى ئالىدۇ. ئاخىرى ھاجىپ ئۇلارنى قوبۇل قىلىپ ئولتۇرۇشلىرى ئۈچۈن ئورۇن كۆرسىتىدۇ. كۈسەمىشنىڭ ئىشى مۇشۇنىڭ بىلەن تۈگەيدۇ ۋە چىقىپ كېتىدۇ. ھاجىپ ئايتولدىدىن قانداق تىلىكى بارلىقىنى سورايدۇ. ئۇ بولسا، ھۆكۈمدارغا خىزمەت قىلىش ئارزۇسىنى، ئۇنىڭ ئىشىكىدە خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ يەرلەرگە كەلگەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ «ھاجىپ مۇناسىپ كۆرسە، بۇ سۆزۈمنى ھۆكۈمدارغا ئىلتىماس قىلىشنى ئۈمىد قىلىمەن» دەيدۇ. ھاجىپمۇ «مەن ئالدى بىلەن سېنىڭ سۆزۈڭنى، تىلىكىڭنىڭ نېمىلىكىنى، ئۆزۈڭنىڭ كىملىكىڭنى ھۆكۈمدارغا ئېيتاي، سەن سەۋر قىلىپ تۇر. ھەرقانداق ئىشنىڭ بىر پەيتى بولىدۇ. ئالدىرىماسلىق ۋە ئىشنىڭ ئۆز ۋاقتىنى كۈتۈش لازىم» دەپ ئۇنى قايتۇرىدۇ.

ئاخىرى ھاجىپ مۇۋاپىق پۇرسەتنى تېپىپ بۇ ئەھۋالنى ھۆكۈمدارغا ئېيتىدۇ. ئايتولدىنىڭ مىجەز - خۇلقى ۋە تەكتىنى ھۆكۈمدارغا چۈشەندۈرۈپ ئۇنىڭ ئەقىللىك ۋە بىلىملىك بىرى ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ. ھۆكۈمدارمۇ «ئۇنى كەلتۈر، كۆرۈپ باقاي، ئۇنى ھۇزۇرۇمغا ئېلىپ كىر» دەيدۇ. ھاجىپ

ھۆكۈمدار ھۇزۇرىدىن چىققاندىن كېيىن غۇلاملىرىدىن (572) بىرىنى چاپتۇرۇپ ئايتولدىغا خەۋەر يەتكۈزىدۇ. ئايتولدى خۇشاللىق بىلەن دەرۋازىغا يېتىپ كېلىدۇ، ھاجىپ ئۇنى قارشى ئېلىپ ئىچكىرىگە باشلايدۇ ۋە تۆردىن ئورۇن بېرىدۇ. كېيىن ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ، ئايتولدىنىڭ قوبۇل قىلىنىشىنى كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. ھۆكۈمدارنىڭ «چاقىر، كىرسۇن» دېيىشى بىلەن ھاجىپ چىقىپ «ھەي ئايتولدى، تۇر! ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا كىر» دەيدۇ. ئايتولدى ھۇزۇرىغا كىرىپ تىزلىنىدۇ ۋە بېشىنى ئېگىپ سۆز قىلىدۇ(573). بىز بۇ يەردە بۇ ۋەقەلىكنى نەقىل كەلتۈرگەنلىكىمىز، ھاجىپنىڭ ئىدارە قىلىنغۇچىلار ياكى دۆلەت خىزمەتچىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ھەم ھۆكۈمدار بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچىلىك ئىشىدا ئوينىغان رولى ھەققىدە كىتابخاننى يېتەرلىك دەرىجىدە چۈشەنچىگە ئىگە قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ يەردە ئايتولدى، شۇ چاغقىچە ھۆكۈمدار زادىلا تونۇمايدىغان ئادەتتىكى بىر ئادەم سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. شۇڭلاشقىمۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھېكايە قىلغان ئەھۋالمۇ

(572) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 574 - بېيىت. ئارات، «بىر ئوغلان يۈگۈرتتى تىلىن سۆز ئىدىپ» شەكلىدىكى ئىپادىنى «بىر ئىچ ئوغلاننى خەۋەر قىلىشقا ماڭغۇزدى» دەپ تەرجىمە قىلغان. بىزنىڭچە بۇ يەردە «ئوغلان» سۆزىنى «ئىچ ئوغلان» دىن كۆپرەك، «غۇلاملىرىدىن يەنى ھاجىپنىڭ خىزمىتىدە بولغان قۇللىرىدىن بىرى» دەپ ئېلىش تېخىمۇ توغرىدۇر. چۈنكى بىز مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «ئوغلان» سۆزىنى «ئەيد» (قۇل) نىڭ ۋارىيانتى سۈپىتىدە قوللانغىنىدەك (كېلىسلى I، ئاتالاي I، 373)، «غۇلام» نىڭ ۋارىيانتى سۈپىتىدە قوللانغانلىقىنى ھەتتا بۇنى ھۆكۈمدارنىڭ ئەسكەرلىرىگە (شۇبھىسىز خاس ئەسكىرى) قارىتىلغانلىقىنى بىلىمىز (كېلىسلى II، 217؛ ئاتالاي II، 3، 272). دېمەك، بۇنىڭدىن بىز ھۆكۈمداردىن باشقا يەنە دۆلەت مۆتىۋەرلىرىنىڭمۇ ئۆزلىرىگە خاس قۇللىرىنىڭ «غۇلام» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلىمىز.

(573) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 486 - ، 582 - بېيىت.

شۈبھىسىز توغرا كەلگەن بىرىنىڭ ھۈزۈرغا كىرىشى ئۈچۈن مېڭىشقا تېگىشلىك يولىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. باشقا مۆ ئۈدەر-لەرنىڭ بولسا توپتوغرا ھاجىپنىڭ ئالدىغا كېلىپ ھۈزۈرغا كىرىش ئارزۇلىرىنى بىلدۈرگەنلىكىدە ۋە كۆرۈشۈش ئۈچۈن ئۇزۇن ۋاقىت كۈتمىگەنلىكلىرىدە گەپ يوق.

ھاجىپنىڭ ئەلچىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۇنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ۋەزىپىلىرىدىن باشقا بىر ۋەزىپىسى بار ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ھەقتىكى خاتىرىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، چەت ئەل ئەلچىلىرىنىڭ كېلىپ - كېتىشلىرىدە ئۇلارنى قارشى ئېلىپ ئۇزىتىش بىلەن بىللە قايتىشلىرىغا روخسەت قىلىش ۋە ئۇلارغا تېگىشلىك سوۋغات - ئىنئام بېرىش ۋە باشقا ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا كاپالەتلىك قىلىشمۇ ھاجىپنىڭ ئىشى ئىدى (574). ئۇ، ئەلچىلەرنىڭ ياتاقلىرى، يېمەك - ئىچمەكلىرىنى تەمىنلەشتىن باشقا ئەھۋاللىرىغا قاراپ سوۋغات بېرىش - بەرمەسلىكنى ھەم قارارلاشتۇرۇشى كېرەك ئىدى (575). ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىش ۋاقتىدىكى مۇراسىم ئۇسۇل ۋە ھۈر-مەتنىڭ بەجا كەلتۈرۈلۈشىمۇ شۈبھىسىز ئۇنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرى ئىدى.

ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ ئەمرىدە باشقا ھاجىپلارمۇ بولاتتى. «قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى «ئۇلۇغ ھاجىپ شۇنداق بىر ئادەم

(574) ئارات، «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ 2495 - بىيىتىنىڭ 2 - مىراسىدىكى «بوشۇغ بىرگۈ ئاچىغ ئولارقا تەگىش» ئىپادىسىنى، «ئۇلارغا تېگىشلىك بولغان سوۋغات ۋە ھەدىيىلەرنىڭ بېرىلىشىگە» شەكلىدە تەرجىمە قىلغان، قايتىشقا قىلىنغان رۇخسەتنى بولسا ھېچ تىلغا ئالمىغان. ھالبۇكى، «بوشۇغ» سۆزى يات بىر ئەلنىڭ ئەلچىسىگە بېرىلگەن قايتىش رۇخسىتى بولۇپ، تەرجىمىدە ئورۇن ئالمىغانلىقى مۇھىم بىر كەمچىلىكتۇر.

(575) يۇقىرىقى كىتاب، 2496 - بېيىت.

بولۇشى كېرەككى: ئۇ باشقا ھاجىپلارغا باش بولسۇن» (576) دېگەن سۆز ئۇنىڭ ئەمرىدە ھەرخىل مەرتىۋىدىكى ھاجىپلارنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتكىنىدەك، «ھاجىبۇل - ھۇججاب» مەنىسىدە ئىشلىتىلگەنلىكى بەكمۇ ئېنىق بولغان «ئۇلۇغ ھاجىپ» سۆزىمۇ بۇ جەھەتنى ئىسپاتلىماقتا. ھەتتا قاراخانىيلار ئوردىسىدا، بۈيۈك سەلچۇقىيلار سارىيىدىكى ساراي ھاجىبى (ھاجىبى دەرگاھ) غا ئوخشاش «خاس ھاجىپ» دەپ ئاتالغان ئايرىم بىر ھاجىپنىڭ بارلىقىنىمۇ سۆزلەپ ئۆتۈشىمىز كېرەك. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بەكمۇ كۆپ ئىشلەتكەن ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ شۇنىڭدەك ئۆز ئۇنۋا-نىنىڭ خاس ھاجىپ بولۇشى بۇنىڭ ياخشى دەلىلى. چۈنكى، شۇ دەۋردە «خاس» سۆزى «ھۆكۈمدارغا مەخسۇس» مەنىسىدە ئىشلىتىلەتتى. XI ئەسىرنىڭ ئاخىرى XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەركەن رايونىدا يېزىلغان تېرىلغۇ يەرلەرنى سېتىش ھۈججەت-لىرىدە تۆت ھاجىپنىڭ ئىسمىنىڭ ئايرىم - ئايرىم يېزىلغانلىقىمۇ (577) تۈرلۈك ھاجىپلارنىڭ بارلىقىنى ئېنىق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

لېكىن بۈيۈك سەلچۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقىدا بولغىنىدەك، (578) ھۆكۈمدارنىڭ رەسمىي قوبۇل قىلىشلىرىغا ئۇلۇغ ھاجىپ بىۋاسىتە رىياسەتچىلىك قىلاتتىمۇ؟ بۇ ھەقتە ئېنىق بىرنەرسە دېيەلمەيمىز. ئەمما يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ھاجىپ زېرەك بولۇشى ۋە قانۇننى بەك ياخشى بىلىشى لازىم»(579)، «قانۇن - نىزام - قائىدىلەرنى يولغا قويۇش ئىنچىكە بىر ئىشتۇر،

(576) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2432 - بېيىت.

(577) خۇئارت، Trois Actes، 615 -، 622 -، 624 - بەتلەر-گە قارالسۇن.

(578) بۈيۈك سەلچۇقىيلاردا ھاجىپلار ۋە ۋەزىپىلىرى ھەققىدە، كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى» 28 - بەتكە قارالسۇن؛ ئۇزۇن چارشىلى: «مەدخەل» 33 - بەتكە قارالسۇن.

(579) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2474 - بېيىت.

ئۇلۇغ ھاجىپ بولارنى تەرتىپكە سېلىپ يول ۋە ئىشىكلەرنى ئاچىدۇ» (580) دېگەن سۆزلىرى كوللېكتىپ قوبۇل قىلىشلارغا دائىر مۇراسىم - ئۇسۇل ۋە ئادەتلىرىنىڭ يولغا قۇيۇلۇش ئىشىنىڭمۇ ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ ۋەزىپىلىرى ئىچىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنداق چۈشىنىشكە بولىدۇكى: ئۇلۇغ ھاجىپلار بۇ ئىشنى بىرۇق (بۇيرۇق) دەپ ئاتىلىدىغان تەشرىفات (كۈتكۈچى) خىزمەتچىلىرىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن ئورۇندايتتى. چۈنكى مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا رەسمىي قوبۇللاردا دۆلەت چوڭلىرىنى ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىدا مەنسەپ ۋە مەرتىۋىلىرىگە قاراپ ئولتۇرغۇزۇش ئىشى «بىرۇق» دەپ ئاتالغان ئەمەلدارنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغانىدى (581). يەنە ئۇنىڭ قارىشىچە، ھۇزۇرغا قوبۇل قىلىنغانلارنىڭ دەرىجىلىرىگە قاراپ تىزىلىپ ئولتۇرۇشلىرىنى «قۇرام ئولتۇرۇش» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق.

بۇلاردىن باشقا، يۇقىرىدا بىز قىسقىچە نەقىل كەلتۈرگەن ئايتولدى ھېكايىسىدىمۇ كۆرۈلگىنىدەك، ئۇلۇغ ھاجىپ بىلەن باشقا ھاجىپلارنىڭ ئەمرىدە ھەر خىل ئىشلارغا چاپتۇرۇپ خىزمەتلىرىنى قىلدۇرىدىغان غۇلاملىرىمۇ بار بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇلارنى ئومۇمەن «ئوغلان» (582) ۋە «ھاجىپ كىشىسى» (588) دەپ ئاتىغانىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئەۋفىنىڭ، شەمۇلمۇلك ناسىرخاننىڭ ئۇلۇغ ھاجىپى ھەققىدە مەلۇمات

(580) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2490 - بېيىت.

(581) كېلىلى I، 316؛ ئاتالاي I، 378. مەھمۇد قەشقەرى «بىرۇق» سۆزىنىڭ ئەسلىنىڭ «ئەمر بۇيرۇق» سۆزىدىن كەلگەنلىكىنى ئىشارەت قىلىدۇ. بۇ يەردە بىزنىڭچە بارلىقى كۆكتۈرك تارىخىغا ئائىت كىتابلاردىن بىرى بىلىنگەن بۇيرۇقنىڭ ئىزىنى ئاختۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

(582) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 574 - 575 - بېيىتلار.

(583) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 520 - بېيىت.

بەرگەندە، ئۇنىڭ پايتەخت سەمەرقەنتتە ئەمەس، بۇخارادا، سازاينىڭ ۋە بۇسارايغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى قىلىۋاتقان «ۋەكىل» لىرىنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرۈشى(584)، ھاجىپلارنىڭ ساراي ئىشلىرىنى ۋە شەخسىي ئىشلىرىنى قىلىدىغان ئادەملىرىنىڭمۇ بار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ھەتتا ئەمئەقى بۇخارىنىڭ بىرمۇنچە تۈركىي قۇللىرى بولغان بۇ دەۋردە ئۇلۇغ ھاجىپنىڭمۇ ئۆزىگە ئائىت قۇللىرىنىڭ ۋە باشقا خىزمەتچىلىرىنىڭ بولۇشى بەكمۇ تەبىئىي بىر ئەھۋال ئىدى.

بۇ جەھەتلەرنى خاتىرىلەپ ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ، ئۆز ئەسىرىدىكى باشقا ھاجىپلار ۋە خىزمەتچىلەر بىلەن بىللە ئورۇنداشقا تېگىشلىك ئىشلىرىنى تۆۋەندە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

1. ئەڭ يۇقىرى مەنسەپتىكى يەگلەردىن تارتىپ ئەڭ كەمبەغەل ئادەملەرگىچە ھەرقانداق بىرىنىڭ دەردىنى ئاڭلاش، لازىم تېپىلغاندا ھۇزۇرغا يەتكۈزۈش، ھېچ بولمىغاندا، تەلەپلىرىنى ھۆكۈمدارغا يەتكۈزۈپ، ئالغان جاۋابنى مۇناسىۋەتلىك ئادەملەرگە يەتكۈزۈش، باشقىچە قىلىپ ئېيتساق ھەم ھۆكۈمدار بىلەن ھۆكۈمەت ھەمدە ھۆكۈمدار بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت ئورنىتىش؛

2. زۇلۇمغا ئۇچرىغان دەردمەنلەرنى ياكى ئادالەتسىزلىككە ئۇچراپ ئادالەت تەلەپ قىلغۇچىلارنى ھۆكۈمدار ھۇزۇرىغا كىرگۈزۈش؛

3. مۇراسىملاردا ۋە كوللېكتىپ قوبۇل قىلىشلاردا، ھۇزۇرغا كىرگەن دۆلەت چوڭلىرىنى ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ئادەملەرنى بىرۇقلارنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن، مەرتىۋىلىرىگە قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇش؛

4. چەت ئەل ئەلچىلىرىنىڭ ھەرخىل ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈش؛

(584) «جەۋامى» 85 - بەت.

بۇلاردىن باشقا ھاجىپلارنىڭ مەسىلەن: ئەلچىلىك ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەنلىكىمۇ بىزگە مەلۇم(585). شۇ سەۋەبدىن، ئۇلار شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنىمۇ بېجىرەتتى.

XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار ئوردىسىدىكى ھاجىپلىق مۇئەسسەسى بىلەن ۋەزىپىلىرىنى مۇشۇنداق بېكىتكەندىن كېيىن، بۇ جەھەتتە زامانىۋىي سارايلار بىلەن بەزى سېلىشتۇرمىلاردا بولۇش ھەرھالدا پايدىلىق بولار. مەسىلەن: سەلچۇقىيلار ئوردىسىدا ھاجىپنىڭ ۋەزىپىلىرى ئىچىدە چەت ئەل ئەلچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر تەرەپنىڭ بارلىقىغا دائىر ھېچقانداق مەلۇماتىمىز يوق. غەزنەۋىيلەر ئوردىسىدا بولسا بۇ ئىشنى رەسۇلدارنىڭ قىلىدىغانلىقى بىزگە مەلۇم(586). ئۇنىڭدىن باشقا ۋەزىر نىزامۇلمۇلك بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر سوت خاتىرىسىدىن (587)، بۇيۇك سەلچۇقىيلاردا ھاجىپلارنىڭ مەيلى شىكايەت قىلغۇچىلارنى سوراق ۋاقتىدا ھۇزۇرغا (مەھكىمىگە) كىرگۈزگەنلىكى، لازىم كۆرۈلگەندە ھۆكۈمدار بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدا، نورمال زامانلاردىكى ۋاسىتىچىلىك ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغانلىقى ھەققىدە بىرەر مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۇيۇك

(585) بىز توختىلىۋاتقان دەۋر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغىنى ئۇچۇن، بۇغراخان ھارۇننىڭ غەزنەۋىيلەرگە ھاجىبلاردىن بىرىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدە «بەيھەقى»، 694 - بەتكە قارالسۇن.

(586) بۇ ھەقتە «بەيھەقى» 647 -، 666 - بەتلەرگە قارالسۇن. مەملۇكىلەر سارىيىدا ئەلچىلەر بىلەن «مېھماندار» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئەمەلدار ئالاقىدار بولاتتى (ئۇزۇن چارشىلى: «مەدخەل» 359 - بەتكە قارالسۇن).

(587) كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى»، 31 - بەتكە قارالسۇن. بۇ يەردە نىزامۇلمۇلكنىڭ ھاجىپىغا: «مەن سېنى پەقەت ھۇزۇرۇمغا كېلەلمەيدىغان ئاجىز قېرى بوۋايلار بىلەن مومايلار ئۈچۈنلا خىزمەتكە سېلىۋاتىمەن. سەن بۇلارنىڭ ئىشلىرىنى ماڭا يەتكۈزمىگەنلىكىڭدىن ساڭا ئېھتىياجىم قالمىدى» دېگەنلىكىنى سىبت ئىبنۇل جەۋزىدىن نەقىل قىلىپ، يازغان.

سەلچۇقىلار سارىيىدىكى ھاجىپلىقنىڭ ھۆكۈمدار بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەرتىپكە سېلىش ۋەزىپىسى، ھۆكۈمدار بىلەن ھۆكۈمەت ئارىسىدا ۋاسىتىچىلىك قىلىش(588)، سارايىنىڭ باشقاتۇرلۇك ئىشلىرىنى قىلىش ۋە رەسمىي قوبۇل قىلىشلاردا مەرتىۋە - دەرىجىلىرىگە قاراپ ئولتۇرغۇزۇشتەك ۋەزىپىلىرىنىڭ (589) قېشىدا تېخىمۇ كېيىنكى ئورۇندا تۇراتتى.

سەلچۇقىيلاردا بۇيۇك ھاجىپ ۋە ھاجىپلار ئومۇمەن ئەمىرلىك مەنسىپىگە ئىگە ھەربىي (قىلىچ ئەھلى) قوماندانلار ئىدى(590). بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا سەلچۇقىيلاردا، بىرى ساراي خىزمەتچىلىرى، يەنە بىر تەخمىنەن 50 كىشىلىك ئەسكەر بىرلىكلىرىنىڭ قوماندانلىرى بولغان(591) ئىككى خىل ھاجىپ كۆرۈلمەكتە. غەزنەۋىيلەردە ساراي ھاجىپلىرى ئايرىم ئىدى(592) ۋە قوماندان ھاجىپلار بولسا قوشۇنغا قوماندانلىق قىلاتتى(593). بۇنىڭغا ئوخشاش قاراخانىيلاردا ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ ۋە قول ئاستىدىكى ھاجىپلارنىڭ ھەربىيلەردىن ئىكەنلىكىگە دائىر ھېچقانداق مەلۇماتىمىز يوق(594). ئەكسىچە، بۇ تەتقىقاتىمىزنىڭ ئانا مەن

(588) ئۇزۇن چارشىلى «مەدخەل» 33 - بەتكە قارالسۇن.

(589) كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى» 29 - بەتكە قارالسۇن.

(590) يۇقىرىقى ماقالە، كۆرسىتىلگەن يەر.

(591) كۆيمەن: «ھەربىي تەشكىلات» 41 - بەت.

(592) سۇلتان مەسئۇدنىڭ ساراي ھاجىپى ئەرتېكىن ھەققىدە: بەيھەقى» 987 - بەتكە قارالسۇن.

(593) بۇ ھەقتە «بەيھەقى» ئىندېكس (بولۇپمۇ ئالتۇنتاش، بەگ تۇغدى، بەي تېكىن، تاشى - فەرراش ماددىلىرى) كە قارالسۇن.

(594) بارتولىد سامانىيلارنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمدارى مۇنتەسىر بۇخاراغا ئاخىرقى قېتىم يورۇش مەقسىتىدە يولغا چىققىنىدا، ئەسكەرلىرىنىڭ، ئېلىىگ (قاراخانىيلار) خاننىڭ ھاجىپلىرى سۇلايمان ۋە سافى تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىكلىرىنى يازىدۇ («تۈركىستان» 270 - بەت)، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئىككى ھاجىپ، قوماندان بولۇپ كۆرۈنمەكتە. لېكىن بۇنى كېسىپ بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ھەربىي قاراخانىيلاردا قوماندانلىق قىلىدىغان ھاجىپلارنىڭ بولغانلىقى توغرىلىق ھېچقانداق ئاساسقا ئىگە ئەمەسمىز.

بەسىنى تەشكىل قىلغان «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ يازغۇچىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەر ھالدا قەلەم ئەھلىدىن خاس ھاجىپلىق مەرتىۋىسىگە چىققانلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭ ئەسىرىنى دىققەت بىلەن كۆزدىن كەچۈرىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ئاسترونومىيە، خىمىيە، تەبىئىي پەنلەر، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا، گېئومېترىيە، بولۇپمۇ ئەدەبىياتقا ئوخشاش ئىلىم تارماقلىرىدىن خەۋەردار ئىكەنلىكى ۋە ئىنتايىن ياخشى تەربىيە ئالغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ بىر ھاجىپ سۈپىتىدە ئۆز ئەسىرىدە ھاجىپلىقنىڭ ۋەزىپىلىرى ئىچىدە ئەسكەرلىككە مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق بىر خاتىرىگە ئورۇن بەرمىگەنلىكىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دېگەن ئەسىرىنىڭ باشقا بىر بابىدا، دۆلەت ئىشىكىدىكىلەرنىڭ دەرىجىمۇ دەرىجە يۇقىرى ئۆرلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرگەندە ھاجىپلىققىمۇ ئورۇن بەرگەن. بۇمۇ، ھاجىپلارنىڭ ئىشىك خىزمەتچىلىرى ئىچىدىن يېتىشىپ چىققانلىقلىرىغا دائىر بىر مىسال بولالايدۇ(595).

بۇ ئەھۋالدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، قاراخانىيلاردىكى ھاجىپلىق مۇئەسسەسى بىلەن، سامانىيلار ۋە غەزنەۋىيلەر ئارقىلىق سەلچۇقىيلارغا ئۆتكەن ھاجىپلىق مۇئەسسىسەسى ئوتتۇرىسىدا، ماھىيەت ۋە ۋەزىپىلىرى جەھەتتىن قارىغاندا، XI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يەنىلا خېلى مۇھىم پەرقلەر بار ئىدى. مانا بۇ جەھەت بىزنىڭ پىكرىمىزچە، «تايانغۇ» ئىسمى بىلەن ھاجىپلىق مەمۇرىيىتىنى خېلى بۇرۇندىن تارتىپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن قاراخانىيلار دۆلىتى ساسانىي - ئابباسىي ئەنئەنىلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا تۇرۇپ كەلگىنىگە خېلى ئۇزۇن ۋاقىت بولغان سەلچۇقىيلارغا قارىغاندا، ئۆزلىرىگە خاس بىر ئىدارە قىلىش ئەنئەنىسىگە،

(595) 4065 - بېيىت.

چۈشەنچىسىگە ۋە تەشكىلاتىغا ئىگە ئىدى. يەنى قاراخانىيلار شۇ دەۋردە غەربدىن كەلگەن تەسىرلەردىن خېلى يىراق بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدارە قىلىش ئەنئەنىلىرىنى زور دەرىجىدە قوغداپ قالغانىدى(596).

يەنە بىر تەرەپتىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ، ياخشى بىر ھاجىپقا خاس خۇسۇسىيەتلەر ھەققىدە سۆزلىگەنلىرىنى شۇ دەۋرنىڭ چۈشەنچىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈش جەھەتتىن قىسقىچە قەيت قىلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئۇلۇغ ھاجىپ ئىشەنچلىك. دۇرۇس، دىندار، ئەسلى نەسەبى ساپ، مىجەزى مۇلايىم بىر ئادەم بولۇشى كېرەك(597). ئۇنىڭدىن باشقا كۆزى توق، ھايالىق ۋە نازۇك بولۇشى، زېرەك ھەم تۈرلۈك بىلىملەرگە ئىگە بولۇشى كېرەك. كۆزى توق كىشى خىزمەتتە پارىخورلۇق قىلمايدۇ، ئەگەر ھاجىپ پارىخورلۇق قىلسا ھۆكۈمدارمۇ كۈلكىگە قالىدۇ(598). ھاجىپ ئىشتا ئىنتايىن سەگەك ۋە ئىدراكلىق بولۇشى كېرەك. چىراي - ھۆسنى گۈزەل، چاچ - ساقىلى سىلىق تارالغان، ئاۋازى ئەرلەرچە، سۆزلىرى ئېنىق بولۇشى كېرەك. ھاجىپ دائىم باشقىلارنىڭ كۆز ئالدىدا بولىدىغانلىقى

(596) تۈرك - ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىغا ئاساس سالغان ئابباسىي تەشكىلاتىدىمۇ. ئەمەۋىيلەردىن بېرى بارلىقى بىلىنگەن ھاجىپنىڭ ۋەزىپىلىرى ئارىسىدا ئەلچىلەر بىلەن شىكايەت ھەم تەلەپچى كىشىلەرنىڭ ئىلتىماسلىرىنى ئاڭلاش بىلەن مۇناسىۋەتلىك جەھەتلەرنىڭ ئورۇن ئالمىغىنىغا ئوخشاش، سامانىيلار دەۋرىدىمۇ بۇنىڭغا دائىر ھېچبىر مەلۇمات يوق (م. ق.، كۆپرۈلۈ: «ھاجىپ». v/1،iA جىلد، 30-، 36 - بەتلەر؛ ھەسەن ئىبراھىم ھەسەن: «تارىخۇل ئىلامى» قاھىرە، 1964، I جىلد، 442 - بەت، II جىلد، 5 -، 264 - بەتلەر؛ ئارسال: «ھوقۇق» 6 -، 105 - بەتلەرگە قارالسۇن. ئارسالنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپنى «بۇيۇك ۋەزىر» دېيىشى توغرا ئەمەس).

(597) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2436 -، 2437 - بېيىتلار.

(597) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2441 -، 2442 - بېيىتلار.

ئۇچۇن، ئۇنىڭ يۈزى كۆزگە چىرايلىق كۆرۈنۈشى كېرەك. هاجىپ كەمتەر بولۇشى، كەمبەغەل، تۇل، يېتىملەرگە مېھرىبان بولۇشى لازىم. ئۇ قانۇننىمۇ ياخشى بىلىشى، شېرىن سۆز بولۇشى، تىل ۋە سۆزىنى تېيىشى كېرەك(599).

يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ قارىشىچە، خىزمەتلەر ئىچىدە ئەڭ ئىنچىكە خىزمەت هاجىپلىقتۇر. شۇڭلاشقا، هاجىپلار بەزى يەرلەردە ئېهتىياتچان بولۇشى كېرەك. مەسىلەن: هۆكۈمدارنىڭ سۆزىدىن قەتئىي چىقماسلىقى، هاۋايى - هەۋەسكە بېرىلمەسلىكى، قوبۇل ۋاقتىدا هۇشيار تۇرۇشى، هەممىلا سۆزىنى ئېغزىدىن چىقىرىۋەتمەسلىكى كېرەك(600). ئۇنىڭدىن باشقا ئاڭلىغان هەر- قانداق نەرسىنى ئاشكارا قىلماسلىقى، نامۇناسىپ ئىشنى كۆرگەندە كۆزىنى يۇمۇپ ئۆتۈپ كېتەلەيدىغان بولۇشى، ئۆزىنى تۇتۇشى ۋە توغرىلىق بىلەن ياشىشى لازىم. يەنە قوبۇل ۋاقتىدا كۆزىگە، ئىلتىماس قىلغاندا سۆزلىرىگە دىققەت قىلىشى، هەتتا ۋاقتسىز هۆكۈمدارنىڭ هۇزۇرىغا كىرمەسلىكى، سوراشتىن بۇرۇن دوكلات قىلماسلىقى كېرەك(601). يۈسۈپ خاس هاجىپ هاجىپنىڭ ئەهۋالى هەققىدە «هۆكۈمدارغا ۋاقتى كەلگەندە يۈز كۆرسەت، سوئاللىرىغا جاۋاب بەر»(602) دېگەن بىر تۈركىي خەلقلەرنىڭ ماقالىسىنى قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ بۇ بارلىق يازغانلىرى ياخشى بىر هاجىپنىڭ قانداق بولۇشى ۋە نېمىلەرگە دىققەت قىلىشى كېرەكلىكىنى كۆرسەتكىنىدەك، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، دۆلەت ئادەملىرى بۈلۈپمۇ هاجىپلىق تېمىسىدا ئۇيغۇر - تۈركىي

(599) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2453- 2483- بېيىتلار.
(600) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2504- 2505- بېيىتلار.
(601) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2511- 2520 - بېيىتلار.
(602) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2523 - بېيىت.

خەلقلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەت ۋە ئىدارە قىلىش چۈشەنچىسىنىڭ مەلۇم پرىنسىپلىرىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

2. قوۋۇقچىباشى (ئىشىكئاغىسى)

قاراخانىيلارنىڭ ئوردا تەشكىلاتىدا هۆكۈمدار ۋە ئۇلۇغ هاجىپتىن قالسا ئەڭ چوڭ مەنسەپ ئىگىسى قوۋۇقچىباشى («قاپۇغ باشلار ئەر» ياكى «قاپۇغ ئېل باشى») ئىدى. بۇ جەهەت يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ ئۆز ئەسىرىدە قوۋۇقچىباشىغا هاجىپلىق تىن كېيىنلا ئورۇن بەرگەنلىكىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، قوۋۇق- چىباشىنىڭ ۋەزىپىلىرى هەققىدە بەرگەن مەلۇماتلارمۇ بۇنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئوردا تەشكىلاتىدا شۇنچىلىك مۇهىم ئورۇننى ئىگىلىگەن قوۋۇقچىباشىنىڭ مۇهىم ۋەزىپىلىرى مۇنداق ئىدى:

1. هەرخىل خىزمەتلەر ئۈچۈن ئوردىغا ئادەم ئېلىش؛

2. هەرخىل ئوردا خىزمەتچىلىرىنىڭ هۇزۇرىغا كىرىشى، ئۇلارنى خىزمەتكە تەيىنلەش ۋە خىزمەتتىن بوشىتىش قاتارلىق بارلىق شەخسىي مەسىلىلەرنىگە مەسئۇل بولۇش؛

3. ئوردا خىزمەتلىرىنىڭ مۇنتىزم ئۇسۇل بويىچە ئېلىپ بېرىلىشىغا هەيدەكچىلىك قىلىش ۋە باشقۇرۇش، زۆرۈر بولغان كونتروللۇقنى يولغا قويۇش؛

4. مەيلى ئوردىدا بولسۇن، مەيلى ئوردا سىرتىدا بولسۇن، هەرخىل خەۋپ - خەتەرگە تاقابىل تۇرۇش چارىلىرىنى قوللىنىش، هۆكۈمدارنىڭ ئامانلىقىغا مەسئۇل بولۇش.

بۇنىڭدىن كۆرۈلىدۇكى، ئوردىنىڭ هەرخىل ئىشلىرىغا قوۋۇقچىباشى مەسئۇل ئىدى. ئۇ، سارايغا خىزمەت قىلىش ئۈچۈن كەلگەنلەرنى سۈرۈشتۈرەتتى. ئۇلار ئالدىنقى ئەڭ هۇشيار ۋە

ئىشقا يارايدىغانلارنى تاللاپ خىزمەتكە ئالاتتى(603). خىزمەتكە ئېلىنغانلارنىڭ نەدە تۇرىدىغانلىقىنى ۋە كىملەر بىلەن ئىشلەيدىغانلىقلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش، ئۇلارغا كۆرۈنگىچە ئۇلارنى كونترول قىلىش، يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىم - كېچەكى، ئات - ئۇلىغىدىن خەۋەر ئېلىشتەك ئېھتىياجلىرىنى تەمىنلەشمۇ ئۇنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن ئىدى(604). ئۇنىڭدىن باشقا ھۆكۈمدار ساراي خادىملىرىنى قوبۇل قىلىدىغان چاغدا، قول ئاستىدىكىلەردىن ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرغا كىرىشكە لايىق ۋە يارايدىغان ياكى يارىمايدىغانلارنى كۆزدىن كەچۈرەتتى. بۇ خىزمەتچىلەرنىڭ ھەر خىل ئىلتىماسلىرىنى يەتكۈزۈش، مۇڭاپىق ئىلتىماسلىرىنى قوللاش ۋە ئۇلارغا بۇ جەھەتتە يار - يۆلەكتە بولۇش قوۋۇقچىباشىنىڭ مۇھىم ئىشلىرىدىن بىرى ئىدى. يەنە قول ئاستىدىكىلەرگە ھۆكۈمدارىدىن ئىنئام ئېلىپ بېرىش، بەزىلىرىگە ئات - ئۇنۇقان، بەزىلىرىگە ئۆزىگە لايىق ۋەزىپە ئېلىپ بېرىش ھەققىدە ۋاستىچىلىك قىلىش، كىمنىڭ قانداق خىزمەت قىلغانلىقىنى كۆزىتىپ، يارايدىغىنى قايسى، پايدىلىقى قايسى، ھەتتا كېلىچەكتە پايدىلىق بولىدىغانلىرى قايسى ئىكەنلىكىنى بېكىتىش، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھۆكۈمدارغا بىر - بىرلەپ مەلۇم قىلىش، لايىق بولغانلارنى ئۆستۈرۈشكە تەۋسىيە قىلىش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسى قوۋۇقچىباشىنىڭ ئىشى ئىدى(605). ھۆكۈمدارنىڭ، خىزمەتچىلەرگە قىلىدىغان ئىلتىپاتى ۋە تەقدىرلەش ھەققىدىكى يارلىقلىرىنى ئىشىك خىزمەتچىلىرىگە ئۆزى يەتكۈزۈش، سارايدا ھەركىمنىڭ ئولتۇرىدىغان، تۇرىدىغان يەرلىرىنى دائىم تەرتىپلىك تۇتۇشمۇ قوۋۇقچىباشىنىڭ

(603) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2534 - بېيىت.
(604) «قۇتادغۇ بىلىگ» 2562-، 2564 - بېيىتلار.
(605) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2537 -، 2545 - بېيىتلار.

خىزمەتلىرىگە دائىر ۋەزىپىلىرىدىن ئىدى (606).

ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا يېمەك پەتنۇسى كىرگەن چاغدا ئۇنى كۆزدىن كەچۈرۈش، لايىق بولمىغان نەرسىلەرنى كۆرگەندە ئۇنى چەكلەش، ئىچىملىكلەردىن شەربەت چىقارغاندا تەكشۈرۈپ نازارەت قىلىش، يول بويى ئۇنىڭغا ھەرقانداق يات قولنىڭ تەگمەسلىكىگە دىققەت قىلىش ئاساسلىق ۋەزىپىلىرىدىن بىرى ئىدى (607). بۇنىڭدىن شۇنى كۆزۈشكە بولىدۇكى، قوۋۇق چىباشى بۇخىل ۋەزىپىسى ۋە سالاھىيىتى بىلەن ھەم ئاشچىباشىنىڭ ھەمدە ئىچكىچىباشى (ئىدىشچى) نىڭ ئەمرى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ خىزمەتلىرىنى كونترول قىلىش ھوقۇقىدىن باشقا يېمەك - ئىچمەك ئارقىلىق بولۇپمۇ ھۆكۈمدارنى زەھەرلىنىپ قېلىشتىن ساقلاشتا بىرىنچى دەرىجىلىك مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالغۇچىدۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا بولۇپمۇ ھۆكۈمدار بەرگەن زىياپەتلەرگە ئاش - تاتاملار تارتىلغاندا پەتنۇسلارغا قاراپ بۇلارنى ھۆكۈمدارنىڭ شەنىگە لايىق ھالدا ئولەشتۈرۈپ بېرىش، ھېچقانداق كىشىنىڭ ئاچ قالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن قانچىلىك تائام كىرەكلىكىنى مۆلچەرلەشمۇ قوۋۇقچىباشىنىڭ ۋەزىپىسى ئىدى. بۇنى خېلى بۇرۇن دەپ ئۆتكەنسىدۇق(608). سارايدا ھەرقانداق ئىشنىڭ ئاقساپ قالماسلىقى ئۈچۈن قوۋۇقچىباشىنىڭ ئاشپەز ۋە شارابچىلاردىن باشقا تۆشەكچى، تۇغچى ۋە ئوۋچىلارنىمۇ ئالدىدا تۇرغۇزۇشى، شۇنداقلا قۇشچى (بۇركۈتچى)، ئوقچى ۋە ئوقياچىلارنىمۇ ھەر كۈنى سارايدا تەييار تۇتۇشى لازىم

(606) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2546-، 2547 - بېيىتلار.
(607) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2549-، 2550 - بېيىتلار.
(608) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2551-، 2552 - بېيىتلار.

ئەكەلدىكىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتىمىز(609).

يېمەك - ئىچىمەك ئازقىلىق ھۆكۈمدارغا ھەرقانداق بىر يامانلىق كىلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن باشقا، سارايىنىڭ كېچىلىك ۋە كۈندىلىك مۇھاپىزەت قىلىنىشى بىلەن ساراي سىرتىدا ھۆكۈمدارنىڭ ھەرخىل خەتەرلىك ئەھۋاللارغا قارشى قوغدىلىشىمۇ يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك قوۋۇقچىباشىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرىدۇر. بۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتىدە كېچىدە «ياتىغاق»(610) دەپ ئاتىلىدىغان كېچىلىك نۆۋەتچىلەرنى كېرەكلىك يەرلەرگە تۇرغۇزاتتى. ھەممە ئىشنىڭ ئۆز جايىدا ۋە ھەممە ئادەمنىڭ ئۆز نۆۋەتچىلىكىدە تۇرغانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، سارايىنىڭ دەرۋازىلىرىنى قاراپ تۇرۇپ ئەتتۈرۈش، تاك سەھەردە ئۆز ۋەزىپىسىنى ئۆتەشكە كېلىپ «تۇرغاق» (611) دەپ ئاتىلىدىغان كۈندىلىك نۆۋەتچىلەرنى سارايىنىڭ كېرەكلىك يەرلىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇشىمۇ ھۆكۈمدارنى ۋە سارايىنى قوغداش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنىڭ ئەڭ مۇھىملىرى ھېسابلىنىاتتى(612)

يۇسۇپ خاس ھاجىبنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمدارنىڭ بېشىغا كېلىدىغان بالا - قازالار ئۈچۈن، يۇرۇشلەردە، چەۋگەن ئويۇنىدا ۋە دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي تالاس-تارتىشلاردا كېلىدىغان ئوخشىمىغان خەتەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۈچۈن ئۆزىنى قالقان قىلىپ ئۆلۈمگە تىكىپ بېرىدىغان ئادەملەرنىڭ بولۇشى ناھايىتى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ ئەتراپىغا ئىشەنچلىك ئادەملەرنى توپلىغان ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى «ئۆز ئادەملىرىم» دەپ ئاتايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، ئۇلارنى ھۆكۈمدارنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرى قىلىپ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ، ئۇلارنى ھۆكۈمدارنىڭ ئەتراپىدا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ھۆكۈمدارنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرى قىلىپ ئىشلىتىش ئۈچۈن ئۇلارغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى ھۆكۈمدارنىڭ ئەتراپىغا توپلاپ، ئۇلارنى ھۆكۈمدارنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرى قىلىپ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ، ئۇلارنى ھۆكۈمدارنىڭ ئەتراپىدا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ھۆكۈمدارنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرى قىلىپ ئىشلىتىش ئۈچۈن ئۇلارغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى ھۆكۈمدارنىڭ ئەتراپىغا توپلاپ، ئۇلارنى ھۆكۈمدارنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرى قىلىپ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈپ، ئۇلارنى ھۆكۈمدارنىڭ ئەتراپىدا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ھۆكۈمدارنىڭ ئىشەنچلىك ئادەملىرى قىلىپ ئىشلىتىش ئۈچۈن ئۇلارغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى.

(609) 2557 - 2558 - بەيىتلەر. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە قوۋۇقچىباشىنىڭ سارايدىكى ئىچ خىزمەتلەرنىڭ يىگانە باشقۇرغۇچىسى ئىكەنلىكى توغرىسىدىن ئۇنىڭغا، قوۋۇق مەنسىدىكى «ئېل» سۆزىدىن پايدىلىنىپ (2253 - بەيىتكە قارالسۇن) «قاپۇغ ئېل باشى» دەيدۇ (2555 - بەيىت).

(610) «ياتغاقلار» ھەققىدە تەتقىقاتچىلارنىڭ «قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي تەشكىلى» قىسمىدا كەڭ مەلۇمات بېرىلگەن.

(611) — ئارات، 2536 - نومۇرلۇق بەيىتنىڭ تەرجىمىسىدە «تۇرغاق» سۆزىنى «نۆۋەتچى» دەپ تەرجىمە قىلغان بولسىمۇ، بۇنىڭ «ياتغاق» نىڭ ئەكسىچە، «كۈندۈز نۆۋەتچىسى» دېگەنلىك بولىدۇ. «تۇرغاقلار» ھەققىدىمۇ «ھەربىي تەشكىلات» قىسمىدا ئايرىم مەلۇمات بېرىلدى.

(612) قۇتادغۇ بىلىگ»، 2533 - 2535 - 2536- بەيىتلار.

(613) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2583 - بەيىت.

ھۆكۈمدار يۇرۇشكە، ئوۋغا، چەۋگەن ئويۇنىغا ياكى سىياھەتكە چىقىقاندا ئۇنى ئىنتايىن دىققەت بىلەن كۆزىتىشكە، بالا - قازالارنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا مەسئۇل ئىدى. ئىشەنچسىز ئادەملەر بولسا، ئۇلارنى ھۆكۈمراندىن يىراقلاشتۇرۇشى ۋە گۇمانلىق ئادەملەرگە نىسبەتەن ھوشيارلىقنى ئاشۇرۇش كېرەك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئىشەنچلىك، توغرا، ھۆكۈمدارنى ياخشى كۆرىدىغان، سادىق كىشىلەرنىڭلا ھۆكۈمدارنىڭ ئەتراپىدا بولۇشلىرىغا دىققەت قىلاتتى (614).

بۈنىڭدىن مەلۇمكى، ھۆكۈمدار مەيلى چەۋگەن ۋە ئوۋغا ئوخشاش تەھەرىكەت ۋە تاماشا ئۈچۈن بولسۇن، مەيلى ئەلنى كۆرۈش سىياھىتى ۋە يۇرۇشلەرگە ئوخشاش دۆلەت ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار بولسۇن، سارايدىن ئايرىلغان چاغلىرىدا «يورتۇغ» دەپ ئاتالغان ئۆز ئادەملىرى ۋە قوغدىغۇچى ئەترىتى بىلەن بىللە بولاتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىبنىڭ قەيت قىلىشلىرىغا قارىغاندا، مۇنداق، ئەھۋاللاردا قوۋۇقچىباشى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئېھتىياتچانلىقنى ئېلىش جەھەتتە قوغدىغۇچى ئەسكەرلەرنىڭ قوماندانى بىلەن ھەمكارلىشاتتى، ھەتتا «يورتۇغ» مۇھاپىزەتچى قىسىملىرىنىڭ قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوۋۇقچىباشىنىڭ ۋەزىپىلىرى ئۈستىدە توختالغاندا: «قوماندان بەگنىڭ مۇھاپىزەتچى قىسىملىرىنى تەرتىپكە سالغاندا ھېچكىمنىڭ ئالدىغا كەتمەسلىكى ۋە ئارقىدىمۇ قالماسلىقىغا دىققەت قىلىشى، كېچىك مەنسەپتىكىلەر چۈشلارنىڭ ئارىسىغا كىرمەسلىكى، يىراقتا ۋە سىرتتا يۇرۇشكە تېگىشلىكلەر يېقىن يولىماسلىقى لازىم»، بولۇپمۇ «ھەر كىمنىڭ سارايدىكى ئورنى ۋە مەنسىپى قانداق بولسا يورتۇغدىمۇ

(614) «قۇتادقۇ بىلىگ» 2581 - 2582، - 2584 - 2585 - بەيتلار

شۇنداق بولۇشى كېرەك» (615) دەپ كۆرسەتكەنىدى. دېمەك، بۇنىڭدىن بىز قوۋۇقچىباشىنىڭ لازىم تېپىلغاندا يورتۇغقا قوماندانلىق قىلىدىغانلىقىنى ياكى ئەگەر بولمىغاندا يورتۇغنى تەرتىپكە سېلىش ۋە تۈزەشتە قوماندان بىلەن بىللە ھەربىكەت قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئەھۋالنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بولۇپمۇ ساراي مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ۋەزىپىلىرىنى تەشكىللەش ۋە كونترول قىلىش جەھەتتىدىن قوۋۇقچىباشىنىڭ ھەربىي خىزمەتنامۇ ئۆتەيدىغانلىقى مەلۇم بولماقتا.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە قوۋۇقچىباشىنىڭ قانداق ئادەم بولۇشى لازىملىقىغا دائىر بەرگەن مەلۇماتنى بىزنىڭ ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىزغا ئەرزىيدۇ: «شۇ ئىككى نەرسە سارايىنىڭ زىننىتىدۇر. بۇلار بەگنىڭ نامىنى يۈكسەلدۈرۈپ بەختكە يول ئاچىدۇ. بۇلارنىڭ بىرى ھۆر ئادەم بولغان ئۇلۇغ ھاجىپ بولسا، يەنە بىرى — ئىشىنىڭ ئەھلى بولغان قوۋۇقچىباشى. بۇ ئىككى كىشى بىلەن سارايى (دۆلەت ئوردىسىدىكى ئىشلار) تەرتىپكە سېلىنىدۇ، ھۆكۈمدارنىڭ نامى ئۇلۇغلۇق بىلەن ھەر يانغا تارقىلىدۇ» (616). ئەجەبا يۈسۈپ خاس ھاجىپ «ھۆر ئادەم بولغان ئۇلۇغ ھاجىپ» ئېپادىسى بىلەن، ئىشىكئاغىسىنىڭ تەركىبىدىكى كىشى ئەمەسلىكىنى سۆزلىمەكچىمۇ؟ باشقا بىر ئىپادە بىلەن ئېيتساق، قوۋۇقچىباشى، ھۆكۈمدارنىڭ خاس غۇلاملىرىدىن تەشكىل تاپقان ئالاھىدە ئەسكەرلىرى ئىچىدىن كۆتۈرۈلۈپ بۇ مەنسەپكە ئىگە بولغان قىلىچ ئەھلى، ھاجىپ بولسا قەلەم ئەھلى ئادەملەردىنمىدۇ؟ يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ھەر خىل ئىلمىي باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتكەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئورۇنغا قەلەم ئەھلى سۈپىتىدە چىققان بولۇشى كېرەك. ئەكسىچە قوۋۇقچىباشىنىڭ

(615) «قۇتادغۇ بىلىگ» 2586 - 2588 - بېيىتلار.

(616) 2554 - 2556 - بېيىتلار.

ئورۇنلاشقا تېگىشلىك ئىشلىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى ھەربىي لىككە مۇناسىۋەتلىك بولۇشى، ھەتتا ئۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىق قىسىملارنىڭ قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەنلىكى ئېھتىمالغا تولىمۇ يېقىن بولۇشى، بۇ ئورۇننى ئىگىلىگەن ئادەمنىڭ قىلىچ ئەھلىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئېھتىمالغا كۆپرەك يېقىندۇر. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، بۇ تېمىدا ھازىرچە ئارتۇق بىر نەرسە دېيەلمەيمىز.

پۇتۇن ساراي خىزمەتچىلىرىنىڭ باشلىقى ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرغان قوۋۇقچىباشىنىڭ، يا ئۇز ھۆكۈمدارىغا نىسبەتەن ئەمەس، ئۆز ئەمرىدىكى ھەر خىل خىزمەتچىلەرگە نىسبەتەنمۇ ۋەزىپىسى ۋە مەسئۇلىيىتى بار ئىدى. بۇ جۈملىدىن ئېيتقاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ يات (مۇساپىر) كىشى خىزمىتى قىلىشى مەقسىتىدە ئوردىغا كەلگەن بولسا، ئۇنى قارشى ئېلىپ خىزمەتكە ئورۇنلاشقىچە ياتاق ۋە ئېھتىياجلىرىنى قامداش ئىشىنىڭمۇ قوۋۇقچىباشىنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى (617). ئۇنىڭ قارىشىچە، قوۋۇقچىباشى خىزمەتچىلىرىنىڭ ھالىنى سوراپ تۇرۇشى، تاج - توقلۇقى ۋە كىيىم - كېچەكلىرىگە كۆڭۈل بۆلۈشى كېرەك (618). مۇھتاج بولغانلار بولسا، ئېھتىياجنى قامدىشى لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا خىزمەتچىلەردىن بىرەرى سارايغا كەلمىسە، نېمە بولغانلىقىنى سوراپ سۈرۈشتۈرۈشى، ئەگەر ئاغرىق بولسا ئەھۋال سورىشى، ھورۇنلۇق قىلغان بولسا ئۇنى ئۇيالدۇرۇشى لازىم (619)؛ ياخشى بىر قوۋۇقچىباشى دوستلىرى بىلەن بىللە، ئۆز قوشۇنىدىكى ياكى قول ئاستىدىكى ئادەملەرنى بەزىدە ئۆيگە تاماققا تەكلىپ

(617) «قۇتادغۇ بىلىگ» 2562 - بېيىت.

(618) «قۇتادغۇ بىلىگ»، ئارات 2564 - نومۇرلۇق بېيىتنىڭ تەرجىمىسىدە «كىشىلىرى كونۇرغانمۇ؟» دەپ ئالغان.

(619) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2564 - 2567 - بېيىتلار.

قىلىشى، يېگۈزۈپ ـ ئىچكۈزگەندىن كېيىن ئۇلارنى قۇرۇق قول قايتۇرماي ئىنئام بېرىشى لازىم؛ قوۋۇقچىباشى بۇ خىزمەتنى جان ـ تېنى بىلەن قىلىشى، ناھايىتى سادىق بولۇشى لازىم(620)؛ شۇنداق بولۇشى كېرەككى، ئۇ قاراڭغۇ تۈننى ئىشكته يورۇتۇشى، يورۇق كۈننىمۇ ئىشكته پاتۇرۇشى كېرەك. ساراي خىزمەتلىرىگە لايىق قانۇن ـ قائىدىلەرنى ياخشى بىلىشى، ئەڭ مۇھىمى داستىخىنى كەڭ، ئۆزى بەك سېخىي بولۇشى، ئالتۇن ـ كۈمۈش ئىنئام بېرىپ ئەتراپىغا كۆپ ئادەملەرنى توپلىشى لازىم.

بۇنداق خۇسۇسىيەتلەرنى ھۆكۈمدار بىلەن بىللە باشقا ساراي ۋە دۆلەت خىزمەتچىلىرىگە ھەر دائىم تەۋسىيە قىلىدىغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ، شۇبھىسىزكى، قول ئاستىدىكىلەرنى تويغۇزۇشنى، ئىھساندا بولۇشنى، چىش كىراسىنى (ھەقلارنى) بېرىپ كۆڭۈللىرىنى ئىلىپ ئۇلارنىڭ ياخشى تۇرمۇش كەچۈرىدىغان قىلىشنى قاراخانىيلار زامانىسىدىكى دۆلەت ئادەمگەرچىلىكى چۈشەنچىسىنىڭ بىر خىل شەرتى ھېسابلايتتى.

قاراخانىيلار ئوردىسىدىكى قوۋۇقچىباشىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ۋەزىپىلىرى بار ئىدى. بارلىق ساراي خىزمەتلىرىنى نۇقسانسىز ئورۇندىتىش جەھەتتىن ئۇنى غەزنەۋىيلەر ۋە سەلجۇقىيلار سارايلىرىنىڭ بۈيۈك ھاجىپىغا(621) ياكى ھاجىپى دەرگاھىغا(622) ئوخشاتقانلىقى بولىدۇ. ھۆكۈمدارنىڭ داستىخىنى ۋە زىياپەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ۋەزىپىسى جەھەتتىن بولسا شۇ سارايلار-

(620) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2529 ـ بېيىت.

(621) نىزامۇلمۇلۇك: «سىياسەتنامە»، 130 ـ بەت (31 ـ باب)- كە قارالسۇن.

(622) كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى»، 28 ـ بەت؛ ئۇزۇن چارشىلى: «مەدخەل»، 33 ـ بەتكە قارالسۇن.

نىڭ ۋەكىلى خاس (خاس ۋەكىل)(623) نىڭ ياكى ۋەكىلى دەرىنىڭ(624) ۋەزىپىلىرىنى ئۆتەيتتى. ئۇنىڭ ھۆكۈمدارنىڭ ئوردىسىنى كېچە ـ كۈندۈز قوغدىشى جەھەتتىن بولسا بۈيۈك سەلجۇقىيلار ئوردىسىدىكى ۋەكىلى خاسنىڭ ۋەزىپىلىرىنى ئورۇنداپتۇ(625). ھۆكۈمدارنىڭ ساراي سىرتىدا بولغان چاغلىرىدىكى قوغدىنىش ۋەزىپىسى جەھەتتىن بولسا سەلجۇقىيلار سارىيىدىكى سلاھدار(626) بولۇپمۇ جاندارنىڭ(627) ۋەزىپىلىرىنى ئورۇندىغانلىقى ئوچۇق كۆرۈنمەكتە(628). تۆۋەندە كۆرۈنگىنىدەك، ئەۋفى تاماغاچ خان ئىبراھىم زامانىسىدە سەھەر-قەندە سارىيىدىمۇ جاندار مەنسىپىنىڭ بارلىقى ھەققىدە سۆزلەيدۇ، بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ جەھەت ئۇ يازغان دەۋردە ھۆكۈمدار-

(623) كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى»، 31ـ، 32 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

(624) ھەسەن ئەنۋەرى: «بۇسلاھاتى دىۋانىي»، 45 ـ بەتكە قارالسۇن.

(625) بۇيۇك سەلجۇقىيلار سارىيىدا كېچە نۆۋەتچىلىرى (پاسبان)، ساراي (يەنى كۈندۈز) نۆۋەتچىلىرى (نۆۋەتچىياتى خاس) ۋە قوۋۇقچىلارنىڭ (دەربانان) ۋەزىپىلىرى ھەم كونترولىرى ھەققىدە «سىياسەتنامە»، 136 ـ بەت (35 ـ باب)؛ كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى»، 36 ـ، 37 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

(626) ـــ سلاھدار توغرۇلۇق كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى»، 32 ـ بەتكە، ئۇزۇن چارشىلى، «مەدخەل»، 34 ـ بەتكە قارالسۇن.

(627) جاندار ۋە ۋەزىپىلىرى ھەققىدە ئۇزۇن چارشىلى: «مەدخەل»، 34 ـ، 81 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

(628) س. م. ئارسال، ھەر ھالدا قوۋۇقچىباشىنىڭ بولۇپمۇ ساراي خىزمەتچىلىرىنى ئورۇنداش جەھەتتىن مەسئۇل بولغان ئىشلىرىغا قارىغاندا، ئۇنى «ساراي نازىرى» دەپ ئاتىغان («ھوقۇق» 107 ـ بەت)، بىزنىڭچە توغرا ئەمەس. چۈنكى قوۋۇقچىباشىنىڭ قاراخانىيلار سارىيىدا مەخسۇس بىر مەمۇرىيەت ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرماقتا.

دىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئالغانلارنى «جاندار» دەپ ئاتىسا كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا مۇشۇنداق مۇھىم بىر مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغۇچى ھەققىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ سۆز قىلماسلىقى ئەقىلگە سىغمايدۇ.

قوۋۇقچىباشى بۇ ۋەزىپىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئورۇندىشىغا شۇبھىسىز قول ئاستىدىكى بىر توپ خادىملارغا تاپىنىاتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ قوۋۇقچىباشىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى ھەققىدە «ھەل» (قىسىم) ۋە «قولداش» سۆزىنى قوللانغان(629). بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ خېلى كۆپچىلىك ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. يەنە بىر تەرەپتىن مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى»- دا بەگلەرنىڭ ۋە باشقا چوڭلارنىڭ قول ئاستىدا نۇرغۇن ماـ لايلار ۋە باشقا خىزمەتچىلەرنىڭ بارلىقىنى ۋە بۇلارنى «قولـ داش» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى تىلغا ئالغانىدى(630). ئۇنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، يالغۇز ھاجىپ، قوۋۇقچىباشى ۋە باشقىلارنىڭلا قول ئاستىدا خىزمەتچىلەر بولۇپ قالماستىن، بەلكى پۈتۈن مۆتىۋەرلەرنىڭ قول ئاستىدىمۇ ئۇلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ سانى ئوخشاش بولمىغان خېلى كۆپ غۇلام ۋە باشقا خىزمەتچىلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. لېكىن قوۋۇقچىباشى قول ئاستىدىكىلەرـ نىڭ ھەر خىل خىزمەتلەرگە قاراپ قانداق ئاتىلار ياكى ئۇنۋانـلار ئالغانلىقى، يەنى ئۇلار نېمىدەپ ئاتايدىغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتسىز يوق. قوۋۇقچىباشىنىڭ ئورنى ۋە ۋەزىپىلىرى ھەققىدە سۆزلىگەنلىرـ ىمىزدىن مەلۇم بولۇشىچە، قوۋۇقچىباشى مەرتىۋە جەھەتتىن ئۇلۇغ ھاجىپتىن ھەر قانچە كېيىن تۇرسىمۇ، قاراخانىيلار ئوردىسىدا ئەڭ مۇھىم ئورۇنغا ئىگە ئادەم ھېسابلىنىاتتى. يەنە ئۇنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن

(629) «قوتادغۇ بىلىگ»، 2537 - 2559 - بېيىتلار.
(630) كېلىسلى I، 21 - بەت؛ ئاتالاي I، 22 - بەت.

قارىغاندىمۇ، زاماندىش باشقا دۆلەتلەرنىڭ سارايلىرىدا بۇنىڭغا ئوخشاش بىر مەمۇرىيەت يوق بولۇپ(631)، قوۋۇقچىبىشىنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن ئېشلار باشقا سارايلاردا مەلۇم مەمۇرىيەتلەر تەرىپىدىن بېجىرىلەتتى. شۇ سەۋەبدىن، قوۋۇقچىبىـ شى تەسىس قىلىشتىمۇ قاراخانىيلار ئوردىسى قەدىمكى تۈركـي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ قالغاندى ۋە بۇ جەھەتتىن غەزنەۋىيلەر ۋە سەلجۇقىيلارنىڭ ئوردا تەشكىلىدىن ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىدى.

3. جاندار (قوغدىغۇچى)

خېلى بۇرۇنلا كۆزىستېپ ئۆتۈلگىنىدەك، «جاندار» ھۆكۈمـ دار ۋە ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان مۇھاپىزەتچىلەرگە بېرىلـ گەن ئىسىم بولۇپ، جاندارلارنىڭ ئەمرىلىرىگىمۇ «ئەمرى جاندار» دەپ ئاتىلاتتى. ئۆز دەۋرىدىكى قاراخانىيلار ئوردىسىدا جاندارلىقنىڭ بارلىقىغا دائىر مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. قوۋۇقـ چىباشىنىڭ ۋەزىپىلىرىنى تونۇشتۇرغاندا، ھۆكۈمدارنى ۋە سارايىنى قوغداش ئىشىنىڭ ئۈستىگە ۋەزىپىلىرى ئىكەنلىكىنى سۆزلىگەنـ دۇق. شۇبھىسىزكى ئۇ، بۇ ئىشلارنى قول ئاستىدىكى مۇھاپىزەتـ چىلەرگە يۈكلەيتتى. شۇڭا، مۇھاپىزەتچىلەر (ياتاغان، تۇرغاقلار)- نىڭ باشلىرى بىۋاستە قوۋۇقچىباشىغا قاراشلىق ئىدى يەنە

(631) ئوسمانلى ئىمپېراتورلۇقى قورۇلۇۋاتقان دەۋردە ئوردا تەشكىلاتىدا كۆرۈلگەن قوۋۇقچىباشىنىڭ سارايىنىڭ مۇھاپىزىتى ۋە قوغداش ئىشىغا مەسئۇل بولغانلىقىنى، قوۋۇقچىلار كەتخۇدالىق (باشلىقى) ۋە چاۋۇش باش (ئوفىتسېر) بىلەن بىرلىكتە دىۋان يىغىلىرىغا مۇناسىۋەتلىك قائىدە - يوسۇنلارنى ئورۇنلايدىغانلىقىنى بىلىمىز. ئۇلار سارايىنى قوغداش ۋەزىپىسى جەھەتتىن قاراخانىيلار دەۋرىدىكىگە ئوخشاش ئىدى (ئا. تانېرى: «ئوسمانلى دۆلىتىنىڭ قورۇلۇش دەۋرىدە ھۆكۈمدارلىق قورۇمىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ساراي ھاياتى — تەشكىلاتى»، ئېنقەرە، 1978، 228 - بەتكە قارالسۇن.

بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇر غەربىي قاراخانىيلاردىن تاغاچ خان ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم (مىلادى 1068 - يىلى ۋاپات بولغان) دەۋرى ھەقىقىدە مەلۇمات بەرگەندە، خانىنىڭ ئوغرى ۋە يول توسقۇچىلارنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئوغرىلارنىڭ باشلىقىغا جاندارلىق ۋەزىپىسى بەرگەنلىكىنى، بۇ ئادەمنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن قاراقچىلارنى خىزمەتكە ئالىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، ئۇلاردىن 300 دەك ئادەمنى سارايغا توپلاپ بىر زىياپەتتىن كېيىن ھەممىسىنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى، شۇنداق قىلىپ قاراقچىلارنى يوقاتقانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەنىدى(632). ئەۋفىنىڭ بۇ قەيتىنى مۇنداق ئىككى جەھەتتىن ئىزاھلاشقا بولىدۇ. ئۇ، ياكى ئۆز زامانىسىدە ھۆكۈمدارنى مۇھاپىزەت قىلغۇچىلارنى «جاندار» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ بۇ ئاتالغۇنى قوللانغان بولۇشى مۇمكىن، ياكى بولمىسا غەربىي قاراخانىيلاردا ھەقىقەتەن جاندارلىق بار بولغان. ئەمما شەرقىي قاراخانىيلار ئوردىسىدا جاندارلىقنىڭ، ھېچ بولمىغاندا «قۇتادغۇ بىلىگ» يېزىلغان يىللارغىچە مەۋجۇت بولمىغانلىقىنى ياكى ئاز دېگەندە «جاندار» ئۇنۋانىنىڭ يوقىلۇقىنى ئېيتالايمىز. چۈنكى ئەگەر بار بولغان بولسائىدى، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قاراخانىيلار ئوردىسىنى بەك ياخشى بىلىدىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھۆكۈمدار ۋە سارايىنى قوغداش بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇنداق بىر مەنسەپتىن چوقۇم سۆز ئېچىشى مۇمكىن ئىدى.

4. سلاھدار (قورالچى)

قاراخانىيلارنىڭ ئوردا تەشكىلىدە مۇنداق بىر ئورۇننىڭ بارلىقىنى XI ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەركەندە

(632) «جەۋامى»، 68-، 87 - بەتلەر.

تۇزۇلگەن يەر سېتىش ھۇججەتلىرىدىن بىرىنىڭ كۇۋاھچىلىرى ئىچىدە «بەكىر سلاھدار» ئىسمىنىڭ يېزىلىشىدىن بىلىۋالالايمىز (633). سلاھدار - ھۆكۈمدارنىڭ قورالىنى ساقلاش، شۇنىڭدەك سارايىنىڭ قورال ئىسكىلاتىنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان كىشى ئىدى. ھۇرا سىملاردا ھۆكۈمدارنىڭ قوراللىرىنى كۆتۈرۈگۈچىلەرگىمۇ بۇ ئۇنۋان بېرىلەتتى. ئەمەلىيەتتە ھۇرا سىملاردا قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭمۇ ئالدىدىكى قاتاردا قوراللىرىنى كۆتۈرۈپ مېڭىش ئادەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئۆتكەنىدۇق. شۇڭا، سلاھدارلارنىڭ بېشىدا باشقا تۈرك - ئىسلام دۆلەتلىرىدە بولغىنىدەك بىر ئەمىرى سلاھ (قورال باشلىقى) نىڭ بولغانلىقى چوقۇم. لېكىن بۇ تېمىدا ئارتۇقچە مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

5. ئەلەمدار (بايراقچى)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئۇرۇش لاردا بايراقچى (ئەلەمدار) نىڭ ئۇرۇشنى ياخشى كۆزىتىشنى، دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىدىغان (ئارقا سەپتىكى) ئەسكەرلەردىن ھېچكىمنىڭ سەپنىڭ سىرتىدا قالماسلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، ئەلەمدارنىڭ ئۇرۇش سېپىنىڭ ئالدىدا ماكىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى(634). يالغۇز ئۇرۇش تۈپەيلىدىن بولسىمۇ مۇشۇنداق بىر ۋەزىپە ئۆتىگۈچىنىڭ بارلىقىدىن ھۆكۈمدارنىڭ بايراق ۋە سانجاقلىرىنى كۆتۈرىدىغان ۋە قوغدايدىغان بىر

(633) ش. تېكىن: «بىلىنگەن ئەڭ قەدىمكى ئىسلامى - تۈركچە تېكىستلەر: ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان قاراخانىيلار دەۋرىگە ئائىت»، «يەر سېتىش ھۇججەتلىرى» SAD، IV، (1975)، 162 - بەت.

(634) 2346 - بېيىت.

بايراقدارلار گۇرۇپپىسىنىڭ بارلىقىنىمۇ ھېسابقا ئېلىش كېرەك. يۈسۈپ خاس ھاجىپ شۇ دەۋردە قاراخانىيلار ئوردىسىدا يەنە مەخسۇس بىر «تۇغچىلار» گۇرۇپپىسىنىڭ بارلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى(635). ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ھۆكۈمدارنىڭ تۇغلىرىنى كۆتۈرۈش ۋە قوغداشتىن ئىبارەت ئىدى. گەرچە خېلى بۇرۇن كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، «تۇغ» سۆزىنىڭ قاراخانىيلاردا «نۆۋەت» مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىگە قاراپ، تۇغچىلار ھەربىي مۇزىكانتلار ئەترىتىنىڭ ئەزاسى بولۇشى مۇمكىن دېگەن چۈشەنچىگە كەلسەكمۇ، بىراق، بىزنىڭچە بۇ ئېھتىمالدىن بەك يىراق. يەنە بىر تەرەپتىن يۈسۈپنىڭ سۇ باشى مەنىسىدە، بەزىدە «سۇ، باشلىغۇچى ئەر» دېگەن ئىپادىنى قوللانغانلىقى نەزەردە تۇتۇلسا، «ئەلەم باشلىغۇچى ئەر» نىمۇ ئەلەم باشلىقى مەنىسىدە قوللانغان بولۇشى مۇمكىن دېيىشكە بولىدۇ.

B. باشقا ساراي خىزمەتچىلىرى

1. ئاشچىباشى (ئاشپەزلەر باشلىقى)

قاراخانىيلار سارىيىدىكى مۇھىم ئورۇنلاردىن بىرىنىڭ «ئاشچىباشى» ئىكەنلىكى مەلۇم. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە «ئاش باشچى»، «ئاش باشچىسى»، «ئاش ئىشچىسى(636)» ۋە «ئاش باشچى خانسالار» دېگەندەك ئاز - پاز پەرقلىق ئىپادىلەر بىلەن قەيت قىلغان ئاشپەز باشلىقىنىڭ ۋەزىپىسى، قاچا ۋە داستىخان (ئاياق ۋە تىركى(637)) نى

(635) 2824 - بېيىت.

(636) 2824 - بېيىت.

(637) 2824 - بېيىت، 2878 - بېيىت. شۇبھىسىزكى، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان تىركى - ھۆكۈمدار داستىخىنىدۇر.

دەپ بىلدۈرۈلگەنىدى. شۇ سەۋەبدىن ئاشچىباشىنى سەلچۇقىيلار سارايلىرىنىڭ چاشىنگىرىگە ئوخشىتىش مۇمكىن. چۈنكى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ھۇزۇرغا كىرىپ چىقىشتا ھەردائىم ئالدىغا قارىشى كېرەك»(638) دېگەنلىكىمۇ، ئۇنىڭ، ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا داستىخان سېلىش ئىشىغا بىۋاسىتە مەسئۇل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئورۇن ئالغان «ئىشتا خام ئادەملەر توپى، يېمەك ئوغرىلىرى ئاشخانىغا يىغىلسا...»(639) دېگەن سۆزلەرگە قارىساق، ئۇنىڭ ھۆكۈمدارنىڭ داستىخىنىنى باشقۇرۇشىدىن سىرت، ئاشخانىنى باشقۇرۇشقىمۇ مەسئۇل ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ جەھەتتىنمۇ بۈيۈك سەلچۇقىيلاردىكى «خانسالار» بىلەن ئاناتولىدىكى سەلچۇقىلار سارىيىدا بىز كۆرگەن «ھاۋايىجسالار»(640) غا ئوخشىشىپ كېتىشى مۇمكىن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئورۇنغا ئىگە بولغۇچىنى «ئاش باشچى خانسالار» دەپ ئاتىشىمۇ(641) ئۇنىڭ ھەم ھۆكۈمدار داستىخىنى ھەمدە ساراي ئاشخانىسى ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئىكەنلىكىنىڭ بىر دەلىلى بولسا كېرەك.

(638) 2869 - بېيىت.

(639) 2861 - بېيىت.

(640) ئۇزۇن چارشىلى: «مەدخەل»، 85 - بەتكە قارالسۇن.

(641) «قۇتادغۇ بىلىگ»، XXXVI باب ماۋزۇسى. شۇنداق بىلىنىدۇكى، «ئاشچى باشى» دېگەن بۇ تۈركچە ئىسىم قەدىمدىن بېرى تۈركىي خەلقلەر سارايلىرىدا مەۋجۇت ئىدى. XI ئەسىر ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلامى - ئىران تەسىرى بىلەن بۇ ئۇنۋانغا يانداپ «خانسالار» سۆزى قوشۇلدى. ئەسلىدە خانسالارلىقنىڭ ماھىيەت جەھەتتىن چاشىنگىردىن ئايرىم ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۇزۇن چارشىلى: «مەدخەل» 36 - بەتكە قارالسۇن. يەنە بىر تەرەپتىن شەمۇلمۇلك ناسىر زامانىدا غەربىي قاراخانىيلار سارىيىدا خانسالارلىق قىلغان بىرىنىڭ ئاخىرىدا ئامىللىققا تەيىنلىنىشى، ساراي خىزمەتچىلىرىنىڭ زۆرۈرىيىتىدىن ۋىلايەت ئىدارىسىدىمۇ خىزمەت قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن بىر ئۆرنەك ھېسابلىنىدۇ («نەرشاھى» 29 - بەت).

ئاشپەز باشلىقىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەندە، ھۆكۈمدارنىڭ جېنىنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشتا بىرىنچى دەرىجىلىك مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان قۇۋۇقچىباشىغا باغلىق ھالدا ئىشلەيدىغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئاشپەز باشلىقىغا ئايرىغان قۇرلارمۇ پۈتۈنلەي شۇ ئامانلىق مەسىلىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئۇ، بۇ ھەقتە مۇنۇلارنى سۆزلەيدۇ: «بۇ ئىشقا كامىل ۋە پاك ئىنسان لازىم. ئادەملەر ئارىسىدىن توغرا، دۇرۇس، تاللانغان بىرى بولۇشى، يېمەك - ئىچمەك ئىشى ئۇنىڭ قولىغا تاپشۇرۇلۇشى لازىم. كۆڭلىدىن بېرىلگەن بىر ئادەم، توغرا ۋە دۇرۇس كىشى، بېگىگە پۈتۈن ۋۇجۇدىنى، جېنىنى، بېشىنى پىدا قىلىدۇ. بەگلەر ئۈچۈن ھەرخىل خەتەر گالدىن كېلىدۇ. شۇڭلاشقا بەگلەر ھەرقانداق يەردە ئۆزىنى كۆزىتىشى، بولۇپمۇ يېمەك - ئىچمەكتە ئېھتىيات كۆزىنى ئېچىشى كېرەك. خەلققە باشلىق بولغان كىشىنىڭ مىڭلاپ دۈشمىنى بولىدۇ. شۇڭلاشقا ئاشپەز ئىشەنچلىك، توغرا، پىشقان بىرى بولمىسا، يېمەك - ئىچمەكتە بەگلەرنىڭ ھالى خەتەرلىك بولىدۇ»(642).

يۈسۈپ، ھۆكۈمدارنىڭ يېمەك - ئىچمەك جەھەتتىن پۈتۈنلەي خاتىرجەم بولۇشى ئۈچۈن ئاشپەزلەر باشلىقىنىڭ ئەھمىيىتىنى مۇشۇنداق چۈشەندۈرگەندىن كېيىن، مۇنداق ئىشنى پېشقەدەم، كۆپ سىنالغان، ئىشەنچلىك بىرىگە بېرىلىشى كېرەكلىكىگە ئىشارەت قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ئىشقا پېشقەدەم، كونا بىر خىزمەتچى كېرەككى، ئاچچىقنى، تاتلىقنى ۋە باشقا يېمەكلىكلەرنى ۋاقتىدا تەييارلىشى ھەم بەگكە كۆيۈنۈشى كېرەك. چۈنكى كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى، سىڭدۈرگەن

(642) 2828 - 2835 - بېيىتلار.

ئەمگىكى كۆپ بولسا، بەگ ئۇنىڭغا ئىشىنىپ كۆيۈنىدۇ. ئاشپەز باشلىقىنىڭ كۆزى توق ھەمدە كۆڭلى باي بولۇشى، پاكىز ۋە ھۆسىن - چىرايى ئايدەك نۇرلۇق بولۇشى لازىم. يەنە ئۇ، دىن - شەرىئەتنى بىلىدىغان تەقۋادار بولۇشى كېرەككى، بۇنداق كىشىدىن توغرىلىق كېلىدۇ. ئاشپەز پاكىز بولسا پاكىز تاماق بېرىدۇ. تامىقى سۆيۈلۈپ - سۆيۈلۈپ يېيىلىدۇ. ئاچكۆز كىشى تاماققا پىخسىقلىق قىلىدۇ ۋە ئاشنى بولغايدۇ. ئاش پاكىز بولسا، ئادەمنىڭ تامىقىدا قالىدۇ. پاسكىنا كىشىنى تاماقتىن يىراق تۇتۇش لازىم. ئاشپەزنىڭ چىراي - شەكلى كۆركەم، قىلىقلىرى چىرايلىق بولۇشى، چاچ - ساقىلى قىرىلغان، سىلىق تارالغان، شېرىن سۇخەن، دىلى - بىلەن تىلى بىردەك بولۇشى لازىم. ئەگەر ئاشپەز باشلىقى ئەگرى بولسا، ئۇنىڭ خىزمەتچىلىرىنىڭمۇ ھەممىسى ئەگرى بولىدۇ. ئاشپەز باشلىقى ئەقىللىك ۋە بىلىملىك بولۇشى، تاماق ۋاقتى بولغاندا چەبدەس بولۇشى كېرەك. قائىدە - يوسۇن بويىچە ھەرىكەت قىلىپ خىزمەت قىلىشى، كىرىش - چىقىشتا ئۆزىنى توغرا تۇتۇشى كېرەك. مۇشۇنداق بىرى ئاشپەز باشلىقى بولسا، داستىخاننى ۋە خالتىلارنى ياخشى باشقۇرىدۇ ۋە بەكمۇ ئۇنىڭدىن شۈبھىلەنمەستىن غىزالىنالايدۇ»(643).

بۇنىڭدىن كۆرۈلىدۇكى، ئاشپەز باشلىقىنىڭ سىنالغان ۋە ئىشەنچلىك بىرى بولۇش بىلەن تەڭ مەيلى كىيىم - كېچەك، مەيلى قىلىق - قىياپىتى جەھەتتىن پاكىز، رەتلىك ۋە كېلىشكەن بىرى بولۇشى كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىشچى - خىزمەتچىلىرى بار. بۇلارمۇ ھۆكۈمدار ھۇزۇرىغا داستىخان سېلىشى ھەمدە ئاشخانا ئىشلىرىدا ئۇنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇپ ئىشلەيدىغانلىقى مەلۇم. يۈسۈپ بۇ خىزمەت

(643) 2836 - 2878 - بېيىتلار.

چىلەر ھەققىدە بولۇپمۇ ئىدىشچىباشى (شاراب باشلىقى) تېمىسىدا خېلى ئېتراپلىق مەلۇمات بەرگەن بولۇپ، يۇنى تۆۋەندە سۆزلەپ ئۆتىمىز.

يۇسۇپنىڭ يەرگەن بۇ مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن، ئاشپەز باشلىقىنىڭ ۋەزىپىلىرىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

1. ئاشخانىغا نەرسىلەرنى ۋاقتىدا پەتكۈزۈش، ئاشخانىنى باشقۇرۇش ئىشلىرى بىلەن تاماقلارنىڭ پىشۇرۇلۇشىغا نازارەت قىلىش؛

2. ھۆكۈمدارنىڭ داستىخىنىنى ھازىرلىتىش، قوۋۇقچى باشىنىڭ رەھبەرلىكىدە تاماقلارنى ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا چىقىرىش؛

3. ھەرقانداق قىلىپ تاماقلارنى ۋاقتىدا ۋە قائىدە-يوسۇن بىلەن تەقدىم قىلىش؛

4. تەقدىم قىلغان تاماقلارنىڭ پاكىز، بولۇپمۇ زەھەر-لىنىشكە قارشى ئىشەنچلىك بولۇشىغا قوۋۇقچىباشى بىلەن بىلله مەسئۇل بولۇش.

بۇنىڭغا قارىغاندا، قاراخانىيلار ئوردىسى ئاشپەز باشلىقى مەسلىسىدىمۇ ئۆزى بىلەن ئەسرداش باشقا ئوردىلار بىلەن ئازدۇر - كۆپتۇر ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۆزىگە خاس ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ قالغانىدى. غەربتىن كەلگەن ئىسلام - ئىران مەدەنىيىتى تەسىرلىرى بولسا بۇ تېمىدا يالغۇز «خانسالار» ئۇنۋانىغىلا مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

2. ئىدىشچىباشى (ئىچىملىك باشقۇرغۇچى)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدە ئاشپەز باشلىقىدىن كېيىن ئىدىشچىباشى ئورۇن ئالغان. يىزچە قەدەھ، ئىستاكان

ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى بىلدۈرىدىغان «ئىدىش» سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ۋە ئىچىملىك مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىملا مەلۇم بولغىنىدەك، ھۆكۈمدارنىڭ داستىخىنىنىڭ ياكى سارايدا بېرىلگەن زىياپەتلەرنىڭ شارابلىرىنى تەييارلاشقا مەسئۇل بولغۇچىلارنىڭ باشلىقى «ئىدىشچى باشى» دېيىلەتتى. شۇڭلاشقا، سەلجۇقىيلار ساريىدا «شارابدارى خاس»(644) ئۇنۋانى بىلەن ئاتىلىدىغان ساراي خىزمەتچىسى «ئىدىشچىباشى» بىلەن ئەينى ئىشنى قىلغانلىقى چوقۇم. يۇسۇپنىڭ «ئىچىملىك ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئادەم شۇنداق بولۇشى كېرەككى، ھۆكۈمدار ئۇنىڭغا ئىشەنسۇن ۋە كۆڭلى خاتىرجەم بولۇپ ئۇنىڭ قولىدىن شاراب ئىچسۇن»(645) دېيىشىمۇ ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. يەنە شۇ ئېپادە، ئۇنىڭ بۇ ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغان چاغدا ھۆكۈمدارنىڭ ئىچىملىك يولى بىلەن زەھەرلىنىپ قېلىشىغا قارشى تۇرۇپ ئۇنى قوغداشقا مەسئۇل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئاشپەز باشلىقىغا ئوخشاشلا بۇ جەھەتتىن ئىچىملىك باشلىنىشىغا قوۋۇقچىباشىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا ئۆز ۋەزىپىسىنى ئورۇندايدىغانلىقىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق.

«قۇتادغۇ بىلىگ» دە يۇسۇپنىڭ قارىشىچە، بۇ ئىشقا ئىچىملىكنى ياخشى ساقلايدىغان ۋە بۇنى تەييارلاشنى بىلىدىغان بىر ئىچكۈچى (ئىدىش تۇتقۇچى) لازىم. ئۇ، بۇ ئىش ئۈچۈن لازىملىق ھەرخىل نەرسىلەرنى بولۇپمۇ سالامەتلىككە

(644) كۆيمەن: «سارايى تەشكىلاتى»، 33 - بەت، ئۇزۇن چارشىلى: «مەدخەل»، 35 - بەت.

(645) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2881 - 2882 - بېتلارغا قارالسۇن.

پایدىلىق، دورا خىللىرىدىن بولغان بەزى چۆپلەرنى(646) ھەر دائىم ساقلىشى لازىم. ئۇلار ھەزىم قىلدۇرغۇچى، قۇۋۋەتلەندۈرگۈچى ياكى تازىلىغۇچى دورىلارنى تەييارلىسۇن. ئىچىملىك ۋە شارابتىن باشقا قۇرۇق، ھۆل مېۋە، بارلىق يەيدىغان، ئىچىدىغان، يالايدىغان نەرسىلەر ئۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن بوغۇزغا كىرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىچىملىك باشلىقى ناھايىتى پۇختا ئادەم بولۇشى لازىم. ئۇ، پۈتۈن ئىشلىرىنى توغرىلىق بىلەن قىلىشى، يارىماس كىشىلەرنى ئۆزىگە يېقىن يولاتماسلىقى لازىم(647).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئىچىملىك باشقۇرغۇچىنىڭ ئىچىملىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن يېمىشلەر جەھەتتىكى ۋەزىپىلىرى ھەققىدە شۇنداق دەيدۇ: «ئىچىملىكنى ئۆز قولى بىلەن ياسىشى، ئۆزى مۆھۈرلەپ، ئۆزى ساقلىشى كېرەك. يېمەك - ئىچمەككە قوشۇلىدىغان بارلىق دورىلار ۋە شىپالىق چۆپلەرنى ئۆز قولى بىلەن ئارىلاشتۇرۇشى ۋە ئۇلارنىڭ تازىلىقىغا دىققەت قىلىشى كېرەك. قۇرۇق، ھۆل مېۋە بىلەن گۈلقەنت، جولابقا ئوخشاش شارابلارنى ئۆزى ھازىرلاپ، ئۆزى ساقلىشى كېرەك»(648).

«قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئىچىملىك باشلىقىنىڭ ساقىيلىرى ئۈستىدىمۇ ئالاھىدە توختالغان. بۇنىڭ ئاشخانا خىزمەتچىلىرى ئۈچۈنمۇ شۇنداق ئىكەنلىكى شۈبھىسىز. «ئىچىملىك باشلىقىنىڭ

(646) ئارات، 2887 - تومۇرلۇق بېيىتتە «ئۆت» سۆزىنى توغرىدىن - توغرا «ئوت» دەپ تەرجىمە قىلغان بولسىمۇ، سۆزنىڭ ئۆزىدىن ئاڭلىشىلغاندەك بۇ يەردە ئوتتىن ئىبارەت ساقلىققا پايدىلىق بەزى ماتېرىياللارنى كۆرسىتىدۇ.

(647) 2886 - 2901 - بېيىتلار.

(648) 2902 - 2904 - بېيىتلار.

ساقىيلىرى(649) ياش بولۇشى (ساقالسىز)، رەڭگىرويى كۆركەم بولۇشى لازىم. ساقال - بۇرۇتى چۈشۈرۈلگەن(650) بولۇشى، غۇلاملارنىڭ يۈزى تولۇنئايدەك، بويى تال چىۋىقتەك، چېچى قارا ۋە كۆرۈنۈشى سۈرەتتەك گۈزەل، بەللىرى ئىنچىكە، يەلكىسى كەڭ، بەدىنى ئاق، مەڭزى قىزىل بولۇشى كېرەك. ئۇلار يېشىل، ھاۋارەڭ، سېرىق، ھال يىپەك تون كىيىپ تاماقلارنى توشۇسا(651) يارىشىدۇ. ئىچىملىكلەرگە قىل، تۈك ۋە ئوت - چۆپ چۈشۈپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ساقالسىز ۋە پاكىز بولۇشلىرى كېرەك. قەدەھتە قىل بولسا ئىچىملىك بۇلغىنىدۇ. قىلنىڭ مەيلى تاماققا، مەيلى سۇغا چۈشۈپ قېلىشى تېتىقسىز بىر ئىش بولىدۇ. قەدەھچى پاكىز ۋە خۇش پېئىل بولسا، ئۇنىڭ قولىدىن ئىچىملىك ئىچسە ئۇ سىڭىدۇ»(652).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە قىلغان ئىشى

(649) يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ مەنىدە «بوسغۇت» سۆزىنى قوللانغان بولۇپ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قارىشىچە ئەسلى مەنىسى سەنئەت ئەربابلىرىنىڭ يېنىدا ئىشلەيدىغان شاگىرتلار ئىدى (كېلىسلى I، 376 - بەت؛ ئاتالاي I، 451 - بەت). يۈسۈپ بۇلارنى ئىدىش تۇتقۇچى (قەدەھ تۇتقۇچى) دەپمۇ تىلغا ئالىدۇ (2925 - بېيىت).

(650) ئارات «يالىڭ يۈزلۈگ ئوغلان» ئىپادىسىنى «بۇرۇتى خەت تارتمىغان» دەپ تەرجىمە قىلغان. ئەينى جۈملىنى «يۈزلىرى قىرىلغان» شەكلىدە تەرجىمە قىلىش بىزچە تېخىمۇ ئۇيغۇن كېلەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن بۇ جۈملە، ساقىيلارنىڭ «ئوغلان» دېيىلگەنلىكىنى ۋە بۇلارنىڭ غۇلاملاردىن تاللانغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە.

(651) 2916 - بېيىت. بۇ ئىپادىنى يۇقىرىدا سۆزلىگىنىمىزدەك، ئاشپەز يېمەكلىرىدىمۇ ئەينى سۈپەتلەرنىڭ ئىزدەلگەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. يەنە بىر تەرەپتىن ر.ر. ئارات «ئاشاغۇ» سۆزىنى «يېمەك» دەپ تەرجىمە قىلغان بولسىمۇ، بىزچە، تۈرلۈك يېمەكلىكلەر مەنىسىدە قوللىنىلىشى كېرەك.

(652) 2916 - 2920 - بېيىتلەر.

نازاكەتلىك بولغىنى ئۇچۇن ئىچىملىك باشلىقىنىڭمۇ ھەر جەھەتتىن ئىشەنچلىك بىر ئادەم بولۇشى لازىملىقىغا ئىشارەت قىلىپ بۇ ئىشنىڭ خۇددى ئاشپەز باشلىقىغا ئوخشاش ئۇزۇن يىللىق سىناقلاردىن ئۆتكەن، ئەپسىنى توتالايدىغان، توتقان بىرنى گە تاپشۇرۇلۇشى لازىملىقىنى سۆزلەيدۇ(653): «ئىدىشچى ئىشەنچلىك، سەمىمىي ـ سادىق، كۆز ـ كۆڭلى توق، قىلىقى شۇنچىلىك چىرايلىق، كۆڭلى، ئەقلى ۋە يۈرىكى توپتوغرا بولۇشى، ئۇنىڭدىن باشقا ئىدراكلىق ۋە بىلىملىك بولۇشى لازىم» (654).

ھۆكۈمدارلار ئۇچۇن ھەر خىل خەتەرنىڭ بوغۇزدىن كېلىدىغانلىقى، ھەقىقىدىكى كۆز قارىشىنى بۇ يەردىمۇ تەكرارلاپ ئۆتكەن يۈسۈپ(655) بوغۇز لەززىتىنىڭ ئاشپەز ۋە ئىدىشچىنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى، ئەگەر بۇلار ئىشەنچلىك بولمىسا، ھۆكۈمدارنىڭ خاتىرجەم يەپ ـ ئىچىشى بەكمۇ قىيىن بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، ھۆكۈمدارغا شۇنداق نەسىھەت قىلىدۇ: «ئەي ھۆكۈمدار، شۇ بىر قانچە ئىشقا سادىق، كۆزى توق، ھايا ئىگىسى ئىسىل ئادەملەرنى تاللا، بۇلارنىڭ بىرى يالۇاچ (ئەلچى)، بىرى ـ پۇتۇكچى (كاتىپ)، بىرى ئىدىشچى، بىرى بولسا ئاشپەز. بۇلارنىڭ ھەر بىرىنى ياخشى تاللا. ئەگەر ئەلچى بىلەن كاتىپ پىتىلگەن ئادەم بولمىسا بۇنىڭ زىيىنى مەملىكەتكە يېتىدۇ. ئەگەر شارابدار ياكى ئاشپەز يارىماس ـ چام ئادەم بولسا ئۇنىڭ زىيىنى ھايا تىلىقنىڭ ھۇلى بولغان

(653) 2884 - بېيىتكە قارالسۇن. يۈسۈپ بۇ يەردە يا ئۆز قېرىندىشىنى (ئۆز ئىگدىش) ياكى ئۇزۇن زامان سىنالغان (سىناش يىلىن) ئىيادىسىنى قوللانغان. يۈسۈپ، ھەرھالدا ھۆكۈمدارغا بەك يېقىن ۋە ساداقىتى سىنالغان بىرى مەنسىدە بۇ سۆزنى ئىشلەتكەن بولوشى كېرەك. بولمىسا، ھۆكۈمدارنىڭ قېرىنداشلىرىدىن بىرىنى بۇنداق ئىشقا قويۇشى ئەقىلگە سىغمايدۇ.

(654) 2885 ـ 2896 ـ 2900 - بېيىتلارغا قارالسۇن.

(655) 2891 - بېيىت.

جانغا تېگىدۇ. ئەمما ھەر ئىككىسى ساڭا قانچىلىك ئىشەنچلىك بولسا بولسۇن، ئۆزۈڭنى، ئۆزۈڭدىن ياخشى قوغدىيالايدىغان بىرى بولمايدۇ(656).

ئىدىشچىبېشىنىڭ باشقا ئىدىشچىلار بىلەن بىللە كۈندىلىك ئىشلىرىنى قىلىدىغان ئىشخانىسى، مەسىلەن: سەلچۇقىيلار سارىيىدىكىگە ئوخشاش شارابخانا بارمىدى؟ بۇ ھەقتە ھەر قانداق سەلتەنەتلىك ئىگە بولمىساقمۇ، لېكىن بىزدە، بار ئىكەنلىكىنى ئېيتىراپ قىلمايدىغانغا ھېچقانداق سەۋەب يوق. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنى ھەزىم قىلىش دوردىسى، تازىلىغۇچى، قۇۋۇەتلەندۈرگۈچى مەجۇن ۋە باشقىلارنى ھازىرلاشنى بىلىدىغان بىرى بولۇشى كېرەكلىكى ھەقىقىدىكى سۆزلەرگە قارىغاندا، ئازدۇر ـ كۆپتۇر تىبابەتچىلىكتىن خەۋىرى بار بىرى بولۇشى ياكى ھېچبولمىغاندا بۇ جەھەتتە بىرەر تېۋىپ بىلەن ھەمكارلىشىپ ياسىغانلىقى ئېھتىمالدۇر.

ئىدىشچىباشىنىڭ ۋەزىپىلىرىنى مادىدىلار بويىچە مۇنداق كۆرسىتىش مۇمكىن:

1. كېرەكلىك پۇتۇن ئىچىملىك بىلەن مەجۇن، ھەزىم قىلدۇرغۇچى، تازىلىغۇچى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ھازىرلاشتا ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىياللارنى يەتكۈزۈپ بېرىش ۋە بۇلارنى ئۆزى ھازىرلاش؛

2. ھازىرلىغان ئىچىملىكلەرنى، كېرەكلىك ماتېرىياللارنى ھەر دائىم قولۇپلاش ۋە ئىشەنچلىك يەردە ساقلاش؛

3. داستىخاندا بولۇشى لازىم بولغان ھۆل ۋە قۇرۇق مېۋە، يېمىش ۋە باشقا نەرسىلەرنى تەييارلاش؛

4. ئىچىملىك، مېۋە، مەجۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى دەل ۋاقتىدا قوۋۇقچىباشىنىڭ كونترولىلۇقىدا داستى

(656) 2927 ـ 2940 - بېيىت.

خانغا تەقدىم قىلىشى ۋە ساقىيلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن داستىخانغا ھازىر بولغانلارغا ئىكرام قىلىش؛

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى: سەلجۇقىيلار ئوردىسىدىكىگە ئوخشاش، قاراخانىيلار ئوردىسىدا ساقىينىڭ باشچىلىقىدا ئايرىم ساراي ساقىيلىرى دېگەن گۇرۇپپا ئادەم يوق بولۇپ، بۇ ئىشنى ئىدىشچىبېشىنىڭ ساقىيلىرى ئورۇندىغان كەلگەنىدى. بۇمۇ، قاراخانىيلارنىڭ ئوردا تەشكىلىدە قاراخانىيلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ئەنئەنىلىرىنى داۋام قىلدۇرۇپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ بىر ئىسپاتى بولسا كېرەك.

3. ئېلباشى (ئاتخانا باشلىقى ــ مىراخۇر)

«قۇتادغۇ بىلىگ» دە «ئېلباشى» ھەققىدە توختالغان بولسىمۇ ۋەزىپىسى ئۇستىدە كۆپ مەلۇمات بېرىلمىگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بارلىق مۇھىم ئورۇنلار ئۈچۈن ئايرىم بابلار ئايرىلغان بۇ ئەسىردە، بۇ ھەقتە ئايرىم بىر بابنىڭ بولماسلىقى ئېلباشىلىققا ئارتۇقچە ئەھمىيەت بەرمىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ساراي ئىشىكىدىكىلەرنىڭ دەرىجىسىۋە ئۆسەلەيدىغانلىقىنى ئىپادىلىگەندە بەزىسى ھايىل (ھىل = يۇز بېشى) بولۇپ، ھايلباشى بولىدۇ. بەزىسى ئات ـ ئايغىرلارغا ئېلباشى بولىدۇ(657)» دېيىش بىلەن ئېلباشىنىڭ ۋەزىپىسىنىڭمۇ نېمە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكىنىدەك ئۇنىڭغا ھايلباشىلىقتىن كېيىنلا ئورۇن بەرگەنلىكى كۆرۈلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئارقىسىدىنلا سۇ باشلىقىنىڭ قەيت قىلىنىشى، بۇ تىزىشنىڭ مەنسەپكە قاراپ قىلىنغانلىقى مەسلىسىدە بىزنى شۇبھىلەندۇرمەكتە.

يۇسۇپنىڭ شۇ قىسقىغىنا ئېنىقلىمىسىدا مەلۇم بولۇشىچە،

(657) 4064 - بېيىت.

قاراخانىيلار سارىيىنىڭ ئىلباشىسى، باشقا سارايلارنىڭ ئەمرى ئاخۇرى (مىراخۇر)دۇر. بۇ جەھەتكە مۇناسىۋەتلىك ھالدا مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئىل» نىڭ ئەينى زاماندا ئاتنى ئىپادىلەيدىغان بىر سۆز ئىكەنلىكىنى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن ئات باققۇچىنى «ئىلباشى» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى قەيت قىلغانىدى.(658) ئەمما بىز نە ئىلباشىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەيدىغان باشقا ئېغىل خىزمەتچىلىرىنى، نە ھۆكۈمدارنىڭ ئۆزىنگە ئائىت ئاتلار بېقىلىدىغان ئېغىل ھەققىدە بىر نەرسە دېگۈدەك ئەھۋالدا ئەمەسمىز. مەلۇم بولغان بىر نەرسە بار دېسەك، ئۇ بولسىمۇ قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ شەخسەن ئۆزلىرىنگە قاراشلىق ئاتلىرىنىڭ ئىنتايىن كۆپ ئىكەنلىكى، پارتلاردا ۋە يۇرۇشلەرگە چىققان ۋاقىتلاردا غولاملاردىن ئاتلىرى يوقلارغا بۇ ئاتلاردىن بېرىپ تۇرىدىغانلىقىدۇر(659). پاراتلار يا كى يۇرۇشلەر تۈگىگەندىن كېيىن غولاملاردىن تاپشۇرۇۋېلىنغان بۇ ئاتلارنى «تۇغراغ» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەنىدۇق.

4 ــ جامەدار (كىيىمچى)

جامەدار، ھۆكۈمدارغا ئائىت كىيىملەرنى ساقلىغۇچى بولۇپ، جاندارلىق تېمىسىدىكى ئەھۋالغا ئوخشاشلا جامەدارلىق مىكىمۇ XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار سارىيىدا بارلىقىغا دائىر بىرگىنە مەنبەلەرگە تايىنىدىغان مەلۇماتىمىز يوق. مەيلى بالاساغۇنلۇق يۇسۇپ، مەيلى مەھمۇد قەشقەرى ۋە باشقا زاماندىش مۇئەللىپلەر قاراخانىيلار سارىيىدا مۇشۇنداق بىر خىل خىزمەت

(658) كېلىسلى I، 49 - بەت؛ ئاتالاي I، 49 - بەت.
(659) كېلىسلى II، 217 - بەت، ئاتالاي II، 3 - 272 - بەت.

هەققىدە سۆز ئاچمىغان. يەقەت ئەۋفىنىڭ «جەۋاھىرلال — هىكايەت ۋە لەۋاھىرلار — رىۋايەت» ناملىق ئەسىرىدە بۇنىڭغا دائىر بەزى مەلۇماتلارغا ئورۇن بېرىلگەن. ئەۋفىنىڭ قارىشىچە بۇرۇن بىر نەچچە قېتىم كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئوغرىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان لۈكچەكلەر گۇرۇھىنى يوقىتىشقا بەل باغلىغان تاماغاچ بۇغراخان ئىبراھىم، ئوغرى - قاراقچىلاردىن 300 كىشىنى ئېغىزدا خىزمىتىنگە ئالىدۇ. ئۇلارغا كوللېكتىپ زىيانپەت بېرىدۇ. هەممىسى بۇ يەرگە هازىر بولىدۇ ۋە هۆكۈمدارنىڭ قولىنى سۆيىدۇ. كېيىن جامەدارلار ئۇلارنى جامەخانىگە ئاپىرىدۇ ۋە ئاخىرى باشقا بىر سارايدا ياكى سارايىنىڭ باشقا بىر بۆلۈمىدە هەممىسىنى تۇتۇپ ئۆلتۈرىدۇ(560). ئەگەر ئەۋفىنگە ئىشىنىشكە تۇرغۇلا كەلسە، هېچ بولمىغاندا ئىككىنچى يېرىمىدا غەربىي قاراخانىيلار ئوردىسىدا هۆكۈمدار كېيىنلىرى ساقلىنىدىغان (شۇبهىسىز تەكلىدىغان) بىر جامەخانا ۋە بۇ يەردە ئىشلەيدىغان جامەدارلار بار ئىدى. «جامەدار» ۋە «جامەخانا» دېگەندەك ئىسىملارنىڭ هېچ بولمىغاندا مۇشۇنداق بىر يەرنىڭ بارلىقىغا قەتئى ئىسپات بولالايدۇ. لېكىن بۇلارنىڭ ئۇيغۇرچە ئىسىم ۋە ئۇنۋانلىرىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنىمۇ بىلەلمىدۇق. يەنە بىر تەرەپتىن ز. ۋ. توغانىنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، ئەۋفىنىڭ «جامەدارلار، ئۇلارنى جامەخانىگە ئاپىرىشتى» شەكلىدىكى خاتىرىسىنى، ئۇلارغا ئۇ يەردە كىيىم لەزمى تەكشۈتى دەپ چۈشىنىشى مۇمكىن بولسا(661)، جامەخانا قىلسا بىر ۋاقىت ئىچىدە شۇنچە كۆپ ئادەملەرگە كىيىم تەككۈدەك زور ئىمكانىيەتكە ئىگە ئىدى ۋە خىزمەتچىلەرنىڭ، ئۆزلىرى

(660) «جەۋامى» 86 - 87 - بەتلەر.

(661) توغان، «قاراخانىيلار» 56 - بەت.

رى مەنسۇپ بولغان خىزمەت گۇرۇپپىلىرىغا قاراپ كېيىنىشلىرى لازىم بولغان ئالاهىدە پاسونىدىكى كىيىملەرمۇ مۇشۇ يەردە تەكىلەتتى. ئۇنداقتا بىز «ئەسرى جامەخانا» دەپ ئاتىيالايدىغان باش جامەدارنىڭ ئەمرىدىمۇ خېلى كۆپ جامەدارنىڭ بولۇشى مۇمكىندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ بۇ خىل ۋەزىپە هەققىدە سۆز ئاچمىغانلىقىنى ئىزاهلاش بەكمۇ قىيىن. ئۇنىڭ بۇ تېمىدا سۆز قىلمىغانلىقىغا قاراپ ئۇنىڭ ئەسىرىنىڭ يازغان دەۋرىدە قەشقەر سارىيىدا كەم دېگەندە جامەدار ئۇنۋانىدىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز.

5. باشقا ساراي خىزمەتلىرى ۋە خىزمەتچىلىرى

يۇسۇپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە بۇ يەرگىچە بىز تەتقىق قىلغان ساراي مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆپ چىنلىكى ئۈچۈن ئۇلار ئەسىرىدە ئايرىم بابلارنى ئايرىغان بولسىمۇ، ئۇستىدە ئارتۇقچە توختىلىشنى لايىق كۆرمىگەنلىكى مەلۇم بولغان بەزى خىزمەت ئەربابىنىمۇ يالغۇز ئىسمىنى ئاتاش بىلەن كۇپايىلەنگەن. ئۇنىڭ، قوۋۇقچىباشىنىڭ ۋەزىپىلىرى مۇناسىۋىتى بىلەن دائىم كونترول ئاستىدا تۇتۇلۇشى لازىم بولغانلار ئىچىدە ئىسمى ئاتالغانلاردىن تۆشەكچىلەر، تۇغچىلار، قۇشچىلار، كىشىچىلەر ۋە ئوقچى - ياچىلاردۇر(662). يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئىسمىنى ئاتاش بىلەن كۇپايىلەنگەن بۇ ئەرباب هەققىدە قىلغان ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك هالدا ئالغان ئىسىملاردىن بەزى خۇلاسىلەرنى چىقارغىلى بولىدۇ.

(662) 2557 - 2558 - بېيىتكە قارالسۇن. ئارات 2558 - نومۇرلۇق بېيىتنىڭ تەرجىمىسىنى بەرگىنىدە يالغۇز «ئوقچى» دەپ، يا هەققىدە هېچ نەرسە دېمىگەن.

بۇلاردىن تۆشەكچىلەرنىڭ سەلچۇقىيلار ساريىدا بىز كۆرگەن فەرراشلار(663) بىلەن ئوخشاش خىزمەتلەرنى قىلىدىغان ئادەملەر ئىكەنلىكى چوقۇم. مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ھۆكۈمدارلارنىڭ تۆشەك يايغۇچىسىنى «ئوردۇباشى» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ئىپادە قىلغىنىدا، بۇنى «فەرراشى» سۆزى بىلەن تەرجىمە قىلغان.(664)شۇ دەۋزدە قاراخانىيلارنىڭ «ئوردۇ» سۆزىنى ساراي مەنىسىدىمۇ ئىشلەتكەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. بۇنىڭغا قارىغاندا ئوردۇ باشىنىڭ، تۆشەكچىلەرگە باشلىق بولغان ئادەملەر ئىكەنلىكىنى ۋە قول ئاستىدىكىلەر بىلەن بىللە، تۆشەك يېيىش ۋە باشقا مەفرۇشات (ئۆي بېزەش) ئىشلىرىدىن باشقا سارايىنىڭ ھەر خىل يۇڭۇر - يېتىم خىزمەتلىرىنى قىلىدىغانلىقىنى بىلىش مۇمكىن. سەلچۇقىيلارنىڭ ئەكسىچە، قاراخانىيلار بۇ خىزمەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇيغۇرچە ئۇنۋانلارنىمۇ ساقلاپ قالغان.

تۇغچىلار. ھەققىدە باشتا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. قۇشچىلارنى مەرھۇم ر . ز. ئاراتنىڭ «بۇركۈتچىلەر» دەپ تەرجىمە قىلغان. ھەر ھالدا بۇ ئەڭ مۇۋاپىق تەرجىمە بولسا كېرەك. قۇشچىلارنىڭ ھۆكۈمدارغا مەخسۇس ئۇۋ بۇركۈتلىرىنى بېقىپ بېرىش ۋە ئۇۋ جەريانىدا بەلكى ئۇلارنى ئىشلىتىشكىمۇ مەسئۇل بولغانلىقىنى ئېيتالايمىز. ئەمەلىيەتتە يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ھۆكۈمدارنىڭ قۇش ئۇۋىنى باشقا ھايۋانلارنى

(663) بۇ ھەقتە كۆيمەن «ساراي تەشكىلاتى» 36 - 37 - بەتلىرىگە قارالسۇن، يالغۇز «ئوقچى» دەپلا «ياي» ھەققىدە بىر نەرسە دېمىگەن.

(664) كېلىملى I، 118 - بەت؛ ئاتالاي I، 124 - بەت. «ئوردۇ باشى = ئىسمۇلفەرراشى لىلمولك»

ئۇۋلاشتىن ئايرىم ھالدا سۆزلىگىنىدەك(665). مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ھۆكۈمدارنىڭ قۇش ئۇۋلاشلىرىدىن (666) ۋە مەلۇم بىر يېرىنى قۇشلاق (قۇش ئۇۋلاشقا مەخسۇس ئاجرىتىلغان يەر)(667) قىلىۋالىدىغانلىقىنى ھەققىدە سۆزلەپ ئۆتكەنىدى. بۇ ئىپادىلەر، ھۆكۈمدارنىڭ ھەر دائىم قۇش ئۇۋلاشقا باريدىغانلىقلىرىنى ۋە بۇ مەقسەتتە سارايدىكى قۇشچىلارغا ئۇۋ قۇشلىرىنى باققۇزۇپ، بۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۇۋ قىلىدىغانلىقلىرىنى تەكىتلەپ كۆرسەتكەنىدى.

كىشچىلەرگە كەلسەك(668) ئۇلارنىڭ قىلىدىغان ئىشلىرى ھەققىدە كەسكىن بىر نەرسە دېيىلگەن ھالدا ئەمەلىمىز. «كىش» سۆزى ئۇ زاماندا «ئوقلۇق = ساداق» ۋە «سامۇر» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلاتتى(669). بۇ سۆزنىڭ قۇشچىلىقتىن كېيىنلا قەيت قىلىنىشىغا قاراپ، «كىشچى» دېيىشتىن مەقسەت، سامۇر ۋە باشقا تېرىسىدىن جۇۋا قىلىنىدىغان ھايۋانلارنى ئۇۋلاشقا مەسئۇل بولغانلارنى كۆزدە تۇتقان بولسا كېرەك. ئوقچى - ياچىلار ھەققىدە ئايرىم توختالغىنىغا قارىغاندا بۇ يەردىكى كىشچىنى «ساداقچى» دەپ تەرىپلەش تۇغرا بولمىسا كېرەك.

ئوقچى - ياچىلار ھەققىدىمۇ ئارتۇقچە مەلۇماتىمىز يوق. بۇلار ھۆكۈمدارنىڭ غۇلاملىرىدىن بولغان خاس ئەسكەرلىردىگە

(665) 2583 بېيىت.

(666) كېلىملى II، 221؛ ئاتالاي II، 299.

(667) كېلىملى II، 218؛ ئاتالاي II، 273.

(668) ئاراتنىڭ 2558 - بېيىتتىكى «ئوۋچى» دەپ تەرجىمە قىلغان. ئەمما ئۇلارنىڭ قىلغان ئىشىنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە ئېنىق بىر مەلۇمات بەرمىگەن.

(669) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 334 - بەتكە قارالسۇن.

مەنسۇپ پىيادە قوشۇنلىرى بولۇشى مۇمكىن بولغىنىدەك، ئۇلار ئۇيۇ ئىشلىرىنى قىلىدىغانلار بىلەن تەڭلا خاتىرلىنىشىگە قارىماي، ھۆكۈمدارنىڭ ۋەھشىي ھايۋانلارنى ئوۋلىشىدا ئىشلىتىش ئۈچۈن بېتىشتۈرۈلگەن خىزمەتچىلىرى بولسا كېرەك. ئەمەلىيەتتىمۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يېتىشۈاتقان بىر ساراي خىزمەتچىسى ھەققىدە «ياخشى مەرگەن ۋە جەسۇر بولسا، ئوقچى ـ ياچى بولىدۇ» دېگەنلىكى(670) بۇ ئېھتىمال توغرىسىدىكى قاراشمىزنى كۈچەيتىدۇ. لېكىن، يۇقىرىدا دېيىلگەن ئوقچى ـ ياچىلارنىڭ، كېچە ۋە كۈندۈز نۆۋەتچىلىك قىلىدىغان ساراي قوغدىغۇچىلىرىدىن تەركىب تاپقان ھەربىي بىرلىكلەر بولۇشىمۇ ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس.

قاراخانىيلار ئوردىسى ھەققىدە مەنبەلەرنىمىزدە سۆزلەنگەن ئىمكانىيەت دائىرىسىدە بىز مەلۇمات بېرەلىگەن بۇ خىزمەتچىلەردىن باشقا خىزمەتچىلەرمۇ بولۇشى مۇمكىن. بۇ جەلىلىدىن ئېيتقاندا، ئەۋفىنىڭ نەقىل كەلتۈرگەن بىر ھېكايىسىگە قارايدىغان بولساق، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى ھەر قانداق بىر يەرگە ماڭغاندا، ھۆكۈمدارنىڭ ئالدىدا مېڭىپ «يول بوشىتىڭلار، يول ئېچىڭلار» دەپ ۋارقىرايدىغان دۇربا شلىرى بار ئىدى(671). يەنە بىر تەرەپتىن، مەھمۇد قەشقەرى

(670) 4046 - بېيتكە قارالسۇن.

(671) «جەۋامى» 96 - بەت. بۇ ھېكايىدە قەشقەر خانىنىڭ خىزىر بەگ ناملىق بىرىگە «ساڭا خانلىق بېرىمەن، پەيزە، چەتر (كۈنلۈك) ۋە دۇر باش ئېھسان قىلىمەن» دېگىنىگە قارىغاندا، «پەيزە» «چەتر» دىن باشقا، ئالدىدا «دۇر باش» دەپ ئاتىلىدىغان ئوقتىبرلارنىڭ يۇزىدىغانلىقى ھۆكۈمدارلىق ئالامەتلىرىدىن ئىدى. بۇ ئوقتىبرلار ھۆكۈمدارنىڭ ئالدىدا مېڭىپ، دۇرباش (يول بېرىڭلار، يول ئېچىڭلار) دەپ توۋلاپ ماڭىدىغانلىقلىرى توپەيلىدىن بۇلارغا مۇشۇ نام بېرىلگەن (ئۇزۇن چارشىلى، «مەدخەل» 37 - بەت). يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇمۇمەن موڭغۇل دەۋرى ئاتالغۇلىرىدىن ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدىغان «پەيزە» نىڭ بۇ يەردە قەيت قىلىنىشى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ.

نىڭ دېيىشچە، ھەرقانداق بىر ئىش بولغاندا ياكى ھەرقانداق بىر ئىشنى باشلاشتا، ھۆكۈمدارنىڭ ھاشىيەلىرىنى يېنىغا چاقىرىشقا مەسئۇل بولغان «تارتىغچىلار» مۇ ساراي خىزمەتچىلىرىدىن بولسا كېرەك(672). قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى غۇلاملىرىنىڭ (ئوغلان) ئوردا تەشكىلاتىدا مۇھىم رول ئويناپ، لېكىنى ۋە بۇلارنىڭ بالداقمۇ بالداق يۇقىرى ئۆرلەپ، يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن ساراي خىزمەتلىرىگە ھەمدە باشقا مەمۇرىي ئورۇنلارغا كۆتۈرۈلگەنلىكىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق، ھۆكۈمدارنىڭ غۇلاملىرىغا قارىغاندا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرۇش بىلەن بىللە، باشقا ساراي چوكىلىرىنىڭمۇ، ھەر خىل ئىشلىرىنىڭ يۈرگۈزۈلۈشىدە ئىشلەتكەن غۇلاملىرىنىڭ بارلىقىنىمۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە سارايدا ھەر خىل دەرىجىلەرگە ئېگە بولغانلارنىڭ ھەربىرىكەتلىرى ۋە بىر-بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدىمۇ بەزى تەۋسىيە لەرده بولغانىدى. بۇ شۇ دەۋردىكى قاراخانىيلارنىڭ ساراي خىزمەتچىلىرىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى قىسمەن بولسىمۇ ئېنىق لاش جەھەتتىن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ، بۇ ھۇقتىدا شۇنداق دېگەنىدى: «سارايغا كىرگەندە دىققەت قىلىشنى كىم قەدىرلىسە، سەنمۇ ئۇنى ھۆرمەت قىل، كۆرەكلىمە، قولۇڭنى يۇلاكلىتىپ كىرمە، سالام بەرگەندە نامۇۋاپىق ھەربىكەتلەرنى قىلما. ئولتۇرماقچى بولساڭ ئېۋز ئورنۇڭنى بىلىپ ئولتۇر. كىشىلەرنى رەنجىتمە، ئۇلارغا نازاكەتلىك مۇئامىلىدە بولغىن، كېكىرتىسىڭنى قاتتىق قىرما ۋە تۈكۈرمە. مۇنداق قىلىش ئەدەب سىزلىك بولىدۇ ۋە لەززەتنى قاچۇرىدۇ. يەنە بەداشقان قورما

(672) كېلىسلى I، 385 - بەت؛ ئاتالاي I، 462 - بەت؛ مەھمۇد قەشقەرى بۇ چاقىرىش ئىشى «تارتمغ»، چاقىرغۇچى «تارتىغچى» دېيىلەتتى دېگەنىدى.

ۋە يانپاشلاپ ياتما. قاقاقلاپ كۈلمە، تىرناقمۇ ئالما. پۈتلىرىنى كېرىپ ئولتۇرما. بۇلار ئادەمنى خار قىلىدۇ ۋە بەختىنى قاچۇرىدۇ. ئەگەر ئۆز تەكتۈشلىرىڭ بىلەن ئولتۇرغان بولساڭ، ھۆكۈمدار چاقىرغان ھامان ئورنۇڭدىن تۇرۇپ ئالدىغا كىرگىن.»(673)

ئۇ، بۇ تېمىدىكى نەسىھەتلىرىگە مۇنۇلارنىمۇ قوشۇمچە قىلىدۇ: «سارايدىكى ئادەملەر بىلەن چىقىشىپ ئۆتۈش كېرەك. ئۇلارغا ئارىلىشىپ بېرىش - كېلىش قىلىپ تۇرۇش كېرەك. سەن بەگكە يېقىن بولۇشنى خالىساڭ، سارايدىكىلەر بىلەن يېقىن ئۆتۈشكە تىرىشقىن. سارايدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئوچ خىل بولىدۇ. بۇلاردىن بىرى، ئۆزۈڭدىن ئۇلۇغلاردۇر. ئۇلۇغلارغا خىزمەت قىلساڭ سەنمۇ سائادەتكە ئېرىشىسەن. ئۇلۇغلارنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلا، خىزمىتى ئوچۇن يۈگۈر. ئۇلۇغلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغانلار ئارزۇسىغا يېتىدۇ؛ يەنە بىرى، سەن بىلەن تەكتۈشلاردۇر. ئۇلارنى ئۆزۈڭدىن يىراقلاشتۇرساڭ دۈشمەن، يېقىنلاشتۇرساڭ دوست بولىدۇ؛ يەنە بىر خىلى سەندىن كىچىكلەر بولۇپ، ھايا تىنىڭ ئاچچىق ۋە تاتلىق مىنۇتلىرى شۇلار بىلەن بىللە بولىدۇ. غەيرەت قىل، كىچىكلەرنىڭ سېنى بوزەك قىلىشىغا يول قويما. ئۇلار بىلەن چاقچاقلاشما (تىلىڭنى ئوينىتما). تىلىڭنى يىغىقىن. ئۇلار خىزمەت قىلغاندا ھەرقانداق بىر ئىشنى خاتا قىلىپ قويسا جازالىغىن. ئۇلارنى بوش قويۇپ بەرمە، دائىم سۈرۈشتە قىلىپ تۇر، ئۆزۈڭگە تەكتۈشلارنى دوست تۇتقىن.»(674)

بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈشىمىز كېرەككى، سارايدىكى مەنسەپ ئىگىلىرى قول ئاستىدىكىلەرنى ۋە ھەر خىل خىزمەتلەرگە يۈگۈرگۈچىلەرنى «يۇمۇشچى» دەپمۇ ئاتايتتى. بۇ تەبىر ۋەزىپە، ئىش مەنسىدىكى «يۇمۇش» دېگەن سۆزگە مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك (675).

(673) 4110 - 4125 - بېيىتلار.

(674) 4168 - 4203 - بېيىتلار.

(675) 2542 - 5955 - بېيىتلەر. يوسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، يۇمۇشچىلار، ئەربابلارنىڭ ئۆزئارا خەۋەرلىشىشلىرىدە خىزمەت قىلىدىغان كىشىلەردۇر.

3 – بۆلۈم مەركىزىي ۋە يەرلىك تەشكىلاتلار

A. باشلىقلارنىڭ دەرىجىلىرى

1 – مەمۇرىيەتلەر ۋە ئۇنۋانلار

كىتابىمىزنىڭ بۇ بۆلۈمىدە ئەينى زامانىدىكى قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ مەركىزىي ۋە يەرلىك تەشكىلاتلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىشتىن بۇرۇن، بۇ تەشكىلاتلاردا ۋەزىپە ئۆتىگۈچىلەرنىڭ، ئومۇمەن قىلىپ ئىيتقاندا ساراي ئىشكىدە ۋە ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىن باشلاپ، قانداق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتىدىغانلىقىغا دائىر بالاساغۇنلۇق يۈزۈپ بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىنى قىسقىچە كۆزدىن كەچۈرۈپ ئۆتۈش ھەر ھالدا پايدىلىق بولسا كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، شۇ دەۋردىكى قاراخانىيلارنىڭ باشقىلىرىغا، ئورۇنلىرىغا قاراپ بېرىلگەن ئۇنۋانلار ھەققىدىمۇ مەلۇم پىكىرگە ئىگە بولۇش مۇمكىن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە دۆلەت خادىمى، خىزمەتكار پاكىز خىزمەتچى مەنسىدە بەزىدە «ئىلچى

كىشى»(676) بەزىدە «ئىشچى(677)» ۋە بەزىدە «تاپۇغچى(678)» ئىسمى بىلەن خاتىرىلەپ ئۆتكەن بۇ ۋەزىپە ئىگىلىرى ھەققىدىكى كۆز قارىشىغا قارىغاندا، بۇلار ئىككى خىل ئادەملەر ئىدى، ئۇلاردىن بىر خىلى كىچىك يېشىدىلا خىزمەتكە ئېلىنغانلار، يەنە بىر خىلى يېتىلگەندىن كېيىن ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەنلەر. يۇسۇپ بۇلاردىن كىچىك چېغىدىلا خىزمەتكە كىرىپ ئۆزىدىن ۋە غۇرۇرىدىن كەچكەنلەرنىڭ بەك ياخشى بولىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغانىدى بۇ شۇ دەۋرنىڭ ھۆكۈمران چۈشەنچىسىنىڭ شۇنداق ئىكەنلىكى ۋە ئۇتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر – ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھەممىسىدىلا بىز ئۇچراتقان غۇلام سىستېمىسىنىڭمۇ بۇ چۈشەنچىدىن كەلگەنلىكى شۇبھىسىزدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، يۈسۈپ بۇ يەردىمۇ ھۆكۈمدار ئوردىسىغا جۈملىدىن مۇناسىۋەتلىك باشقا دۆلەت خادىملىرىنىڭ سارايلىرىغا غۇلام (ئوغلان) بولۇپ كىرگەن بىر قۇلنىڭ قانداق يېتىشتۈرۈلۈشى كېرەكلىكى مەسىلىسىنى ئەتراپلىق تۇردە ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەرگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە: «ئادەم سارايدا خىزمەت قىلىشنى خالىسا كىچىكىدىلا خىزمەت قىلىشى كېرەك. ئۆرپ – ئادەت، قائىدە – يوسۇنلارنى ئۆگىنىشى، ھەربىكەتلىرىنى شۇ بويىچە تۈزەپ كىرىپ – چىقىشى يوسۇنلىرىنى بىلىشى، ئۇنىڭ قىلىق ۋە ھەربىكەتلىرى ئەدەب دائىرىسىدە بولۇشى لازىم. مۇنداق ئادەم ئەتىگەن تۇرۇپ خىزمەتكە ھازىر بولۇشى، سۆز ۋە ھەرىكىتىدە كەمتەر بولۇشى كېرەك. ھەر قانداق ئىشنى تېز ھەم ئۆز ۋاقتىدا قىلىشى، ئىشقا دىققەت قىلىپ كۆز ۋە قۇلاقنى ئوبدان ئىشقا سېلىشى كېرەك. بۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىدىن چوڭغا خىزمەت قىلغاندا تېلىنى مەھكەم تۇتۇشى، چوڭ – كىچىك سۆزلەرنى قىلماسلىقى

(676) 5912 – بېيىت

(677) 2777 – 2808 – بېيىتلار.

(678) 203 – 5371 – بېيىتلار.

كېرەك. بۇ جەھەتلەرگە دىققەت قىلالىغان كىچىكلەر خىزمىتىنى ئوڭشاپ كېتەلىسە، بېگىنگە يېقىنلىشىپ خىزمەت يولىنى تىوغرا باسالايدۇ. كىرىپ ـ چىقىشتا، تىلەك ـ مەقسەتلىرىنى ئىزھار قىلىشتا قائىدە بويىچە ھەرىكەت قىلىشنى بىلىشى كېرەك. كىچىك ئەمەلدارلار بۇ دەرىجىگە يېتەلىسە، بەگ ئاندىن ئۇلارنى ئىشقا بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەرىجىگە يېتەلىگەن بىر خىزمەتچى ئەقىللىق ۋە تەبىئىتى توغرا بولۇپ، خىزمىتىنى بەگكە ئوبدان بىلدۈرەلىسە تېز ئۆسىدۇ ۋە دۆلەتلىك بولىدۇ. ئېتىشتا مەرگەن ۋە جەسۇر بولسا ئوقچى ـ ياچى بولىدۇ؛ قىلىچ ئىشى توغرا بولسا تاغچى (مۆھۈردار) بولىدۇ؛ تەبىئىتى پاك، چىراي ـ شەكلى گۈزەل بولسا بەگ ئۇنى ئىدىشچى (ساقي) قىلىدۇ؛ خەت ـ ۋە ھېسابنى بىلسە خەزىنىچى قىلىدۇ؛ شۇنداقلا خېتى چىرايلىق، ئەقىل ـ ئىدراكى جايىدا، ياخشى بولسا كاتىپ بولىدۇ». (679)

بۇنىڭغا قارىغاندا، خىزمەتچىلەر ئۈچۈن ھۆكۈمدارنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ ـ چىقىش ۋە ھۇزۇردا بولۇشتا تېگىشلىك ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى ياخشى بىلىش لازىملىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇرۇن كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ھۆكۈمدار ھۇزۇرىغا كىرمەكچى بولغان ھەر قانداق بىر ئادەم ئالدى بىلەن ئوق پوتى بىلەن ئاتلاپ ئىچكىرىگە كىرىشى، ئوق قولىنى سول قولىنىڭ ئۈستىگە قويغان ھالدا قول قوشتۇرۇشى، پۇتلىرىنى جۈپلەشتۇرۇپ ئالدىغا قارىغان قىياپەتتە تۇرۇشى لازىم ئىدى. ئۇندىن باشقا ھۆكۈمدارغا بىر نەرسە دېمەكچى بولسا تىزلىنىپ، قوللىرىنى يانغا ساڭگىلىتىپ، ئوڭ ـ سولغا قارىماستىن ھەر زامان ھۇرمەتتە تۇرۇشىمۇ ھۇزۇردا بولۇشنىڭ ئەدەبلىرىدىن بىرى ئىدى. بۇلاردىن باشقا ھۇزۇردا بولغان بىر كىشى، ئىنتايىن دىققەت قىلىشى،

(679) 4031 ـ 4048 - بېيتلەر

كۆڑۈشكە بولمايدىغان تەرەپلەرنى كۆرمەسلىكى، ھۆكۈمدار ئەمر قىلسا ئۇنى جان ـ دىل بىلەن ئاڭلىشى، ھۆكۈمدار بىر ئىشنى سورىسا، چوقۇم توغرا جاۋاب بېرىشى، ئەڭ مۇھىمى بۇ بۇيرۇقنى ساداقەتلىك بىلەن ئىجرا قىلىشتەك جەھەتلەرگە دىققەت قىلىشى كېرەك ئىدى(680).

يۇسۇپ بۇ دەرىجىگە يۆكسەلگەن ئادەملەر ئۈچۈن: «ئىچىمىلىك ئىچمە، بىكار لاغايلاپ يۈرمە، ياردىماس، ياماق ئىشلاردىن دەرھال قاچ، ئاڭلىغان سۆزلىرىڭنى ئاڭلىمىغاندەك، كۆرگەن ئىشلىرىڭنى كۆرمىگەندەك بولۇڭال» دېگەندەك تەۋسىيەلەرنى قىلغاندىن كېيىن(681) يەنە شۇنداق دەيدۇ: «ئادەم مۇشۇنداق خىزمەت قىلىپ ياراپ قالسا، بەختى كۈندىن ـ كۈنگە ئاشىدۇ، مۇنداق ھايلباشى «يۈزبېشى» بەزىسى ئايغىر ئاتقا مىنىپ ئەل بېشى بولىدۇ. بەزىسى سۇ باشى «قوماندان»، بەزىسى ھاجىپ بولىدۇ. بەزىسى ھۆكۈمدار سىرلىرىنى ئېيتىدىغان كاتىپى بولىدۇ. بۇ دەرىجىگە يېتىپ ياخشى خىزمەت قىلغانلار ئۈلۈغلۇق مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ پۈتۈن ئارزۇسىغا يېتىدۇ. بەزىلىرى ئەقلى بىلەن دانىشمەن «كېڭەشچى» بولىدۇ، بەزىلىرى «كۆڭ ئايۇق» ـ لۇق ئۇنۋانىغا ئىگە بولىدۇ. بەزىسى «ئىنانچ بەگ»، بەزىسى «چاغرى بەگ»، بەزىسى «تېكىن بەگ»، بەزىسى «چاۋلى بەگ» بولىدۇ. بەزىسى (ياۋغۇ)، بەزىسى «يۇغرۇش» ياكى «ئەل بېگى» بولسا، بەزىلىرىنىڭ ئۇنۋانى تەڭداشسىز بولۇپ، پارا ـ سەتلىك مۇشاۋىر «ئەر ئۆگى» بولىدۇ، خىزمەتچىلەرنىڭ دەرىجىسى شۇ يەرگىچە بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئۇلار ئۈچۈن يۆكسىلىش دەرىجىسى يوق. بىر ھۆكۈمدار ئۆز خىزمەتچىلىرىنى شۇ دەرىجىگىچە يەتكۈزسە، ئۇلارنىڭ ھەققىنى، ئۆزىگە مىننەتدار

(680) 4051 ـ 4060 - بېيتلار،
(681) 4061 ـ 4062 - بېيتلار.

بولغۇدەك ئادا قىلغان بولىدۇ».(682)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، بۇ سۆھبەتنىڭ داۋامىدا، يۇقىرىدا سۆزلىمىگەن «ئون ئوتاغ» دەرىجىسى ھەققىدىمۇ سۆز قىلغان (بۇ ھەقتە قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي تەشكىلىي قىسمىدا توختىلىمىز). بۇ سۆز تەخمىنەن يۈز بەشى دېگەن مەنىگە تۇغرا كېلىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇ، ئون ئوتاغلىقنى ھايال باشلىقلىقىدىن كېيىن كۆرسىتىش بىلەن ئۇنىڭ تۇتقان ئۇرنىنى ئازراق بولسىمۇ ئىپادىلەپ بەرگەن(683). يەنە شۇ يەردە، بۇرۇن «يۇغرۇش» دەپ كۆرسەتكەن مەنىسىنى ئېگىسىنى بۇ قېتىم ۋەزىر دەپ تىلغا ئالغان. ئايرىم كۆرسىتىپ ئۆتۈلۈشىگە قارىغاندا «يۇغرۇش» ۋەزىر سۆزىنىڭ تۈركچە ۋارىيانتىدۇر.

بۇ يەردە ئالدى بىلەن شۇ ئىككى جەھەتنى ئالاھىدە بىلدۈرۈپ ئۆتۈش پايدىلىق. بىرىنچىسى، خىزمەتكار ئوغۇللاردىن تارتىپ، ئەڭ يۇقىرى مەنسەپتىكى دۆلەت خادىملىرىغىچە پۈتۈن باشلىقلار ئوردىدىن يېتىشىپ چىقىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق ئوردا، ھۆكۈمدار ۋە ھۆكۈمدارلار ئائىلىسىنىڭ يەرلەشكەن ۋە دۆلەت باشقۇرىدىغان بىر مەركىزى بولۇپلا قالماي، بەلكى ھەر خىل خىزمەتچىلەرنى يېتىشتۈرىدىغان بىر مەكتەپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ(684)؛ ئىككىنچىسى بولسا، قاراخانىيلار دۆلىتىدە تۆۋەندىن يۇقىرىغا قاراپ ھەر خىل دەرىجىلەر ئارىسىدا-بىر خىل ئېنىق رەت تەرتىپى يەنى بىر قاتار دەرىجىلەر مەۋجۇت ئىدى. بۇ چوڭ بەگلەر ئۇچۇنمۇ ئوخشاش ئىدى. شۇبھىسىز،

(682) 4063 - 4071 - بېيىتلار.

(683) 4139 - بېيىت.

(684) شۇبھىسىز، تۈرلۈك رايونلار ۋە ئىماقلارنىڭ ھاكىمى بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتقان خاندان ئەزاسى بولغان-شاھزادىلەر بىلەن مۆھتەسىپ ۋە قازىغا ئوخشاش دىنىي گۇرۇپپىلارغا مەنسۇپ ئىدارىچىلەر بۇنىڭ سىرتىدا ئىدى.

ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇستىدە ھۆكۈمدار تۇراتتى؛

1. ھۆكۈمدار (خاقان، خان)، تەركىبەن، ئېلىگ، بەگ ۋە باشقىلار؛
2. ئەر ئۆگى (مۇشاۋىر)؛
3. ئېل بېگى؛
4. يۇغرۇش (ۋەزىر)؛
5. ياۋغۇ (يابغۇ)؛
6. چاۋلى بەگ، تېكىن بەگ، چاغرى بەگ، ئىنانچ بەگ؛
7. كۆك - ئايۇق؛
8. ئۆگە؛

يەنە چوڭ بەگلەر ھەققىدە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى خاتىرىلىرىگە كەلسەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بەرگەن مەلۇماتلاردىن ئاز - تولا بولسىمۇ پەرق قىلىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى چوڭ بەگلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپىنى، دەرىجىلىرىنى ھۆكۈمدارغا قاراپ تىزغانىدى. ئۇنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، خەلق ئارىسىدىن چىقىپ ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەنلەر «يۇغرۇش» دەپ ئاتىلاتتى ۋە يۇغرۇش خاقاندىن بىر دەرىجىدە تۆۋەن تۇراتتى(685). يەنە خەلق ئارىسىدىن چىقىپ ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغانلار «ياۋغۇ» (يافغۇ-ياپغۇ)(686)، خاقاندىن ئۈچ دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغانلار بولسا «تۈكسىن»(687) دەپ ئاتىلاتتى.

مەھمۇد قەشقەرى خانىدانغا مەنسۇپ شاھزادىلەرگە بېرىلگەن «تېكىن» لەقەبىنىڭ ئورنىنى ۋە ماھىيىتىنى چۈشەندۈرمەستىن

(685) كېلىسلى III، 31 - بەت؛ ئاتالاي III، 41 - بەت «يۇغرۇش» ئۇنۋانى ئوچۇن ف. كۆپرۈلۈ: «قەدىمكى تورك ئۇنۋانلىرىغا ئائىت نوتىلار» THiTM، II، 25 - بەت.

(686) كېلىسلى III، 24 - بەت ئاتالاي III، 32 - بەت.

(687) كېلىسلى I، 356 - بەت؛ ئاتالاي I، 437 - بەت.

«ئۆگە» یاکی «ئۆگە» نىڭ تېكىندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغانلىقىنى ۋە لەقەبىنىڭمۇ خەلق ئارىسىدىن چىقىپ سىنالغان یاشانغان ۋە ئەقىللىق ئادەملەرگە بېرىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى(688). بۇ یەردىكى «تېكىن» سۆزى، خاندان ئەزاسى بولۇپ یېتىلگەن ئەركەك ئەۋلادىنى كۆرسىتىدىغان بولسا، بىزنىڭچە بۇلارنىمۇ خاقاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن ۋە ۋەزىر دەرىجىسىدىكىلەر ھېسابلاشقا بولىدۇ. ئەگەر بالاساغۇنلۇقنىڭ «تېكىن بەگ» ئۇنۋانى بىلەن قەیت قىلغان بىر دەرىجە یۇقىرى ئەمىرلىك مەنسىپى كۆزدە تۇتۇلغان بولسا، ئۇنداقتا یۈسۈپ بىلەن مەھمۇدنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى ئاز - تولا بولسىمۇ بىر - بىرىگە ئۇیغۇن كېلىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى یەنە «تېگىت» سۆزىنى تېكىننىڭ كۆپلۈك شەكلى دەپ ئىپادىلىگەندىن كېیىن، خاندان ئەزاسى بولمىغانلارنىڭ چوڭلىرى ۋە مۆتىۋەرلىرى بىلەن خاقان بالىلىرىنىڭ كىچىكلىرىنى «ئۆگە تېگىت»(689) دەپ ئاتایدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ ئىپادىسىدىن ئۆگەنىڭ كىچىك یاشتىكى شاھزادىلەر بىلەن بىر خىل دەرىجىدە ھېسابلىنىدىغانلىقى ھەققىدە خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىن. ئۇنىڭ قارىشىچە، «تارىم» دېگەن لەقەبمۇ ھۆكۈمدار نەسلىدىن بولغان خاتۇنلار بىلەن بۇلارنىڭ چوڭ - كىچىك بارلىق بالىلىرىغا بېرىلگەن ئومۇمىي بىر ئۇنۋان ئىدى(690).

بۇ دەرىجىلەردىن كېیىن «ئىنال» كېلەتتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قارىشىچە، ئىنال ئانىسى خاندانىدىن، دادىسى خەلق ئىچىدىن كېلىپ چىققان بارلىق یاشلارغا بېرىلگەن بىر ئۇنۋان ئىدى(691). ئۇندىن باشقا ئۇ، «تارخان» نىڭ بەگ دېگەن

(688) كېلىسلى I، 84 - بەت؛ ئاتالاي I، 90 - بەت.
(689) كېلىسلى I، 297 - بەت ئاتالاي I، 335 - بەت، 6 - بەت.
(690) كېلىسلى I، 2 - 331 - بەت؛ ئاتالاي I، 396 - بەت.
(691) كېلىسلى I، 110 - بەت؛ ئاتالاي I، 122 - بەت.

مەنىدە ئىكەنلىكى ۋە بۇ ئۇنۋاننىڭ ئىسلامىیەتتىن بۇرۇنمۇ بار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەنىدى (692).

قاراخانىیلار دۆلىتىگە تەۋە بەزى تۈرك قوۋملىرى باشلىقلىرىنىڭ ئۇنۋانلىرىنىمۇ تىلغا ئالغان مەھمۇد قەشقەرى، شۇ جۈملىدىن «ساغۇن» ۋە «كۆل - ئېركىن» ئۇنۋانلىرىنىڭ قارلۇق ئېلىنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش بىلەن بىرگە، ئۇ خوتەن ئۆرپ - ئادىتى بویىچە خاقاندىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان ئادەملەرنى «چۇۋى»(693) دەپ ئاتایدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. «چۇۋى» «یابغۇ» بىلەن بىر دەرىجىدۇر. چۈنكى ھەر ئىككىسىمۇ خاقاندىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇراتتى. یەنە بىر تەرەپتىن «یابغۇ» نىڭ كۆكتۈركلەر ۋە ئۇیغۇرلار زامانىدىن بېرى دۆلەتكە باغلىق بەزى تۈرك قوۋملىرىنىڭ باشلىقلىرىغا بېرىلگەن ئۇنۋان ئىكەنلىكىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە، «ساغۇن» ۋە «كۆل - تېكىن» (كۈل - ئېركىن) نىمۇ «یابغۇ» بىلەن ئوخشاش دەرىجىدە دەپ ھېسابلاش كېرەك. بۇ ئەھۋال ئاستىدا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا خىلى بۇرۇنلا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن خاندانغا مەنسۇپ شاھزادە ئۇنۋانلىرىنى نەزەرگە ئالمىغاندىمۇ تۆۋەندىكى دەرىجە جەدۋىلى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.(694)

(692) كېلىسلى I، 364 - بەت؛ ئاتالاي I، 436 - بەت.
(693) كېلىسلى III، 171 - بەت؛ ئاتالاي III، 225 - بەت.
(694) بۇ یەردە تىلغا ئېلىنغان ئۇنۋانلار بىلەن بۇلارنىڭ دەرىجىلەندۈرۈلۈشى ھەققىدە ج. بزوككېلمان A. g. m، 222 - 227 - بەتلىرىگە، م. ئا. كۆیمەن: «ئالپ ئارسلان زامانىدىكى تۈرك ئىجتىمائىي ھایاتى» SAD، IV، ئەنقەرە، 1937، 39 - بەتكە؛ ر. گەنچ: «(تۈركىي تىللار دىۋانى) نىڭ مۇئەللىپى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قارىشىچە، XI ئەسىردە تۈرك ئەللىرىنىڭ سىیاسىي، ئېتنىك، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىیەت ئەھۋالى» (بېسىلمىغان، دوكتورلۇققا یېزىلغان ئىلمىي ماقالىسى) ئەنقەرە، 1974، 83 - 85 - بەتلەرگە قارالۇن.

1. خاقان؛
2. يۇغرۇش (ۋەزىر)؛
3. يابغۇ، ساغۇن، كۆل ئېركىن، چۇۋى؛
4. تۈكسىن؛
5. ئىنال؛
6. تارخان،

بىر - بىرى بىلەن زامانداش بولغان ۋە ھەر ئىككىسىنىڭمۇ قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ قۇرۇلمىسىنى ياخشى بىلىدىغانلىقى مەلۇم بولغان مەھمۇد قەشقەرى بىلەن بالاساغۇنلۇق يۈسۈپنىڭ بىر - بىرىدىن خېلىلا پەرقلىق كۆرۈنگەن بۇ دەرىجىلەشنى قانداق ئۇيغۇنلاشتۇرغىلى بولىدۇ؟

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مەھمۇد قەشقەرى بىرىنچى چۈشەنچىدە مەركەزنىڭ ئىدارە قىلىنىشىنى كۆزدە تۇتقان ۋە شۇ سەۋەبدىن خاقاندىن كېيىنكى بىرىنچى ئورۇننى يۇغرۇشقا يەنى ۋەزىرگە بەرگەن. بالاساغۇنلۇق يۈسۈپنىڭ تىزىملىكىدە يۇغرۇشتىن ئاۋۋالقى ئورۇننى ئىگىلىگەن ئىل بېگىنىڭ ئۆلكە ۋالىيسى، ئەر ئۆگەنىڭ بىر خىلى دۆلەت كېڭەشچىسى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدىغان بولساق، مەركىزىي تەشكىلات جەھەتىدىن ھەر ئىككىسىنىڭ ھەم بىرىنچى ئورۇننى يۇغرۇشقا بەرگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. يۇغرۇشتىن كېيىنكى ئورۇن بولسا ھەر ئىككى مەنبەئىمىزدىمۇ يابغۇغا بېرىلگەن. دېمەك، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك بۇنى، ھېچ بولمىغاندا ھازىرچە دۆلەتكە تەۋە تۈركىي قوۋملارنىڭ باشلىقلىرىغا بېرىلگەن بىر ئۇنۋان دەپ قوبۇل قىلىش مۇمكىن دەپ ھېسابلايمىز. چۈنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ»-دە: «تەڭدىشى يوق بىر يابغۇ بولساڭمۇ، قانچىلىك كۈچلۈك

بولساڭمۇ بول، ھېچقاچان ساداقەتتىن ئايرىلما»(695) شەكلىدىكى خاتىرىسىمۇ بۇ پىكرىمىزنى قۇۋۋەتلەيدۇ.

يۈسۈپنىڭ يابغۇدىن كېيىن، يەنە تۆۋەندىن يۇقىرىغا قاراپ بىر رەت بويىچە ئورۇن بەرگەن ئىنانچ بەگ، چاغرى بەگ، تېكىن بەگ ۋە چاۋلى بەگكە ئوخشاش ئۇنۋان ئىگىلىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇماتىمىز يوق. ئەھۋالغا قارىغاندا، بۇلار، چوڭ ئەمىرلەرگە بېرىلگەن ئۇنۋانلار بولسا كېرەك.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يابغۇدىن كېيىن ئورۇن بەرگەن تۈكسىن ئۇنۋانىنىڭ، توغرىسى بۇ ئۇنۋان ئىگىسىنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتىكى ئورنى ھەققىدە بىر نەرسە دېيەلىگۈدەك ئەھۋالدا ئەمەسمىز. ئىنالنىڭ بولسا بىر ئېسىل نەسەب ئۇنۋانى ئىكەنلىكى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ خاتىرىسىدىن ئېنىق مەلۇم بولماقتا(696). تارخاننىڭمۇ ئوخشاشلا بىر خىل

(695) 4137 - بېيىت. يابغۇ ئۇنۋاننىڭ ئوغۇز دۆلىتىدە ئوغۇز ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئۇنۋانى ئىكەنلىكى مەلۇم. (ق. سۈمەر: «ئوغۇزلار» 52 - بەت). مۇندىن باشقا X ئەسىرگىچە قارلۇق ھۆكۈمدارلىرىنىڭمۇ بۇ ئۇنۋاننى قوللانغانلىقلىرىنى بىلىمىز. بۇ ھەقتە ئەل - خارەزمى (ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد) مەفاتىھۇلئۇلۇم، نەشرى G. van vloten, لەيدىن، 1895، 120 - بەت. - C. E. Bosworth - Sir Gerard clauson, al - Xwarazmi on the peoples of central Asia, Journal Asiatique. 1965. 9

(696) مەفاتىھۇلئۇلۇمدا (120 - بەت)، ئىنال تېكىننىڭ «يابغۇ» بىلەن باشقا پۈتۈن تۈركىي خەلقلەر رەئىسلىرىنىڭ ۋەلىئەھدى ئىكەنلىكى يېزىلغان بولسىمۇ، بۇ جەھەتتە باشقا مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان. ئەكسىچە ئۇيغۇر تېكىتلىرىدە بۇنىڭ بىر ئېسىل ئۇنۋان ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بار. (F. W. K. muller z wei pfahlınschriften Aus Den Turfanfunden, Berlin, 1915، 22 - 23 - ; C. E, Bosworth - S.r Gerard clauson. A. g. m 10 - بەت بۇ تۈپەيلى ر. ئاراتنىڭ ئىنالنى «بەگزادە» دېيىشى ئورۇنلۇق بولسىمۇ (4497 - بېيىت)، بۇ سۆزنى «ئىشىنىشكە بولىدىغان كىشى» (4805 - بېيىت) دەپ تەرجىمە قىلىشى توغرا بولمىغان.

ئېسىل نەسەب ئۇنۋانى ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. مەھمۇد قەشقەرى بۇ ئۇنۋاننىڭ بەگ مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى كۈچەپ ئىپادە قىلغان بولسىمۇ، شۇ دەۋردىكى قاراخانىيلارنىڭ مەنبەلىرىدە ئۇنۋاننىڭ «تارخان بەگ» شەكلىدە ئىشلىتىلگەنلىكى بۇ كۆز قارىشىمىزنى ئىسپاتلايدۇ(697).

مەھمۇد قەشقەرى تېكىندىن بىر دەرىجە تۆۋەن كۆرسىتىپ قەيت قىلغان «ئۆگە» يۈسۈپنىڭ ئەسىرىدە «چاۋلى بەگ» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىگىلىرىنى ئەگىشىپ، كۆك - ئايۇقتىن كېيىن ئورۇن ئالغان. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قەشقەرىنىڭ ئۆگە ھەققىدە «خەلقتىن كېلىپ چىققان، سىنالغان، ياشانغان ۋە ئەقىللىك ئادەملەرگە بېرىلەتتى» دېگەنلىكىگە ئوخشاشلا بالاساغۇنلۇقنىڭمۇ «بەزىلەر ئەقلى بىلەن ئۆگە (كېڭەشچى)لىككە يۈكسىلەتتى(698) ۋە «بىرىگە ئۆگەلىك (كېڭەشچى) تەلىيى كەلسە، ئۇ ئاقىلانە ھەرىكەت قىلىشى، بېگى يېڭىلسا، ئۇ توغرا يولنى كۆرسىتىشى كېرەك»(699) دېگەندەك ئىپادىلەرنى قوللىنىشى، بۇ ئۇنۋاننىڭ كېڭەشچىلەرگە (مەسلىھەتچىلەرگە) بېرىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۆگە (كېڭەشچى)نىڭ مەنىسى ئاز - تولا ئۆزگەرگەن ھالدا، قاراخانىيلاردىن بۇرۇنقى تۈركىي خەلقلەرنىڭ دۆلەت

(697) ئەل - خارەزمىمۇ تارخانغا «شەرىف» مەنىسىنى بېرىپ، بۇنىڭ بىر ئېسىل ئۇنۋان ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن (مەفاتىھۇلئۇلۇم، 120 - بەت). بۇ توغرۇلۇق ئالاھىدە: Khadr, Deux Actes, 325 - بەت; C. E. Bosworth - Sir F. W. K. Muller, A. g. e., 12 - بەت; Gerard Clauson, A. g. m., 11 - بەتلەر - 12).

(698) 4067 - بېيىت.

(699) 4141 - بېيىت.

تەشكىلاتىدىمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىنى بىلىمىز(700). پەقەت بەيھەقىنىڭ بىر خاتىرىسىدىن ئۆگە (كېڭەشچى) لەرگە بەزىدە ئەلچىلىك ۋەزىپىسى بېرىلگەنلىكىمۇ مەلۇم(701).

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئۆگە» دىن ئاۋۋال ئورۇن يەرگەنلىكى مەلۇم بولغان كۆك - ئايۇقتا كەلسەك، بۇ تېمىدا باشقا مەنبەلەردە ھېچقانداق بىر خاتىرە تاپالمىغىنىمىزدەك، يۈسۈپمۇ ئۇنىڭ ھەققىدە مەلۇمات بەرمىگەن(702). يالغۇز ئۇنىڭ، بۇ ئۇنۋاننى ئۆگە بىلەن بىللە قەيت قىلىشى ۋە «بەزىلەر ئەقلى بىلەن ئۆگە (كېڭەشچى)لىككە يۈكسىلىدۇ، بەزىلەر بولسا، كۆك - ئايۇقلۇق بىلەن شۆھرەت قازىنىدۇ» دېيىشى، بۇ ئۇنۋاننىڭمۇ ماھىيەت جەھەتتىن ئاز - تولا بولسىمۇ ئۆگەلىككە ئوخشايدىغانلىقىنى كۆرسىتەلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بىزنىڭچە، شۇ ئۇنۋاندىكى «ئايۇق» سۆزى بىلەن

(700) F. W. K. Muller, A. g. e., 10 - 12 - بەتلەرگە قارالسۇن. بۇ يەردە ئۇنۋاننىڭ ئومۇمەن «ئېل ئۆگەسى»، «تۇتۇق ئۆگە» ۋە «خوچو بالىغ بېگى ئالپ تۇتۇق ئۆگە» شەكلىدە قوللىنىلىشىغا قارىغاندا، سۆز تۇتۇق بىلەن ئوخشاش مەنىدىكى شەھەر ياكى ۋىلايەت (ئېل) ۋالىيى ئورنىدا قوللىنىلماقتا.

(701) بەيھەقى، ھ. 427 (1035/6م) يىلىدا ئەلى تېكىن ئوغۇللىرىدىن غەزنەۋىيلىك سۇلتان مەسئۇد يېنىغا كەلگەن ئەلچىلەردىن ماسا تېكىننىڭ لەقەبىنىڭ «ئۆگە» ئىكەنلىكىنى يازىدۇ (647 - بەت). بۇ ھەقتە كافەس ئوغلىنىڭ «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 299 - بېتىگە قارالسۇن.

(702) «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ باشقا بىر بېيىتىدە يەنە ئۆگەدىن كېيىن كەلگەن «ئەگەر كۆك - ئايۇقلۇق نېسىپ بولسا، ئىنسان ئۆزىنى بەك ياخشى كۈزىتىشى كېرەك، ئۇ سائادەت كەمەرىنى باغلىغانلىق دېمەكتۇر» (4142 - بېيىت) شەكلىدىكى بىر ئىپادىمۇ، ماۋزۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتىن ئۇزاق ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرماقتا.

گۆكتۈرك يېزىقلىرىدىكى «ئايغۇچى»(703) ئوتتۇرىسىدا بىر خىل ئوخشاشلىق بولسا كېرەك. يۈسۈپنىڭ «بىلەر كۆك ئايۇق»(704) شەكلىدىكى بىر خاتىرىسىمۇ كۆك ئايۇقنىڭ ئايغۇچى يەنى مۇشاۋىر، مەسلىھەتچى مەنىسىدىكى بىر ئۇنۋان سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكى ھەققىدىكى كۆز قارىشىمىزنى توغرىلاپ بېرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە يۇقىرىدا سۆزلەنگەن بۇ يۇقىرى دەرىجىدىكى خىزمەتچىلەرنى خاتىرىلەپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئەسلى مەنسەپ ئىگىسى خىزمەتچىلەرنىڭ بۇلار ئىكەنلىكىنى، باشقا خىزمەتچىلەرنىڭ بۇلارغا باغلىق ئىكەنلىكىنى، تۆشەكچى، قۇشچى ۋە ئاشچىلارغا ئوخشاش بەزى كونكرېت ئىش بېجىرىدىغان ئادەملىرى بولسىمۇ، بۇلارنىڭ راھىتىنىڭ ئاز، جاپاسىنىڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ، يۈكسىلىشنى خالىغۇچىنىڭ بۇ كىچىك ۋەزىپىلەرگە ئۇنچىلىك ئېتىبار بېرىپ كەتمەسلىكىنى نەسىھەت قىلىدۇ(705).

2. خىزمەتتە لاياقەتلىك بولۇش، ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتۈش

بىر ئادەمنىڭ بىز يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن بۇ مەرتىۋىلەرگە يېتىشى ئۈچۈن قانچىلىك خىزمەت قىلىشى كېرەكلىكى ھەققىدە بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ مەلۇمات بەرمەيدۇ. لېكىن ئۇ، خىزمەت ئىشىكىدە دەرىجىمۇ دەرىجە يۈكسىلىش ئۈچۈن، بىر خىزمەت

(703) ت. تېكىن A. g. e. 252 - بەتكە قارالسۇن.
(704) 2644 - بېيىتكە قارالسۇن.
(705) 4147 - ، 4149 - بېيىتلار.

چىنىڭ لاياقەتلىك بولۇشى، ياخشى يېتىشىپ چىقىشى ۋە ئەمەلىيەت جەريانىدا سىنىلىشى ئۈستىدىمۇ ئالاھىدە توختىلىدۇ. بۇ مەسىلە ئۈستىدىكى پىكىرلىرىنى «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ قەھرىمانلىرىدىن ئايتولدىنىڭ يۈكسىلىشىگە مۇجەسسەملەپ مۇنداق دەيدۇ: «ئۇ كۈندىن - كۈنگە يېڭى خىزمەت كۆرسىتىپ تۇردى، ھۆكۈمدارمۇ ئۇنى كۈندىن - كۈنگە يۈكسەلدۈردى. بەگلەر قۇللىرىنى خىزمىتى ئۈچۈن يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. خىزمەتتە ئەجىر سىڭدۈرسە كىچىكلەرمۇ يۇقىرى ئۆرلەيدۇ. قۇل خىزمىتى بىلەن بەگ بولىدۇ. خىزمەتچى توغرىلىق بىلەن خىزمەت قىلىشى كېرەك. خىزمەت سىڭدۈرگەندىن كېيىنلا تېلىكىگە ئېرىشىدۇ. ئايتولدى ۋەزىپىسىنى بېرىلىپ ئىشلىدى، ھۆكۈمدارمۇ ئۇنىڭغا ئىلتىپاتى بىلەن ئىشىكىنى ئوچۇق تۇتتى. ياردەمچىلىرى ۋە مېلى كۆپەيدى. ھۆكۈمدار ئۇنى ھەر تۈرلۈك ئىشلاردا سىناپ كۆردى. خالىغىنىدەك بىر خىزمەتچىگە ئىگە بولدى. ھەتتا بىر سەۋەب بىلەن ئايتولدىنىڭ ئۆزىگە نىسبەتەن ھۈرمەتسىزلىك قىلغانلىقىنى پەرەز قىلغان ھۆكۈمدار ئۇنىڭغا: ‹ئالدىراڭغۇلۇقۇم شۇ بولدىكى، سېنى چۈشەنمەي، خىزمەتتە سىناپ كۆرمەي تۇرۇپ ئۆزۈمگە يېقىن تۇتتۇم. بەگلەر، قانداق قۇلى بولمىسۇن، ئالدى بىلەن خىزمەتكە سېلىپ كۆرۈپ، ئاندىن ئۆز يولىدا غەمخورلۇق قىلسا بولىدۇ. قۇلنى خىزمەتتە پىشۇرۇش، ياخشى سىناش كېرەك. ئۇندىن كېيىن ئۇنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ۋە قەدىرلەش كېرەك› دەيدۇ. بۇنىڭغا جاۋابەن ئايتولدىمۇ ئۆزىنى شۇنداق قوغدايدۇ: ‹ئەجىبا مېنىڭ گۇناھىم نېمە؟ بۇنى ماڭا ئېيتىپ بەر ۋە سۆزۈمنى باشقىدىن ئاڭلا. ئەگەر خاتالىقىم بولسا مېنى جازالىغىن، ئىختىيار سەندە. ئەگەر خاتالىقىم بولمىسا، ماڭا چىرايىڭنى تۈرمە. ئەگەر خىزمەتچى خاتالاشسا ئۇنى چاقىرتىش ۋە

نېمىشقا خاتالاشقانلىقىنى سوراش كېرەك. خاتالىقى بولسا ئۇنى جازالاش، يوق بولسا ياخشىلىق بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش لازىم(706)».

يۇسۇپنىڭ قارىشىچە، خىزمەتتە پىشىپ ئۇزۇن زامان سىنىلىش ۋە لايىقەتلىك بولۇشتىن باشقا ئەڭ مۇھىمى بىلىملىك بولۇش، يۈكسىلىش ئۈچۈن كېرەكلىك ئاممىلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇ بۇ تېمىدىكى پىكرىنى «بىلىمسىزگە تۆردىن ئورۇن تەگسە، تۆر ـ پەگاھ، پەگاھ ـ تۆر بولىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەگەر بىر ئالىمغا پەگاھتىن ئورۇن تەگسە، بۇ پەگاھ تۆردىنمۇ ياخشى ۋە يۇقىرى بولىدۇ. چۈنكى، دۇنيادا ئۇنىڭ ئورنى مەيلى تۆردە ياكى پەگاھتا بولسۇن بەربىر، بۇنچىلىك قەدىر ـ قىممەتنىڭ ھەممىسى بىلىم ئۈچۈندۇر. ئىككى خىل ئېسىل كىشىلەر بار. بىرى ـ بەگ، بىرى ـ ئالىم. بۇلاز ئادەملەرنىڭ باشلامچىسىدۇر. بۇلاردىن بىرى قولىغا قىلىچ ئېلىپ خەلقنى ئىدارە قىلىدۇ. يەنە بىرى قەلەم ئېلىپ توغرا يولنى تېپىپ كۆرسىتىدۇ» دەپ خۇلاسىلەيدۇ(707).

ئاخىرى شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئادەم قانچىلىك بىلىملىك بولسا بولسۇن، خىزمەت قىلىشنى بىلىشى، خىزمەتتە سىنىلىپ تەجرىبىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن خىزمەت قىلىش قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى بىلىشى كېرەك. يۇسۇپنىڭ قارىشىچە، مەملىكەتنى رەتكە سېلىپ باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولغان ھۆكۈمدارنىڭ خىزمەتچىلىرىمۇ قائىدە ـ يوسۇنلۇق بولۇشى كېرەك. شۇنداق قىلمىغاندىلا ئىشلار خالىغىنىچە يۈرۈشۈپ كېتىدۇ(708).

(706) 610 ـ 612 ـ بېيىتلار.

(707) 262 ـ 268 ـ بېيىتلار.

(708) 3997 ـ 4014 ـ بېيىتلار.

دېمەك، دۆلەت ئىشىكىدىكى بىر ئادەم ئالدى بىلەن خىزمەتنىڭ ئەدەب ـ قائىدىلىرىنى ئۆگىنىدۇ. كېيىن ھەر خىل باسقۇچلاردا مەلۇم ۋاقىت خىزمەت قىلىپ سىنىلىپ ئەمەلىيەتلىك ۋە لايىقەتلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغاندىن كېيىن يۇقىرى ئورۇنلارغا كۆتۈرۈلەلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، بىز قاراخانىيلار ئوردىسىدا ساراي خىزمەتلىرىگە، مەيلى دۆلەت كادىرلىرىغا ئوخشاش خادىملارنىڭ ھەممىسى ساراي باشلىق پۈتۈن مۇناسىۋەتلىك دۆلەت ئىدارىلىرىدە ئەڭ تۆۋەن قاتلامدىن باشلاپ خىزمەت تەجرىبىسى، لايىقەتلىك بولالىشى ۋە ئەمەلىيەتكە قاراپ يېتىشىپ يۇكسىلىش يولى بىلەن ئۆرلىگەنلىكىنى بىلۈالالايمىز.

3. خەلىپەت (نائىب ـ باش ۋالىي)

بالا ساغۇنلۇق يۇسۇپنىڭ ئەسىرىدە، ئۇچ مۇھىم ۋەزىپە ئىگىسىنىڭ ئىنتايىن تاللانغان ئادەملەردىن بولۇشى كۆرسىتىلگەن ۋە بۇلار قازى، خەلىپەت ۋە ۋەزىر دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. لېكىن ئۇنىڭ خەلىپەت دەپ نېمىنى دېمەكچى بولغانلىقى ئۇچۇق كۆرسىتىلمىگەن. ر. ر. ئارات، يۇسۇپنىڭ بۇيىغا دائىر بېيىتنى «ئىككىنچىسى خەلىپەت، ھۆكۈمدارغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئادەمدۇر، خەلقنىڭ بەختلىك بولۇپ خاتىرجەم ياشىشى ئۈچۈن ئۇنىڭ توغرا ۋە ئىشەنچلىك بىر ئادەم بولۇشى شەرت» شەكلىدە تەرجىمە قىلغان(709). بۇ سۆزنىڭ شۇ چاغلاردا نائىب مەنسىدە ئىكەنلىكى ۋە شۇنداق ئىشلىتىلگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم(710). يەنە بىر تەرەپتىن ئوغۇز يابغۇ دۆلىتىدە

(709) 5330 ـ بېيىت.

(710) بۇ ھەقتە «نەرشاھى» 42 ـ بەتكە؛ T. W. Barthold، «خەلىپە» IA. C. V/1، 148 ـ، 9 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

«كۈل ئېركىن» ئۇنۋانلىق ھۆكۈمدار نائىبلىقىنىڭ بارلىقى ۋە ئوغۇزلارنىڭ بۇ مەمۇرىيەتنى ئاناتولىيىگىمۇ ئېلىپ بارغانلىقى مەلۇمدۇر(711). يەقەت شۇ دەۋردە قاراخانىيلاردا ھۆكۈمدار نائىبلىقنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە ئارتۇقچە مەلۇماتىمىز يوق. بۇ دەۋردە بۈيۈك سەلجۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقىدا كۆرۈلگەن نائىبلار بولسا، مەلۇم شەھەر ۋە رايونلاردا ھۆكۈمدارغا ۋەكالىتەن ھۆكۈم سۈرگەن ۋە باش ۋالىي دەرىجىسىدە بولغان ئادەملەر ئىدى(712). بۇنىڭغا ماسلاشقان ھالدا ئىبنۇل - ئەسىرنىڭ قەيت قىلىشىغا قارىغاندا، يۈسۈپ قادىرخان توغان خان ئەھمەد زامانىدا ئۇنىڭ نامىدا سەمەر قەنتتە نائىبلىق قىلغان(713). يەنە غەربىي قاراخانىيلاردىن ساغىر مەھمۇد خانىنى ئۆلتۈرۈپ شۇ رايونغا ھاكىم بولغان تىراز ھاكىمى قادىرخان جەبرائىلمۇ، ئەبۇل - مەئالى مۇھەممەد بىن زەيد ئەل - ئەلەۋى ئەل - باغدادى ئىسملىك بىرىنى رايونىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن سەمەرقەنتتە نائىب قىلىپ قالدۇرغان ۋە ئۇمۇ ھۆكۈمدارغا ئۇچ يىل ۋەكىللىك قىلغاندىن كېيىن، ئىنىسىغا كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەن(714). سۇلتان سەنجەر تەرەپتىن غەربىي قاراخانىيلار تەختىگە چىقىرىلغان مۇھەممەد ئارسلان خانمۇ، سەنجەرنىڭ بۇ مەملىكەتتىكى نائىبى دەپ ئېلان قىلىنغان (715). ئەمەلىيەتتە

(711) F. سۆزىگە: «ئوغۇزلار» 52 - بەتكە قارالسۇن.
(712) بۇ ھەقتە «نەرشاھى» 42 - بەتكە؛ بارتولد: «تۈركستان» 317 - بەتكە قارالسۇن.
(713) «ئەلكامىل» IX جىلد، 297 - بەتكە قارالسۇن.
(714) ئەينى ئەسەر، 301 - بەت. ئىبنۇل ئەسىرنىڭ بۇ يەردە قادىرخان جىبرائىل ئۇرنىغا توغان خان بىن قاراخان دەپ بەرگەن نامى توغزاغ ئەمەس.
(715) ئالدىنقى ئىزاھلارغا قارالسۇن.

سۇلتان سەنجەر مۇئىزنى «نائىبىمىز ۋە چېگرا مەمۇرىمىز» دەپ سۆز قىلغانلىقىنى كىرىش قىسمىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. بۇ خاتىرىلەرگە قاراپ نائىبنىڭ، مەلۇم رايوندا خان ياكى سۇلتان نامىدا ھۆكۈم سۈرگەن ئادەم ئىكەنلىكى مەلۇم.

يەنە ئىبنۇل - ئەسىرنىڭ مۇھەممەد ئارسلان خانىنىڭ پالەچ بولغاندىن كېيىن ناسىرخان ئىسمىدىكى ئوغلىنى نائىب دەپ ئېلان قىلغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇماتقا قارايدىغان بولساق، بۇ يەردىمۇ سەلتەنەت ۋەكىللىكىنىڭ(716) تىلغا ئېلىنغانلىقى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئىبراھىم كافەس ئوغلىمۇ قاراخانىيلار پايتەختىدە خاقانلارغا ۋەكالەتلىك قىلىدىغان نائىبلارنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرگەن(717). بۇنىڭدىن قارىغاندا يۇسۇپنىڭ «خەلىپەت» دېگىنى مەلۇم رايونىنى ھۆكۈمدار نامىدا ئىدارە قىلىشقا مەسئۇل نائىب ھەمدە سەلتەنەت ۋەكىلى بولۇشى ئېھتىمال. بىز مۇھەممەد ئارسلان خانىنىڭ ئوغلىنى ئۆزبېنىڭ نائىبى قىلغانلىقىنى مىسالغا ئالغىنىمىزدەك، بۇ ئورۇننىڭ ئىگىسىنى سۇلتاندىن كېيىنلا تۇرىدىغان بىرى دەپ ھېسابلىغانلىقىمىز ئۈچۈن، مەركەز تەشكىلاتىدا ئالدى بىلەن نائىبقا ئورۇن بەردۇق.

4. كېڭەش مۇئەسسەسى ۋە مەسلىھەتچىلەر

ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلىرىنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئەنئەنىسىدە ھەر خىل ئىشلارنىڭ كېڭەش يولى بىلەن

(716) (ئەلكامىل)، X جىلد، 661 - بەت. بەيھەقىنىڭ «خەلىپەتى شەھر» شەكلىدىكى قەيتى ۋە بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىلدۈرۈلگەن ۋەقەگە قارىلىدىغان بولسا (202 - بەت)، غەزنەۋىيلەر تەشكىلاتىدا خەلىپەت، شەھەرنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ۋەزىپىسىگە مەسئۇل بولغان بىر مەمۇرىي خادىم بولۇپتىدە كۆرۈلمەكتە. بۇ ھەقتە ئايرىمچە «سىياسەتنامە» 24 - بەتكە قارالسۇن؛ ھەسەن ئەنۋەرى: «ئىستىلاھاتى دىۋانى» 222 - بەت.
(717) «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 229 - بەت.

قارارلاشتۇرۇلىدىغانلىقى ۋە ئۇيغۇرچىدا «كەنكەش» دەپ ئاتىلىدىغان كېڭەشمە ئىشىغا زور ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. شۇڭلاشقا، كۆكتۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلار زامانىدا تۈركىي خەلقلەر ۋەزىرنى «ئايغۇچى»، باش ۋەزىرنى «ئۇلۇغ ئايغۇچى» دەپ ئاتايتتى. بۇ ئۇنۋانلار «سۆزلەش» مەنىسىدىكى «ئايتماق» سۆزىدىن كېلىپ چىققانىدى. بۇنداق ئۇنۋاندىكىلەر دۆلەت ئىچىدە ئىجرا قىلغۇچىدىن كۆپرەك، مەسلىھەتچىدەك رول ئوينايتتى(718). مەشھۇر كۆكتۈرك ۋەزىرى بىلگە تونيۇقۇق، ئۆزىنىڭ ئېلتەرىش قاغان ئۈچۈنمۇ ئايغۇچىلىق (مەسلىھەتچىلىك) ھەم ياغىچىلىق (ئارمىيە قوماندانى) ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقانلىقىدىن پەخىرلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەنىدى(719).

قاراخانىيلاردىمۇ بۇ مەسلىھەتچىلىك فۇنكسىيىسىنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا خېلىلا مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ قەدىمكى ئەنئەنىنىڭ مەلۇم مىقداردا داۋاملاشتۇرۇلغانلىقى ھەققىدە بەزى مۇھىم ئىزلارنىڭ بارلىقىنى «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئۇچرىتىش مۇمكىن. مەسىلەن: يۇقىرىدا ئۆگە، كۆك ـ ئايۇق ۋە ئەر ـ ئۆگى دېگەندەك ئۇنۋانلارنىڭ ئىگىلىرىنى تىلغا ئالغاندا، بۇلارنىڭ بىر خىل دۆلەت مەسلىھەتچىلىرى ئىكەنلىكى ئۈستىدە توختالغانىدۇق. بۇ مەسلىھەتچىلەر ئىچىدە ئەڭ تۆۋەن ئورۇننى تەشكىل قىلىدىغان ئۆگەلىك ھەققىدە يۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ: «نە ئەدگۈ تۇرۇر بۇ كىشىكە

(718) بۇ ھەقتە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن، باغائىددىن ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» گە قارالسۇن.

(719) «ئانتا ئايغۇچىسى يەمەبەن ئۆك ئەرتىم، ياغۇچىسى يەمەبەن ئۆك ئەرتىم ئىل ـ تەرىش قاغانقا، تۈرك بۆگۈ قاغانقا، تۈرك بىلگە قاغانقا» (ت. تېكىن، A .g .e 252 ـ بەت). بۇ ھەقتە ئايرىمچە ئۆگەل: «تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات دەۋرلىرى» II، 91 ـ 93 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

ئۆگى، ئۆگى بولسا ئۆترۈ ئاتاغۇ ئۆگە.» (ئادەم ئۈچۈن ئەقىل نېمىدىگەن ياخشى نەرسە. ئەقىللىق ئادەملەرگە مەسلىھەتچى نەزەرى بىلەن قاراش كېرەك)(720) دېگەنلىكى ۋە «بىلگە ئۆگە»(721) شۇ مەنىدە «ئۆگە بۇيرۇقى»(722) ۋە بولۇپمۇ «كېڭەشچى ئۆگە»(723) دېگەندەك ئىپادىلەرگە ئورۇن بېرىشى، ئۆگەنىڭ كېڭەشچى، مەسلىھەتچى (مۇشاۋىر ـ دانىشمەن) مەنىسىدە ئىشلىتىلگەنلىكى ھەققىدە ھېچقانداق شۈبھىلىنىشكە ئورۇن يوق.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ تېمىدا بەرگەن مەلۇماتىمۇ يۈسۈپنىڭ قاراشلىرىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

«ئۆگە» دىن ئاۋۋال كېلىدىغانلىقى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن «كۆك ـ ئايۇق» ئۇنۋاندىكى «ئايۇق» سۆزىنىڭمۇ، ئايغۇچىغا ئوخشاش «ئايتماق» (سۆزلىمەك، پىكىر بەرمەك) سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىنلىكىنى، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇنىڭمۇ دۆلەتنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ ئۆتكەنىدۇق. دېمەك، «ئۆگى» سۆزى، ئەقىل مەنىسىدىكى «ئۆگ»(724) بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋە «ئەقىللىق، بىلىملىك» مەنىلىرىدە ئىشلىتىلگەن. ھۆكۈمداردىن قالسىلا ئەڭ يۇقىرى ئورۇننىڭ ئىگىسى دەپ كۆرسىتىلگەن «ئەر ـ ئۆگى» نىڭ، بۇ ئەھۋال ئاستىدا ئۆگە ۋە كۆك ـ ئايۇقنىڭمۇ ئۈستىدە ۋە دۆلەتنىڭ باش مەسلىھەتچىسىگە ئوخشاش بىر مەنىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتۈش ھەر ھالدا خاتا بولمىسا

(720) 1995 ـ بېيىت.

(721) 4240 ـ بېيىت.

(722) 2491 ـ بېيىت.

(723) 2935 ـ بېيىت.

(724) بۇ ھەقتە 720 ـ نومۇرلۇق ئىزاھتا كۆرسىتىلگەن بېيىتكە قارالسۇن.

كېرەك. مەنسەپدارلار ھەققىدە ئارتۇقچە مەلۇماتىمىز بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇ خۇسۇستا ئۈزۈل - كېسىل بىر نەرسە دېيىش مۇمكىن ئەمەس.

قاراخانىيلار دۆلىتىنى ئىنتايىن ياخشى بىلىدىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دېگەن ئەسىرىدە، ھۆكۈمدارلارنىڭ كۈندىلىك ھاياتى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتكىنىدەك، ھەر خىل تېمىلاردا مەسلىھەتلىشىشنىڭ زۆرۈرلۈكى ئۈستىدە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتۈشمۇ(725) ھۆكۈمدارنىڭ مەسلىھەتچىلەرگە بولغان ئېھتىياجىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن قولىمىزدا بۇ مەسلىھەتچىلەرنىڭ ئۆز پائالىيەتلىرىنى قانداق ئېلىپ بارغانلىقىغا دائىر مەلۇمات يوق. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇلار، ھەر خىل مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىش ئۈچۈن بىر يەرگە توپلىنىپ بىر مەسلىھەتچىلەر گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلغان (726). ئۆگەدىن ئورۇن جەھەتتە يۇقىرى تۇرىدىغان كۆك - ئايۇقلار بىلەن ئەر - ئۆگەنىڭمۇ مەسلىھەتچىلىك ۋەزىپىلىرىدىن سىرت، بۇنىڭغا ئوخشاش باشقا ۋەزىپىلىرى بار - يوقلۇقى ھەققىدىمۇ بىر نەرسە دېگۈدەك ئەھۋالدا ئەمەسمىز. پەقەت ئۇلارنىڭ ھەرقانداق بىر ئەمەلىي ئىشقا مەسئۇل ئەمەسلىكى چوقۇمدەك تۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ھىجرىيە 489 -

(725) 2649 -، 2654 -، 3475 -، 3482 -، 3483 -، 3484 -، 5209 - بېيىتلەرگە قارالسۇن.

(726) بۇ تېمىدا كافەس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى» 299 - بەتكە قارالسۇن. لېكىن بۇ ھەقتىمۇ ئۈزۈل - كېسىل بىر نەرسە دېگۈدەك ئەھۋالدا ئەمەسمىز. يۈسۈپ خاس ھاجىپ دانىشمەنلەرنى قېرى مەنسەپ ئىگىلىرى بولغان كىشىلەر، دەپ كۆرسەتكىنىگە قاراپ بۇ خۇلاسىنى چىقىرالايمىز. بولمىسا بۇلارنى ھۆكۈمدارنىڭ سۆھبەتداشلىرىغا ئوخشاش سارايدا بولۇنغان ۋە سۆھبەتلەردە تۈرلۈك تېمىلاردا پىكىر بايان قىلىدىغان كىشىلەر دەپ چۈشىنىش، ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن مەنسەپلىرىگە ئەسلا ئۇيغۇنلاشمايدۇ.

(مىلادى 1095/96) ۋە 508 - (مىلادى 1114/15) يىللاردا يەركەندە تۈزۈلگەن يەر - زېمىن سېتىش ھۈججەتلىرىدە «بۇغرا ئۆگە»، «ھارۇن ئۆگە» ۋە باشقا ئىسىملارنىڭ ئۇچرىشى، بۇ ئۇنۋاننىڭ قاراخانىيلار دۆلىتىدە ئۇزۇن زامان ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە(727).

B. ۋەزىر ۋە مەركىزىي تەشكىلاتلار

1. يۇغرۇش (ۋەزىر)

شۇ دەۋردىكى قاراخانىيلار تەشكىلاتىدا، ھۆكۈمدارنىڭ نامىدا ھەر خىل دۆلەت ئىشلىرىنى قىلىدىغان مەركىزىي تەشكىلاتقا «يۇغرۇش» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ۋەزىر باشلىق بولاتتى. لېكىن شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ مەركىزىي تەشكىلات ھەققىدە مەنبەئەلىرىمىزدە تەپسىلىي مەلۇمات يوق. بىز بۇ تېما ئۈستىدە توختالغىنىمىزدا، ئالدى بىلەن ۋەزىرلىك ئالامەتلىرى ۋە ۋەزىرنىڭ ۋەزىپىلىرى ھەققىدە «قۇتادغۇ بىلىگ»-دە يېزىلغان مەلۇماتلارغا باھا بېرىشنى، ئاندىن كېيىن قولىمىزدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسەن بۇ تەشكىلات ھەققىدە مەلۇمات بېرىشنى لايىق كۆردۇق.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىنىڭ قەھرىمانلىرىدىن ئايتولدىغا ھۆكۈمدارنىڭ ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ مۇنۇلارنى سۆزلەيدۇ: «ۋەزىرلىك ئانغار بىردى تامغا ئاياغ. تۇغى تۆۋرۈگى بىرلە بىردى قۇياغ» (ئۇنىڭغا ۋەزىرلىك ئۇنۋانى بىلەن تامغا، تۇغ، ناغرا ۋە ساۋۇت

(727) خوئارت، Trois Actes 611 -، 622 - بەتلەرگە قارالسۇن.

بەردی)(728). یەنە ئۇ، ئۆگدۈلمىشكىمۇ شۇ ۋەزىپە بېرىلگەندە: «ئاياغ بىردى تامغا ئات ئۈستەم قەدۈت، ئاغىرلادى ئاشىرۇ تۈكەل بولدى قۇت» (729) (ئۇنىڭغا ئۇنۋان تامغا، ئات، ئېگەر - توقۇم ۋە تون بەردى. ئۇنى بەكمۇ قەدىرلىدى، ئۇ تولىمۇ بەختكە ئېرىشتى) دېگەنىدى.

يۈسۈپنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بىرىگە ۋەزىرلىك ۋەزىپىسى بېرىلگەن چاغدا ئۇنىڭ ئورنىغا مۇناسىپ ئۇنۋان بىلەن تۇغ(730)، ناغرا، ساۋۇت، تون، ياسىداق ئېگەر - توقۇم (731)، ئات ۋە ھەممىدىن مۇھىم ۋەزىرلىك تامغىسى بېرىلەتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ تېمىدا خېلىلا تولۇق مەلۇمات بەرگەن. لېكىن ئۇنىڭ، ۋەزىرگە قانداق ئۇنۋانلار بېرىلگەنلىكى، ۋەزىرلەرنىڭ قانچە تۇغى بولىدىغانلىقى مەسىلەن: «كۆۋرۈگ» دېيىش بىلەن مۇزىكا ئەترىتى دېمەكچىمۇ؟ (مۇنداق بولۇش ئېھتىمالى كۈچلۈك) ئۇنىڭ بۇ ھەقتە مەلۇمات بەرمىگەنلىكىگە ئەپسۇسلىنىمىز.

---

(728) 1039 - بېيىت.

(729) 1766 - بېيىت.

(730) تۇغنىڭ ھەم بۇگۇنكى مەنىدە تۇغ ھەمدە نۆبەت گۇرۇپپىسى مەنىسىدە كەلگەنلىكىنى يۇقىرىدا كۆرسەتكەنىدۇق. بۇ يەردە قايسىسىنى دېمەكچى ئىكەنلىكى ئېنىق بولمىسىمۇ، ئارقىدىنلا ناغرا (كۆۋرۈگ) نىڭ يېزىلغىنىغا قارىغاندا، بۇ يەردە تۇغنى بىرىنچى مەنىدە قوللىنىلغان دېيەلمەيمىز.

(731) — «ئۈستەم» سۆزىنى مەھمۇد قەشقەرى، «ئېگەرلەرگە، كەمەرنىڭ بېشىدىكى توقالارغا ئىشلەنگەن ئالتۇن ۋە كۈمۈش» دەپ ئىزاھلايدۇ («تۈركىي تىللار دىۋانى» (ئېندىكسى، 716 - بەت). بىز «ئات. ئۈستەم، قەدۈت» ئىپادىسىنى ئات، قوشۇم (ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەن ئېگەر - جابدۇق) ۋە تون دەپ ئالدۇق، ر. ر. ئاراتمۇ مۇشۇنداق تەرجىمە قىلغانىدى. شۇنداقلا «ئۈستەم قەدۈت» نىڭ ئىشلەكلىك (كەشتىلىك) كىيىم يەنى تون مەنىسىدە ئىشلىتىلىشىمۇ ئېھتىمال.

ئەمدى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا دېگەنلىرىگە قارىغاندا، يۇغرۇشقا قارا يىپەكتىن بىر كۈنلۈك بېرىلەتتى ۋە بۇ كۈنلۈك ئىسسىقتا، يامغۇردا ۋە قاردا ئۇنىڭ بېشىدا تۇتۇلاتتى. دېمەك، بۇنىڭمۇ ۋەزىرلىك ئالامەتلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈلمەكتە. يەنە ئۇنىڭ دېيىشىچە، بىر ھەربىي قوماندانىنىڭ ياكى بىر فارسلىقنىڭ قول ئاستىدىكى ئادىمى قانچە كۆپ، ئورنى قانچىلىك مۇھىم بولسا بولسۇن يۇغرۇش ئۇنۋانىنى ئالالمايتتى(732). يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ باشقا بىر سەۋەب يۈزىسىدىن ۋەزىر ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى بولسا ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. مەلۇم بولۇشىچە، «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ قەھرىمانلىرىدىن ۋەزىر ئۆگدۈلمىش مەلۇم ۋاقىت قېرىندىشى زاھىد ئودغۇرمىشنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ دۇنيانىڭ پۈتۈن ئىشلىرىدىن ۋاز كېچىشنى خالايدۇ. بۇنى كۆرگەن ئودغۇرمىش ئۇنىڭغا ھۆكۈمدارنىڭ خىزمىتىنى قىلىشتىن يانماسلىقنى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە خەلقنى ياخشىلىق بىلەن باشقۇرۇشنى داۋام قىلدۇرۇشنى، ھۆكۈمدارنىڭ ئۇنىڭغا ئۇنۋان ۋە مەنسەپ بېرىپ يۇقىرى كۆتۈرگەنلىكىنى، شۇنچىلىك ياخشىلىقنى كۆرۈپ تۇرۇپ ئۇنىڭ خىزمىتىدىن ئايرىلىشىنىڭ مۇۋاپىق بولمايدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ ۋە شۇنداق دەيدۇ: «بۇ قۇل كۈڭ ئات ئادغىر، بۇ بىر سۇۋ قامۇغ، ئىلىگدىن تەرگىپ ئاچتى دۆلەت قاپۇغ»(733). (بۇ قۇل، دېدەك، ئات، ئايغىر، يەر، سۇنىڭ ھەممىسى ساڭا ھۆكۈمداردىن كەلدى ۋە بەخت ئىشىكى ئېچىلدى).

ئۇنىڭ بۇ ئىپادىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ۋەزىرنىڭ

---

(732) كېلىلى — III، 31 - بەت؛ ئاتالاي III، 41 - بەت.

(733) 5781 - بېيىت بىلەن 2278 - بېيىتتە يەر - سۇنىڭ مۇشۇ مەنىدە قوللىنىلغانلىقى ئېنىق.

ئىشكىنده خزمەت قىلغۇچى ئەر - ئايال قۇللاردىن باشقا مال - دۇنيا، ئات - ئايغىرەك ھايۋانلارمۇ بۇ ئورۇنغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن قولغا كەلگەن بايلىق بولۇپ، بۇلارغىمۇ ھۆكۈمدارنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئېرىشكەنلىكى ئېنىق. بۇلاردىن باشقا ئەسلى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا يۇسۇپنىڭ بۇ يەردە ئىشلەتكەن «يىرسۇۋۇ» (يەر - سۇ) دېگەن ئىبارىسىدۇر. ر. ر. ئارات «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ تەرجىمىسىدە بۇ ئىبارە ئۇستىدە ئالاھىدە توختالماستىن ئۆز ئەينىنى ئالغان. ئەمما، بىزنىڭچە بۇ ئىبارە بۇ يەردە سۇيۇرغال مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن. چۈنكى شۇ ئىبارىنىڭ كۆكتۈرك يېزىقلىرىدا ۋەتەن، يۇرت ۋە يەر پارچىسى مەنىسىدە ئىشلىتىلگەنلىكى بىلىنمەكتە(734). يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ خاتىرىسىدىن، ۋەزىرلەرگە ئورۇنلىرىغا مۇناسىپ ھالدا مول ھايات شەرتلىرىنى يارىتىپ بەرگەنلىكى ئىنتايىن تەبىئىي ئەھۋال.

ۋەزىرنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىلىرىگە كەلسەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەپسىلىي سۆزلىمەستىنلا خزمەتچىلەرنىڭ (ئىشچىلارنىڭ) باشلىقى بولغان ۋەزىرنىڭ ۋەزىپىلىرى دەپ تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسەتكەن:

1. مەملىكەتنى تەرتىپكە سېلىپ، توغرا قانۇنلار بىلەن باشقۇرۇپ، تۈزۈمنى ئورنىتىش؛

2. خەلقنى ھۆزۈر - ھالاۋەتكە ئېرىشتۈرۈش، خەلقە بۇزۇق قوللارنىڭ يامانلىق قىلىشىنى توسۇش، شۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمدارنىڭ نامىنى ياخشىلىق بىلەن ئەتراپقا تارقىتىش؛

(734) كۆكتۈرك ئابىدىلىرىدە يېزىلغان «ئەچۈمز ئاپامز تۈتمۈشى يەرسۇب ئىدىسز بولمازۇن تىمىن» (ت. تېكىن، A.g.e 234 - بەت) شەكلىدىكى ئىپادىنىڭ «ئاتىلىرىمىز ئىدارە قىلغان (يەنى قازانغان) ۋەتەن» مەنىسىدە ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق.

3. بايلىق، خەزىنە توپلاش؛

4. مەملىكەتنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتىش (شەھەر ۋە كەنتلەرنى چوڭايتىش)؛

5. خزمىتىنى قىلغۇچىلارغا ياخشىلىق قىلىپ ئۆزىگە يېقىن قىلىش(735).

يەنە بىر تەرەپتىن، يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ھۆكۈمدارنىڭ كېيىنكى ھوقۇقدارنىڭ ۋەزىر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش بىلەن، ئۇنىڭ ئىگىلىگەن ئورنىنىڭمۇ مۇھىم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. بۇ تېمىدىكى كۆز قارىشىنى شۇنداق ئىپادىلەيدۇ: ۋەزىر ھۆكۈمدارنىڭ قۇلى، ئۇلار ئىشلىرىنى بۇ قوللار ئارقىلىق قىلىدۇ. ۋەزىر بەگلەرنىڭ يۆكىنى يۆدىگۈچى، ھۆكۈمدارلىقنىڭ ئۇلىنى مۇستەھكەملىگۈچىدۇر. ۋەزىر ياخشى بولسا، بەگ خاتىرجەم ئۇخلايدۇ. بەگدىن كېيىن قالسىلا سۆز ۋە ھەرىكىتى بىلەن مەملىكەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى ئادەم ۋەزىردۇر(736). يەنە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا ئۇنىڭ «بىر ئادەمگە ۋەزىرلىك تېگىپ، ھوقۇقىنى قولغا ئالسا، يامان قانۇن تۈزىمەسلىكى، ھەر دائىم سىلىق ۋە مۇلايىم بولۇشى كېرەك»(737) دېگەنلىكىمۇ ۋەزىرنىڭ ۋەزىپىلىرى ۋە ھوقۇقلىرى ھەققىدە خېلى يېتەرلىك مەلۇمات بېرىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ھۆكۈمدارىدىن قالسا ئەڭ چوڭ ھوقۇققا ئىگە بولغان، ھەتتا قانۇن تۈزۈش ئىشىغىمۇ (شۈبھىسىز، ئەمىرىدىكى تەشكىلات بىلەن بىرلىكتە)

(735) 2178 - 2180 - بېيىتلار

(736) 2181 - 2183 - 2193 - بېيىتلار.

(737) 4140 - بېيىت.

ئارىلىشىدىغان يېگانە قۇدرەت ئىگىسى ــ ۋەزىردۇر.

ۋەزىرنىڭ زېمىستىدىكى ۋەزىپە شۇنچىلىك مۇھىم بولغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈپ خاس ھاجىپنىڭ ۋەزىرلىككە قانداق ئادەمنىڭ قويۇلۇشى لازىملىقى ھەققىدىكى قاراشلىرىمۇ، شۇ دەۋردىكى قاراخانىيلار دۆلىتىدە بۇ ئورۇننىڭ ۋەزىپىلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرەلىگەنلىكى ئۈچۈن بۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى پايدىلىق، دەپ بىلدۇق:

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ»دە شۇنداق دەيدۇ:

«بۇ ئىشقا بەك پىشقان، تاللانغان، ئەقىللىق، ئىشنى چىن كۆڭلىدىن قىلىدىغان بىرى لازىم، ئەقىللىق بولغىنىدەك، بىلىمۇ كۆپ بولۇشى، پۈتۈن ئىش قولىدىن كېلىشى لازىم. ئۇ ئېسىل بىر ئائىلىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى لازىم. نەسلى ياخشى بولغان ئەقىللىك ئادەم ھەممە يەردە يۈكسىلىدۇ. نەسلى پاكىز كىشى ۋاپادار ۋە ھەرىكىتى پاكىز بولۇشى بىلەن بىللە خەلق ئۈستىگىمۇ قوللىرىنى ۋاپا بىلەن ئۈزىتىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە نەسلى يامان كىشىلەر پاكىز بولمايدۇ، ئىشلىرىمۇ جاپالىق بولىدۇ. ۋەزىر تەقۋادار ۋە توغرا بولۇشى، ھاياتىنىمۇ توغرىلىق بىلەن ئۆتكۈزۈشى لازىم. ئۇ، ھايالىق، كۆزى توق، ئىشەنچىلىك بولۇشى، مالغا ھېرىس بولماسلىقى كېرەك. يەنە ۋەزىرنىڭ چىرايى گۈزەل ۋە كېلىشكەن بولۇشى، چاچ ۋە ساقلى چۈشۈرۈلگەن بولۇشى ۋە ھەپتىلىك كۆرۈنۈشى كېرەك. خىزمەتچىلەرنىڭ باشلىقى بولغان ۋەزىر توغرا ھەرىكەت قىلىشى، ئىشلىرىنى دۇرۇسلۇق بىلەن قىلىشى، بولۇپمۇ خەلقنىڭ ئۆز ھەقلىرىنى ئالالىشى ئۈچۈن ئادىل بولۇشى لازىم. ئەگەر ۋەزىر توغرا خىزمەت قىلمىسا ھۆكۈمدارنىڭ ئىشىمۇ ئەگرى بولىدۇ. بۇ جەھەتتىن خىزمەتچىلەرنىڭ توغرا ۋە دۇرۇس بولۇشى

لازىمكى، بەگلەر ئىشىنىپ ئىشلىرىنى ئۇنىڭغا خاتىرجەم تاپشۇرسۇن».

يۈسۈپنىڭ قارىشىچە، ۋەزىر بولىدىغان ئادەمدە بولۇشقا تېگىشلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىمى ھېساب بىلىدىغان، ئالىم، چېچەن ۋە ھەر خىل يېزىقلارنى بىلىدىغان بولۇش ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ۋەزىرنىڭ ھەممە ئىشى ھېساب بىلەن بولىدۇ. ئەگەر ئۇ ھېساب بىلمىسە پۈتۈن ئىشلىرى قالىدۇ. شۇڭلاشقا ۋەزىر ئوقۇمۇشلۇق، ساۋادلىق، پىشقان ۋە ئاقىل بولۇشى لازىم. مەملىكەتتە ۋە خەلق ئارىسىدا توغرىلىق بىلەن تونۇلۇشى، تېتىك، ئېھتىياتچان ۋە ئۆز ئىشىنىڭ ئەھلى بولۇشى لازىم. يەنە ۋەزىرنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئىشقا پارايىدىغان ۋە يارىمايدىغانلارنى بىر - بىرىدىن پەرق قىلالىشى لازىم. بۇ پەزىلەتلەر بىلەن بىلىملەر كىمدە بولسا ھۆكۈمدار ۋەزىرلىكىنى شۇنىڭغا بېرەلەيدۇ. ئەگەر بەگنىڭ مۇشۇنداق بىر ۋەزىرى بولسا ھەم بەگ ھەم خەلق ھەر ئىككىسى ھۆزۈر - ھالاۋەتكە ئېرىشىدۇ ۋە ھۆكۈمدارنىڭ ئىشى ئۆزى تىلىگىنىدەك بولىدۇ. مەملىكىتى تۈزۈلۈپ، خەلقى باي بولىدۇ. خەزىنىسى كۆپىيىدۇ، بەگنىڭ ھاياتى سائادەت ئىچىدە ئۆتىدۇ. ياخشى بىر ۋەزىر ھەر دائىم بىر مەسلىھەتچى بولالايدۇ(738).

2- بۈيۈك دىۋان

بىز تەتقىق قىلىۋاتقان زامانىدىكى قاراخانىيلار دۆلىتىدە ۋەزىر رىياسەتچىلىك قىلىدىغان بۈيۈك (ئالىي) دىۋان ۋە باشقا دىۋانلار ھەققىدە كۆپ مەلۇمات يوق. ھەتتا مۇشۇنداق بىر

(738) 2184 - 2262 - بېيتلار.

سەلتەنەت دىۋانىنىڭ بارلىقىنى مۇقىملاشتۇرالىغۇدەك خاتىرىلەرمۇ كۆپ ئەمەس. پەقەت يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ خاتىرىلىرىگە تايىنىپلا ۋەزىپىلىرى ھەققىدە بىز مەلۇمات بېرەلىگەن ۋەزىرنىڭ ۋەزىپىلىرىنى مۇشۇنداق بىر دىۋان بولماستىن ئېلىپ بېرىشنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن بولمىغىنىدەك، شۇ دەۋردىن كېيىنكى بىر زامانغا ئائىت بولۇش بىلەن بىللە، سۇلتان سەنجەرنىڭ ئىنىسى دىۋانىدىن چىققان بەزى خەت - چەكلەردە، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ «مەجلىسى ئالىي» سىدىن پات - پات سۆز ئېچىلىشى(739)، مۇشۇنداق بىر سەلتەنەت دىۋانىنىڭ بىز تەتقىقات قىلىۋاتقان شۇ دەۋردىمۇ بارلىقىنى كۆرسىتەلەيدۇ. لېكىن مەجلىسى ئالىينىڭ نە ۋەزىپىسى ۋە سالاھىيەتلىرى، نە ئەزالىرى ھەققىدە ھازىرغىچە بىرەر نەرسە دېيەلىگۈدەك ئەھۋالدا ئەمەسمىز.

3- باشقا دىۋانلار

XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ زامانىدىشى بۇيۇك سەلجۇقىيلار ئىمپېرىيىسىدە، مەسىلەن: مەلىكشاھ زامانىدا، بۇيۇك دىۋانىدىن كېيىن تۆت مۇھىم دىۋانىنىڭ ئورۇن ئالغانلىقى مەلۇم. بۇلار «ئىستىفا دىۋانى»، «تۇغرا ياكى ئىنشا دىۋانى»، «ئىشراف دىۋانى» ۋە «ئارزۇل جەيىش دىۋانى» (دىۋانى ئەرز) ئىدى(740). بۇ دىۋانلارنىڭ شۇ دەۋردىكى قاراخانىيلار دۆلىتىدىمۇ

(739) ئىنشا بارتولد: «تۈركىستان» I - 27 - 28 - 29 - 33 - بەتلەرگە قارالسۇن).

(740) بۇ ھەقتە كەڭ مەلۇمات ئوچون كافەس ئوغلى: «مەلىكشاھ» 145 - بەت؛ ئوزۇن چارشىلى: «مەدخەل» 42 - 45 - بەتلەرگە قارالسۇن.

شۇ ئىسىملار بىلەن مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە دائىر مۇقىم خاتىرە لەرگە ئىگە ئەمەسمىز. پەقەت ۋەزىپىسى مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بولغان «ئىستىفا دىۋانى» ۋە ئۇنىڭ رەئىسى بولغان «مۇستەۋفى» نىڭ ئورنىدا قاراخانىيلاردا «ئاغىچى» (خەزىنچى)- نىڭ، ھۆكۈمدارنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى كاتىبات ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان «تۇغرا دىۋانى» ۋە ئۇنىڭ رەئىسى «تۇغرائىي»- نىڭ ئورنىدا «بىتىگچى ئىلىمگا» بىلەن «تامغاچى» (مۆھۈردار)- نىڭ بارلىقى؛ بۇ مەسىلىدە شۇ دىۋانلارنىڭ ياكى ئوخشاش ئەشكىلاتلارنىڭ قاراخانىيلاردىمۇ بارلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ. ھەتتا يۇسۇپنىڭ، ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋرنى كۆزدە تۇتۇپ، ئاغىچى، تامغاچى ۋە بىتىگچى - ئىلىمگاھلار باشلىق بولغان ئەشكىلاتنىڭ بارلىقىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بۇ مۇئەسسە- سىلەرنىڭ ئىسمى ۋە ئىشلىرى ھەققىدە مەلۇمات بېرىشنى لازىم كۆرمىگەنلىكىنىمۇ دەپ ئۆتۈش مۇمكىن. يەنە بۇنىڭدىن كېيىنكى بۆلۈمدە تەپسىلىي ھالدا سۆزلىنىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ ماڭاش ۋە باشقا ھەقلىرى قەيت قىلىنغان دەپتەرلەرنىڭ تولۇق تۇتۇلغانلىقىغا قاراپ، قاراخانىيلاردا «دىۋانى ئارىز» نىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان بىر ئەشكىلاتنىڭ بارلىقى مەلۇم. چۈنكى مۇنداق بىر دىۋاننىڭ ئىسمى ھەرقانداق بىر مەنبەيە مىزدە ئوچۇق كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مىسال ئالغان بىر جۈملىسىدە «ئۇ ئەسكەرنىڭ ئىسمى سۇلتاننىڭ دىۋانىدىن ئۆچۈرۈلدى» دېيىلىشى، بۇ جەھەتتىن شۇبھىلىنىشكە بولمايدىغان دەرىجىدە ئېنىقلاپ بېرىدۇ. لېكىن دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىنىڭ ئۆز يولىدا بولغان - بولمىغانلىقىنى تەپتىش قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان ئىشراف دىۋانى ياكى بۇنىڭغا ئوخشاش بىر ئەشكىلاتنىڭ قاراخانىيلاردىمۇ مەۋجۇت

بولغان ـ بولمىغانلىقى ھەققىدە بىر نەرسە دېيەلمەيمىز(741). بۇ جەھەتتىن بىز بۇ يەردە كۆپرەك ئىنشا ئىشلىرى بىلەن مالىيە، شۇنداقلا ئەدلىيە ئىشلىرىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى جەھەتتە بار بولغان مەلۇماتلارغا باھا بېرىشكە تىرىشىمىز.

(1) ئىنشا ئىشلىرى

قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئاغزاكى ئەمرلىرى، بۇيرۇق ۋە پەرمانلىرى «يارلىق» دەپ ئاتىلاتتى(742). بۇ يارلىقلار بىلەن خەتلەرنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمدارلارنىڭ «تامغىسى»(743) بىلەن مۆھۈرلىنەتتى. مەھمۇد قەشقەرى ئۆز ئەسىرىدە بۇنىڭغا ئائىت مىساللارنى كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇ بىلگ» دە ھۆكۈمدارنىڭ زاھىد ئودغۇرمىشقا خەت ئەۋەتكەنلىكى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ، بۇ خەتلەرگە ئالدى بىلەن تامغا بېسىلغانلىقىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن تۈرۈلۈپ باغلانغانلىقىنى بايان قىلغانىدى(744). بۇ بايانلاردا يەنە ھۆكۈمدارلارنىڭ خەت پەرمانلىرىنىڭ تۇمار شەكلىدە تۈرۈلۈپ باغلانغاندىن كېيىن

(741) بۇيۇك سەلچۇقىيلاردا ئىشراف دىۋانىنىنىڭ رەئىسلىرى بولغان مۇشرىفلەر زۆرۈر تېپىلغاندا شەھەر ۋە يېزىلارغا مالىيە ۋە ئىدارە ئىشلىرىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن نائىبلار ئەۋەتەتتى (ئۇزۇن چارشىلى، «مەدخەل»، 44 - بەت).

(742) ـــ «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ تۈرلۈك ئۇرۇنلىرىدا بۇ سۆز ھەم ئاغزاكى بۇيرۇق ھەمدە بۇيرۇق ۋە پەرمان مەنىسىدە قوللىنىلغاندەك، مەھمۇد قەشقەرىمۇ (كېلىسلى III، 31: ئاتالاي III، 42) ئەينى مەنىلەردە قوللانغان.

(743) كېلىسللى I، 355، III، 261: ئاتالاي I، 424، III، 355.

(744) 3275 - بىيىت: «بىتىگ تۇردى بادى ئۆزە تامغالاپ ـــ سۇنۇپ بىردى ئۆگدۈلمىش ئالدى ئۇلاپ»، ئايرىمچە 3941 - ، 3942 - ، بېيىتلەرگە قارالسۇن.

مۇناسىۋەتلىك يەرلەرگە ئەۋەتىلىدىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. ئۇنىڭ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن، ھۆكۈمدارنىڭ خەت يازىدىغان چاغدا «دۈۋەت»، «قەغەز» ۋە «قەلەم» سورىغانلىقىنى قەيت قىلىپ ئۆتۈشى(745)، يېزىش ـ سىزىش قوراللىرى ھەققىدە بىزنى بىر پىكىرگە ئىگە قىلغىنىدەك، ھۆكۈمدارنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش يېزىش ماتېرىياللىرى بارلىقىنىمۇ ئەسلىتىدۇ.

قاراخانىيلار دۆلىتىدە ھۆكۈمدارمۇ لازىم تېپىلغاندا قولىغا قەلىمىنى ئېلىپ ئۆزى خەت يازاتتى. لېكىن بۇ شۈبھىسىزكى، مەلۇم ھاللاردىلا بولۇشى مۇمكىن. دۆلەتنىڭ مەيلى ئىچكى جەھەتتىكى ئىدارە قىلىنىشى، مەيلى سىرتقى مۇناسىۋەتلىرىگە دائىر يېزىقلارغا كەلسەك، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاقانلارنىڭ يېزىق ئىشلىرىنى ئۇيغۇر يېزىقىدا يازىدىغان كاتىپلارنى «ئىلىمگا» دەپ ئاتىغان(746). يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ يېزىق ئىشلىرىنى باشقۇردىغان ئىدارىلەردىكى خىزمەتچىلەر ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتىغا كەلسەك، ئۇ بۇ جەھەتتە، بەك ئېنىق بولمىسىمۇ خېلى تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۇ، بىر خىزمەتچىنىڭ دۆلەت ئىشىكىدە دەرىجىمۇ دەرىجە يۈكسىلىشىدىن سۆز ئاچقاندا، تۆۋەندىن يۇقىرىغا قاراپ ئالدى بىلەن «تامغاچى» (مۆھۈردار)-نى(747)، كېيىن «بىتىگچى» (كاتىپ)نى(748)، ئاخىرىدا

(745) 3187 - ، 3896 - بېيىتلار.

(746) كېلىسلى I، 127 - بەچ: ئاتالاي I، 143 - بەت.

(747) 4046 - بېيىت.

(748) 4048 - بېيىت. شۇنىڭدەك قاراخانىيلاردا خەزىنىدارنىڭ ئەمرىدە ئىشلەيدىغان مەمۇرلارمۇ «بىتىگچى» دېيىلگەنلىكى بىلىنمەكتە، بۇ ماۋزۇدا ئايرىم توختىلىمىز.

«ئىلىمگا» نى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى(749). دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا يېزىق ئىشلىرىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ۋە ئەھمىيىتى ئۈستىدە ئالاھىدە توختىلىپ، بۇ تېمىغا ئۆز ئەسىرىدە ئايرىم بىر بابنى ئايرىغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ يەردە مۇناسىۋەتلىك يېزىق ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان خىزمەتچىنى «بىتىگچى ئىلىمگا» دەپ تىلغا ئالغان(750). بۇنىڭغا قارىغاندا، «بىتىگچى» بىلەن «ئىلىمگا» ئۇنۇۋانلىرى بىر خىل مەنىدە بولۇپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بەزىدە بىرىنى، بەزىدە يەنە بىرىنى ۋە بەزىدە بولسا ھەر ئىككىسىنى بىللە ئىشلەتكەن(751). دېمەك، «بىتىگچى ئىلىمگا» شۇ ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئىدارىنىڭ رەئىسى بولۇپ قول ئاستىدا باشقا بىتىگچىلەر ۋە تاغچىلار بولۇشى مۇمكىن. بىزنىڭچە، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۇنۇۋانلار ھەققىدىكى بىر قاتار خاتىرلىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ تەھلىل قىلساق، ئىككىنچى ئېھتىمال تېخىمۇ كۈچلۈكتۇر. بۇ ئەھۋال ئاستىدا مۇناسىۋەتلىك خەت ـ ئالاقىلەرنىڭ بىتىگچى ئىلىمگانىڭ رىياسەتچىلىكىدىكى ئىدارىدە ھەر خىل بىتىگچىلەر تەرىپىدىن يېزىلغانلىقىنى ۋە پۈتۈن چىققان ئاخىرقى يارلىقلارغا تاغچى تەرىپىدىن ھۆكۈمدار تامغىسىنىڭ بېسىلىدىغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز. شۇڭلاشقا شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىزكى، ھىجرىيە 508 (مىلادى 1114/15) ـ يىللىرى يەركەندە، تۈزۈلگەن بىر يەر ـ زېمىن سېتىش ھۆججىتىدىمۇ تاغچى ئۇنۇۋانىنىڭ ئۇچرىشى(752)، قاراخانىيلارنىڭ بۇ ئۇنۇۋانىنى

(749) 4065 ـ بېيىت.

(750) XXXIV باب ماۋزۇسى، ئايرىمچە 4146 ـ بېيىتكە قارالسۇن.

(751) مەسىلەن، «ئاشچىباشى» «خانىلار» دېگەنگە ئوخشاش.

(752) مۇئارف. Trois Aetes 623 ـ بەت.

خىلى ئۇزۇن زامان ساقلاپ كەلگەنلىكلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

«بىتىگچى ئىلىمگا» نىڭ ۋەزىپىسى مۇناسىۋىتى بىلەن **باشقا** بىر جەھەتنى ھەم كۆرسىتىپ ئۆتمەكچىمىز. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى خاتىرلىرىدىن شۇنداق بىرخىل چۈشەنچىگە كېلىش مۇمكىنكى، «بىتىگچى ئىلىمگا» ھۆكۈمدارنىڭ سىرلىرىنى بىلگۈچى سىرداش ئادىمى ھېسابلانغان. ئۇنىڭ بۇ تېمىدا، كاتىپقا سىرلارنى سۆزلەش لازىم تېپىلىدىغانلىقى ۋە كاتىپنىڭ سىر ساقلاشنى بىلىدىغان بىرى بولۇشى كېرەكلىكى ئۈستىدە توختىلىشى(753)، دۆلەت ئالاقىلىرىدە مەخپىيەتلىكنى ساقلاشنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكىنىدەك، ئۇنىڭ خۇددى ھۆكۈمدارنىڭ سىر كاتىپى ئورنىدا ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. بۇ تېمىدا «قۇتادغۇ بىلىگ»ده يېزىلغان: «بەزىسى ھۆكۈمدار سىرىنى ئېيتىدىغان كاتىپى (ئىلىمگا) بولىدۇ»(754) ۋە «ئەگەر سەن بىتىگچى ئىلىمگا بولساڭ كۆڭۈل سىرىنى ياخشى ساقلا، ئاغزىڭدىن سۆزنى قاچۇرۇپ قويما»(755) دېگەندەك ئىبارىلەر، «بىتىگچى ئىلىمگا»

(754) 2675 ـ 2677 ، 2692 ـ 2704 ـ بېيىتلەرگە قارالسۇن.

(753) 4065 ـ بېيىت.

(755) 4146 ـ بېيىت. ر. ر. ئاراتمۇ بۇ بېيىتنىڭ تەرجىمىسىدە «سىر كاتىپى» ئىپادىسىنى قوللانغان، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەيتىدىن قارىغاندا، بىزچىمۇ جايىدا ئىلىنغان بىر ئىپادىدۇر. مۇنداق بولغاندا مەلۇكلەردىن ئوسمانلىلارغىچە داۋام قىلغان سىر كاتىپنىڭ مەنبەسىنىڭ قاراخانىيلار دەۋرىدىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۈيغۇر ئىدارە ئەنئەنىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن «قۇتادغۇ بىلىگ» كە ئاساسلىنىپ، بىتىگچى ھەققىدە قىسقا مەلۇمات بەرگەن سەدرى مەقسۇدى ئارسال («ھوقۇق»، 8 ـ 107 ـ بەتلەر) بۇ ئورۇنىنىڭ ئىنگلىز ھەققىدە «خاننىڭ ئومۇمىي كاتىپى، ئەدلىيە ۋۇ دىپلوماتىيە نازىرى» ئىپادىسىنى قوللانغان. ئومۇمىي كاتىپلىق سوپىتى مەلۇم دەرىجىدە مۇۋاپىق بولسىمۇ، ئەدلىيە ۋە دىپلوماتىيە نازىرلىقى ئىپادىلىرىنى ئالالماتاق مۇمكىن ئەمەستۇر. چۈنكى «بىتىگچى ئىلىمگا» نىڭ قىلىدىغان ئىشلىرىنىڭ ئەدلىيە بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى بولمىغىنىدەك، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدىكى يېزىقچىلىق يالغۇز تاشقى ئىشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولماستىن، ئەكسىچە كۆپرەك مەملىكەتنىڭ ئىچكى قىسمى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

نىڭ، ھۆكۈمدارنىڭ سىر كاتىپلىقىنىمۇ قىلغانلىقىنى كۆرسىتە-
لەيدۇ. بۇنىڭغا ماس ھالدا نىزامى ئاروزنىمۇ مۇھەممەد ب.
ئابدۇھ ئەل - كاتىپ ئىسىملىك بىرىنىڭ بۇغراخان ھارونىنىڭ
«دەبىر» ى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. بۇ يەردىكى «ئەل -
كاتىپ» دېگەن لەقەمدىنمۇ مەلۇم بولۇشىچە، ھۆكۈمدارنىڭ
خەتلىرىنى باشقۇرىدىغان بىرى كۆزدە تۇتۇلغان(756). «دەبىر»-
نىڭ مەنسىمۇ شۇ دەۋردە ھۆكۈمدارنىڭ شەخسىي خەتلىرىنى
يازىدىغان ۋە ئوقۇپ بېرىدىغان ئادەمگە بېرىلگەن بىر ئۇنۋان
دەپ ئىزاھلانغان(757).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «قۇتادغۇ بىلىگ»دە ھۆكۈمدارنىڭ
دۆلەتنى ياخشى باشقۇرۇش ئۈچۈن يېزىق ئىشلىرىغا ئەھمىيەت
بەرگەنىدەكلا كاتىپلارغا بولغان ئېھتىياجغىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت
بېرىش كېرەكلىكىنى كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، بىر مەملىكەت
قىلىچ بىلەن ئېلىنىدۇ. قەلەم بىلەن ئىدارە قىلىنىدۇ. قىلىچ
بىلەن مەملىكەتنى ئىشغال قىلغىلى ۋە خەلقنى قولغا كەلتۈرگىلى
بولىدۇ، قەلەم ئارقىلىق بولسا مەملىكەتنى تۈزىگىلى ھەم بايلىق
توپلىغىلى بولىدۇ. قىلىچ قان تامغۇزسا مەملىكەت ئېلىنىدۇ،
قەلەمدىن سىياھ تامسا ئالتۇن كېلىدۇ(758). دېمەك، يۈسۈپ
خاس ھاجىبنىڭ قارىشىچە، بىر مەملىكەتنى ئېلىش ۋە تۈزەشتە
قىلىچ ۋە قەلەم بىر - بىرىدىن ئايرىلمايدىغان ئىككى مۇھىم
نەرسىدۇر. ئەمما بۇ ئىككى نەرسىنى بىر - بىرى بىلەن نىس-
بەتلەشتۈرۈشنى لايىق كۆرگەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «كىشىنىڭ
بىلىملىك بولۇشى (قەلەم ئىشلىتىش) بەك ياخشى پەزىلەت-

(756) «چاھار ماقالە» 41 - بەت.
(757) ھەمشەن ئەنۋەر. «ئىنتىلاھاتى دىۋانى» 177 - 180 - بەتلەرگە قارالسۇن.
(758) 2702 - 2711 - 2715 - بېيىتلار.

تۇر»(759) دەپ، شۇ دەۋرنىڭ ھۆكۈمدارلىق چۈشەنچىسىنى
ئىخچام يەكۈنلەپ بېرىدۇ.

ياخشى بىر كاتىپنىڭ سىر ساقلاشنى بىلىشى ۋە خېتى
چىرايلىق ۋە مەزمۇنلۇق بولۇشى كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ
ئۆتكەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ، «قۇتادغۇ بىلىگ» دە، «بىتىگچى
ئىلىمگا» غا ئايرىلغان بابنىڭ ئاخىرىدا، ئىنسانلار ئارىسىدىن
خېتى ياخشى بىر كاتىپ بىلەن ئۇتۇق قابىلىيىتى ياخشى بىر
ئەلچىنى تاللاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش لازىملىقىنى،
چۈنكى بىرىنىڭ يېزىقى بىلەن يەنە بىرىنىڭ تىلى بىلەن
دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىنى ياخشى يولغا قويغىلى
بولىدىغانلىقلىرىنى قەيت قىلغان(760). بۇ مۇناسىۋەت بىلەن
ئەلچى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى بۇ يەردە قىسقىچە چۈشەندۈرۈپ
ئۆتۈشنى لازىم تاپتۇق. «قۇتادغۇ بىلىگ» دە چەت مەملىكەتلەر
بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە داۋاملىشىشىدا
مۇھىم رول ئويناىدىغان ئەلچىلەرنىڭ، لازىم تېپىلغاندا يەرلىك
بۇرۇنلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىلىشلىرىنمۇ تىلغا ئېلىنغان. يۈسۈپ
خاس ھاجىپنمۇ ياخشى بىر ئەلچىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى
كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن، مۇشۇنداق شەرتكە تولغان
ئەلچىنىلا مەيلى چەت ئەللەرگە، مەيلى ھۆكۈمدارنىڭ ئۆز
ئادەملىرىنىڭ ئالدىغا بولسۇن ئەۋەتسە خاتىرجەم بولغىلى
بولىدىغانلىقىنى(761) تىلغا ئېلىش بىلەن بۇ ھەقىقەتنى يېتىپاتـ
لاپ بەرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ھۆكۈمدارنىڭ نامىدا يۈرگۈزۈلىدىغان
يېزىقچىلىق ئىشلىرى ھەم دىپلوماتىك يېزىقچىلىق ئىشلىرى
بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغىنى ئۈچۈن، ئەلچىگە ئالاقىدار

(759) 2719 - بېيىت
(760) 2733 - 2736 - بېيىت.
(761) 2668 - بېيىت

سۆزلەرگە بۇ يەردە ئورۇن بېرىمىز.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەلچىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرەتتى. شۇڭا، «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئىشىك ئاغىسىدىن كېيىنلا ئەلچىگە ئورۇن بېرىش ئارقىلىق ئۇنىڭ رولىنىڭ زورلۇقىنى ئوچۇق كۆرسەتكەنىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئەلچىنىڭ ئەسلى ۋەزىپىسى، ئېلدىن ئېلگە (مەملىكەتتىن مەملىكەتكە) ئەۋەتىلىشىدىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا، ئەلچىنىڭ ھەممىدىن ئاۋۋال چەت ئەل ھۆكۈمدارى ئالدىدا ئۇتۇقلۇق ئىشلىشى ۋە ئۆزى ۋەكىللىك قىلغان ھۆكۈمدارنىڭ يۈزىنى يورۇق قىلىشى لازىم. يەنە بىر تەرەپتىن، دەۋرنىڭ چۈشەنچىسىگە قارىغاندا، ئەلچىلىك كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇشى، ئەلچىنىڭمۇ بىرمۇنچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان بىرى بولۇشى لازىم. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىر ئەلچىدە بولۇشقا تېگىشلىك ئالاھىدىلىكلەر ئۈستىدە توختىلىپ شۇنداق دەيدۇ: «ياخشى بىر ئەلچى ھەر خىل ھۈنەر - پەزىلەتلەرنى بىلىشى، شېئىرلارنى چۈشىنىشى، ھەتتا ئۆزىمۇ شېئىر يېزىشى لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا ئاسترونومىيىدىن، تىببىي بىلىمدىن خەۋەردار بولۇشى، چۈش ئۆرۈشنى بىلىشى، ئۆرىگەن چۈشى ئۇنىڭ ئۆرىگىنىدەك بولۇشى كېرەك. ھېساب ۋە گېئومېترىيىنىمۇ بىلىشى، يىلتىز چىقىرىش ۋە مەيدان ئۆلچەش بىلىملىرىنىمۇ بىلىشى لازىم. بۇلاردىن باشقا يەنە دامكا - شاھمات ئويناشنى ياخشى بىلىشى، چەۋگەن ئويۇنىدا ماھىر بولۇشى، ئوق ئېتىشنى ياخشى بىلىشى، قۇشچىلىق ۋە ئوۋچىلىقتا باشقىلاردىن ئۈستۈن تۇرۇشى لازىم. ھەر خىل تىللارنى بىلىپ سۆزلىشەلىشى، ھەر خىل خەتلەرنى بىلىپ يازالىشى كېرەك. ئەلچى زېرەك، دانا ۋە ھوشيار بولسا، ھەممە يەردە ياخشى قارشى ئېلىنىدۇ ۋە بەگكە پايدىلىق بولىدۇ. ئەلچى ھاراق - شاراب ئىچمەسلىكى كېرەك. چۈنكى، ھاراق

ئاشقازاندىن گىرسە، سىر ئېغىزىدىن چىقىپ كېتىدۇ، بۇ چىققان سىر ئۆزىنى خاراب قىلىدۇ. ئەلچىنىڭ تىلى چىرايلىق، دىلى ئوچۇق، ئەقلى كامىل بولۇشى كېرەك. ئۇ، ئەس - ھوشلۇق بولۇشى، ھەرقانداق سۆزنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەك. ئۇنىڭ ھۆسنى گۈزەل، ئۆزى يېقىملىق، چاچ - ساقىلى ياسالغان بولۇشى لازىم، بوي - بەستىمۇ باشقىلار ئارىسىدا ئالاھىدە قامەتلىك كۆرۈنۈشى لازىم. سۆزى يۇمشاق، شېكەردەك شېرىن بولۇشى، ھەرقانداق سوئالغا جاۋاب بېرەلىشى ئۈچۈن سۆزنى چۈشىنىشى ۋە ھازىر جاۋاب بولۇشى لازىم. ئەلچىنىڭ ھەممە ئىشى سۆز بىلەن بولىدۇ. سۆزى ياخشى بولسا تېلىكىگە ئېرىشىدۇ. ئەلچى بۇ خىسلەتلىرىدىن باشقا يەنە ئىنسانلار ئارىسىدا مۇمتاز، ئەقىللىك، بىلىملىك، تاللانغان ۋە يۈرەكلىك بولۇشى لازىم. شۇنداقلا ئۆزى تەمكىن، كۆز - قارنى توق، سادىق، ئىشەنچلىك، دۇرۇس ۋە توغرا، ھايالىق بولۇشى، ئېغىر - بېسىق، مۇلايىم بولۇشى، يازالىشى، ئوقۇيالىشى لازىم. ئەلچى يامان بولسا، بارغانلا يېرىدە ئۆز بېگىنىڭ ئېتىبارىنى چۈشۈرىدۇ(762).

يەنە شۇ زاماندىكى ھۆكۈمران چۈشەنچىسىدە سۆزىگە خىلاپلىق قىلمايدىغان، تاپشۇرۇلغان سۆزنى توغرا، تولۇق يەتكۈزىدىغان ئەلچىگە ھۆكۈمداردىن يامانلىق كەلمەيدىغانلىقىنى ۋە مۇنداق ئەلچىلەرگە ئېھسان قىلىش كېرەكلىكى ئىپادە قىلىنىدىغانلىقىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دېگەنلىرىدىن بىلىۋالالايمىز(763). يەنە بىر تەرەپتىن سەلچۇقىيلار ۋەزىرى نىزامۇلمۇلكنىڭمۇ بىر ئەلچىدىن ئاساسەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ كۈتكەن ئالاھىدىلىكلەرنى كۈتۈشى (764)، شۇ دەۋر

(762) 2593- ، 2665 - بېيىت.

(763) 2816 - ، 3820 - بېيىت.

(764) كۆيمەن: «ساراي تەشكىلاتى»، 75 - بەت.

چۈشەنچىسىدىكى ئوخشاشلىق جەھەتتىن دىققەتتىمىزنى تارتىمىقتا.

(2) مالىيە ئىشلىرى

قاراخانىيلار دۆلەت خەزىنىسىنىڭ مال ۋە پۇل ساقلىنىدىغان يېرىنى يېپەك مەنسىدىكى «ئاغى» سۆزىدىن كېلىپ چىققان «ئاغىلىق» دەپ ئاتايتتى(765). ئەمما مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خەزىنىنى نەرسە ۋە مال مەنسىدىكى تاۋار سۆزىدىن كېلىپ چىققان «تاۋارلىق» دەپ ئاتىغانىدى(766). شۇ چاغلاردا بۇ ئىككى ئىسىم بىر خىل مەنىدە ئىشلىتىلەتتىمۇ ياكى ھېساباتلىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولغان خەزىنىلەر(767) ساقلانغان يەرلەرنى ئىپادىلەپ بېرەتتىمۇ؟ بۇ جەھەتتە بىرەر نەرسە دېيىلمىگىنىمىز ئەھۋالدا ئەمەسمىز.

قاراخانىيلار خەزىنىنى «ئاغى قازناق»، بەزىدە يالغۇزلا «قازناق»(768) دەپ ئاتايتتى. ئەمما ئىسلامى تەسىرلەر بىلەن بۇ مەنىدە «خەزىنە»(769) ۋە «كەنج» (770) ئىبارىلىرىنىڭ قوللىنىلغانلىقى يۈزۈپ خاس ھاجىتىنىڭ قەيتىلىرىدىن مەلۇم بولماقتا. خەزىنىنى ۋە دۆلەتنىڭ مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇدىغان ئادەمنى «ئاغىچى» دەيدىغانلىقى ھەققىدە مەيلى قەشقەرلىك

(765) 4145 - بېيىت.

(766) كېلسلى I، 415 - بەت؛ ئاتالاي I، 503 - بەت.

(767) بۇيۇك سەلجۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقىدا بىرى خەرج(خراجەت) خەزىنىسى، يەنە بىرى ئەسلى ئېھتىياج خەزىنىسى بولۇپ. ئىككى خەزىنىنىڭ بارلىقى ھەققىدە كافەس ئوغلى: «مەلىكشاھ» 145 - بەتكە قارالسۇن.

(768) 1034 - 1043 - 1719 - 2178 - 2741 - 2742 - بېيىتلەرگە قارالسۇن.

(769) 1926 - بېيىت.

(770) 1420 - بېيىت.

مەھمۇدنىڭ بولسۇن(771)، مەيلى بالاساغۇنلۇق يۈزۈپ خاس ھاجىپنىڭ بولسۇن خاتىرىلىرى بىر - بىرىگە ماس كەلمەكتە. ئۇنىڭدىن باشقا بالاساغۇنلۇق يۈزۈپ خاس ھاجىپنىڭ(772) بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئاغىچىنىڭ قول ئاستىدا خەزىنىنىڭ كىردىم - چىقىمىنى ھېسابلايدىغان ھېسابچى (بىتىگچى — كاتىپ)لارمۇ بار ئىدى(773). مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، ئالغۇچىنى «ئىمگا» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى(774). بۇنىڭدىن بىز دۆلەتنىڭ ھەرخىل يەرلىرىدە خەزىنىدار (ئاغىچى) نامىدا باج يىغىش ئىشلىرىنى قىلىدىغان خىزمەتچىلەرنىڭ بارلىقىنىمۇ بىلەلەيمىز. يەنە بىر تەرەپتىن، ھىجرىيە 505 (مىلادى 1111/12) - يىللىرى يەركەنتتە تۈزۈلگەن بىر پارچە يەر - زېمىن سېتىش ھۆججىتىنىڭ گۇۋاھچىلىرى ئىچىدە «ئاغىچى» ۋە «ئىمگا» ئۇنۋانلىق ئادەملەرنىڭ بولۇشى(775) شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ مالىيە تەشكىلاتىدا بۇ ئۇنۋانلارنىڭ ئۆزۈن زامان ساقلىنىپ قالغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتىمۇ ئۆزىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە باغلىنىپ قالغانلىقىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. غەربىي قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ مۇشۇنداق ئۇنۋانلار بولغان - بولمىغانلىقىنى بىز ئانچە ئۇقمايمىز. ئەمما، قاراخانىيلارنىڭ ئىسلام تەسىرلىرىگە

(771) كېلسلى I، 83 - بەت، 122 - بەت؛ ئاتالاي I، 89 - بەت، 136 - بەت. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بۇ يەردە خەزىنىدارنى يېپەك رەختلەرنى ساقلايدىغان كىشى قىلىپ تونۇتۇشى، خەزىنىنىڭ ئاساسىي مالىرى ئىچىدە يېپەك رەختنىڭ مۇھىم بىر ئورۇن ئىگىلىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

(772) 4145 - بىلەن بولۇپمۇ XXXV باب ماۋزۇسى بىلەن بۇ بابنىڭ تورلۇك بېيىتلىرىدە ئورۇن ئالغان قەيتىلەرگە قارالسۇن.

(773) 2774 - بېيىت.

(774) كېلسلى I، 114 - بەت؛ ئاتالاي I، 126 - بەت.

(775) خۇئارت، Trois Aetes 617 - بەتكە قارالسۇن.

بەرىلىپ مالىيە ئىشلىرىدا «مۇستەۋفى» ۋە «ئامىل» دېگەندەك ئۇنۋانلارنى XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ئىشلىتىشكە باشلىغانلىقلىرى مەلۇم. مەسىلەن: شەمسۇلمۇلك ناسىرخاننىڭ مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ۋەزىرىنىڭ ئىسمى ۋە ئۇنۋانى «ئەمىر ئەمانۇد - دىن مۇستەۋفى كۇشانى» دەپ كۆرسىتىلگەندەك(776)، يەنە شۇ يىللاردا قاراخانىيلاردىمۇ «خانسالار» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان بىرىنىڭ ئامىللىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەنلىكىمۇ بىزگە مەلۇم (777).

بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىزكى، ھۆكۈمدارلار سەپەرگە چىققان ۋاقىتلىرىدا، ئارمىيىنىڭ ئېھتىياجلىق نەرسىلىرىنى تەمىنلەش ئۈچۈن ئۆزى بىلەن بىللە بىر خەزىنىنى ۋە بۇ خەزىنىگە قارايدىغان خەزىنىدارلارنىمۇ بىللە ئېلىپ ماڭاتتى. مەلۇم بولۇشچە، يۈسۈپ قادىرخان بىلەن غەزنەۋىيلەردىن سۇلتان مەھمۇد 1025 - يىلى سەمەرقەنت ئەتراپىدا كۆرۈشكەن ۋە ئۆزئارا تىنچلىق توختىمى ئىمزالىغاندىن كېيىن بىر - بىرىگە سوۋغاتلار سۇنۇشقانىدى. گەردىزىنىڭ دېيىشچە، بۇ كۆرۈشۈش ۋاقىتىدا يۈسۈپ قادىرخان ئۆز خەزىنىدارىغا خەزىنىنى ئېچىشنى بۇيرۇغان ۋە سۇلتان مەھمۇدقا خەزىنىدىن ئىنتايىن قىممەتلىك نەرسىلەرنى، ئېسىل نەسىللىك ئاتلارنى ۋە تۈركىي قۇللىرىنى سوۋغات قىلغان (778).

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ياخشى بىر خەزىنىدارىدىن كۆتىدىغان پەزىلەتلەرنىڭ نېمىلىكى ھەققىدە سۆزلىگەنلىرىگە كەلسەك، ئۇنىڭ قارىشىچە، خەزىنىدار ئەڭ ئالدى بىلەن ئىشەنچلىك بىرى بولۇشى، ھۆكۈمدار قورقماس

(776) توغان: «قاراخانىيلار»، 60 - بەت.
(777) «نەرشاھى»، 29 - بەت.
(778) بارتولد: «تۈركىستان» I، 14 - بەت.

تېنى ئۈنىڭغا خەزىنىسىنى تاپشۇرالىشى كېرەك. بولۇپمۇ ھېساب ئىشلىرىنى بىلىشى ۋە ئۆزىنى ھېسابتا چىڭ تۇتۇشقا كۆندۈرۈشى لازىم. ئۇ، ھېساب ئىشلىرىنىڭ قائىدىلىرىدىن باشقا، گېئومېتىرىيە، ھېسابنىمۇ ئىگىلىشى كېرەك. ئەگەر خەزىنىدار ھەر تۈرلۈك خاتىرىلەش ئىشلىرىنى بىلىدىغان بىر كاتىپ بولسا ۋە خاتىرىلەپ يازدۇرۇپ تۇرۇشى ۋە ھېساباتتا ئۈنتۈلۈپ قېلىش، قالايمىقانچىلىق چىقىش ئىشلىرى بولماسلىقى شەرت. بۇ ئىشلارنى قىلىش بىلەن بىللە خەزىنىنىڭ ئىسراپ بولۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن خەزىنىدار قاتتىق قوللۇق بولۇشى، دۆلەتنىڭ پۇلىنى ئىقتىسادچىللىق بىلەن كۆزىتىشى لازىم. چۈنكى، سېخىيلىك بەك ياخشى ئىش، بىراق، بىراۋنىڭ مېلى بىلەن سېخىلىق بولماسلىق كېرەك. خەزىنىدار خۇددى بىر سودىگەردەك ھەر تۈرلۈك سودىنى بىلىشى، ھەر خىل مال ۋە ئەشيالارنىڭ باھاسىنى بىلىشى، خەزىنە نامىدا ئارىيەت ئالغان نەرسىلەرنى ۋاقتىدا قايتۇرۇشى لازىم.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بىر خەزىنىدارنىڭ ئىنتايىن دىققەت قىلىدىغان ئىشلىرىدىن بىرى شۇكى، ھۆكۈمدار ئەسكەرلىرىگە ۋە باشقا خىزمەتچىلىرىگە ئىنئام قىلىدىغان بولسا، ئۇنى چىرايىنى تۈرمەستىن بېرىشى كېرەك. چۈنكى، خەزىنە خىزمەتكارى (ئاغىچى) ئىنئام بېرىشكە توسقۇنلۇق قىلسا، ئەسكەرلەرنىڭ كۆڭلىگە كېلىدۇ. ئەسكەرلەرنىڭ كۆڭلىگە كەلسە، بەگنىڭ نامىغا داغ چۈشىدۇ(779).

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بولۇپمۇ ئەسكەرلەرگە ۋە باشقا

(779) 2741 -، 2808 - بەيىتلار. «قۇتادغۇ بىلىگ» دە خەزىنىدار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلار تېمىسىدا ئارسالنىڭ «ھوقۇق» 108 - بېتىگە قارالسۇن.

مۇناسىۋەتلىك خادىملارغا بېرىلىدىغان ئىنئامىلارنىڭ ۋاقتىدا ۋە چىقىم بېرىلىشى كېرەكلىكى ھەققىدىكى قاراشلىرى ھەققەتەن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان قاراشلار بولۇپ، ئۆز زامانىسىدىكى ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. ئۇنىڭ بۇ ئىنئام مەسىلىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا «بەگلەرگە خىزمەت قىلىۋاتقان بارلىق خىزمەتچىلەر موھتاجلىقتىن بەگ ئىشىكىگە كېلىپ خىزمەت قىلىدۇ، خىزمەتچى قولى قىسقىلىقىدىن ھاجەتمەن بولسا، بېگى دەرھال ئىنئام بېرىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈشى كېرەك. خەزىنىدار ئىشنى ئۇزارتىپ ئىنئام قىلىنغان نەرسىنى بەرمىسە، ھاجەتمەن خىزمەتچى ئاخىرى ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈيدۇ. بەگلەرمۇ سۆزىدە تۇرمىسا، باشقىلارنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنى يوقىتىدۇ»(780). دېيىشى ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەرنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئەنئەنىسىدىكى بىر جەھەتنى ئوچۇق كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ماۋاش بىلەن ئىنئاملار مەسىلىسىدە ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەر تارىخىنىڭ ھەر خىل دەۋرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن كۆڭۈلسىزلىكلەرنىڭ سەۋەبلىرىنمۇ ئىزاھلاپ بېرىدۇ.

(3) ئەدلىيە ئىشلىرى

ئىمام ماۋەردىنىڭ «ئالاھىدە مەھكىمىلەر» دەپ سۆيەتلىگەن جازا (زالىم) مەھكىمىلىرىدە ھۆكۈمدارلار، ئۆز يېنىدا قازىلار ۋە ئالىملار بولغان ھالەتتىمۇ، ئۆزى شەخسەن مەھكىمىنى باشقۇراتتى. شۇنىڭدەك مەھكىمىنى ئىدارە قىلىش ۋە ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقىنى، جازا مەھكىمىسى ئۇچۇن تەيىنلەنگەن

(780) «قۇتادغۇ بىلىگ» 2812 ـ 2816 ـ بەيتلار.

قازىغىمۇ تاشلاپ قويالايتتى(781). بۇنىڭغا ماس ھالدا يۇقىرىدا، ھۆكۈمدارنىڭ رەسمىي ھاياتى بىلەن ھاجىپنىڭ ۋەزىپىلىرى مۇناسىۋىتى بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىمۇ ئۆزى جازا مەيدانىغا چىقاتتى ۋە بۇ يول بىلەن ئەدلىيە ئىشلىرىنىڭ يۈرگۈزۈلۈشىگە تۈرتكە بولاتتى، بولۇپمۇ دۆلەت خادىملىرىنىڭ خەلققە زۇلۇم قىلىشلىرىنىڭ ئالدىنى ئالاتتى. شۇڭا، بىز ئەدلىيە ئىشلىرىغىمۇ مەركىزىي تەشكىلات بىلەن بىللە ئورۇن بېرىشنى لايىق تاپتۇق.

بۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا غەربىي قاراخانىيلارنىڭ مەشھۇر ھۆكۈمدارى تامغاچ بۇغراخان ئىبراھىم بىن ناسىرنىڭ ئەبۇ ناسىر مەنسۇر بىن ئەخمەت بىن ئىسمايىلنى سەمەرقەنت ۋە ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ «ئەدلىيە باشلىقى ۋە ھەكەم» (ساھىبۇلمەزالىم ۋەلھەكەم) لىكىگە تەيىنلىگەنلىكىنى ۋەقبۇ ئادەمنىڭ شۇ ئىبراھىم خانىنىڭ 458 ـ يىلىدىكى دوختۇرخانا ۋەخپىنامىسىنمۇ تەستىقلىغانلىقىنى بىلىمىز(782).

باشقا شەرئىەت دەۋالىرىغا كەلسەك، بۇلارنى ھەم شەھەرنىڭ قازىسى بىر تەرەپ قىلاتتى. جۈملىدىن تامغاچ خان ئىبراھىم زامانىسىدا بۇخاراغا قازى بولغان ئىمام فەخرۇددىن ھاسان ئەل ـ مەرغىلانىنىڭ «قازى ـ خان» دەپ داڭق چىقارغان

(781) ـــ بۇ ھەقتە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن ئىمام ئەبۇل ھەسەن ئەل ماۋەردى، «ئەل ـ ئەھكامۇس سۇلتانىيە»، تۈركچە تەرجىمىسى. ئەلى شەفىق، ئىستانبول، 1976، 85 ـ 103 ـ بەتلەرگە قارالسۇن. شۇ چاغلاردا ۋەلىئەھدلەر بىلەن تولۇق ھوقۇقلۇق ئەمرلەرنىڭ ۋە رايون ۋالىيلىرىمۇ ئەدلىيە مەھكىمىلىرى قۇرۇش ۋە بۇلارغا ھوقۇقلۇق قازى تەيىنلەش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

(782) Khadr, Deux Aeres، 320 ـ بەتكە قارالسۇن.

لىقى بىزگە مەلۇم(783). يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزبىگە «قوتادغۇ-بىلىگ» تەقدىم قىلىنغان شەرقىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىدىن تابغاچ بۇغراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن زامانىسىدا، شەيخ ئىمام ئەبۇ بەكر مۇھەممەد بىن ئابدۇسەمەت بىن ئىسمايىل ئەل-بۇخارى ئىسىملىك بىرىنىڭ يەركەن قازىسى بولغانلىقى ۋە ئەسلى نۇسخىسى بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە ساقلىنىپ قالغان بىر شەرىئەت دەۋاسىغا ھۆكۈم چىقارغانلىقى مەلۇم (784). بۇ دەۋاغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا تۆزۈلگەن ھۆججەتتە ئىمام ئەبۇ بەكر مۇھەممەد ھەم يەركەن ۋە ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ قازىسى ۋە ھاكىمى دەپ تىلغا ئېلىنغان. بۇ مەلۇماتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، مەيلى جازا بېرىش قازىلىرى، مەيلى ئومۇمىي مەھكىمە قازىلىرى بولسۇن مەلۇم شەھەر ۋە ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ دەۋالىرىنى سوراش ئۈچۈن تەيىنلىنەتتى. شۇڭلاشقا قازىلار، مەركەزنىڭ خىزمەتچىلىرى بولۇش بىلەن بىللە يەرلىك تەشكىلاتلاردىمۇ ئورۇن ئالغانىدى.

ئەبۇ بەكر مۇھەممەدنىڭ ئۇلۇغ خاقان ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىلەن ئوغلى يەركەن ۋالىيسى چاغرى تېكىن ئەبۇ مۇسا ھارۇن نامىدا يەركەن رايونىنىڭ ئومۇمىي قازىلىقىنى قىلغانلىقىنىڭ تىلغا ئېلىنىشىمۇ ئالاھىدە دىققەتتىمىزنى تارتىدۇ. چۈنكى ئۇ، ھۆكۈم چىقارغاندا ئالدى بىلەن چوڭ خاقان، كېيىن ئوغلى يەركەن ھاكىمى نامىدا ھۆكۈم چىقارغانلىقىنى ئېپادىلەش بىلەن، دۆلەتنىڭ ئەسلى ئىگىسىنىڭ ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىكەنلىكىنى

(783) تامغاچ خاننى ئۇلتۇرغۇزغەن سەيىد ئىمام ئەبۇلقاسىم سەمەرقەنتنىڭ بۇخارا قازىلىقىنىمۇ بۇ يىللاردا ۋە يا كېيىن بىرئاز بۇرۇنراق قىلغان بولۇشى كېرەك (ئەھمەد بىن مۇھەممەد: «كىتابىي مولازادە» ۋ. بارتولد: «تۈركستان» I، 169 - 170 -، بەتلەر.

(784) ۋ. بارتولد، «(قۇتادغۇ بىلىگ) دە تىلغا ئېلىنغان بۇغراخان كىمدۇر؟»، TM 1 - جىلد 223 -، 224 - بەتلەرگە قارالسۇن.

ۋە ئوغلىنىڭمۇ پەقەت ئۇنىڭ نامىدا يەركەنىنى ئىدارە قىلىۋاتقانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ ئۆتكەنىدى. ئەمما «ساھىبۇلمە - زالىم ۋەلھەكەم (ئەدلىيە باشلىقى ۋە ھەكەم)» ئېپادىسى بىلەن «يەركەن ۋە ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ قازىسى ۋە ھاكىمى» ئېپادىلەنگەن تىلغا ئېلىنغان «ھاكىم» سۆزىگە قارىغاندا، شۇ دەۋردە قازىلارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىشىدىن باشقا، بۇ ھۆكۈملەرنىڭ ئىجرا قىلىش ھوقۇقىنىڭمۇ بار - يوقلۇقى ھەققىدە بىرەر نەرسە دېيىلمەيمىز.

قاراخانىيلار تەشكىلاتىدا قازىلىق مۇئەسسەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ پايتەختتى سەمەرقەنتتە بىر باش قازى (قازىل قۇززات) نىڭ بارلىقىنىمۇ بىلىمىز. سەمئانىنىڭ دېيىشىچە، شەمسۇلمۇلك خاننىڭ ئىنىسى ئەبۇ شۇجا خىزىر بىن ئىبراھىم ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانىدا، ئەبۇ ناسىر ئەھمەد بىن سۇلايمان بىن ناسىر بىن ھاتەم بىن ئەلى بىن ھەسەن - ئەل - كاسانى سەمەرقەندە باش قازىلىق قىلغانىدى(785). يەنە ھەربىي دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان «ئەسكىرىي قازى» (قازىلئەسكەر) مۇ مەۋجۇت ئىدى(786).

بۇ تەتقىقاتىمىزنىڭ ئاساسلىق مەنبەسىنى تەشكىل قىلغان بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدە قازىلار ھەققىدە بەكمۇ قىسقا خاتىرىلەر ئورۇن ئالغان. ئۇنىڭ دېيىشىچە، بىر ھۆكۈمدارنىڭ بولۇپمۇ ئۇچ ئىشقا تاللانغان ئادەملەرنى قويۇشى لازىم، بۇلار قازىلىق، خەلىپەتلىك ۋە ۋەزىرلىكتىن ئىبارەت. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «بۇلاردىن بىرى قازى، خەلقنى پايدىسى

(785) «كىتابۇل - ئەنساب»، نەشرى. بارتولد. «تۈركستان» I، 64 - بەت. سەمئانىنىڭ قارىشىچە، ئەينى زاتى، خىزىر خاقانلىك ئوغلى ئەھمەد زامانىدا ۋەزىر بولغان. ئەمما ئۇنىڭ سەلتەنەتلىك باشلىرىدا شېھىت قىلىنغانىدى.

(786) ئەينى ئەسەر، 57 - بەت.

تېگىش ئۈچۈن قازى ئىنتايىن پاك ۋە تەقۋادار بولۇشى لازىم»(787) دېيىش بىلەن قازىلارنى دىققەت قىلىپ تاللاشنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرسەتكەنىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارى خىزىرخاننىڭ ئوغلى ئەھمەدنىڭ تەختتىن چۈشۈرۈلۈپ ئۆلتۈرۈلۈش ۋەقەسى توغرىسىدا ئىنبۇل ـ ئەسىرنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، خاننىڭ زۇلمىدىن جاق ـ جاق تويغان خەلق ۋەسكەرلەر ئاخىرى ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۇنى قازىلاردىن ۋە فىقىھلاردىن تەشكىل قىلىنغان بىر مەھكىمە ھەيئىتىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ چىققان. ئوچۇق سوتتا، ئۇنىڭ خۇداسىزلىقى ھەققىدە گۇۋاھلىق بېرىلىشى بىلەنلا، قازى ۋە فىقىھلار ئۇنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشقا پەتۋا بەرگەن ۋە بوغۇپ ئۆلتۈرۈشكەنىدى.(788)

C. يەرلىك تەشكىلاتلار

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتلىرى ھەققىدە تولۇق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. پەقەت تېما ھەققىدە قولىمىزدا بار مەلۇماتلارغا ئاساسەن باھا بەرسەك، بۇ دەۋردە يەرلىك ئورۇنلارنىڭ ئەھۋالىنى ھېچ بولمىسا مۇھىم نۇقتىلىرى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇش جەھەتتىن پايدىلىق بولار.

يەرلىك ئورۇنلارنىڭ ئەھۋالىنى ئالدى بىلەن ھۆكۈمدار ۋە خاندان ئەزاسى جەھەتتىن تەتقىق قىلىش پايدىلىق. چۈنكى دۆلەتنىڭ ھەر بىر دەۋردە يەرلىك ئورۇنلارنى ئومۇمىي تۈردە ئىدارە قىلىشتا خاندان ئەزاسى ئاساسلىق رول ئوينايتتى.

قاراخانىيلار دۆلىتى قۇرۇلغان كۈندىن ئېتىبارەن، ئۇيغۇر ـ

(787) («قۇتادغۇ بىلىگ»، 5328 ـ 5329 ـ بەيتلار.

(788) «ئەلكامىل» X جىلد، 243 ـ 244 ـ بەتلەر.

تۈركىي خەلقلەردىكى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئەنئەنىسى بويىچە «ئىككىلىك تەشكىلات»(789) ئاساسىدا ئىدارە قىلىنىپ كېلىنگەنىدى. بۇنىڭغا قارىغاندا، شەرق ۋە غەرب دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ شەرقىي قىسمى بەۋاستە بۈيۈك خاقانلىقنىڭ ئىدارىسى ئاستىدا بولاتتى؛ غەربىي قىسمى بولسا بۈيۈك خاقانلىقنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىش شەرتى بىلەن، خاندان ئەزاسىدىن بىرى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىناتتى(790). XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەبۇ ناسىر ئەھمەد بىن ئەلى بۈيۈك خاقان بولۇپ دۆلەتنىڭ ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتقانىدى ۋە ئۇنىڭ ناسىر بىن ئەلى (ئېلىگ خان) سامانىيلارنىڭ قولىدىن ئۆزى تارتىۋالغان ماۋرائۇننەھرنى ئاساس قىلغان ھالدا، پەرغانىدىن باشلاپ قاراخانىيلارنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىدارە قىلاتتى. بۇ ئەھۋال تاكى مىلادى 1041/42 ـ يىللىرى يۈز بەرگەن ۋەقەلەر تۈپەيلىدىن دۆلەت بۆلۈنۈپ، ئايرىم ـ ئايرىم ئىككى دۆلەت ھالىغا كەلگۈچىلىك داۋام قىلغانىدى. دۆلەتنىڭ ھەر ئىككى قىسمىنىڭ ھەر خىل ۋىلايەتلىرى بولسا ئومۇمەن شاھزادىلەرنىڭ ياكى ھەربىي ۋالىيلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولاتتى. مەسىلەن: مەركىزىي ئۆزكەند بولغان غەربىي قىسىم قاراخانىيلارنى ئىدارە قىلغان ئېلىگ خان ناسىر ماۋرائۇننەھرگە ھاكىم بولغاندىن كېيىن، سەمەرقەنت ئىدارىسىنى ئىنىسى جەفەر تېكىنگە بۆلۈپ بەرگەنىدى. بۇخاراغا بولسا بىر ھەربىي ۋالىي (شاھنە) تەينىلىگەنىدى (791). لېكىن بەزىدە پۈتۈن ماۋرائۇننەھر بىرلا ھۆكۈمدار ۋەكىلى

(789) بۇ ھەقتە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن كافەسن ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 232 ـ بەت.

(790) بۇ ھەقتە C. E. Bosworth ilek - Khans or Karakhanids, EI² نىڭ 1113 ـ بەتكە قارالسۇن.

(791) «نەرشەخى» 147 ـ 148 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

تەرىپىدىنمۇ باشقۇرۇلاتتى. مەسىلەن: يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئەبۇ ناسىر ئەھمەد (توغان خان) نىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە مەلۇم ۋاقىت سەمەرقەنتتە تۇرغانلىقىنى يۇقىرىدا بىز سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق.

بىر پۈتۈن قاراخانىيلار دۆلىتى 1042 - يىلىدىن كېيىن شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىيلار دەپ ئىككى ئايرىم قاراخانىيلار دۆلىتىگە ئايلىنىپ كەتتى. لېكىن ھەر ئىككى دۆلەتتىمۇ دەسلەپكى يىللاردا ئىككىلىك ئىدارە قىلىش ئەنئەنىسى داۋام قىلغانىدى. مەسىلەن: مۇھەممەد بىن ناسىر ئىلىگ خان غەربىي قاراخانىيلارنىڭ بۈيۈك خاقانى سۈپىتىدە ئۆزكەنتتە تۇرغانىدى؛ ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىم بىن ناسىر (تامغاچ بۇغراخان) مۇ ئۇنىڭ نامىدا سەمەرقەنتتە دۆلەتنىڭ غەربىي زېمىنلىرىنى ئىدارە قىلغانىدى. شۇنداقلا، شەرقىي قاراخانىيلاردىمۇ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغۇللىرىدىن سۇلايمان ئارسلان خان بۈيۈك خاقان بولۇپ بالاساغۇن ۋە قەشقەر ئەتراپلىرىنى ئىدارە قىلغانىدى، ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد بۇغراخانمۇ تەراز ۋە ئىسفىجاب ئەتراپلىرىنى ئۇنىڭ نامىدا باشقۇرغانىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئىككىلىك تەقسىماتنىڭ چېگرىسى ئىنچىدە قالغان ۋىلايەتلەرمۇ يەنىلا خاندان ئەزاسى بولغان شاھزادىلەر تەرىپىدىن ئىدارە قىلىناتتى. سۇلايمان ئارسلان خان زامانىدا، ئۇنىڭ يەنە بىر ئىنىسى مەھمۇد خوتەن ئەتراپىنى ئىدارە قىلغىنىدەك، بارسخانمۇ شۇ ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا ئىنال تېكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغانىدى. سۇلايمانىڭ ئوغلى ئەبۇ ئەلى ھەسەن زامانىدا بولسا، ئۇنىڭ ئىنىسى ياقۇپ تېكىنىڭ ئاتابەگى ھاكىمى ۋە ئوغلى چاغرى تېكىنىڭ ياركەنت ۋە شۇ ئەتراپىنىڭ ھاكىمى بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. يەنە بىر تەرەپتىن، يۇقىرىدا

ئىسمى ئاتالغان ياقۇپ تېكىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونلارنىڭ «ۋىلايەت» دەپ ئاتالغانلىقىدىن خاندان ئەزالىرىنىڭ قول ئاستىدىكى رايونلارنىڭمۇ بىر ۋىلايەت دەپ ھېسابلانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن(792). شۇ دەۋردە غەربىي قاراخانىيلاردا بولسا، شەمسۇلمۇلك ناسىرنىڭ ئىنىسى شۇئەيب (ياكى شۇئەيىس) شاش ۋە تۇنھاس (تۇنخاس) ۋالىيسى بولغىنىدەك، ئۇنىڭ بىز ئىسمىنى بىلمەيدىغان يەنە بىر ئىنىسىمۇ مەلىكشاھنىڭ مۇھاسىرىسى ۋاقىتىدا تىرمىزدا ۋالىي بولۇپ تۇرغانىدى. ھەتتا بۇ شەھەرنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە شەمسۇلمۇلكنىڭ مەلىكشاھقا: «تىرمىز مەملىكىتى ۋە ۋەلىئەھدى ماۋرائۇننەھر شەھەرلىرىدىندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ يەر خاقانىنىڭ ۋالىيلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇشى كېرەك» دېگەن سۆزىنىڭ قەيت قىلىنىشى(793)، بۇ شەھەر ۋە ئەتراپلىرىنىڭ ۋىلايەت دەپ تونۇلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما، ئەۋقىنىڭ شەمسۇلمۇلكتىن سۆز ئاچقاندا «ماۋرائۇننەھر ۋىلايىتى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى» دەپ يېزىشى، «ۋىلايەت» ئۇقۇمىنىڭ، بىر ھۆكۈمدارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان كەڭ كۆلەملىك سۆز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ(794)، لېكىن ۋىلايەتنىڭ شۇ دەۋردە بىر شاھزادە ياكى ھەربىي ۋالىينىڭ باشقۇرۇشىدىكى رايونىنى ئىپادە قىلىدىغان مەنىدىكى مەمۇرىي بىرلىك ئىكەنلىكى بىر ھەقىقەت. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ۋەزىرلىكتىنمۇ يۇقىرى دەرىجە دەپ كۆرسەتكەن ئېل بەگلىكىنى «ۋىلايەت بەگى» دەپ ئېتىراپ قىلىشمۇ، دۆلەت يەرلىرىنىڭ ۋىلايەت ھالىتىدە باشقۇرۇلىدىغانلىقىنىڭ بىر دەللىلى

(792) «ئەلكامىل» X جىلد، 173 - بەت.

(793) سەدرۇددىن ئەل ھۇسەينى. «ئەخبار»، 41- بەت.

(794) «جەۋامى»، 85 - بەت.

بولسا كېرەك. مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركي تىللار دىۋانى» دا «ئېل» سۆزىنىڭ ئەرەبچە ۋارىيانتىنى «ۋىلايەت» دەپ كۆرسەتكەنىدى ۋە «بەگ ئېلى» ئىبارىسىنى «ۋىلايەتۋال - ئەمىر» دەپ تەرجىمە قىلغانىدى(795). يەنە ئۇ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئېل تۆرۈ يەتىلسۇن» دېگەن مىسرانى «ۋىلايەت، ئېل تىنچلىققا ئېرىشسۇن»(796) دەپ تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق، شۇ چاغدىكى «ۋىلايەت» ئۇقۇمىنىڭ تۈركي تىللاردىكى «ئېل» دېگەن ئىسىم بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى ۋە بۇنىڭ مەنىسىنىڭ باشقۇرۇلۇشى بىر ئەمىرنىڭ قولىغا بېرىلگەن مەلۇم بىر رايون بولىدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. بۇ جەھەتتىن، خاندان ئەزالىرىدىن باشقا ئەمىر (ۋالىي) لەرنىڭمۇ ۋالىي بولالايدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ ئەمىرلەرنى شۇ دەۋردىكى بۈيۈك سەلجۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقىدا ۋىلايەت ۋە شەھەرلەرنىڭ باشلىقى دەپ ھېسابلانغان ھەربىي ۋالىيلارغا (شاھنە) ئوخشىتىش مۇمكىن(797). ھەتتا بۇ ھەربىي ۋالىيلار ئېلىك ناسىر زامانىسىدىن باشلاپ «شاھنە» دەپمۇ ئاتالغان(798). مىلادى 999 - يىلى، ئېلىك ناسىر بۇخاراغا

(795) كېلىنگى I، 49 - بەت؛ ئاتالاي I، 48 - بەت.

(796) كېلىنگى I، 97 - بەت؛ ئاتالاي I، 105 - بەت، 6 - بەت.

(797) كافېس ئوغلى: «مەلىكشاھ» 151 - بەت؛ «تورك مىللىي مەدەنىيىتى» 310 - بەتكە قارالسۇن.

(798) ئېلىك خان ناسىر 999 - يىلى بۇخارانى ئالغاندىن كېيىن، بۇ يەردە بىر شاھنە قالدۇرغانلىقىغا ۋە ئاخىرىدا سامانىلار دۆلىتىنى جانلاندۇرۇشقا كىرىشكەن ئىسمايىل بىن نۇھنىڭ شاھنىنىڭ قولىدىن بۇ شەھەرنى قايتۇرۇۋالغانلىقىغا قارىغاندا («نەرشاھى» 147 -، 148 - بەتلەر)، شاھنىنىڭ بۇ دەۋردە قوماندان ۋالىي مەنسەدە قوللىنىلغانلىقىنى دېيىشكە بولىدۇ. «تارىخي بۇخارا» دا «شاھنە» ئۇنۋانى ئەسەرنىڭ تەرجىمىسىدە قوشۇمچە قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ مۇئەسسەسىنىڭ ھېچ بولمىغاندا غەربىي قاراخانىيلاردىمۇ بولغانلىقىدىن شۇبھىلىنىشكە ئاساسىمىز يوق.

بىرىنچى «شاھنە» قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. دېمەك، بىز قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ھەرقايسى شەھەر ۋە رايونلىرىغا شاھزادىلەرنى ۋە ياكى باشقىلارنى ھەربىي ۋالىي قىلىپ تەيىنلىگەنلىكىنى، بۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى رايونلارنىڭمۇ ئېل (ۋىلايەت) ئىبارىسى بىلەن ئىپادە قىلىنغانلىقىنى چۈشىنۈالالايمىز.

خۇددى دۆلەت ئىككىگە ئايرىلىشتىن بۇرۇن نائىبلار بولغىنىدەك، دۆلەت ئىككىگە ئايرىلغاندىن كېيىنمۇ، ھۆكۈمدارلار بەزى رايونلارغا نائىبلارنى تەيىنلىگەنىدى. تىراز ھاكىمى قادىرخان جىبرائىل(799) گاس مەھمۇدخاننى ئۆلتۈرۈپ غەربىي قاراخانىيلارنىڭ يەرلىرىنى بىرىۋالغاندىن كېيىن سەمەرقەنتكە ئەبۇل - مەئالى مۇھەممەد بىن زەيد ئەل - ئەلەۋىنى نائىب قىلىپ تەيىنلىگەنىدى(800). بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، نائىبلار خاندان ئەزالىرى ئىچىدىنلا تەيىنلىنىپ قالماستىن، بەلكى باشقا دۆلەت خادىملىرى ئىچىدىنمۇ تەيىنلىنەتتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، غەربىي قاراخانىيلاردىن تاغاچ بۇغراخان ئىبراھىم ھايا تىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىدە پالەچ بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزى ھايات ۋاقتىدا ئۆز تەختىنى ئوغلى شەمسۇلمۇلۇك ناسىرغا بوشىتىپ بەرگىنىدەك(801)، شەرقىي قاراخانىيلاردىن مۇھەممەد بۇغراخانمۇ چوڭ ئوغلى ھۈسەين چاغرى تېكىننى تەخت ۋارىسى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى، لېكىن ئۇنىڭ يەنە بىر ئوغلى ئىبراھىم بۇ ئىشقا نارازى بولغانىدا، ئانىسى تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەنىدى(802). دېمەك،

(799) ئىنبۇل ئەسىر بۇ ۋەقەنى خاتىرىلىگەندە («ئەلكامىل»، IX جىلد، 301 - بەت)، ھۆكۈمدار نامىنى «توغان خان» دەپ قەيت-قىلىدۇ، بۇ توغرا ئەمەس.

(800) «ئەلكامىل». كۆرسىتىلگەن يەر.

(801) ئەينى ئەسەر، IX جىلد، 300 - بەت.

(802) ئەينى ئەسەر، IX جىلد، 300 - بەت.

هۆكۈمدارلار ئاغرىق ۋە باشقا سەۋەبلەر بىلەن ئوغۇللىرىدىن بىرىنى ئۆزى هايات ۋاقتىدا تەخت ۋارىسى قىلىپ تەيىنلەپ قويياتتى. مەنسۇر بىن ئەلى سوپى بولغانلىقى ئۈچۈن، تەختتىن ۋاز كېچىپ دەرۋىش بولغانىدى(803).

يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، پرىتساكنىڭ قاراخانىيلاردىكى بىر خىل «قوش هۆكۈمدارلىق» تىن سۆز ئېچىشى ۋە دەسلەپكى چاغلاردىن ئېتىبارەن دۆلەتنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىدارە قىلغان خاندان ئەزاسىنى «شېرىك خاقان» دەپ تىلغا ئېلىشى(804) توغرا بولمىغان. چۈنكى قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى ئىككىلىك تەشكىلاتتا سەلتەنەتكە ئىشتىراك قىلغانلىق هەققىدە مەلۇماتلار كەمدىن - كەم ئۇچرايدۇ. غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتى خۇددى كۆكتۈركلەر زامانىدا ئىستىمى يابغۇ هۆكۈمرانلىق قىلغان ئەهۋالغا ئوخشاش بىر شەكىلدە خاقان نامىدا ئىدارە قىلىنغان(805). شۇ ۋەجىدىن، پرىتساكنىڭ «بۇ ئىككى ياش هۆكۈمدارىدىن باشقا هاكىملار گۇرۇپپىسى تەركىبىگە يەنە سۇلالىگە مەنسۇپ تۆت تۆرەن دەرىجىلىك خاقان بىلەن ئالتە هۆكۈمدار ۋەكىلى كىرگۈزۈلگەن. دەرىجىمۇ دەرىجە يۇقىرى ئۆرلەش جەريانىغا ئاساسلانغان بۇ ئەمەللەردىن ئىنىق بىر سىستېما تەشكىل قىلىنغانىدى. مەسىلەن، ئارسلان - ئىلىگ، بۇغراخان (شېرىك قاغان) نىڭ ئورنى بوشاپ قالغان تەقدىردە ئۇنىڭ ئورنىغا چىقالايتتى ۋە بۇغراخانمۇ ئارسلان - خان (بۇيۇك خاقان) نىڭ ئورنىغا ئولتۇرالايتتى» دېگەنلەرنى چۈشىنىش قىيىن.

(803) پرىتساك، «قاراخانىيلار»، 256 - بەت.

(804) ئەينى ماقالە، 253 - بەت.

(805) بۇ هەقتە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن، كافەس ئوغلى: «تورك مىللىي مەدەنىيىتى»، 233 - بەت، «شېرىك خاقانلىق» مەسىلىسىگە قارالسۇن.

ئالدى بىلەن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەيلى قاراخانىيلاردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر دۆلەتلىرىدە بولسۇن، مەيلى ئۇنىڭدىن كېيىنكىلەردە بولسۇن، هېچقايسىسىدا پرىتساك ئىزاهلىماقچى بولغان سىستېما مەۋجۇت بولغان ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىنى باشقا بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ دۆلەتلىرىدىن ئايرىپ هالدا ئۇنى پۈتۈنلەي باشقىچە بىر سىستېما دەپ قاراش تارىخىي هەقىقەتكە ئەسلا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. يۇقىرىدا هەر خىل سەۋەبلەر بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ئورتاق مەسئۇلىيەت چۈشەنچىسىدىن كېلىپ چىققان دۆلەتنىڭ بەزى رايون ۋە ۋىلايەتلىرىنى هۆكۈمدارنىڭ نامىدا ئىدارە قىلىش چۈشەنچىسى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن. چۈنكى، قاراخانىيلاردا ئەگەر پرىتساك دېگەندەك دەرىجىمۇ دەرىجە يۇقىرى ئۆرلەش جەريانىغا ئاساسلانغان بىر سىستېما بار بولغان بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا ئاغزىپ قالغان بىر هۆكۈمدارنىڭ ئۆز ئورنىنى ئوغلىغا بوشىتىپ بەرگەنلىكىدىن ۋە ياكى تەخت ۋارىسى تەيىنلەشتىن سۆز ئېچىلماسلىقى كېرەك ئىدى. هەتتا ئۆزىنى كۆچلۈك هېسابلىغان چاغدا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل هەربىكەت قىلغان خانىدان ئەزالىرى مەۋجۇت بولماسلىقى ۋە ئۆز نۆۋىتىدىكى كۈتۈشى كېرەك ئەمەسمۇ؟ ئاخىرى پرىتساكنىڭ خانىدان ئەزالىرى تەرىپىدىن قوللىنىلغان ئۇنۋانلارنىڭ هەر خىللىقىغا قاراپ چىقارغان بۇ هۆكۈمىنى ئىسپاتلايدىغان هېچقانداق مەنبەگىمۇ ئىگە ئەمەسمىز. ئۇ «شېرىك خاقان ئۇنۋانى» دەپ كۆرسەتكەن «بۇغرا - خان» ئۇنۋانى ئەبۇ ئەلى هەسەن، ۋە ئەبۇ ئىسهاق ئىبراهىم باشلىق شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئەڭ داڭلىق بۇيۇك خاقانلىرى تەرىپىدىن قوللىنىلغان بولۇپ، بۇنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق.

هۆكۈمدارلار ئاغرىق ۋە باشقا سەۋەبلەر بىلەن ئوغۇللىرىدىن بىرىنى ئۆزى هايات ۋاقتىدا تەخت ۋارىسى قىلىپ تەيىنلەپ قويياتتى. مەنسۇر بىن ئەلى سوپى بولغانلىقى ئۈچۈن، تەختتىن ۋاز كېچىپ دەرۋىش بولغانىدى(803).

يۇقىرىقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، پرىتساكنىك قاراخانىيلاردىكى بىر خىل «قوش هۆكۈمدارلىق» تىن سۆز ئېچىشى ۋە دەسلەپكى چاغلاردىن ئېتىبارەن دۆلەتنىك غەربىي قىسمىنى ئىدارە قىلغان خاندان ئەزاسىنى «شېرىك خاقان» دەپ تىلغا ئېلىشى(804) توغرا بولمىغان. چۈنكى قاراخانىيلار دۆلىتىدىكى ئىككىلىك تەشكىلاتتا سەلتەنەتكە ئىشتىراك قىلغانلىق هەققىدە مەلۇماتلار كەمدىن - كەم ئۇچرايدۇ. غەربىي قاراخانىيلار دۆلىتى خۇددى كۆكتۈركلەر زامانىدا ئىستىمى يابغۇ هۆكۈمرانلىق قىلغان ئەهۋالغا ئوخشاش بىر شەكىلدە خاقان نامىدا ئىدارە قىلىنغان(805). شۇ ۋەجىدىن، پرىتساكنىك «بۇ ئىككى ياش هۆكۈمداردىن باشقا هاكىملار گۇرۇپپىسى تەركىبىگە يەنە سۇلالىگە مەنسۇپ تۆت تۆۋەن دەرىجىلىك خاقان بىلەن ئالتە هۆكۈمدار ۋەكىلى كىرگۈزۈلگەن. دەرىجىمۇ دەرىجە يۇقىرى ئۇرلەش جەريانىغا ئاساسلانغان بۇ ئەمەللەردىن ئېنىق بىر سىستېما تەشكىل قىلىنغانىدى. مەسىلەن، ئارسلان - ئېلىگ، بۇغراخان (شېرىك قاغان) نىڭ ئورنى بوشاپ قالغان تەقدىردە ئۇنىڭ ئورنىغا چىقالايتتى ۋە بۇغراخانمۇ ئارسلان - خان (بۇيۇك خاقان) نىڭ ئورنىغا ئولتۇرالايتتى» دېگەنلىرىنى چۈشىنىش قىيىن.

(803) پرىتساك، «قاراخانىيلار»، 256 - بەت.

(804) ئەينى ماقالە، 253 - بەت.

(805) بۇ هەقتە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن، كافەس ئوغلى: «تورك مىللىي مەدەنىيىتى»، 233 - بەت، «شېرىك خاقانلىق» مەسىلىسىگە قارالسۇن.

ئالدى بىلەن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، مەيلى قاراخانىيلاردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر دۆلەتلىرىدە بولسۇن، مەيلى ئۇنىڭدىن كېيىنكىلەردە بولسۇن، هېچقايسىسىدا پرىتساك ئىزاهلىماقچى بولغان سىستېما مەۋجۇت بولغان ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىنى باشقا بارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ دۆلەتلىرىدىن ئايرىم هالدا ئۇنى پۈتۈنلەي باشقىچە بىر سىستېما دەپ قاراش تارىخىي هەقىقەتكە ئەسلا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. يۇقىرىدا هەر خىل سەۋەبلەر بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ئورتاق مەسئۇلىيەت چۈشەنچىسىدىن كېلىپ چىققان دۆلەتنىڭ بەزى رايون ۋە ۋىلايەتلىرىنى هۆكۈمدارنىڭ نامىدا ئىدارە قىلىش چۈشەنچىسى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن. چۈنكى، قاراخانىيلاردا ئەگەر پرىتساك دېگەندەك دەرىجىمۇ دەرىجە يۇقىرى ئۇرلەش جەريانىغا ئاساسلانغان بىر سىستېما بار بولغان بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا ئاغزىپ قالغان بىر هۆكۈمدارنىڭ ئۆز ئورنىنى ئوغلىغا بوشاتىپ بەرگەنلىكىدىن ۋە ياكى تەخت ۋارىسى تەيىنلەشتىن سۆز ئېچىلماسلىقى كېرەك ئىدى. هەتتا ئۆزىنى كۈچلۈك هېسابلىغان چاغدا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل هەربىر قىسىم خاندان ئەزالىرى مەۋجۇت بولماسلىقى ۋە ئۆز نۆۋەتلىرىنى كۈتۈشى كېرەك ئەمەسمۇ؟ ئاخىرى پرىتساكنىڭ خاندان ئەزالىرى تەرىپىدىن قوللىنىلغان ئۇنۇڭ ئالارنىڭ هەر خىللىقىغا قاراپ چىقارغان بۇ هۆكۈمنى ئىسپاتلايدىغان هېچقانداق مەنبەگمۇ ئىگە ئەمەسمىز. ئۇ «شېرىك خاقان ئۇنۇڭ» دەپ كۆرسەتكەن «بۇغرا - خان» ئۇنۇڭ ئەبۇ ئەلى هەسەن ۋە ئەبۇ ئىسهاق ئىبراهىم باشلىق شەرقىي ۋە غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئەڭ داڭلىق بۇيۇك خاقانلىرى تەرىپىدىن قوللىنىلغان بولۇپ، بۇنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق.

يەنە ئۇ تۆۋەن دەرىجىدىكى قاغان ئۇنۋانلىرىدىن بىرى دەپ كۆرسەتكەن «ئارسلان ـ ئېلىگ» نىڭ خۇددى بۈيۈك خاقانلاردىن مەنسۇر بىن ئەلىنىڭ ئۇنۋانلىرى ئارىسىدا بار بولغىنىدەك، قاراخانىيلار خانىدانىغا مەنسۇپ ئەڭ داڭلىق بۈيۈك خاقانلارنىڭ ئۇنۋانلىرى ئارىسىدىمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى خېلى بۇرۇن سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. ئىبنۇل ـ ئەسىرنىڭ بۇغراخان ھارۇن ھەققىدە «ھارۇن بىن ئېلىگ بۇغراخاقان» دەپ قەيت قىلىشى، ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ(806).

شۇنىڭ ئۈچۈن پرىتساكنىڭ بۇ ئۇنۋانلارغا ئاساسلىنىپ بار دەپ كۆرسەتكەن ۋە بەزى تەتقىقاتلاردىمۇ بۇ ھەقتە كۆپ ئىزدەنمەيلا ھەقىقەت دەپ قوبۇل قىلىنغان بۇ قارىشىنى تۈزىتىش كېرەك دەپ تونۇيمىز. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، قاراخانىيلاردىمۇ ھۆكۈمدار بىلەن باشقا خاندان ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، خاندان ئەزالىرىنىڭ توقۇنۇشلىرى ۋە بۇ ئىشلارنىڭ ھەل قىلىنىشى ئاساسەن بۈيۈك سەلچۇقىي ئىمپېراتورلۇقىدىكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. يەنى قاراخانىيلاردىمۇ خاندانىنىڭ ھەر بىر ئەزاسى قول ئاستىدىكى رايوننى ئۆزى قاراشلىق ھۆكۈمدارنىڭ نامىدا ئىدارە قىلاتتى، پۇرسەت تاپسىلا تەختكە چىقىشنى تەلەپ قىلىپ سەلتەنەتنى قولغا كىرگۈزۈشكە تىرىشاتتى ۋە ياكى ئۆز يەرلىرىدە مۇستەقىل ھەرىكەت قىلاتتى. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، يەركەندە، قازى بولۇپ تۇرغان شەيخ ئەبۇ بەكر مۇھەممەد ھۆكۈم چىقارغاندا ئالدى بىلەن بۈيۈك خاقان ئەبۇ ئەلى ھەسەن نامىنى ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى، يەركەن ۋالىيسىنىڭ نامىنى ئاتاپ ھۆكۈم چىقارغانلىقى، دۆلەتنىڭ ئەسلى ئىگىسىنىڭ ئەبۇ ئەلى ھەسەن

(806) «ئەلكامىل»، IX جىلد، 165 - بەت.

ئىكەنلىكىنى ۋە ئوغلىنىڭ بولسا پەقەت ئۇنىڭ نامىدا بۇ رايوننى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشتىن ئىبارەت. دېمەك، بۇ يەردە تەۋەلىكىگە ئالغۇچى ۋە تەۋە بولۇنغۇچى مەسىلىسى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ تەۋەلىككە ئېلىش ـــ تەۋە بولۇش مەسىلىسىنىڭ ئېنىق ئىپادىسىنى قاراخانىيلارنىڭ بەزى تەڭگىلىرىدىن كۆرۈش مۇمكىن. ئارسلان ئېلىگ ئۆلگەندىن كېيىن دۆلەتنىڭ مۇھىم بىر قىسمىغا ھاكىم بولغان يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئىنىسى ئەھمەدخان ئۇزۇن يىللىق كۈرەشلەردىن كېيىن ئەڭ ئاخىرى قادىرخاننىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. بۇ ھىجرىيە 420 - (مىلادى 1029 -) يىلى ئاھسىكەتتە قۇيۇلغان تەڭگىلەردىن مەلۇم(807).

قاراخانىيلاردىكى شەھەر ياكى ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرىنىڭ قول ئاستىدا بىرەر كىچىك دىۋاننىڭ بار ـ يوقلۇقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتىمىز يوق. ئەمما ئۆزى تۇرغان رايونلارنى ھۆكۈمدارنىڭ نامىدا تولۇق سالاھىيەت بىلەن باشقۇرغانلىقى مەلۇم بولغان خانىدان ئەزالىرىنىڭ قول ئاستىدىمۇ بىر دىۋاننىڭ بارلىقى بەكمۇ تەبىئىي. ئەمەلىيەتتە بەيھەقى ئەلى تېكىننىڭ مەھمۇد بەگ نامىدىكى بىر «كەتخۇدا» سى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ(808) «بۇ ئىبارە خېلى بۇرۇن مەھەللى ۋەزىر، رايون ۋەزىرى دەپ ئىزاھلانغانىدى(809)» دېگەنىدى.

خاندان ئەزاسى شاھزادىلەر ياكى ۋالىيلار ئىدارە

(807) ماركوۋ: «تىزىملانغان كاتالوگ». 250 - بەت، ن.ر. 373—374.

(808) «بەيھەقى»، 445 - بەت.

(809) بارتولد، «تۈركىستان» 232 - بەت؛ ھەسەن ئەنۋەرى، A.g.e 259 - بەت.

قىلغان چەت يەرلەرنىڭ باشقۇرۇلۇشى جەھەتتىن كۆرسىتىلگەن ئەھۋاللارغا كەلسەك، شەرىئەت دەۋالىرىنىڭ قازىلار تەرىپىدىن ھەل قىلىنغانلىقىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق. قاراخانىيلارنىڭ شەھەر ۋە ناھىيىلىرىدە مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان «ئامىل» (ياكى شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ دائىرىسىدە ئىمگا)، خەلق تەرىپىدىن سايلانغان رەئىسلەر(810) ۋە شەھەر ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مۆھتەسىبلەر بار ئىدى. بۇلاردىن «ئىمگا» ۋە «ئامىل» ھەققىدە يۇقىرىدا مەلۇمات بېرىلدى. «رەئىس» ھەققىدە بولسا، ھېچقانداق بىر نەرسە دېيىلمەيمىز. مۆھتەسىبلەرگە كەلسەك، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى كۆپرەك ئىسلامىيەتنىڭ دىنىي ۋاجىپلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، ئۇلارغا ئەمەل قىلمىغانلارغا جازا بېرىشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا شەھەر ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مۆھتەسىبلەر، چەت يەرلەرنى باشقۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدىغان ئەمەلدارلار بولۇپ، بۇلار ھۆكۈمدار (دەسلەپكى مەزگىللەردە خەلىپە) ياكى ۋەزىر تەرىپىدىن بۇيرۇتۇلاتتى(811).

«قۇتادغۇ بىلىگ» دە مۆھتەسىبلەرنى تىلغا ئېلىش بىلەن تەڭ بۇ مۇئەسسەسىنىڭ ئەينى دەۋرىدىكى قاراخانىيلارنىڭ ئىدارە تەشكىلاتىدا بارلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەن يۇسۇپ خاس ھاجىپ،

(810) بىز تەتقىق قىلىۋاتقان دەۋر بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەردە رەئىسنىڭ بارلىقىغا دائىر ھېچقانداق بىر خاتىرە بولمىسىمۇ، مىلادى 1130-يىلى سەمەرقەنت رەئىسى ھەققىدە سۆزلەنگىنىگە قارىغاندا («ئەلكامىل»، X جىلد 661 - بەت؛ م.ئا. كۆيمەن: «بۇيۇك سەلجۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقى تارىخى»، II، ئەنقەرە، 1954، 159 - بەت)، بۇ دەۋردىمۇ رەئىسلەرنىڭ بارلىقى ھەققىدە سۆزلەشمۇ مۇمكىن. بۇلارنىڭ خەلق تەرىپىدىن سايلانغىنىغا دائىر، كافەس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 310 - بەتكە قارالسۇن.

(811) بۇ ھەقتە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن ئىل ماۋەردى: «ئەل ئەھكامۇس سۇلتانىيە»، 288—292؛ ر.لېۋى: مۆھتەسىب، iA، 85 جۈزئىي. 532، 533 - بەت؛ ھەسەن ئەنۋەرى. A.g.e — 219 - بەت.

بۇلارنىڭ ۋەزىپىلىرى ھەققىدە مۇنداق دېگەنىدى: «مۆھتەسىبلەرنىڭ ھوقۇقى كۆچلۈك بولۇشى كېرەككى، پاسىق، بىكار تەلەپلەرنى قىسىپ تۇتسۇن، مەسچىتنىڭ جامائەتلىرىنى تولۇقلىسۇن. ئۇنىڭدىن باشقا جامائەتنىڭ ئارىسىغا كىرىپ يامان ئىشلارنى توسسۇن. سودىگەرلەر ئامانەتلىرىنى كۆزىتسۇن، ھۈنەرۋەنلەر باشقىلارنى يېتىشتۇرۇشكە تىرىشسۇن. دېھقانلار دېھقانچىلىققا ماھىر بولسۇن، چارۋىچىلار چارۋىلىرىنى كۆپەيتسۇن(812)». دېمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۆھتەسىبلەرنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىلىرىنى قىسقىچە بولسىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان. ئەمەلىيەتتىمۇ مۆھتەسىبلەرنىڭ ۋەزىپىلىرى تىجارەتتىكى سودا-سېتىقلارنى ۋە ئۆلچەملەرنى كونترول قىلىش، تىجارەتتە ھىيلە ئىشلەتكۈچىلەر بىلەن قەرزلىرىنى تۆلىمىگەنلەرنى جازالاش، ھۈنەرۋەنلەرنىڭ مالىلىرىنىڭ سۈپىتىگە دىققەت قىلىش بىلەن بىرگە ۋەزىپىلەرنى مالىلارنىڭ ساپ-سۈپىتىگە ئالدىنى ئېلىش، ئۇستا-شاگىرت ياكى نىمكار ئىشلەتكۈچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى توغرا يولغا قويۇش بىلەن ئۇلارنىڭ شىكايەتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش، مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىتكە بۇلۇپمۇ جۈمە نامازلىرىغا بېرىشلىرىغا ھەيدەكچىلىك قىلىش، ئۇلارنىڭ شەرىئەت ھۆكۈملىرىگە مۇۋاپىق ھەرىكەت قىلىشقا ئۈندەش، شۇنداقلا روزا تۇتمىغانلار بىلەن شەرىئەتتىكى مۇددەتلىرى توشمايلا تۇرۇپ تېيى قىلىۋالغانلار ئۈستىدىن ھېساب ئېلىش، ئۇمۇمىي ئەخلاق قائىدىلىرىنىڭ يۇرگۈزۈلۈشىگە نازارەت قىلىش، ئادەملەرنىڭ تۇغماسلىققا ۋە ھايۋانلارنىڭ قىسىر قىلىشىغا قارشى تۇرۇش، مەھەللە ۋە كوچىلارنى پاكىز تۇتۇش ۋە ئۆتكەن - كەچكەنلەرنىڭ مېڭىشىغا توسقۇن بولماسلىق

(812) 5555 — 5556 — 5589 — 5590 - بېيتلار.

غۇدەك دەرىجىدە ئازادە قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى(813).

«قۇتادغۇ بىلىگ» دە كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۆھتەسىبنىڭ دېھقانلارنىڭ پائالىيەتلىرىنىڭمۇ كونترول قىلىش ھوقۇقىنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدى.

شەھەر ۋە ناھىيىلەردە يەنە خاتىپلارمۇ بار ئىدى. مەنبەلەردە خىزىرخان زامانىسىدا(814)، ئەبۇل ـ مەئالى مۇھەممەد بىن ناسىر بىن مەنسۇر ئەل ـ مەدىنى ئىسىملىك بىرىنىڭ ۋە يەنە قادىرخان جىبرائىل زامانىسىدا(815) ئەبۇ مۇھەممەد ئابدۇراھمان بىن يەھيا بىن يۇنۇس ئەل ـ چىگىلى ئىسىملىك بىرەيلەننىڭ خاتىپلىق قىلغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىدۇ. ئىبنۇل ـ ئەسىرنىڭ كاسان قەلئەسى ھاكىمى تۇغرۇل ئىنال بەگ ئىسىملىك بىرى ھەققىدە «مۆستەھفىز» سۈپىتىنى قوشۇپ سۆزلىگەنلىكىگە قارايدىغان بولساق، سەلچۇقىيلاردىكى كاتۋاللارغا ئوخشاش قاراخانىيلاردىمۇ قەلئە قوماندانلىرىنىڭ بارلىقى ھەققىدە ھۆكۈم چىقىرالايمىز(816).

قاراخانىيلار دەۋرىدە، دۆلەت مەركەزلىرىدىن چەت يەرلەرگە، ھۆكۈمدارنىڭ ئەمر ـ پەرمان، خەت ـ ئالاقىلىرىنى تېز يەتكۈزۈش ئۈچۈن يەنە ئاساسلىق پوچتا تەشكىلاتلىرىمۇ تەسىس قىلىنغانىدى. بۇ مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا يىراق سەپەر مەنىسىدىكى «ئەشكىن» سۆزىدىن ئېلىنىپ، ئىنتايىن تېز ماڭىدىغان ئاتلىق پوچتىكەشلەر «ئەشكىنچى»

(813) 816 ـ نومۇرلۇق ئىزاھتا كۆرسىتىلگەن يەرگە قارالسۇن.

(814) سەمئانى: «كىتابۇل ـ ئەنساب»، بارتولد: «تۈركىستان» I، 64 ـ بەت.

(815) ياقۇت ئەل ـ ھەمەۋى: «مۇجمەئۇل ـــ بۇلدان»، بېيرۇت، 1968، II جىلد، 148 ـ بەت.

(816) «ئەلكامىل»، X جىلد، 243 ـ بەت.

دېيىلەتتى(817)، دەپ قەيت قىلىدۇ. ئۇنىڭ «ئۇلاغ» سۆزىنى «بەگنىڭ (ھۆكۈمدارنىڭ) ئەمرى بىلەن ۋە تېز ماڭىدىغان پوچتىكەشنىڭ، باشقا بىر ئات تاپقىچە مىنىدىغان ئېتى»(818). «چۇفگا» نى بولسا، شۇنىڭغا ئوخشاشلا «تېز ماڭماقچى بولغان بىر پوچتىكەشنىڭ يولدىن ئېلىپ، باشقا بىر ئاتنى تاپقىچە مىنىدىغان ئېتى»(819) دەپ ئىزاھلىشى، يول ئۈستىدە ۋە بەلگىلىك يەرلەردە، پوچتىكەشلەر ئات ئالماشتۇرىدىغان مەخسۇس ئۆتەڭلەرنىڭ بارلىقىنى ۋە مەركەزدىن چەت يەرلەرگە بۇ يوللار ئارقىلىق ئەمر ـ پەرمانلارنىڭ ئەۋەتىلىدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىدۇ.

مەھمۇد قەشقەرى مۇھىم بىر ئىش چىقىپ قالغاندا بەگلەرنى چاقىرىش ئۈچۈن يېزىلارغا ۋە يايلاقلارغا ئەۋەتكەن خەۋەرنى «چالىغ»(820) دەپ ئاتايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى، بۇنىڭدىن قاراخانىيلارنىڭ چەت يەرلەرنى ئىدارە قىلىشتا پوچتا ۋە خەۋەرلىشىشنىڭ رولىغا قانچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز. يەنە بىر تەرەپتىن، نىزامى ئارۇزىمۇ بۇغراخان ھارۇن زامانىسىدا «پەيك» ناملىق پوچتا خادىملىرىنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكەنىدى. بۈيۈك سەلچۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تېز خەۋەر ئېلىش تەشكىلاتىنىڭ

(817) كېلىسلى I، 100 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 109 ـ بەت.

(818) كېلىسلى I، 110 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 122 ـ بەت.

(819) كېلىسلى I، 335 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 425 ـ بەت، «چۇفگا» ئەينى ۋاقتىدا يولباشلىغۇچى مەنىسىدە، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «ئۇلاغ» ۋە «چۇفگا» ھەققىدىكى قەيتى كافەس ئوغلى «مەلىكشاھ» 154 ـ، 155 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

(820) كېلىسلى، 313؛ ئاتالاي I، 374 ـ بەت.

خىزمەتچىلىرىمۇ «پەيك» ۋە «پەرەندىلەر(821)» دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭغا قارىغاندا، قاراخانىيلارمۇ تېز خەۋەر ئېلىش ئىشلىرىدا «پەيك» ئۇنۋانلىق خىزمەتچىلەرنى ئىشلەتكەنىدى.

قاراخانىيلار دۆلىتى ئۆز زېمىنىدىكى يۇقىرىنى بەگلەرنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن ئىدارە قىلاتتى. مەسىلەن: «ساغۇن» ۋە «كۆل ـ ئېركىن» ئۇنۋانلىق بەگلەر قارلۇقلارنى ئىدارە قىلاتتى؛ بۇ، خوتەنلىكلەرنى «چۇۋى» دەپ ئاتىلىدىغان بەگلەر ئىدارە قىلاتتى. دېمەك، دۆلەت ھەر خىل قەبىلىلەرنى قەبىلە بەگلىرىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن ئىدارە قىلاتتى. بۇ بەگلەر ئۆز نۆۋىتىدە يا بىۋاسىتە خاقانلارغا ياكى شاھزادىلەر ۋە ۋالىيلارغا تەۋە بولاتتى.

يېزا ۋە يايلاقلاردا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئاھالە ئەھۋالىغا كەلسەك، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»-دا يېزىلىقلار بىلەن تۈركمەنلەرنىڭ چۆللىرىنى «كىيۈك(822)» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ، يېزىنىڭ ئاقساقىلى يېزىلىقلارغا سۇ مەنبەلىرىدىن سۇ تارقىتىپ بېرىدىغان ئادەم بولغاچقا «تۇدۇن»(823) دەپ ئاتىلاتتى؛ يەركەندە تۈزۈلگەن يەر ـ زېمىن سېتىش ھۆججىتىدە ئىسمى يېزىلغان ئادەملەر ئىچىدە بۇ ئۇنۋانىنى قوللانغان ئادەملەرنىڭ بولۇشى(824)، ئۇنۋاننىڭ ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ بۇ ئورۇننىڭ ئۆزۈن ۋاقىت داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن بۇ قىسقىچە ئىزاھلاردىن ئۇلار ھەققىدە ئارتۇقچە بىر نەرسە دېگىلى

(821) كاشغەر ئۇغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 310 ـ بەت.
(822) كېلىشى III، 96 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 133 ـ بەت.
(823) كېلىشى I، 355 ـ بەت، III، 128 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 400 ـ بەت، III، 171 ـ بەت.
(824) ھۇئارت، Trois Aetes ـ 611 ـ بەت؛ ش. تېكىن، A·g·m 164 ـ، 165 ـ بەتلەر.

بولمىسىمۇ، بۇلاردىن كۆكيۈكنىڭ كېيىنكى چاغلاردا ئوسمانلىنى ئىمپېراتورلۇقىدىكى بەزى جامائەتلەرنىڭ ۋە يېزىلارنىڭ كەتخۇدالىرىغا ئوخشىتالايمىز. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا يەنە، يېزا ئاقساقلىنىڭ ئىشلىرىغا ياردەم بېرىدىغان «چوپان(825)» ھەققىدىمۇ سۆزلىگەنىدى. شۇ كىتابنىڭ باشقا بىر خاتىرىسىدىن مەلۇم بولۇشىغا قارىغاندا، يېزا ئاقساقاللىرى (كۆكيۈكلەر) يېزا خەلقىنىڭ ئورتاق مەنپەئەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل ئورۇنلارنىڭ قۇرۇلۇشىنىمۇ باشقۇراتتى. مەسىلەن: چىگىللەردە سۇ ئېرىقلىرىنى ۋە بۇلاق يوللىرىنى كولاشقا بارمىغان يېزىلىقلارغا يېزا ئاقساقلى «چاتپا(826)» دەپ ئاتالىدىغان بىر خىل جازا بېرەتتى. ئۇندىن باشقا بەگلەرنىڭ ياكى يېزىلارنىڭ ئورمانلىرىنى مۇھاپىزەت قىلمىدىغان «قوروغۇچىلار» مۇ بار ئىدى(827).

چەت يەرلەرنىڭ ئىدارە قىلىنىشىدا مۇھىم ئامىللاردىن بىرى ھېسابلىنىدىغان يەر ئىشلىرىغا كەلسەك، بۇ جەھەتتىمۇ ئارتۇقچە مەلۇمات يوق. پەقەت چوڭ ئېكىنزارلىقلارنىڭ خانىدان ئەزالىرىغا، ۋەزىرلەرگە، چوڭ ئەسكەرلەرگە ۋە باشقا مۇتەۋەزىلەرگە سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەنلىكى مەلۇم. يۇقىرىدا يۇغرۇش (ۋەزىر) ھەققىدە سۆزلىگىنىمىزدە ئۇنىڭ ھۆكۈمدارنىڭ يەر، سۇ (مەيدان) لىرىنى بېرىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن ئىدۇق. ئىسلامىيەتتىن كېيىن بارلىققا كەلگەن «بۇئىقتا» (ئىكتا ـــ سۈيۈرغال) سۆزىنى ئىشلەتكەن بۇرۇن، قاراخانىيلار بۇ مەنىدە «يېر» «سۇ» ئىبارىسىنى ئىشلەتكەنىدى. ئۇندىن باشقا بىز تەتقىق قىلىۋاتقان دەۋردىن خېلى كېيىنكى زامانلارغا

(825) كېلىشى I، 331 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 402 ـ بەت.
(826) كېلىشى I، 348 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 416 ـ بەت.
(827) كېلىشى III، 183 ـ بەت؛ ئاتالاي III، 242 ـ بەت.

ئائىت بولۇش بىلەن بىللە، سۇلتان سەنجەر تامغاچ بۇغراخان II ئىبراھىمدىن دۆلەتنىڭ بارلىق مۆتىۋەرلىرىگە ئىقتا (سۇيۇرغال) قىلىنغان يەرلەرنى ئېنىقلاپ چىقىشنى تەلەپ قىلغانىدى(828). قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ ئىقتا ئىشلىرىنىڭ ئەينى شەكىلدە يۈرگۈزۈلگەنلىكى شۇبھىسىز. لېكىن بۇ تېمىدا ئارتۇقچە مەلۇماتقا ئىگە بولۇش مۇمكىن بولمىدى.

XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ۋە يەركەن ئەتراپىدا تۈزۈلگەن يەر - زېمىن سىتىش ھۆججەتلىرىدىن بۇ رايوندىكى خەلقنىڭ يەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ۋە خانلىغان چاغدا يەرلىرىنى باشقا بىرىگە ساتالايدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئەگەر شۇ رايوندا، ئىسلامىيەت ھوقۇقلىرىغا ئاساسەن «ئەمىرى يەر - زېمىن نىزامى» يۈرگۈزۈلگەن بولسا ئىدى، يەر سېتىش ھەققىدە سۆز بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ ھازىرچە ئىزاھلاشقا مۇمكىن بولمىغان بىر تېما بولۇپ قالماقتا. لېكىن ش. تېكىن خېلى بۇرۇن كۆرسەتكىنىدەك قەشقەر ئەتراپىدىكى بۇددىست ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن قاراخانىيلار دۆلىتىدە يەرلىك ئۆرپ - ئادەتلەر ساقلىنىپ قالغانىدى ۋە يەر مەسلىسىدىمۇ كونا ئەنئەنىلەر داۋاملاشقانىدى(829). يۇقىرىدىكى يەر سېتىش ھۆججەتلىرى بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلارغا ئائىت ھۆججەت - ماتېرىياللار(830) ئوتتۇرىسىدىكى زور ئوخشاشماسلىقمۇ بۇ جەھەتنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

(828) ئىنىشا، بارتولد: «تۈركستان» I، 24 - بەتكە قارالسۇن.

(829) ش. تېكىن، A.g.m، 159 - بەت.

(830) ر.ر. ئارات: «قەدىمكى تۈرك ھوقۇق ۋەسىقلىرى»، تۈرك مەدەنىيىتى تەتقىقاتلىرى يىللىقى I، 1964، 1 — 53 - بەت.

4 - بۆلۈم قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي تەشكىلى

ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا، مىللەت بولۇش خۇسۇسىيىتىنى پۈتۈن تارىخى بويىچە داۋام قىلدۇرۇپ كەلگەن. شۇ سەۋەبتىنمۇ قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي تەشكىلاتلىرىنىڭ ھەربىي خاراكتېرى بار ئىدى(831). مانا بۇ خاراكتېرنىڭ ئەينى زامانىدا قاراخانىيلاردىمۇ كەڭ كۆلەمدە داۋام قىلغانلىقى ئېنىق. شۇنىڭ ئۈچۈن قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي تەشكىلاتى ھەققىدە مەنبەلىرىمىزدە كۆرسىتىلگەن مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا قويۇش، يالغۇز بۇ دۆلەتنىڭ ھەربىي تەشكىلاتىنىڭ ماھىيىتىنى چۈشىنىش جەھەتتىنلا ئەمەس، باشقا قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر دۆلەتلىرىدىكى بەزى ھەربىي ئىبارىلەرنىڭ مەنىلىرىنى ۋە مەنبەلىرىنى چۈشەندۈرۈش جەھەتتىنمۇ پايدىلىق بولسا كېرەك.

A. ئارمىيىنى تەشكىل قىلغان ئاممىلار

بىز بۇ تېمىدا ئالدى بىلەن قاراخانىيلار ئارمىيىسىنىڭ ئادەم ئاممىلىنى تىلغا ئېلىشىنى ۋە ئارمىيىنىڭ تەركىبىدىكى ئاساسلىق جەڭگىۋار قىسىملارنى چۈشەندۈرۈشنى لايىق تاپتۇق.

(831) بۇ ھەقتە كافەسى ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 241 - بەتكە قارالسۇن.

بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، قاراخانىيلار ئارمىيىسى مۇنداق ئاساسلىق تۆت جەڭگىۋار ئامىلدىن تەشكىل قىلىنغان:

1. ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى؛
2. خاس ئارمىيە؛
3. خاندان ئەزالىرى بىلەن ۋالىيلارنىڭ ۋە باشقا دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئەسكەرلىرى؛
4. دۆلەتكە تەۋە چىگىل، قارلۇق، ئۇغراق ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تەشكىللەرىگە مەنسۇپ ئەسكەرلەر.

1. ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى (ياتاق ۋە تۈرغاقلار)

بۇيرۇق سەلجۇقىيلار ئىمپېرىيىسىدىكى «غۇلامانى ــ ساراي» نىڭ ۋارىياتسى بولغان بۇ ھەربىي بىرلىكنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى قوۋۇقچىبېشىنىڭ ۋەزىپىلىرى مۇناسىۋىتى بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ھۆكۈمدارنى ۋە سارايىنى قوغداش ئىدى.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا كۆرسىتىشچە، قاراخانىيلار بۇ ساراي مۇھاپىزەتچىلىرىنى، قەلئە مۇھاپىزەتچىلىرىگە ئوخشاشلا «ياتاق» دەپ ئاتايتتى. ئەمما ئۇنىڭ بۇ سۆزنى چۈشەندۈرۈش مۇناسىۋىتى بىلەن كەلتۈرگەن جۈملىسىگە قارىغاندا(832)، ياتاقلارنىڭ ۋەزىپىسى ھۆكۈمدارنى، سارايىنى

(832) كېلىلى III، 32 - بەت؛ ئاتالاي III، 42، ياتاق = ھارسۇل مەلىكى ۋەل - ھسن. قەشقەرنىڭ بۇ يەردە «ياتاق ياتتى» شەكلىدىكى قەيت قىلغان شاھىد جۈملىسىنى، ب. ئاتالاي «قوغدىغۇچى ئادەم ياتتى» دەپ تەرجىمە قىلغان بولسىمۇ، ئوغرىنى «قوغدىغۇچى كېچىنى نۆۋەت قارىۋۇللۇقى بىلەن ئۆتكۈزدى، نۆۋەتچىلىك قىلىدى» بولۇشى كېرەك. چۈنكى، قەشقەرنىڭ بۇ ئۇيغۇرچە جۈملە ئۈچۈن يازغان ئەرەبچە يەشمىسى (باتەرـرەجۇلۇ ھارىسەن) مەنىسىدۇر. دېمەك، نۆۋەندە كۆرۈنگىنىدەك ئۇيغۇرچىدا كېچە نۆۋەتچى بولماق مەنىسىدىكى «ياتماق» سۆزى باشقا تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىنمۇ تەھقىقلەنگەن.

ياكى ھەرقانداق بىر قەلئەنى كېچىسى ساقلاش ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياتاقلار ساراي مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئەمەس، پەقەت كېچىدە نۆۋەتچىلىك قىلىدىغان جەڭگىۋار بىر قىسىم ئىدى. بۇ نۇقتا، شۇ تېمىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ يازغان «قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى مۇنداق بىر بېيىتتە ئوچۇق كۆرۈلىدۇ: «كۈندۈزى تۇرغاق، كېچىسى ياتاق نۆۋەتتە تۇردى»(833) دېيىش بىلەن مەيلى ياتاقنىڭ، مەيلى تۇرغاقنىڭ ۋەزىپىسىنى قايسى ۋاقىتتا ئىپادە قىلغانلىقى چۈشىنىشلىك. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، ياتاقلارنىڭ ۋەزىپىسى ھۆكۈمدارلارنى يالغۇز سارايدىلا ئەمەس، ساراي سىرتىدىمۇ مۇھاپىزەت قىلىش ئىدى. بۇ مەنىدە سۆزنىڭ كېڭەيتىلىپ ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم. ئۇز ئەسىرىدە ئارـمىينىڭ (خاسسا ئوردۇسى) ھەر خىل جەڭگىۋار تەركىبلەردىن

((833) 608 - بېيىتتە ر. ر. ئارات بۇ جۈملىنى «كۈندۈز قوۋۇقچىلار ۋە كېچە مۇھاپىزەتچىلەر بىلەن بىرلىكتە بۆلۈندى» شەكلىدە تەرجىمە قىلغان. لېكىن بۇ مەنىنى ئەكس ئېتىپ بېرەلمەيدۇ. چۈنكى، ياتاقنىڭ كېچە مۇھاپىزەتچىسى ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرۈلگىنىدەك، تۇرغاقنىڭ ئۇنىڭ ئەكسى ئىكەنلىكى شۇنچىلىك ئېنىقتۇر. يۇسۇپىنىڭ «كۈنۇن تۇردى تۇرغاق» دېگىنىمۇ بۇنىڭ ئۈچۈن چوڭ دەلىلى. بۇ سەۋەبلىك تۇرغاقنى «قوۋۇقچى» دەپ ئالسا توغرا ئەمەس. يەنە بىر تەرەپتىن يۇسۇپنىڭ يەنە ئايتولدىنىڭ ھۆكۈمدارغا ئەسـ تايىندىل خىزمەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، 592 - بېيىتتە يازغان «تونى ياتتى ياتاقتا، كۈندۈز تۇرۇ» جۈملىسىمۇ يەنىلا شۇ مەنىدە بولغاچقا، ر. ر. ئارانىڭ بۇ يەردىكى تەرجىمىسىمۇ ياخشى چىقمىغان. 1606 - بېيىتتىكى «تونۇن ياتتى ياتاق» ئىپادىسىمۇ قەشقەرنىڭ قەيتى شاھىد جۈملىگە ئوخشايدۇ. شۇڭا، ياتاقنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى ھەققىدە شوبھە قالدۇرمايدۇ.

بارلىققا كېلىشى كېرەكلىكىنى قەتئىي ئوتتۇرىغا قويغان نىزامۇلمۇلك بۇ جەھەتتە غەزنەۋىيلەرنىڭ ئارمىيىسىنى مىسال قىلىپ كۆرسەتكەن ۋە سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىينىڭ ئارمىيىسىدىكى جەڭگىۋار تەركىبلەرگە مەنسۇپ ھەربىي قوشۇنلاردىن سەپەردە ۋە ھەر كېچىدە نۆۋەت بىلەن مۇھاپىزەتتە تۇرۇشلىرىنى (834) تەلەپ قىلغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى. ئۇنىڭ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن تىلغا ئالغان «ھەر كېچە» سۆزىدىنمۇ «ياتغاق»نىڭ كېچىدە نۆۋەتتە تۇرۇش مەنىسىدە ئىكەنلىكى ئوچۇق كۆرۈلىدۇ.

«ياتغاق» ياكى «ياتاقلار» سەلچۇقىيلار ھەربىي تەشكىلاتىدىمۇ مەۋجۇت ئىدى. ئەمەلىيەتتىمۇ بۇ دۆلەتتىكى «مۇلازىمانى ياتاق» — قوۋۇقتىكى ئەسكەرلەردىن تەشكىل قىلىنغان تۆت جەڭگىۋار تەركىبنىڭ بىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ھۆكۈمدارنىڭ ئوتاغىنى ساقلاش دەپ كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، بىزنىڭچە بۇ توغرا ئەمەس. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئىسىملىرىدىنمۇ مەلۇم بولغىنىدەك، ھۆكۈمدارنى كېچىسى قوغداش ۋە مۇناسىۋەتلىك

(834) «سىياسەتنامە»، 108 - بەت (24 - پەسىل) كە قارالسۇن: «ۋە ھەر شەب دەرسەفەر ئەز ھەر گۈرۈھ مەلۇم كەردە بۇدەندى كى چەند مەرد بە ياتلاق رەفتەند». بۇ يەردە «ياتلاق» سۆزى كۆچۈرۈلگەندە خاتا كۆچۈرۈلگەن. ئەسلىسى «ياتاق» بولۇشى كېرەك. schefer نەشرىدىمۇ بۇ جۈملە بىر - ئىككى سۆزنى ئىستىسنا قىلغاندا ئەينەن ئېلىنغان، شۇنىڭدەك بۇ يەردە «ياتاق» سۆزى توغرا ۋە ئوچۇق بىر شەكىلدە قەيت ئېتىلگەن (ف. كۆپرۈلۈ، بىزانس مۇئەسسەسىلىرىنىڭ ئوسمانلى مۇئەسسەسىلىرىگە تەسىرى ھەققىدە بەزى مۇلاھىزىلەر، THiTM. I 242 - بەتكە قارالسۇن).

يەرلەردە نۆۋەتتە تۇرۇش ئىكەنلىكى ئېنىق (835). ئوسمانلى ئىمپېراتورلۇقى زامانىدا بولسا بۇ ئىسىم بىرئاز ئۆزگەرگەنىدى. XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا «پاتاقچى» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىشقا باشلىغان بۇ ئىسىم، دۇكان ۋە بازارلارنى ساقلايدىغان نۆۋەتچىلەرگە (پاششاپلارغا) بېرىلگەن نام بولسىمۇ، ئەمما،

(835) بۇ ھەقتە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن ئۇزۇن چارشىلى: «مەدخەل»، 100 - 101 - بەتلەرگە؛ ف. كۆپرۈلۈ: A g. m 242 - 247 - بەتلەرگە قارالسۇن. ئۇزۇن چارشىلى «ئىبىن بى - بى» دە بۇ سۆزنىڭ بەزىدە «ياتاق»، بەزىدە «ياياق» قىلىپ يېزىلغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، بۇ ئەسكىرىي بىرلىكنى «مۇلازىمانى ياتاق ياكى ياياق» دەپ يازغان بولۇپ، «ياياق» شەكلىنىڭ ياتاقنىڭ خاتا يېزىلىشىدىن بولغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكى ئېنىق. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك سۆز پىيادە مەنىسىدە ئەمەس. ف. كۆپرۈلۈ بولسا بۇ ئىسىمنىڭ «ئوتاغ» بىلەن مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئالغا سۈرگەنلىكى ئۈچۈن، مۇلازىمانى ياتاقنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ ھۆكۈمدارنىڭ ئوتاغىنى ساقلاش ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ (243 n6 - بەتكە قارالسۇن). ھالبۇكى، يۇقىرىدا كۆرۈلگىنىدەك سۆز توغرىدىن - توغرا «ياتغاق»، «ياتاق» بىلەن باغلىنىشلىق. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىلىرىمۇ بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھۆكۈمدارنى كېچىسى قوغدايدىغانلىقى ئېنىق. بۇ جەھەتتىن ھەم كۆپرۈلۈنىڭ ھەمدە ئۇزۇن چارشىلىنىڭ بۇلارنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ ئوتاغ ساقچىلىقى ئىكەنلىكىگە دائىر قەيتلىرى بىزچە جايىدا بولمىغان. يەنە كۆپرۈلۈنىڭ شۇ يەردە بىلدۈرۈشىگە قارىغاندا cshefer بولسا، «سياسەتنامە» دىكى ياتاقنى «تۆشەك» مەنىسىدە ئالغان ۋە بۇ سەۋەبتىن بىر قىسىم ئەسكەرلەرنىڭ يۇرۇش ۋاقتىدا نۆۋەت بىلەن ياتىدىغانلىقىنى ئىپادىلىگەن بولۇپ، پۈتۈنلەي ياتاق سۆزىنىڭ خاتا چۈشىنىلىشىدىن كېلىپ چىققان. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىبىن بى بى نىڭ بىر قەيتىدىن قارىغاندا، «غۇلامانى ياتاق» لار ئالائۇددىن كەيقۇباد زامانىدا، ئۇلاغلىق ھالدا ئەسكەر يىغىش ئۈچۈن ۋىلايەتلەرگىمۇ ئەۋەتىلەتتى (ئۇزۇن چارشىلى، ئەينى ئەسەر، 101 - بەت).

ئالدىنقىسى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش مەنىدە قوللىنىلغان (836).

قاراخانىيلار نىڭ ھەربىي تەشكىلاتىدىكى بۇ تەركىبىي قىسىملارنىڭ نامىنى غەزنەۋىيلەر، بۇيۇك سەلجۇقىي ئىمپېراتورلۇقى، ئاناتولى سەلجۇقىيلىرى ۋە سەل - پەل ئۆزگىرىش كىرگۈزۈلگەن ھالدا ئوسمانلى ئىمپېرىيىسى ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي قىسمىدا «ياتاق» (ياتاق = ياتاقچى) نامىنى ئۇزۇن ۋاقىت ئاشۇ خىل مەنىدە قوللىنىپ كەلگەن. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ف. كۆپرۈلۈ ۋە ئى. خ. ئۇزۇن چارشىلىنىڭ يازغانلىرىنىڭ ئەكسىچە، بۇ سۆز «ئوتاق» ياكى «پىيادە» (ياياق)، ئاناتولى سەلجۇقىيلىرىدا «مۇلازىمانى ياتاق» (ھۆكۈمدارنىڭ چېدىرىنى ساقلىغۇچى) مەنىسىدە بولماستىن، بەلكى مەيلى سارايدا، مەيلى سارايسىرتىدا بولسۇن، ھۆكۈمدارنى كېچىلىرى قوغدايدىغان «قووۇق قولى» دېگەن مەنىدە قوللىنىلغانىدى.

تۇرغاقلارغا كەلسەك، بۇ تېمىدا بىردىنبىر مەنبەيىمىز بولغان «قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرە لەردىن مەلۇم بولۇشچە، بۇلارمۇ سارايىنى ياكى ھۆكۈمدارنى كۈندۈزى ساقلايدىغان قوغدىغۇچىلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپە

(836) ئۆزەر ئەرگەنچ «1580 — 1590 - يىللىرى ئارىسىدا ئەنقەرە ۋە قونىيە شەھەرلىرىنىڭ سىلىشتۇرمىلىق تەتقىقاتى يولى بىلەن ئوسمانلى شەھەرلىرىنىڭ تەشكىلاتلىرى ۋە ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ئۈستىدە بىر تەجرىبە» (بېسىلمىغان دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالىسى، ئەنقەرە، 1973)، 97 - ، 98 - بەتلەر. بۇ يەردە 997 - يىلى 15 - رەجەب سەجلىگە ئەنقەرەدىكى دۇكاندارلارنىڭ — رەستىلەردە ياتاقچى قالمىدى، دەپ قەيىدىن بېرى ياتاقچىلىق قىلىپ كەلگەن ئىشەنچلىك بەزى كىشىلەرنىڭ بۇ ھەقتە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى تەلەپ قىلغانلىقلىرى ۋە تەلەپلىرىنىڭ مۇھاپىزە سەجىللىگە قەيت قىلدۇرۇلۇپ ئەسلىگە كەلتورۇلگەنلىكى بىلدۈرۈلدۇ. ئايرىمچە ھۆرمەتلىك ئۇستازىم ف. سۈمەرنىڭ ذېگەنلىرىگە قارىغاندا، «ياتاقلىق قىلماق» ئاتالمىسىنىڭ بۇ سۆز بىلەن باغلىنىشى بارلىقى بىلىنمەكتە.

سىمۇ مەيلى سارايدا بولسۇن، مەيلى سارايسىرتىدا بولسۇن ھۆكۈمدارنى قوغداش ئىكەنلىكى ئېنىق. لېكىن مەنبەلەرنىڭ يوقلۇقىدىن بۇ ئىبارىنىڭمۇ باشقا تۈركىي خەلقلەر دۆلەتلىرىدە ئىشلىتىلگەن - ئىشلىتىلمىگەنلىكى ھەققىدە بىر نەرسە دېيەلمەيمىز. ئىراق، بۇ ھەر ئىككى ئىبارە تۈركىي تىللارغا مەنسۇپ ئىدى، شۇنداقلا بۇ تەشكىلات ئاساسىي قاراخانىيلاردىن خېلى بۇرۇن مەيدانغا كەلگەنىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن، سارايسىرتىدا تەشكىلاتى ھەققىدىكى تېمىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، «تۇغچى»، «كىشىچى»، «قوشچى»، «ئوقچى»، «ياچى»، «سلاھدار» (قورالدار) ۋە «ئەمەلدار» لارمۇ ھەم سارايدا، ھەم سارايسىرتىدا ھۆكۈمدارنىڭ قول ئاستىدا بولۇپ ئالاھىدە ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن قووۇق قولى قىسىملىرى ئىچىدە بولاتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ يەردە ئوقچى - ياچىلارنىڭ تىلغا ئېلىنغانلىقىدىن مەلۇمكى، قووۇق قولى تەركىبىدىكىلەرنىڭ مۇھىم بىر قىسمى پىيادىلەر ئىدى.

ھۆكۈمدارىدىن باشقا دۆلەت مۆتىۋەرلىرىنىڭمۇ ئۆزلىرىگە تەۋە غۇلاملىرى بولاتتى. بۇ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھاجىپلارنىڭ ۋە ئىشكىئاغىلىرىنىڭ قول ئاستىدا ئوغلانلارنىڭ (غۇلام) بولغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەردە كۆرسىتىلگەنىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، بىز توختىلىۋاتقان دەۋردىن سەل كېيىنكى دەۋرگە ئائىت بولۇش بىلەن تەڭ، سۇلتان سەنجەرنىڭ غەربىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىدىن ئەبۇل - مۇزەففەر تاماغاچ بۇغراخان ئىبراھىم II گە (مىلادى 1130 — 1132 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ئەۋەتكەن خېتىدە: «سەرھەدىلان ۋە ۋۇكەلا ۋە نەۋبەتسالاران ۋە ئەزىزانى دەرگاھ ۋە ئەسھابى ئەتراپ قاتارلىق جايلارنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ «ئاتلىق ۋە پىيادە مۇھاپىزەتچىلەر» بىلەن خانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ

پاراتتىن ئۆتۈشلىرى لازىم ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەربىر نىڭ ئىقتا (سۈيۈرغال) لىرى ئېنىقلىنىپ ئۇلارغا لايىق ئىسىم ۋە ئۇنۋانلار بېرىلسۇن» دەپ تەلەپ قىلىنغان (837). بۇنىڭدىن باشقا بىز ھۆكۈمدارىدىن باشقا ساراي مەركەز ۋە چەت يەرلەردىكى ئەمەلدارلارنىڭمۇ قول ئاستىدا پىيادە ۋە ئاتلىق مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ بار ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. سەلجۇقىيلار ئىنشا دەۋرىدىمۇ مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ «ھارەس» دەپ ئاتىلىشىغا قاراپ، بۇ ئىبارىنىڭ ھېچ بولمىغاندا شۇ ۋاقىتلاردا غەربىي قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ قوللىنىشقا باشلىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ھۆكۈمدارنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىگە سۇ بېشى قوماندانلىق قىلاتتى (838). يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئۇرۇش ۋاقتىدىكىگە ئوخشاشلا ئۇۋغا ۋە چەۋگەن ئويۇنىغا ياكى مەملىكەت كېزىشكە چىققان چاغلاردىمۇ ھۆكۈمدارنىڭ قېشىدا بولۇشنى شەرت بولغان ئالاقىدار خادىملار بىلەن بولۇپمۇ ياتاق ۋە تۇرغاقلاردىن تەركىب تاپقان ۋە «يورتۇغ» دەپ ئاتىلىدىغان سەپەر قوشۇنىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرتىپىگە سىلىنىشقا سۇ بېشىنىڭ مەسئۇل

(837) «ۋە ئەزجۇملەسى سەرھايلان ۋە ۋۇكەلا ۋە نەۋبەتسالاران ۋە ئەزبزانى دەرگاھ ۋە ئەسھابى ئەتراپ، دۇر ۋە نەزدىك ئەرزى لەشكەر خاھەد تا ھەمە سۆزار ۋە پىيادەئى ھارەس پىشۇ ئارەندە ۋە بەچەشمى ئۇ بېگزارەند ۋە نام ۋەنسەب ۋە ئىقتائى ھەرىەك مەلۇم كەردانەند» (ئىنشا، نەشر. بارتولد: تۇركستان، I، 24 - بەت).

(838) بۇيۇك سەلجۇقىيلاردا ۋە غەزنەۋىيلەردە «غۇلامانى ساراي»نىڭ «سالارى غۇلامانى ساراي» بىلەن باشقا ئەمرلەر قوماندىسىدا بولغانلىقى مەلۇم (كاشغەرى ئوغلى، «مەلىكشاھ»، 156 - بەت؛ ھەسەن ئەنۋەرى، A ،g ،e، 39 - بەت).

ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى (839). شۇڭا، ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى ھۆكۈمدارنىڭ خاس قوشۇنلىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇش بىلەن ئۇرۇشلاردىمۇ ھۆكۈمدارنىڭ ئەتراپىدا تۇرۇپ، ئۇنى قوغدايتتى (840). بۇنىڭ ئەكسىچە، ھۆكۈمدار ئوردىدىكى چاغلاردا كىچە بولۇشى بىلەن ياتاقلارنى كېرەكلىك ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە تاك سەھەردە تۇرغاقلارنى نۆۋەتچىلىكتە تۇرغۇزۇش ۋەزىپىسىنىڭ قوۋۇقچىباشنىڭ ئىشى ئىكەنلىكىنى باشتا دەپ ئۆتكەنىدۇق. شۇبھىسىزكى، ھۆكۈمدار ئوردىدىكى چاغلاردا قوۋۇق قولى قىسىملىرىنىمۇ ئۆزى كونترول قىلىپ ھەرۋاقىت خىزمەتكە ھازىر ھالەتتە تۇرغۇزۇشىمۇ قوۋۇقچىباشىنىڭ ۋەزىپىسى ئىدى.

مەلۇمكى، ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسمى ۋە ئاتالغۇلارمۇ پۈتۈنلەي ئۈيغۇرچە ئىدى. شۇنداقلا قاراخانىيلار بۇ جەھەتتىمۇ ئۆزلىرىگە خاس ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ قالغانىدى.

قاراخانىيلاردا مەيلى ھۆكۈمدارنىڭ، مەيلى باشقا مۆتىۋەرلەرنىڭ ئۆزلىرىگە تەۋە ئوغلانلاردىن تەشكىل تاپقان قوغدىغۇچى قىسىملىرىنىڭ ئاساسى ھەققىدە، غۇلام سىستېمىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرى ھەققىدە كەسكىن بىر نەرسە دېيىش مۇمكىن ئەمەس. لېكىن جامال قارشى باشلىق مۇناسىۋەتلىك مەنبەلەردە ساتۇق بۇغراخاندىن تارتىپ(841) بۇ

(839) 2586 - بېيىت.

(840) سۇلتان ئالپ ئارسلان زامانىدا بويۇك سەلجۇقىيلاردا ساراي غۇلاملىرىنىڭ خاس قوشۇنىنىڭ بىر بىرلىكى سۈپىتىدە جەڭدە ھۆكۈمدارنىڭ يېنىدا بولغانلىقىغا دائىر كۆپەمەن: «ئەسكىرى تەشكىلات» 15 - بەتكە قارالسۇن.

(841) ساتۇق بۇغراخاننىڭ مۇسۇلمان بولغاندىن كېيىن غۇلامىلىرىنىڭ ۋە ھاشىيەلىرىنىڭ مۇسۇلمان بولۇشلىرىنى تەلەپ قىلغانلىقى ئۇلارنىڭمۇ بۇنى قوبۇل كۆرۈپ مۇسۇلمان بولغانلىقلىرىغا دائىر «مولھاقات»، 131 - بەتكە قارالسۇن.

خاندانغا ئەزا هۆكۈمدارلارنىڭ غۇلاملىرىنى تىلغا ئېلىشلىرىغا قارىغاندا، بۇ ئاتالغۇلار، ئەگەر ئۆزلىرى ياشىغان دەۋرنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئىشلىتىلگەن بولمىسا، بۇ سىستېمىنىڭ خېلىلا كونا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشتىكى بىر پاكىت بولىدۇ. (842) بولۇپمۇ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ، سۇلتان مەھمۇد غەزنىسىگە بەرگەن سوۋغاتلىرى ئىچىدە تۈركىي غۇلاملارنىڭمۇ بارلىقى، ھېچ بولمىغاندا، XI ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غۇلام سىستېمىسىنىڭ قاراخانىيلاردا خېلىلا كەڭ تارقالغان بىر ھەربىي سىستېما ھالىغا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ ئېيتالايمىز.

بۇ غۇلاملار قانداق قولغا كەلتۈرۈلەتتى؟ بۇ جەھەتتە ئارتۇقچە مەلۇماتىمىز يوق. ئەمما بۇ سىستېما ئىجرا قىلىنغان باشقا دۆلەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش، بۇ غۇلاملارنىڭ سېتىۋېلىش يولى بىلەن قولغا كەلگەنلىكىنى سۆزلەش مۇمكىن. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «بۇ ئوغلاننى بىر ئاتقا سېتىۋالدىم» مەنىسىدىكى بىر ئىسپات جۈملىسى، قاراخانىيلارنىڭ ئوغلان سۆزى بىلەن ئىپادە قىلىدىغان غۇلاملارنىڭ سېتىۋېلىش يولى بىلەن قولغا كەلتۈرگەنلىكىگە دائىر مىسال بولالايدۇ. شۇنداقلا ئۇ، غۇلامنىڭ باھاسى ھەققىدىمۇ ئاز-

(842) ئېلىگ خان ناسىرىن ئەلىنىڭ غۇلاملىرى بارلىقىغا دائىر «مۇلھاقات»، 134 - بەت؛ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىيگە تەقدىم قىلغان ھەدىيىلىرى ئارىسىدا ئالتۇن كەمەرلىك ۋە ئوقلۇق (تېكىستتە «كىس» شەكلىدە يېزىلغان سۆزنىڭ تۈركچىدە «ساداق» دېيىلگەن كىشى ئىكەنلىكىگە شۇبھە يوق) تۈركىي غۇلاملارنىڭمۇ بولغانلىقىغا دائىر گەردىزى: «زەينۇلئەخبار»، نەشىر ۋە بارتولد، «تۈركىستان» I، 16 - بەتكە قارالسۇن.

تولا مەلۇمات بېرەلەيدۇ(843). يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭمۇ، كىچىك ۋاقتىدا خىزمەتكە ئېلىنىپ، مەنلىك ۋە غۇرۇردىن كەچكەن ئىشىك خىزمەتچىلىرىگە دائىر خاتىرىلىرىمۇ، ساراي مۇھاپىزەتچىلىرىنى ۋە مەخسۇس قىسىملىرىنى تەشكىل قىلىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ كىچىك ۋاقىتتىن تارتىپلا تەربىيىلىنىدىغانلىقىغا مىسال بولالايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، سەلچۇقىيلاردا بولغىنىدەك، قاراخانىيلاردىمۇ مەخسۇس قىسىملارنىڭ ۋاپات بولغان ھۆكۈمدارنىڭ ۋە بەزى دۆلەت خادىملىرىنىڭ غۇلاملىرىنىڭ يېڭى ھۆكۈمدارنىڭ خىزمىتىگە كىرگەنلىرىدىن توپلانغانلىقلىرى مەلۇم(844).

سېتىۋېلىش يولى بىلەن توپلانغان، تېخى ئىشقا پىشمىغان غۇلاملارنىڭ تەربىيىلىنىشلىرىگە كەلسەك، ئۇلار ئاۋۋال ھۆكۈمدارنىڭ ئوردىسىدا ۋە باشقا ئەمەلدارلارنىڭ قولىدا قاتتىق تەربىيە كۆرەتتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئىشىكتە يېڭى خىزمەتكە ئېلىنغان بىر خام خىزمەتچىنىڭ قانداق يېتىشىدىغانلىقى ۋە قايسى دەرىجىلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ يۇقىرى ئۆرلەيدىغانلىقى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىدا تەپسىلىي چۈشەنچە بەرگەنىدى(845).

(843) — كېلىسلى I، 313 - بەت؛ ئاتالاي I، 373 - بەت. يەنە بىر تەرەپتىن ئالپ ئارسلان زامانىدا بىر ئىرانلىق غۇلامنىڭ باھاسىنىڭ ئومۇمەن 100 دىنار ئىكەنلىكى، بۇ پۇلغا بىر ئات سېتىۋالغىلى بولىدىغانلىقى ئېنىق بولۇپ، شۇ دەۋردە سەلچۇقىيلار ۋە قاراخانىيلار بازارلىرىدا غۇلاملار باھاسىنىڭ شۇنچىلىك ئىكەنلىكى كۆرۈلمەكتە (كۆيمەن، «ئەسكىرىي تەشكىلات» 18 - بەت).

(844) بۇيۇك سەلچۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقىدا غۇلام تۈزۈمى ھەققىدە كەڭ مەلۇمات ئۈچۈن، كۆيمەن: «ئەسكەرىي تەشكىلات» 9 - بەتكە قارالسۇن.

(845) 3 - بۆلۈمدىكى «مەمۇرىيەتلەر ۋە ئۇنۋانلار» دېگەن ماۋزۇغا قارالسۇن.

ئۇنىڭ قارىشىچە، كىچىك ۋاقىتلا خىزمەتنىڭ كىرىپ مەنىسىلىك ۋە غۇرۇردىن كەچكەن بۇ خىزمەتكارلار ئالدى بىلەن قائىدە - ئۇسۇللارنى ئۆگىنىشى، ھەربىر تەلىرنى بۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇپ كىرىش - چېقىش يوللىرىنى بىلىشى، قىلىق ۋە ھەرىكەتلىرى ئەدەب - قائىدە ئىچىدە بولۇشى، سۆز ۋە ھەرىكەتتە كەمتەر بولۇشى، ھەرقانداق ئىشنى تېز ۋە ۋاقتىدا قىلىشنى، تىلىنى يىغىشنى، ئۆزىدىن چوڭلارغا ھۆرمەت ۋە خىزمەت قىلىشنىمۇ ئۆگىنىشى لازىم ئىدى. شۇنداق قىلمىغاندىلا ئۇلار ھۆكۈمدارغا ياكى بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ يولىنى بىلگەن ۋە بىرمۇنچە خىزمەتلەرگە تەيىنلىنىش ئۈچۈن شەرت ھازىرلىغان بولاتتى.

يەنە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ، دەسلەپكى تەربىيىلىنىش باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتكەن بىرى ھەققىدە «ياخشى مەرگەن ۋە جەسۇر بولسا، ئوقچى - ياپچى بولىدۇ» دېگىنىگە قارىغاندا، ئەدەب - قائىدە ئۆگىنىش بىلەن بىللە ئۇلارغا قورال ئىشلىتىش تەلىمى بېرىلگەنلىكىنمۇ ئېنىق كۆرۈلمەكتە. لېكىن مەيلى ئەدەب - قائىدە تەربىيىسى ۋە قورال ئۆگىتىشنىڭ شەكلى بولسۇن، مەيلى ئۇنىڭ ۋاقتى ھەققىدە بولسۇن، ئېنىق بىر نەرسە دېگۈدەك ئەھۋالدا ئەمەسمىز.

2. خاس قوشۇنلار

قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ خاس قوشۇنلىرىنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە ئارتۇقچە مەلۇماتقا ئىگە بولمىساقمۇ، ئۇلارنىڭمۇ خۇددى ساراي مۇھاپىزەتچىلىرىدەك ھۆكۈمدارنىڭ ئۆزىگە قارايدىغان ۋە ئوردىدىن مائاش ئالىدىغان ئەسكەرلەردىن تەركىب تاپقان بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىنراق. لېكىن بۇ

قوشۇنىنىڭ سانى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمەيمىز. بۇندارىدتكى بىز خاتىرىدىن مەلۇم بولۇشچە، غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرىدىن مۇھەممەد ئارسلان خاننىڭ (ميلادى 1102 — 1130 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) خاس قوشۇنى 12 مىڭ تۈركىي قوللاردىن تەشكىل قىلىنغانىدى(846). بۇ سان ئەلۋەتتە دۆلەت سەلچۇقىيلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن ۋاقتتىكى سان ئىدى. بىز تەتقىق قىلىۋاتقان دەۋردە، بولۇپمۇ دۆلەت ئىككىگە ئايرىلىشتىن بۇرۇن قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ خاس قوشۇنلىرى ئىنتايىن كۆپ سانىنى تەشكىل قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «12 مىڭ قوشۇننىڭ زور كۈچ ئىكەنلىكى» ھەققىدىكى خاتىرىسىگە قارىغاندا، بۇ خاس قوشۇننىڭ ھەر خىل قوماندانلارنىڭ قول ئاستىدىكى ھەربىي قىسىملارنىڭ بىرلەشكىنى ئىپادىلەيدىغان جەڭگىۋار بىرلىك بولغانلىقى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس(847).

ساراي مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ ياكى خاس قوشۇنىنىڭ ۋە ياكى باشقا قىسىملىرىنىڭ مائاش ۋە باشقا ھوقۇقلىرى مەسىلىسىگە كەلسەك، غەزنەۋىيلەردىن باشلاپ ھەر خىل تۈرك - ئىسلام دۆلەتلىرىدە، ئابباسىلارنىڭ ئۇلگىسى بويىچە مەخسۇس ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان بىر دىۋان بولغان. بۇنداق دىۋان «دىۋانى ئارىز» (ياكى ئارز) ۋە «دىۋانى جەيش» دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئاتالغان. بۇ دىۋانلار ئارمىيىنىڭ مۇلازىمەت ۋە ئېھتىياجلىرىغا مەسئۇل بولۇپ، مائاشلىرىنى بېرەتتى، بۇلارغا ئائىت دەپتەرلەرنى تۇتاتتى ۋە ئەسكەرلەرنى يوقلىما قىلاتتى.

(846) قۇدامەددىن بۇرسلان «ئىراق ۋە خۇراسان سەلچۇقىيلىرى تارىخى»، ئىستانبۇل. 1943، 239 - بەت. بۇ يەردە مۇھەممەد ئارسلانخان ئورنىغا ئەھمەدخان، دېيىلگەن.

(847) 2334 — بېيىت.

تۇنجى ئۇيغۇر - ئىسلام دۆلىتى بولغان قاراخانىيلاردىمۇ مۇشۇنداق بىر دىۋان بار ئىدى. چۈنكى، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئەسكەرلەرنىڭ ماڭاشى ۋە ھوقۇق لىرى يېزىلغان دەپتەرنى «ئاي پۇتۇگى» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ كېلىپ(848)، قاراخانىيلاردىمۇ بۇ ئىشلارنى قىلىدىغان بىر ئىدارىنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ ۋە «ئۇنىڭ ئىسمى ئايدىن ئۆچۈرۈلدى» دېيىلىشى(849)، مۇشۇنداق بىر دىۋانىنىڭ بارلىقىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ. بۇ دىۋان تەرىپىدىن تۈتۈلغان دەپتەرگە «ئاي پۇتۇگى» ياكى قىسقارتىپلا «ئاي» دېگەن تۈركچە ئىسىمنىڭ يېزىلىشى، ئەسكەرلەرنىڭ رويخېتىنى يېزىش ئىشىنىڭ قاراخانىيلاردىن بۇرۇنمۇ قىلىنىپ كەلگەن بىر ئىش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ماڭاشىنىڭ ھەر ئايدا بىر قېتىم يېزىلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ھالبۇكى، شۇ دەۋر-دىكى سەلجۇقىيلاردا ساراي غۇلاملىرىغا يىلدا ئاران تۆت قېتىم ماڭاش بېرىلەتتى. دېمەك، قاراخانىيلارنىڭ ئابباسىلارغا قارىغاندا، بۇ جەھەتتە تېخىمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە ھەربىي ئەنئەنىلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قەيت قىلىپ ئۆتكەن «ئۇنىڭ ئىسمى ئايدىن ئۆچۈرۈلدى» ۋە «بۇ، ئىسمى دائىم ھەربىيلەككە يېزىلغان ئادەمدۇر» دېگەن سۆزلەردىن مەلۇم بولۇشىچە(850)، يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن دىۋاننىڭ مەلۇم بىر ۋاقىتتا ئەسكەرلەرنى يوقلىما قىلغانلىقى، ئۆلۈم ياكى باشقا ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن خىزمەتتىن ئايرىلغانلارنىڭ ئىسملىرىنىڭ ئۆچۈرۈلگەنلىكى ۋە كېيىن قالغان سانىنىڭ

(848) كېلىسلى، I، 43 - بەت؛ ئاتالاي I، 40 - بەت.
(849) كېلىسلى، III، 56 - بەت؛ ئاتالاي III، 77 - بەت.
(850) كېلىسلى I، 429 - بەت؛ ئاتالاي I، 521 - بەت؛ «بۇ ئەر سوگە بىتىلگەن ئول».

قايتىدىن يېزىلغانلىقلىرىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن. قاراخانىيلارنىڭ ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى ھەممىدە خاس قوشۇنلىرىدىن باشقا ھەربىي قىسىملىرىدىمۇ ھەر ئايدا (ياكى مەلۇم مۇقىم ۋاقىتلاردا) ماڭاش تارقىتىلامتى؟ ياكى بۆيۈك سەلجۇقىيلاردىكىدەك ساراينىڭ غۇلاملىرىلا ماڭاشلىق بولۇپ، باشقا خاس ئەسكەرلىرى سۈيۈرغال ئالامتى؟ پىكرىمىزچە دەسلەپكى چاغلاردا ھەممىسى ماڭاشلىق بولسا كېرەك. لېكىن، كېيىنچە سەلجۇقىيلارنىڭ تەسىرى بىلەن غەربىي قاراخانىيلاردا خاس ئەسكەرلەرمۇ سۈيۈرغال ئېلىپ يەيدىغان بولغانىدى. سۇلتان سەنجەرنىڭ ئىنشا دىۋانىدىن چىققانلىقى تىلىلغا ئېلىنغان خاتىرىلەر بۇ پىكرىمىزنى قۇۋۋەتلەيدۇ(851).

3. خاندان ئەزالىرى بىلەن ۋالىيلارنىڭ ۋە باشقا دۆلەت خادىملىرىنىڭ ھەربىي كۈچلىرى

قاراخانىيلاردا دۆلەتنىڭ مەلۇم رايون ياكى ۋىلايەتلىرىنى باشقۇرىدىغان خاندان ئەزالىرىنىڭمۇ ئۆزلىرىگە قارايدىغان ئايرىم قوشۇنلىرى بار ئىدى. قاراخانىيلار سىياسىي تارىخىدا مەيدانغا كەلگەن ۋەقەلەر بۇ نۇقتىنى ئوچۇق - ئاشكارا ئىسپاتلايدۇ. دۆلەتنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىشىگە سەۋەپ بولغان ۋەقەلەر جەريانىدا، ئېلىگ ناسىرنىڭ ئوغۇللىرى ماۋرائۇننەھرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەربىي رايونلارغا ھاكىم بولغان چاغلىرىدا، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئوغۇللىرىغا قارشى ئەسكەر ئىشلەتكەنىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئەبۇ ئىسھاق ئىبراھىمنىڭ شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ قولىدىكى شاش، ئىلاق، تۇنھاس (تۇنخاس) ۋە پەرغانىنى ئەسكەر كۈچى بىلەن بېسىۋالغانىدى. شەرقىي قارا-

(851) 837 - نومۇرلۇق ئىزاھقا قارالسۇن.

خانىيلارنىڭ تۇنجى چوڭ خاقانى سۇلايمان ئارسلان خان بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى، تىراز ـ ئىسفىجابنىڭ ھاكىمى مەھمۇد خان ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلاپ، ئاخىر سۇلايمان ئارسلان خانىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياغلاشقان ئۇرۇشقا ئوخشاش، ئىبراھىم بىن مۇھەممەد خان (مىلادى 1057 — 1059 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان)مۇ بارىسغان ھاكىمى ئىنال تېكىن بىلەن ئۇرۇش قىلغان ۋە بۇ ئۇرۇشتا ھاياتىدىن ئايرىلغانىدى. مۇشۇ ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە خاندان ئەزالىرى ئۆزلىرىگە قاراشلىق ھەربىي كۈچلەرنى ئىشقا سالغانىدى. ئاتاباشى ھاكىمى ياقۇپ تېكىن 1090 ـ يىللاردا سەمەرقەنتنى بېسىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما سۇلتان مەلىكشاھنىڭ ھوجۇمى بىلەن يېڭىلىپ ئۆز ۋىلايىتىگە قايتىپ كەتكەنىدى. شۇ يىللاردا قەشقەر خانىنى ئەسىر ئالغان كاشان قەلئەسىنىڭ قوماندانى تۇغرۇل بىن ئىنال (ياكى ئىنال بەگ) مۇ ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچلىرىگە تايىنىپ پات ـ پاتلا ئۇرۇش قوزغاپ تۇراتتى. ئىبنۇل ئەسىرنىڭ، تاتىغاچ بۇغراخان ئىبراھىمنىڭ سەلتەنىتىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى ھەققىدە نەقىل كەلتۈرگەن بىر ۋەقەمۇ بۇ تېمىدا بىزنى مەلۇم قاراشقا ئىگە قىلىدۇ. ئۇنىڭ دېيىشىچە، پالەچ بولۇپ قالغان ھۆكۈمدار، ئۆز ئوغلىنى ئوغلى شەھزادىلىكىنى ناسىرغا بوشىتىپ بېرىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ يەنە بىر ئوغلى توغان خان بۇنىڭغا نارازى بولۇپ ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، دادىسى بىلەن ئىنىسىنى سەمەرقەنتتە قورشىۋالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن يېزىلاردىكى زىرائەتلەرنىڭ زىيانغا ئۇچرىغانلىقىدىن شىكايەت قىلغان ئاھالىلەر بۇنىڭ چارىسىنى قىلىش ئۈچۈن شەھزادىلىكىنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. بۇ ئەھۋال ئاستىدا شەھزادىلىك 500 غۇلامىنى ئېلىپ يېرىم كېچىدە شەھەردىن جەمجىت چىقىدۇ ـ

دە، غەپلەتتە ياتقان قەرىنداشىنى قولغا ئالىدۇ(852). بۇنىڭدىن ھەم شەھزادىلىكنىڭ دادىسى ساق چاغلاردا ئۆزىگە باغلىق غۇلاملىرى بارلىقىنى ھەم ئىنىسىنىڭ ئۇلارنى قامال قىلىۋالغۇدەك شەخسىي ئەسكەرلىرى بارلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز.

بۇنىڭدىن ھەرقانداق خاندان ئەزاسىنىڭ، ئۆزىگە قاراشلىق رايونىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە قاراپ مۇئەييەن سانداكى ھەربىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ۋە بۇنىڭمۇ پۈتۈنلەي ئۆزگىرىشىگە باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. دۆلەتنىڭ سىياسىي تارىخىدا بارلىققا كەلگەن ۋەقەلەردىن مەلۇم بولغىنىدەك، ھەرقانداق خاندان ئەزاسى ئۆزىنىڭ مەركەزدىكى ئورنى، كۈچلۈك بولغانسېرى ئۇرۇشلاردا ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچلىرى بىلەن ئارمىيىگە قوشۇلۇپ قاراخانىيلارنىڭ زور ئارمىيىسىنى بارلىققا كەلتۈرەتتى، ئورنى زەئىپلەشكەن ياكى بوش قالغان يىللاردا بولسا ئۆز ئالدىغا ھەرىكەت قىلاتتى.

خانىدان ئەزالىرىدىن باشقا ۋالىيلارنىڭ ۋە باشقا دۆلەت خادىملىرىنىڭ قول ئاستىدىمۇ ھەربىي كۈچلەر بار ئىدى. مەنە مەلەردە، ھۆكۈمدارنىڭ ئالدىغا ئاتلىق ۋە پىيادە مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلىرى بىلەن كېلىشلىرى ئۇقتۇرۇلغان ئادەملەرنىڭ دەربىجىلىرى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ، «ئەسھابى ـ ئەتراپ» «ئەزىزانە دەرگاھ» ۋە «نەۋبەت سالاران» دەپ بىلدۈرۈلۈشى، ھۆكۈمدارىدىن باشقىلارنىڭمۇ ئەسكىرى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن خانىدان ئەزالىرىنىڭ ياكى باشقا دۆلەت خادىملىرىنىڭ قول ئاستىدىكى ھەربىي قىسىملارنىڭ قۇرۇلۇشى ھەققىدە ئارتۇقچە مەلۇماتىمىز يوق. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ۋەزىر، ھاجىپ ۋە ئىشىكئاغىسىغا ئوخشاش ئەمەلدارلارنىڭ قول ئاستىدا غۇلاملارنىڭ بارلىقى

(852) «ئەلكامىل» IX جىلد، 300 ـ بەت.

هەققىدىكى خاتىرىلىرى ھەم ئۇلارنىڭ، ھەم خانىدان ئەزالىرىنىڭ قول ئاستىدىمۇ مائاشلىق قىسىملارنىڭ بارلىقىغا مىسال بولالايدۇ.

4. دۆلەتكە تەۋە چىگىل، قارلۇق، ئۇغراق ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تەشكىلاتلىرىغا مەنسۇپ ھەربىي كۈچلەر

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە ياشىغان بەزى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تەشكىلاتلىرىغا مەنسۇپ قىسىملارمۇ بەزى - بەزىدە قاراخانىيلارنىڭ ئارمىيىسى تەركىبىدە ئورۇن ئالغانىدى ۋە ئارمىيىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئامىللاردىن بىرى بولۇپ قالغانىدى. بۇنىڭغا قاراپ، قاراخانىيلار ئارمىيىسىدە چىگىللەرنىڭ خېلى مۇھىم بىر كۈچ ھېسابلانغانلىقلىرى، مەسىلەن: 1089 — 1090 - يىللاردا غەربىي قاراخانىيلارنىڭ ئارمىيىسىدىكى چىگىللەرنىڭ قوماندانى ئەينۇد - دەۋلەتنىڭ قاراخانىيلار بىلەن سەلچۇقىيلارنىڭ سىياسىي مۇناسىۋەتلىرىدە مۇھىم رول ئوينىغانلىقلىرىنى بىلىۋالالايمىز.(853) ئەمەلىيەتتە مەنبەلەردە ئۇنى ئارمىيە قوماندانى (ساھىبۇل - جەيش) دېمەستىن «مۇقەددەمۇل چىگىلىيە» دەپ ئاتىشى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر ئەھۋال(854). شۇنداقلا ئىسسىق كۆلدىن ئىسفىجابنىڭ جەنۇبىغا ۋە ئۇ يەردىن چۇ ۋە ئىلى ۋادىلىرىغىچە بولغان كەڭ رايونلاردا ياشىغان قارلۇقلارمۇ قاراخانىيلار ئارمىيىسىنىڭ تەركىبىدە بار ئىدى. پرىتساك قاراخانىيلارنىڭ جەڭگىۋار كۈچىنىڭ تەركىبىدە قارلۇقلارنىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقلىرى ۋە بۇخارا ئەتراپىدىكى «خارلۇخ ئوردۇ»

(853) پرىتساك «قاراخانىيلار» 263 - بەتكە قارالسۇن.

(854) «ئەلكامىل» X جىلد، 173 - بەت.

نامىدىكى بىر ھەربىي قارارگاھنىڭ بولغانلىقى بۇنىڭغا تىپىك مىسال بولالايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى(855). لېكىن، XII ئەسەردە ماۋرائۆننەھرگە كۆچۈپ بارغان خېلى كۆپ مىقداردىكى قارلۇقلار، بۇ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى بىلەن سىياسىي كۈرەشكە قاتناشقانىدى.(856) يەنە بىر تەرەپتىن، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا دېيىشىچە، قاراخانىيلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇر (ئىدىقۇت) لار چېگرىسىدا ياشاۋاتقان ئۇغراقلارمۇ، بۇددىست ئۇيغۇرلارغا (ئىدىقۇتقا) قارشى ئۇرۇشلاردا قاراخانىيلارنىڭ ئارمىيىسى ئىچىدە ئورۇن ئالغانىدى(857). شۇنداقلا مىلادى 1040 - يىللاردا شەرقىي - شىمالدا باش كۆتۈرگەن ياباقۇلار تەھلىكىسىگە قارشى، ۋاقىتلىق بولسىمۇ قاراخانىيلارنىڭ ھۆكۈمدارىغا تەۋە بولۇشنى قوبۇل قىلغان ياسمىل ۋە چومۇللارمۇ مەشھۇر ياباقۇ باش بۇغى بۈكە بۇدراچنىڭ يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشۈشى ۋە ئۆلتۈرۈلۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۇرۇشلاردا قاراخانىيلارنىڭ ئارمىيىسىدە بولغانىدى. ياباقۇ تەھلىكىسى بىر تەرەپ قىلىنغاندىن كېيىن ئۇلار بۇ تەۋەلىكتىن ئايرىلىپ چىقىپ ئىسيان كۆتۈرگەن بولسىمۇ، يەنىلا يېڭىلىپ ئىتائەت ئاستىغا ئېلىنغانىدى(858). بۇلارغا ئوخشاش باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ

(855) «قاراخانىيلار» 259 - بەت.

(856) تەپسىلاتى ئۈچۈن ف. سۈمەر: «ئوغۇزلار» 110 - بەتكە قارالسۇن.

(857) كېلىسلى III، 138 - بەت؛ ئاتالاي III، 183 - بەت.

(858) ر. گەنج: «(تۈركىي تىللار دىۋانى) نىڭ مۇللىپى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قارىشىچە، XI ئەسىردە تۈرك ئەللىرىنىڭ سىياسىي، ئىتنىك، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ھالىتى» (بېيىلمىغان دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالىسى)، ئەنقەرە، 1974، 22 - 23 - بەتلەر.

تەشكىلاتلىرىغا مەنسۇپ قىسىملارنىڭمۇ بەزى - بەزىدە قاراخانىيلارنىڭ ئارمىيىسىدە ئورۇن ئالغانلىقى ھەققىدە ئارتۇقچە مەلۇماتىمىز بولمىغىنىدەك، بۇ قىسىملارنىڭ تەركىبىي ۋە تۈزۈلۈشى ھەققىدە بىر نەرسە دېيەلىگۈدەك ھالدا ئەمەسمىز.

B. ھەربىي يۈرۈشتىكى قوشۇننىڭ ئەھۋالى

قىلىنىدىغان ھەربىي يۈرۈشنىڭ ماھىيىتىگە قاراپ، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىش ئىشىنى ھۆكۈمدارنىڭ ئۆزى ياكى شاھزادىلەر بىلەن سۇ باشلار (قوماندان) ۋە باشقا بەگلەر ئۆتەيتتى. بارلىق تۈركىي خەلقلەردە، شۇنداقلا قاراخانىيلاردىمۇ ئارمىيىنى قۇرۇش ۋە ئىدارە قىلىش ئىشى «سۇ باشلىماق» دەپ ئاتىلاتتى، قوماندان مەنىسىدىكى «سۇباشى» سۆزىمۇ شۇنىڭدىن كەلگەن(859). «قۇتادغۇ بىلىگ»دە بىز ئۇچراتقان «سۇ باشلار ئەر»، «سۇ باشلار كىشى» ۋە سۇ باشچىسى» دېگەندەك ئىبارىلەرمۇ چوقۇم «سۇ باشى» مەنىسىدە ئىدى(860).

شۇنداق چۈشىنىش كېرەككى، يۈرۈشكە چىقىشنى قارار قىلغان ھۆكۈمدار، مۇناسىۋەتلىك ئادەملەرگە ئەسكەرلىرىنى توپلاپ كېلىشلىرى ئۈچۈن بۇ بۇيرۇقنى چۈشۈرەتتى. مەھمۇد قەشقەرى يازغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بىز ئۇچراتقان «خان، بەگكە ئەسكىرىنى توپلاش بۇيرۇقىنى بەردى(861)» شەكلىدىكى بىر جۈملىمۇ چوقۇم بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يەنە شۇ كىتابتا، ئەسكەرلەرنىڭ ھەر تەرەپتىن ئېقىپ كېلىپ توپلانغانلىقلىرىنى تىلغا ئېلىشىمۇ(862)، ھەر ھالدا يۈرۈشكە چىقىش مەقسىتى بىلەن ھەربىي قىسىملارنىڭ بىر يەرگە توپلىنىشلىرىنى ئىپادىلىسە كېرەك. ئەسكەرلەرنىڭ سەپەر قىلىش مەقسىتى بىلەن توپلانغان يېرى ئومۇمىيۈزلۈك «تىرىلگۈيىر» دەپ ئاتىلاتتى(863). شۇ سەۋەبتىن، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئەسكەر ۋە ئارمىيە مەنىسىدە «سۇ» ئىبارىسىنى ئىشلەتكەن ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەسكەرنى ھەممە ۋاقىت كۆپلۈكتە سۇغا ئوخشاتقانلىقلىرىنى ۋە سۇنىڭ ئېقىشىغا ئوخشاش، ئارمىيىنىڭمۇ كۆپلۈك شەكلىدە ئېقىپ كېتىشىنى ئىپادە قىلىش مەقسىتىدە «سۇ ئاقتى» دېگەنلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى (864).

لېكىن بۇ خاتىرىلەرمۇ قاراخانىيلار ئارمىيىسىنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە بىزنى ئېنىق بىر مەلۇمات بىلەن تەمىنلىيەلمەيدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا 1041 — 1042 - يىللاردا ياباقۇلار ۋە ئىتتىپاقداشلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان غەيرىي مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەرگە قارشى بەكەچ ئارسلان تېكىننىڭ قوماندانلىقىدا ئەۋەتىلگەن قاراخانىيلار ئارمىيىسىنىڭ 40 مىڭ كىشىلىك ئىكەنلىكىگە دائىر بىر خاتىرىسى(865)، بىزنى بۇ جەھەتتە بەلكىم بىرەر پىكىرگە ئىگە قىلالىشى مۇمكىن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە 4000 ئەسكەرنىڭ

(859) 2272 - بېيىت؛ كېلىسلى III، 216 - بەت؛ ئاتالاي III، 292-بەت.

(860) 2266 -، 2270 - بېيىتلەر ۋە XXX ماۋزۇسى بىلەن بۇ بابنىڭ تورلۇك بېيىتلىرىگە قارالسۇن.

(861) كېلىسلى I، 149 بەت، 50-بەت؛ ئاتالاي II، 190 -بەت: «خان بەگكە سۇسىن قۇرتۇردى = ئەي، ئەمەرەل - مەلىكۇل - ئەمىرە بىجەمىئىل جۇندى».

(862) كېلىسلى II، 194؛ ئاتالاي II، 245 بەت.

(863) B/38 — بېيىت.

(864) كېلىسلى II، 17؛ ئاتالاي II، 19: «سۇ ئاقتى».

(865) كېلىسلى III، 172، 3؛ ئاتالاي III، 227، 8: بەت

بىر قوشۇن، 12 مىڭ كىشىلىك ئارمىيىنىڭ بولىشا چوڭ قوشۇن ئىكەنلىكى ھەققىدىكى خاتىرىلىرىمۇ(866)، ھەر ھالدا ئەسىرلەرنىڭ قوماندانلىقىدىكى قوشۇننىڭ مىنىمال ۋە ماكسىمال سانىنى كۆرسىتىدۇ. قاراخانىيلار بىلەن ئەسىرداش سەلجۇقىيلاردىمۇ ئەھۋال ئاساسىي جەھەتتىن شۇنىڭغا ئوخشاش ئىدى(867).

1. ئارمىيىنىڭ تەرتىپ ـ ئىنتىزامى

قاراخانىيلار ئارمىيىسى يۈرۈشكە چىققاندا مۇئەييەن تەرتىپ ـ ئىنتىزام بويىچە ھەرىكەت قىلاتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئارمىيىنىڭ قوماندانلىغا «ئوڭ ـ سولغا ۋە ئالدى ـ ئارقىغا ئىشەنچلىك ئادەملەرنى قويغىن» (868) دەپ تەۋسىيە قىلىشى چوقۇم مۇشۇ تەرتىپ ـ ئىنتىزام بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇنداق چۈشىنىشكە بولىدۇكى، يۈرۈش ئۇستىدىكى ئارمىيىنىڭ بىر قىسمى «ئاۋانگارت كۈچ» (چاپاۋۇل قىسىم) دەپ ئايرىلاتتى ۋە ھەر دائىم باش قىسىمنىڭ ئالدىدا ماڭىدىغان بۇ قىسىم، مېڭىپ ئۆتىدىغان يەرلەردە ھەرقانداق بىر دۈشمەننىڭ ئەسكەرلىرى ياكى پىستىرمىلىرى بار ـ يوقلۇقىنى بىلىش مەقسىتىدە ھەممە يەرنى كۆزىتىشكە مەسئۇل بولاتتى. تۈركىي خەلقلەر ئارمىيىسىدىكى بۇ ئاۋانگارت قىسمىنى «يەزەك» دەپ ئاتايىتتى(569). قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي سىستېمىسىنىڭ

(866) 2334 ـ 2335 ـ بېيتلەر.

(867) بويۇك سەلجۇقىيلار ئىمپېراتورلۇقىدا بىر بويۇك ئەمىرنىڭ قوماندانلىقىدا ئەڭ ئاز دېگەندە 4000 كىشى بولاتتى، ئەڭ كۆپ بولغاندا 10 مىڭ كىشى بولاتتى. كۆيمەن، «ئەسكىرىي تەشكىلات»، 42 ـ بەت.

(868) 2375 ـ بېيىت.

(869) 128 ـ بېيىت، كېلىسلى III، 14 ـ بەت، 65 ـ بەت؛ ئاتالاي III، 12 ـ بەت، 88 ـ بەت، 9 ـ بەت؛ يەزەك قاموۇغ يەرلىك يەزەدى.

بۇ قىسمىنىڭ ئىسمى شۇ پېتى ساقلىنىپ قېلىش بىلەن باشقا تۈرك ـ ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ بەزىلىرىدە قوللىنىلغانلىقىغا ئوخشاش، بۇ سۆز ئەرەبلەرگىمۇ كىرگەن بولۇپ، ئەرەبلەرنىڭ تىلىدا ھازىرمۇ ئىشلىتىلىۋاتىدۇ(870).

يەزەكتىن باشقا ئالدىنقى قىسمىنىڭ ئالدىنقىسى دېيىش مۇمكىن بولىدىغان بەك كىچىك ئەترەتلەر ياكى يالغۇز ھەربىكەت قىلغۇچىلارمۇ يەزەكىنىڭ ئالدىدا چىارلىغۇچى بولۇپ ئالدىن ئەۋەتىلەتتى. بۇلارمۇ يولدا دۈشمەننىڭ ئاۋانگارت قىسىملىرى ياكى پىستىرمىلىرىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى تەكشۈرەتتى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا، بۇلارنىڭ قىلغان ئىشىنى «يول يەلىمەك»(871) دېيىلەتتى، دەپ قەيت قىلغانىدى. يەنە كېچىلىرى چارلىغۇچى بولۇپ دۈشمەننىڭ كۆزەتكۈچىلىرىنى ۋە ئاۋانگارت قىسىملىرىنى تۇتۇشقا مەسئۇل بىر ئاتلىق قىسىمىمۇ چىقىرىلاتتى. بۇلار «تۇتغاق(872)» دەپ ئاتىلاتتى.

بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا يۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭمۇ «قوماندان ئاۋانگارت ۋە چارلىغۇچى قىسىملىرىنى خىلىلاپ ئايرىش ۋە ئېھتىياتچانلىق بىلەن كۆز ـ قۇلاقنى يىراقلارغا تىكىشى لازىم(873)» دېگىنىگە قارىغاندا، ئارمىيىنىڭ تەرتىپلە-

(870) سەلجۇقىيلار دەۋرىدە ئەينى ئاتالغۇنىڭ قوللىنىلغانلىقىغا دائىر ھەسەن ئەنۋەرى، A. g. e.، 140 ـ بەت؛ ئىلخانىيلار دۆلىتى ئۇچۇن شەرەفىددىن يالتقايا، ئىلخانىيلار دەۋرى ئىدارە تەشكىلاتىغا دائىر ناسىرەددىن تۈسنىڭ بىر ئەسىرى THiTM، II (1939)، 9 ـ بەت؛ ئەرەبچىدە قوللىنىلغانلىقىغا دائىر ئا. ئاتەش: «ئەرەبچە يېزىق تىلىدا تۈركچە سۆزلەر ئۇستىدە بىر تەجرىبە»، تۈرك مەدەنىيىتى تەتقىقاتى يىل II، 1 ـ ، 2 ـ سان. ئەنقەرە، 1965، 24 ـ بەتكە قارالسۇن.

(871) كېلىسلى I، 253 ـ بەت، 4II؛ ئاتالاي III، 343 ـ بەت: «ئول يولۇغ يەلىمدى.»

(872) كېلىسلى I، 389 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 467 ـ بەت.

(873) 2342 ـ بېيت.

مىشى ۋە رەتلىنىشىدە بۇ ئاۋانگارت قىسىملىرىنىڭ بىرىنچى ئورۇندا كۆزدە تۇتۇلۇشى، ئەڭ مۇھىم ئېھتىياتچان قىلىش تەدبىرلىرىدىن بىرى ھېسابلانغان. ھەتتا ئۇنىڭ «يەزەك بىلەن بىللە تۇتقاق كېتىپ دۇشمەن ئەسكەرلىرىگە ئۇچراپ قالسا شۇ زامان ھۇجۇمغا ئۆتۈش كېرەك»(874) دېگىنىگە قارىغاندا، بۇ ئاۋانگارت قىسىملىرى، ئەھۋال ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان تەقدىردە، دۇشمەنگە ھۇجۇم قىلىشقىمۇ ۋەزىپىلىك ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئالدىنقى قىسمىدىن كېيىن مۇھاپىزەتچى (يورتۇغ) قىسمىلارغا ئورۇن بەرگەنلىكىگە قارىغاندا، ئالدىنقى قىسىملىرىنىڭ ئارقىسىدىن مۇھاپىزەتچى قىسىم ۋە ئەترەپتىكى ئەمەلدارلار بىلەن بىللە ھۆكۈمدار ماڭاتتى. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ دېيىشىچە، يورتۇغ (مۇھاپىزەتچىلەر) خاقانلار ئۇرۇشقا ياكى باشقا يەرلەرگە ماڭغاندا، يەزەكلەر بىلەن بىر ئەترەت ھېسابلىناتتى(875). يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يورتۇغىدىكى تەرتىپلىنىشى ۋە رەتلىنىشى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، بۇ، ھۆكۈمدار بىلەن بىللە بولىدىغان، بولۇپمۇ ساراي مۇھاپىزەتچىلىرىدىن ۋە باشقا ساراي خىزمەتچىلىرىدىن تەشكىل تاپقان بىر مۇھاپىزەتچى ئەترەت ئىدى. ئۇنىڭ يەنە قوماندان ھەققىدە «ئەسكەرلەرنى مۇنتىزىملاشتۇرۇش بىلەن يورتۇغلارنى قۇرۇش ۋە ھېچكىم ئىلگىرى - ئاخىرى كەتمەسلىكى كېرەك»، «كىچىك ئەمەلدارلار چوڭلارنىڭ ئىچىگە كىرمەسلىكى، يىراقتا ۋە سىرتتا يۈرىدىغانلار يېقىن كەلمەسلىكى كېرەك. ھەر كىمنىڭ سارايدىكى ئورنى قانداق بولسا، يورتۇغىدىمۇ شۇنداق قوغدىلىشى كېرەك». (876؛

(874) 2343 - بېيت.
(875) كېلىسلى III، 31 - بەت؛ ئاتالاي III، 42 - بەت.
(876)

دېيىشى، يورتۇغنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن كىملەردىن تەشكىل قىلىنىدىغانلىقىنى ئوچۇق كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، يورتۇغدا ھۆكۈمدارنىڭ ئالدىدا بايراقلار ۋە تۇغلار بىلەن گۈرزە ۋە باشقا قوراللار ئېلىپ مېڭىلاتتى ۋە ھۆكۈمدارمۇ ئات ئۈستىدە بۇ قوراللارنىڭ ئارقىسىدىن ماڭاتتى (877). ھۆكۈمدارلار يەنە يۈرۈشكە چىققاندا زاپاس ئاتلارنى ئېلىۋالاتتى ۋە بۇ ئاتلارنى «قوش ئات»(878) دەپ ئاتىشاتتى. بۇ ئەترەتتىن كېيىنكىلىرى ھەققىدە ئوچۇق مەلۇماتىمىز يوق. لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىن باشقا خاس ئارمىيە قىسىملىرىنىڭ ۋە ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن ماڭىدىغانلىقىنى دەپ ئۆتۈش خاتا بولمىسا كېرەك. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، ئارمىيەنىڭ ئارقا قىسمى بولغىنىدەك، ئوڭ ۋە سول تەرەپنىڭ ساقلاشقا مەسئۇل قىسىملىرىمۇ بار ئىدى. لېكىن بۇلارنىڭ ھېچمە دەپ ئاتىلىشى، كىملەردىن تەشكىل قىلىنىشى ھەققىدە مەلۇماتقا ئىگە بولالمىدۇق.

2. قونالغۇ ۋە قارارگاھ

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا قاراخانىيلاردا سەپەرگە چىققان بىر قوشۇننىڭ مەلۇم بىر ۋاقىت ئىچىدە تۇرىدىغان ئورۇنلىرىنى خاتىرىلەپ قالدۇرغان. بۇ ئورۇنلار ئارىلىقىدىكى ئاساسىي يوللار ۋە ئۇلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى تۆۋەندىكىچە:

2344 - ، 2586 -، 2587 -، 2588 - بېيتلەر.
(877) نىزامى ئارزۇنىڭ بىلدۈرۈشىگە قارىغاندا، غەربىي قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىدىن خىزىرخان بىن ئىبراھىم (1080 — 1081؟)بىر يەرگە بارىدىغان ۋاقىتدا ئېتىنىڭ ئالدىدا باشقا قوراللار بىلەن بىرلىكتە 700 ئالتۇن ۋە كۈمۈش گۈرزە كۆتۈرۈلەتتى («چاھار ماقالە»، 73 - بەت). يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تۇغچى ۋە ئەمەلدارلىرىنىڭ بارلىقىنمۇ ئىشارەت قىلغان.
(873) كېلىسلى III، 91 - بەت؛ ئاتالاي II، 126 - بەت.

يدىغان قارارگاهلىرىنى «توي» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. خاقانلىك قارارگاھ قۇرغان يېرىنى «خان توي» (879) دەيدىغانلىقىنىمۇ ئېيتقان. بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپقا كەلسەك، ئۇ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە ئارمىيىنىڭ يۈرۈش قىلىشى ۋە باشقۇرۇلۇشى ئۈستىدە ئالاھىدە توختالغان ۋە ئۇ، قارارگاھنى قۇرۇشتا نېمىلەرگە دىققەت قىلىشنىڭ لازىملىقىنىمۇ كۆرسەتكەنىدى. ئۇنىڭ پىكرىچە قوماندان قارارگاھ قۇرغاندا، ئىنتايىن دىققەت قىلىشى ۋە پۇختا جايىنى تاللاپ ئەسكەرلىرىنى بىر يەرگە توپلىشى ۋە تارقىلىپ كېتىشىگە يول قويماسلىقى كېرەك. قارارگاھنى تاللىغاندا، ئوت ۋە سۇيى ئەلۋەتتە بىر يەرنى تاللاشقا ئەھمىيەت بېرىشى لازىم(880).

قارارگاھلاردا بولۇپمۇ كېچىلىرى ئامانلىقنى ساقلاش تەدبىرلىرىنىڭ ئېلىنىشى ئىنتايىن مۇھىم. بۇ تەدبىرلەرنىڭ ئەڭ مۇھىمى پارول ئىدى. تۈركىي خەلقلەر پارولنى «ئىم» دەپ ئاتايتتى. قوماندانىنىڭ ئەسكەرلەرگە ئاساسەن قورال ياكى قۇشنىڭ ئىسىملىرىدىن بىرىنى پارول قىلىپ ئۇقتۇرۇشى ھەرھالدا بىر خىل ئادەت بولسا كېرەك. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا پارولنىڭ بىر - بىرىنگە ئۇچراپ قالغان ئىككى قوشۇننىڭ ئۆزئارا توقۇنۇشۇپ، ئۇرۇشۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. ئۇنىڭ دېيىشىچە، كېچىلەردە ئىككى كىشى (ئەسكەر) ئۇچرىشىپ قالغاندا بىرى يەنە بىرىدىن پارول سورايدۇ. بۇ چاغدا پارولنى تونۇمىغا دەپ بەرسە، ئۇنىڭ ئۆز ئادىمى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ ۋە قويۇپ بېرىدۇ. ئەگەر پارولنى بىلمىسە ئۇنى تۇتىدۇ. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنىڭ «ئىم بىلسە ئەر ئۆلمەز» (پارولنى

(879) كېلىلى III، 103 6 بەت؛ ئاتالاي III، 141 - بەت.

(880) 2347 - 2349 -، بېيىت.

بىلسە ئەسكەر ئۆلمەيدۇ) شەكلىدىكى بىر ماقالنى قەيت قىلىشى، بۇ ئۇسۇلنىڭ ئۇيغۇرلاردا، ئۇ ياشىغان دەۋردىن بۇرۇنمۇ يادەتكە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ(881). «ئىم» سۆزى مۇناسىۋىتى بىلەن بېرىلگەن ئىزاھاتتىن مەلۇم بولۇشىچە، قارارگاھلاردا كېچىسى قاراۋۇللار نۆۋەتتە تۇرۇاتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئەسكەردىن ساقچىلار (نۆۋەتچىلەر) تەيىنلىنىشى ۋە بۇلار بەكمۇ ھوشيار بولۇشى لازىم»، (882) شەكلىدىكى خاتىرىسىمۇ بۇ جەھەتتىن چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. قارارگاھلاردىكى ئامانلىقنى ساقلاش تەدبىرلىرىنىڭ ئېلىنىشىدىكى مەقسەت، ئالدى بىلەن دۈشمەننىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنلىرىدىن (كېچىدە بېپسې كىرگۈچىلەردىن) ساقلىنىش ۋە تىل تۇتقۇزماسلىق ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ياخشى بىر قوماندان دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىغا قارشى ھەر دائىم ھوشيار ۋە تەدبىرلىك بولۇش بىلەن بىللە دۈشمەندىن بۇرۇن ھەرىكەت قىلىپ تىل تۇتۇۋېلىشى ۋە قارشى تەرەپنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ تۇرۇشى كېرەك. ئۇنىڭ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن تىل تۇتۇشى «تىل ئىنچگىنماق» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى مەلۇم.

3. كېچە ۋە كۈندۈزلۈك ھەرىكەتلەر

بۇ يەردە ئالدى بىلەن كېچىلىك ھەرىكەت ئۈستىدە توختىلىمىز. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، كېچىدە قوللىنىلغان

(881) كېلىلى I، 41 - بەت؛ ئاتالاي I، 38 - بەت.

(882) 2345 - بېيتتىن ئائىلىشلىغىنىغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار تېتىكلىكنى، ھوشيار ھالەتتە تۇرۇشنى «ساق» دەيتتى ۋە بۇنىڭدىن ئېلىپ نۆۋەتچىلەرگە «ساقچى» دەپ ئات قويۇشتى، يۇقىرىدا بۇنىڭغا ئىشارەت قىلغانىدى.

تەدبىرلەردىن مەلۇم بولۇشچە، تۈركىي خەلقلەر ئۇرۇش جەريانىدا كېچىلىك ھەربىر تلەرگە زور ئەھمىيەت بېرەتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىنىڭ «غەيرەت قىلىپ دۈشمەننى غەپلەتتە قوي، مۇمكىن بولسا كېچىدە ھۇجۇم قىل، قاراڭغۇدا كۈچۈڭنىڭ ئازـ كۆپلۈكىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ(883)» دېيىشىمۇ بۇنى كۆرسىتىدۇ. مەلۇم بولۇشچە، قاراخانىيلار كېچىدە بىرىپ دۈشمەننى قارارگاھلىرىدا باسىدىغان ئەسكەرلەرنى«ئاقىنچى» (ئېقىنچى)(884) دەپ ئاتايتتى. ئېقىنىنىڭ ئەسلىدە قىيان مەنبىسىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن مەھمۇدقەشقەرى«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇنىڭغا ئوخشىتىپ «كېچىدە تۇيۇقسىز قىيانىدەك كەلگەن ئەسكەرلەرنى ئېقىنچى كەلدى (885)» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى ئىشارەت قىلىدۇ. مەلۇم بولۇشچە، ئۇرۇشتا بىرلا ھۇجۇم بىلەن غەلىبە قىلىشنى ئويلىغان بەگلەر، بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئېقىنچىلارنى ئېقىتاتتى يەنى كېچىلىك ھۇجۇم ئۈچۈن قوشۇنلارنى ئەۋەتەتتى(886). ئەۋەتىلگەن ئېقىنچىلار كېچىلىك ھۇجۇمغا ئۆتۈپ تۇيۇقسىزلا دۈشمەندىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن نىشانغا ئېلىنغان يەرنى «باسىغ» (بېسىق) دەپ ئاتايتتى. بۇ سۆز مۇناسىۋەتلى بىلەن بىر تەرەپنىڭ يەنە بىر تەرەپنى ئەنە شۇ بېسىۋالغان يېرىدە (باسىغدا) تۇتۇۋالغانلىقى ئۈستىدە سۆز ئېچىلغىنىغا قارىغاندا، بۇ ئەھۋال، كېچىلىك ھۇجۇملارنىڭ(887) غەلىبىلىك ئايالغىلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ھەر ھالدا بۇ «باسىغ» سۆزىگە مۇناسىۋەتلىك ھالدا

(883) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2361 - بېيىت.
(884) كېلىملى I، 120 - بەت؛ ئاتالاي، 134 - بەت.
(885) كېلىملى I، 74 - بەت؛ ئاتالاي I، 77 - بەت.
(886) كېلىملى I، 183 - بەت؛ ئاتالاي I، 212 - بەت.
(887) كېلىملى I، 310 - بەت؛ ئاتالاي I، 370 - بەت: «ئانى باسقىندا تۇتقىدى».

قارارگاھلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋالغان ئەسكەرلەرنى «باسمىچى» دەپ ئاتىغانلىقىنى بىزگە مەلۇم(888).

يۇسۇپ خاس ھاجىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى بىر بېيىتىدە «ياغى ئوت كۆتۈرمىش تەگ ئوت يىلدىرادى» (دۈشمەن ئوت ياقتى، مەشئەللىرىنى ياقتاندەك ئوت چاقنىدى) دەپ يېزىشىغا قاراپ(889)، كېچىلىك ئۇرۇشلاردا ئەترابنى يورۇتۇش ئۈچۈن گۈلخان يېقىلغانلىقى ھەتتا، مەشئەللەرنىڭمۇ بارلىقى كۆز ئالدىمىزغا كەلسىمۇ، بىراق، بۇ ھەقتە كەسكىن بىر نەرسە دېگۈدەك ئەھۋالدا ئەمەسمىز. پەقەت ئەسىرداش سەلجۇقىيلار قوشۇنىدا مەشئەلچىلەرنىڭ بارلىقىغا قارىغاندا(890)، كېچىلىك ھەربىر تەك بەك ئەھمىيەت بېرىدىغان قاراخانىيلاردىمۇ مەشئەلچىلەرنىڭ بولماسلىقى ئۈچۈن بىر سەۋەب تاپالمايمىز.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «چىتۇى» سۆزى مۇناسىۋىتى بىلەن چۈشەندۈرگەنلىرى يۇقىرىدىكى كېچىلىك ئۇرۇشلار ھەققىدە دېگەنلىرىمىزگە قارشى كېلىدۇ. چۈنكى ئۇنىڭ دېيىشىچە، «چىتۇى» جىنلاردىن بىر قىسمىنىڭ نامى. تۈركىي خەلقلەر شۇنىڭغا ئىشىنىدۇكى، ئىككى تەرەپ بىر ـ بىرى بىلەن ئۇرۇشقان چاغدا، بۇ ئىككى تەرەپنىڭ ئۆز ئۇلايەتلىرىدە يەرلەشكەن جىنلارمۇ ئۆز ئۇلايىتىدىكى خەلقلەرنى قوللاش يۈزىسىدىن ئۇرۇشىدۇ. جىنلاردىن قايسى تەرەپ يېڭىۋالسا، شۇ ئۇلايەتنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ يېڭىدۇ. كېچىدە قايسى تەرەپنىڭ جىنلىرى قاچسا، ئۇلار يەرلەشكەن ئۇلايەتنىڭ خەلقىمۇ قاچىدۇ. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەسكەرلىرى كېچىدە جىنلار ئاتقان ئوقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن چېدىرلارغا كىرىۋالىدۇ. بۇ تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە كەڭ

(888) 2348 - بېيىت.
(889) 6219 - بېيىت.
(890) كۆپەيمەن: «ئەسكىرىي تەشكىلات»، 39 - بەت.

تارقالغان بىر خىل ئادەتتۇر.»(891) لېكىن پىكرىمىزچە، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرى بىر خىل خۇراپىي رىۋايەتتىن باشقا نەرسە ئەمەس. يۇقىرىدا «ئىم» مۇناسىۋىتى بىلەن مىسال كەلتۈرگەن ماقال ئارقىلىق كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈركىي خەلقلەردە ئۇرۇشلارغا مۇناسىۋەتلىك ئادەتنىڭ نېگىزى خېلىلا قەدىمكى زامانلارغا مەنسۇپ. ئۇلارنىڭ ھونلار زامانىسىدىلا كېچىلىك يۈرۈشلەرگە چىققانلىقلىرى ۋە بۇ كېچىلىك يۈرۈشلەردە يامغۇر يېغىپ ئوقيالىرىنىڭ كىرىچلىرىنىڭ ھۆل بولۇپ كېتىشىدىن قورققانلىقلىرى ئۈچۈن، ئايدىڭ كېچىلەرنى يەنى ھاۋا ئوچۇق كۈنلەنى تاللىغانلىقلىرى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەنىدى(892).

كۈندۈزلۈك ئۇرۇشلارغا كەلسەك، مەلۇم بولۇشچە، تۈركىي خەلقلەر، بىر قوشۇننى ھۇجۇمغا تەشكىللەش ئىشلىرىنى «چەرىك تۈزمەك (893)،» ئۇرۇشىدىغان ئىككى قوشۇننىڭ سەپ تارتىپ قارىمۇ قارشى تىزىلىشلىرىنى «چەرگەشمەك(894)» دەپ ئاتىشاتتى. بۇ سۆز ئۇرۇش سەپلىرىگە يەنى ئەسكەرلەر تەشكىل قىلغان رەتلىك قاتارغا بېرىلگەن «چەرىك(895)» ياكى «چەرىگ(896)» دېگەن ئىسىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەسكەر مەنسىدىكى «چەرى» سۆزىنىڭمۇ بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى مەلۇم. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېنىق دېيىشكە

(891) كېلىشى III، 171 - بەت؛ ئاتالاي III، 225 - بەت.

(892) بۇ ھەقتە كافەس ئوغلى «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى» 242 - بەتكە قارالسۇن.

(893) 2272 - بېيىت.

(894) كېلىشى II، 165 - بەت؛ ئاتالاي II، 209 - بەت؛ «ئىككى سۇ چەرگەشدى».

(895) كېلىشى I، 325 - بەت؛ ئاتالاي I، 388 - بەت.

(896) كېلىشى I، 271 - بەت؛ ئاتالاي I، 323 - بەت.

بولىدۇكى، ئۇرۇش ئەسنا-سىدا بۇ سەپلەرنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ ئەسكەرلەرنى رەتكە سالىدىغان، تىنچلىق زامانلىرىدا بولسا ئۇلارنى قاتتىق تەرتىپ ئاستىدا تۇتۇپ خەلقلەرگە زۇلۇم سېلىشلىرىنى توسىدىغان خىزمەتچىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلار «چاۋۇش» دەپ ئاتىلاتتى(897). مەلۇم بولۇشچە، ئۇرۇش مەيدانىغا بېرىپ، تېخى سەپلەر تەشكىل قىلىنماي تۇرۇپ «چۈۋاچ» دەپ ئاتىلىدىغان خاقانلىق چېدىرى قۇرۇلاتتى، كېيىن تۇغلار ۋە باشقا ئۇرۇش بەلگىلىرى تىكىلەتتى، ئاخىرى سەپلەر تەييار بولغاندىن كېيىن، دۇمباقلار ئۇرۇلۇپ، سۇنايلار چېلىنىپ سەپلەر بىر - بىرىگە كىرىشىپ كېتەتتى(898).

ئۇرۇش باشلىنىشتىن بۇرۇن، يىگىتلەر ئاتلىرىنىڭ قۇيرۇقلىرىنى يىپەك بىلەن ئۆرۈپ باغلىشاتتى ۋە بۇنى يىگىتلىك ئالامىتى ھېسابلىشاتتى. «قۇيرۇق تۈگمەك»(889) ئادىتى «ئات چەرمەتمەك» دەپ ئاتىلىدىغانلىقى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى باشقا بىر خاتىرىدىن مەلۇم(900). ئات قۇيرۇقىنى تۈگۈش ئادىتىنىڭ بارلىق تۈركىي خەلقلەردە ئىنتايىن كەڭ تارقالغان ئادەت ئىكەنلىكى، مەسىلەن: سۇلتان ئالپ ئارسلاننىڭ مالازگىرت ئۇرۇشى باشلانماستىن تۇرۇپ ئېتىنىڭ قۇيرۇقىنى ئۆزى تۈگكەنلىكى مەلۇم بولغىنىدەك، بۇ ئادەتنىڭ ئاناتولىدا ئۇزۇن يوللۇق ئاتلىق سەپەرلەردىن ئۇرۇن بولىدىغانلىقى ھازىرمۇ مەلۇم.

(897) كېلىشى I، 307 - بەت؛ ئاتالاي I، 268 - بەت.

(898) كېلىشى I، 168 - بەت، 9 - بەت؛ ئاتالاي I، 194 - بەت، 5 - بەت.

(899) كېلىشى I، 392 - بەت؛ ئاتالاي I، 472 - بەت.

(900) كېلىشى II، 280 - بەت؛ ئاتالاي II، 349 - بەت.

يېگىتلىك ئالامەتلىرىدىن بىرى «باتراق»(901) دەپ ئاتىلىدۇ. خان ۋە ئۇچىغا يېپەك پارچىسى قادالغان مىزراق (نەيزە) ئېدى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئېيتىشىچە، يېگىتلەر ئۇرۇش كۈنى بۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنى كۆرسىتەتتى. نەيزىلەرنىڭ ۋە بەزىدە بايراقلارنىڭ ئۇچىغا باغلىنىدىغان بۇ يېپەك لېنتىسىنى بولسا «تاڭغۇق(902)» دەپ ئاتىشاتتى. بۇ ئۆزىنى تونۇتۇش بىلەن باغلىق بولسا كېرەك. يەنە ئۇرۇش كۈنلىرى يېگىتلەر باغلايدىغان ياكى ئاتلارغا باغلاپ قويىدىغان يېپەك رەخت پارچە لىرى ياكى قوتاز قۇيرۇقىدىن قىلىنغان بەلگىلىرىمۇ بار ئېدى. قاراخانىيلار زامانىسىدا بۇلارنى «بەچكەم»(903) دەپ ئاتىشاتتى.

يۈسۈپ خاس هاجىپ، قوشۇنلار بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى كەلگەن چاغدا، دۈشمەن كۈچىنىڭ ئۆز كۈچىدىن ئارتۇق ئىكەنلىكىنى كۆرگەن ۋە غەلبە قىلىشىدىن ئەندىشە قىلغان قوماندانلار، مۇمكىنقەدەر كېچىلىك هۇجۇمغا ئۆتۈشنى، ئۇنداق قىلالمىسا كېلىشىم تۈزۈشنى ۋە دۈشمەننى ئالداشقا تىرىشىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ(904). ئۇنىڭ قارىشىچە، كېلىشىم تۈزۈش مۇمكىن بولماي، دۈشمەن ئۇرۇش قىلىشتا قاتتىق تۇرۇۋالسا، قوماندان ئىشنى ئۆزارتماستىن ساۋۇتنى كىيىپ، ئەسكەرلىرىنى توپلاپ شۇ زامانلا ئۇرۇشقا كىرىشى لازىم. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئىشنى سوزماستىن چاققانلىق بىلەن هەرىكەت قىلغۇ-

(901) كېلىلى I، 378 - بەت؛ ئاتالاي I، 465 - بەت. بۇ باتراق سۆزىنىڭ بايراق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ئېهتىمالغا يېقىن.

(902) كېلىلى III، 270؛ ئاتالاي III، 365 - بەت.

(903) كېلىلى I، 401؛ ئاتالاي، 483. بۇ يەردە قاراخانىيلىقلار بىلەن ئۇيغۇر كاپىرلىرىنىڭ ئۇرۇشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىر داستان پارچىسىدا «بەچكەم ئۇرۇپ ئاتلا (ر) قا» دېيىلگىنىگە قارىغاندا، بۇنىڭ ئومۇمەن تاقالغان بىر نىشان ئىكەنلىكى مەلۇم.

(904) 2359 - 2360 - 2361 - 2362 - بەتلەرگە قارالسۇن.

چىنىڭ ئۇرۇشتا غەلبە قىلىشى مۇمكىنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن يۈسۈپ خاس هاجىپ، ئەكسىچە هەرىكەت قىلغان تەقدىردە، قارشى تەرەپنىڭ ئەھۋالنى بىلىپ قېلىشى ۋە يېڭىلىپ قېلىشى مۇمكىنلىكىنىمۇ ئېيتىدۇ(905). ئۇنىڭ «دۈشمەنگە يېلىك هۇجۇم قىل، ئېغىرلىقىڭ دۈشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتمىسۇن»(906) شەكلىدىكى خاتىرىسىمۇ، تۈركىي خەلقلەر تارىخىدا هەر خىل ئۇرۇشلاردا قوللىنىلغان تەدبىرلەرنىڭ تۈپ نېگىزىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمىنىڭ پىسخىرمىدا قويۇلۇشى، ئۇرۇش قىلغاندا قوللىنىشقا تېگىشلىك تەدبىرلەرنىڭ بىرىدۇر(907). ئۇرۇش قىلغاندا ئەسكەرلەرنىڭ روهىنى كۆتۈرۈشمۇ، ئەهمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك مۇهىم ئامىللارنىڭ بىرى هېسابلىنىدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەسكەرلىرىنىڭ بىر - بىرىنى قوللاپ ۋە جاسارەتلەندۈرۈپ هۇجۇمغا ئۆتكەنلىكىنى هەققىدىكى بىر خاتىرىسى(908)، بۇ نۇقتىدا بىزنى مەلۇم پىكىرگە ئىگە قىلىماقتا. دەرۋەقە قوماندانىنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى مۇهىم ئىكەنلىكى شۈبهىسىز. يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلغان قوماندان هەققىدە «ئەسكەرلىرگە مال تارقىتىپ بەر، ئۇلارنىڭ قەهرىمانلىق تۇيغۇلىرىنى قوزغات ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن هەر خىل ۋاستىلەرنى قوللان»(909) شەكلىدىكى خاتىرىسى بۇ نۇقتىغا مۇناسىۋەتلىك.

ئۇرۇش باشلانغان چاغدا دەققەت قىلىدىغان ئىشلاردىن

(905) 2364 - 2366 - بېيتلار.

(906) 2369 - بېيت.

(907) 2370 - بېيتلار.

(908) كېلىلى I، 202 - بەت؛ ئاتالاي I، 8 - بەت، 238 - بەت؛ شۇنىڭ.

(909) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2365 - بېيت.

بىرى شۇكى، دەسلەپتە دۇشمەن بىلەن ئۇچرىشىدىغان قوشۇنلارغا سۇقۇشلاردا بەشى ئاقارغان، قېرى، تەجرىبىلىك ۋە ئۇرۇش قىلىشنى ياخشى بىلىدىغان ئادەملەر رەھبەرلىك قىلىشى ۋە سەپلەرنى ئۇلار باشقۇرۇشى كېرەك. چۈنكى مەرتىۋىسى ياش يىگىتلەر قانچىلىك جۇشقۇن بولسىمۇ، بىرلا قېتىم يۈزىنى ئۇرۇۋالسا ئۇلارنىڭ جۇشقۇنلۇقىدىن ئەسەر قالمايدۇ(910). يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئېيتىشچە، قاراخانىيلارنىڭ قوشۇنلىرىدا سەپنىڭ ئالدىدا ئۇرۇشنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە بىلىمگە ئىگە ۋە ئۇرۇشنى ياخشى كۆزىتىپ بارالايدىغان ئەمەلدارلار تۇراتتى، قوشۇنىمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ ماڭاتتى(911).

ئەينى زاماندا يىراقتىن ئوق ئېتىپ ئۇرۇش باشلاش ئۇيغۇر خەلقىدە ئادەتكە ئايلانغانىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دېگەن ئەسىرىدىكى قوماندانلىغا ئائىت بۆلۈمىدە «ئالدى - ئارقىغا ئىشەنچلىك ئادەملەرنى قىلىڭ، بىر قىسمىنى ئوڭ ۋە سولغا يەرلەشتۈرۈڭ، كېيىن پىيادە ئوقچىلارنى ھەركەتلەندۈرۈپ ئۆزۈڭ ئالدىدا يۈگۈرۈڭ. ئەڭ ئاۋۋال يىراقتىن ئوق ئېتىش كېرەك، سەپلەر يېقىنلاشقاندا نەيزە بىلەن ئۇرۇشۇش كېرەك»(912) دېگەن سۆزلىرى بۇ نۇقتىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن تەڭ ئۇرۇش تاكتىكىسى، قوراللارنى ئىشلىتىش ئورنى ھەققىدىمۇ مەلۇمات بېرىدۇ. ئۇرۇشتا ئومۇمەن ئوقچىلارنىڭ پىيادە بولىدىغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ پىيادە ئەسكەر مەنسىدە «ياراغ» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بۇنىڭدىن مەلۇم بولماقتا. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇرۇش نەيزە بىلەن ئېلىشىش باسقۇچىدىن ئۆتكەندە قانداق قىلىش ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ شۇنداق

(910) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2372 - 2373 - بېيىتلار.

(911) 2346 - بېيىت.

(912) 2370 - 2374 - بېيىتلار.

دەيدۇ: «سەپلەر يېقىنلاشقاندا(913) ئەسكەرلەر بىر - بىرى بىلەن تۇتۇشقاندا، ھەممە ئادەم ئۇدۇلىدىكى (رەقىبى) بىلەن كۈرەش قىلسۇن ۋە نەرە تارتسۇن. سەپلەر ئارىلىشىپ كەتكەندە قىلىچ ۋە پالتا بىلەن چاپ، چىشلە، تاتىلا، ياقىدىن تۇت، يېپىنىپ ۋالغىن، چىدا، دۇشمەنگە پۇرسەت بەرمە، دۇشمەننى ئۆلتۈر ياكى ئۇرۇشتا ئۆل»(914). ئۇنىڭدىن باشقا، مەيلى «قۇتادغۇ بىلىگ» دە «ساۋۇتنى كىيىپ دۆشمەنگە مەھكەم يېپىشىڭ ۋە سوقۇش»(915) دېيىلگەن سۆزلەر بولسۇن، مەيلى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بىر - بىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلغان ئىككى قوشۇننى تەسۋىرلىگەن تۆتلىكتە: «يىگىتلەر بىر - بىرىگە غەزەپلىك كۆزلەر بىلەن قاراپ، ئۆچ ۋە ئىنتىقام ئالماقچى بولىدۇ. ئۇرۇش قىزىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بىر - بىرىنىڭ ساقالىرىغا ئېسىلىدۇ، خۇددى ئۆچ ئېلىش ئوتى كۆزلىرىدە يانغاندەك»(916) دېيىلگەن سۆزلەر بولسۇن تىغمۇ تىغ كەلگەن ئۇرۇشلارنىڭ جەريانى ھەققىدە بىزنى خېلى كۆپ مەلۇماتقا ئىگە قىلىدۇ.

ئېنىقكى، يىراقتىن ئوق ئېتىپ باشلانغان ئۇرۇشلاردىن كېيىن، نەيزىۋازلىق باشلىنىدۇ. ئاخىرى قىلىچ، پالتا ھەتتا خەنجەر قوللىنىلىدۇ(917). ئاخىرى پومىداقلىشىپ بوغۇشۇشقا قەدەر

(913) ر. ر. ئارات، 2375 - نومۇرلۇق بېيىتنى تەرجىمە قىلىشتا «ئەسكەرلەر يېقىنلىشىپ يىگىتلەر بىر - بىرى بىلەن جەڭگە كىرىشكەندە» دېگەن بولىمۇ، ئەسلى بىز ئالغاندەك بولۇشى كېرەك. چۈنكى، «ياگۇسا چەرنگكە» ئىپادىسىدىكى «چەرنگ» نىڭ جەڭ سېپى (قاتارى) ئىكەنلىكىگە يۇقىرىدا ئىشارەت قىلغانىدۇق.

(914) 2375 - 2378 - بېيىتلار.

(915) 2360 - بېيىت.

(916) كېلىلى I، 196-بەت؛ ئاتالاي I، 229-بەت؛ «ئەزەن ئۆرپەشدى».

(917) كېلىلى II، 310 - بەت؛ ئاتالاي II، 420 - بەت.

ئىلىشىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپىنىڭ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن يېقىن تۇرۇپ سوقۇشۇشتا پالتىنى تىلغا ئىلىشى بولۇپمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. مەلۇم بولۇشىچە، باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قوشۇنلىرىدا پالتىنىڭ بۇ دەرىجىدە مۇھىم بىر قورال سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكىدىن سۆز ئېچىلمىغان.

ئۇرۇش باشلانغاندا، قوشۇنلاردىن بىر قىسمىنىڭ زاپاس كۈچ ئورنىدا ئايرىلىدىغانلىقى مەلۇم. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۇرۇشتا ئېھتىياجلىق چاغدا لازىم تېپىلغان يەرگە ئۆۋەتىلىدىغان يارەمچى ياكى زاپاس كۈچلەرنى «يەتىۋت»(918) دەيدىغانلىقى ئەسلىتىپ ئۆتۈشمۇ بۇ نۇقتىنى ئېنىقلاپ بېرىدۇ.

بىز تەتقىق قىلىۋاتقان دەۋرىدىكى قاراخانىيلار قوشۇنلىرىدا يۇرگۈزۈلگەن ئاساسلىق ئۇرۇش تاكتىكىلىرى ھەققىدە مەلۇماتسىز يوق. مەھمۇد قەشقەرى، ئۇزۇشتا «ئۆلكەر چەرىگ»(919) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ھېيلىنىڭ بارلىقىنى، بۇنىڭدا ئەسكەرلەرنىڭ ھەر تەرەپتىن توپ - توپ بولۇپ تۇپلىنىدىغانلىقىنى، بۇلاردىن بىر توپ ئالغا چاماداش بىلەن باشقا توپلارنىڭمۇ ئالغا باسقانلىقىنى ۋە بۇ ھېيلە بىلەن يېڭىلىشنىڭ ئازراق بولىدىغانلىقىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ سۆزىدىن كەسكىن بىر نەتىجە چىقىرىش مۇمكىن ئەمەستەك تۇرىدۇ. بۇ يەردە دېيىلۋاتقان تاكتىكا، كەڭ كۆلەملىك، زور مەيدان ئۇرۇشلىرىدا قوللىنىلغان ۋە «بۆرە ئۆيۇنى» ياكى «تۇران تاكتىكىسى» دەپ ئاتالغان ۋە نېگىزى ساختا چېكىنىشكە تايانغان تاكتىكىنى ئىپادىلەش بىلەن تەڭ ئۇرۇش مەيدانىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ قىسىملارنىڭ ئۆز كۈچىنى ئىشلىتىشتە تولۇق

(918) كېلىلى II، 229 - بەت؛ ئاتالاي II، 287 - بەت.
(919) كېلىلى I، 88 - بەت؛ ئاتالاي I، 95 - بەت.

ھەربىكەت قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە قىلىدىغان ھەم تارقىلىپ، ھەم توپلىنىپ ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىسىنى(920) كۆرسەتكەنلىكى ئېھتىمالغا يېقىنراق. ھەتتا قىسىملارنىڭ بىر - بىرىنى قوغلىشىپ يۈرۈشلىرىنىڭ تىلغا ئېلىنىشىغا قارىغاندا، بۇ ئىككىنچى شەكىلنىڭ ئاساسلىق تاكتىكا بولۇشى ئېھتىمالغا تېخىمۇ يېقىنىدەك قىلىدۇ. تارىخىي مەنبەلەردە سەلجۇقىيلار دەۋرىدىمۇ يۈرگۈزۈلگەن ئاساسلىق ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىسى «جەۋك» (قوشۇن، قىسىم، گۇرۇپپا) بويىچە بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. (921) ئەمەلىيەتتىمۇ تارىخىي مەنبەلەردە كۆرسىتىلگەن تۈركىي خەلقلەر خاقانى بىلەن ھايتاللار ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشتا قوللىنىلغان تاكتىكا پلانلىرىمۇ بۇنىڭغا ماس كېلىدۇ (922). لېكىن پەخرى مۇدەببىرنىڭ «ئەجەم (ساسانى) ئۇرۇش ئۇسۇلى» دەپ كۆرسەتكەن ئاي شەكلىدىكى تاكتىكىسىنى(923) باشقا بىر يەردە خىتاي كاپىرلىرى (قارا خىتايلار) ئۇچرىنىمۇ ئاساسەن ئوخشاش دەپ كۆرسىتىشى(924)، ئوتتۇرىسىدا بىر خىل زىددىيەتنىڭ بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئەمەلىيەتتە بىز «تۇران تاكتىكىسى» دەپ ھېسابلاۋاتقان تاكتىكا ئەسلىدە قارا خىتايلار تەرىپىدىن يۈرگۈزۈلگەن تاكتىكا بولۇپ، كېلىپ چىقىش مەنبەسىدىن ئېلىپ ئېيتساق، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى

(920) بۇ يەردە سۆزلەنگەن تاكتىكىلار ھەققىدە مەلۇمات ئوچۇن كاففىس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى»، 242 - 243 - بەتلەرگە قارالسۇن.
(921) بۇ ھەقتە كۆيمەن: «ئەسكىرىي تەشكىلات»، 37 - بەتكە قارالسۇن.
(922) پەخرى مۇدەببىر، ئادابۇلھەرب ۋەششەجا. ئەھمەد سۇھەيلى خانسارى نەشرى، تېھران، 1346 ي، 323 - بەت.
(923) ئەينى ئەسەر، 285 - 324 - بەتلەر.
(924) ئەينى ئەسەر، 286 - بەت.

تۈركىي خەلقلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېھتىمالغا بەكمۇ يېقىن، يەنە بىر تەرەپتىن ئىبنۇل - ئەسىرنىڭ دېيىشىچە، 1006 - يىلى ئېلىگ ناسىر بىلەن يۈسۈپ قادىرخان خۇراسانىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئىتتىپاق تۈزۈپ سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىي بىلەن ئۇرۇش قىلغان ۋە بۇ ئۇرۇشتا ئاخىرى يېڭىلگەن. ئۇرۇشتا سۇلتان مەھمۇد قاراخانىيلار قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرا سېپىگە پىل بىلەن ھۇجۇم قىلغان ۋە ئېلىگ ناسىرخاننىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرا سېپىنى (يۈرەك قىسمى) بۇزۇپ غەلبىنە قىلغانىدى. بۇ يەردە «يۈرەك» سۆزىنىڭ ئېلىنىشى، قوشۇنلارنىڭ رەتلىنىشىدىن قارىغاندا قوشۇننىڭ «مەيمەنە - يۈرەك - مەيسەرە» شەكلىدە تىزىلىشىنىڭ مۇھىم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ (925). لېكىن ئەمەلىيەتتە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىر خىل ئۇرۇش ھېيلىسىدىن سۆز ئېچىلغانلىقىنى ئۇنتۇماسلىق كېرەك. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇرۇشتا ئەنە شۇنداق ھېيلىلەرنى ئىشلەتكەنلىكلىرى ۋە ساختا چېكىنىشمۇ بۇلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكى ھەممىمىزگە مەلۇم. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ياخشى بىر قوماندانلىنىڭ «قىزىل تۈلكىدەك ھېيلىگەر بولۇشى كېرەك» (926) ۋە «ئەڭ ئاۋۋال ھېيلە - مىكىر ئىشلىتىشى كېرەك» (927) دېيىشىمۇ ئۇرۇشتا ھېيلە ئىشلىتىشتىن زېرىكمەسلىك كېرەكلىكىگە ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ ناھايىتى ئېتىبار بېرگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا دېيىشىچە، دۈشمەننىڭ ئالدىغا چىقىماي تۇرۇپ بىر مانېۋر بىلەن ئۆڭ تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشىنى تۈركىي خەلقلەر «بۆگۈرلەمەك،»(928) يەنى «بېقىندىن ئۇرۇش»

(925) «ئەلكامىل» IX جىلد، 191 - 192 - بەتلەر.

(926) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2312 - بېيىت.

(927) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2356 - بېيىت.

(928) كېلىسلى I، 245 - بەت؛ ئاتالاي III، 332 - بەت؛ «ئول ياغنى بۆگۈرلەدى»

دەپ ئاتايتتى. بۇ ھەقتە مەلۇماتىمىز يوق. ئەمما بۇ مانېۋرمۇ ئاساسەن دۈشمەننى ئالداش ئۈچۈن بولسا كېرەك.

قاراخانىيلار دۈشمەننىڭ سەپلىرىنى بۆزۈشنى «چەرىك سۆكمەك»، دۈشمەننى تارقىتىۋېتىشنى «ياغى تارماق»(929)، ياكى «ياغى سىماق»(930) دەپ ئاتايتتى. بۇ ئاتالغۇ باشقا تۈركىي خەلقلەر دۆلەتلىرىدە بولۇپمۇ سەلجۇقىيلاردا «سۆكمەن»، «ياغى سىيان» دېگەن ناملار بىلەن ئىشلىتىلگەنىدى.

قاراخانىيلار ئۇرۇشتا ئاخىرىدا يېڭىلگەن ئارمىيىنى «سانچىلىدى(931)» ياكى «سۈسىندى(932)» دەپ ئاتايتتى. غەلىبە قىلغان تەرەپنىڭ ئاتلىق قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ قاچقانلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلايتتى. بۇ قوغلاشنى «ياغى سوكداماق(933)» دەپ ئاتىشاتتى. مەغلۇپ بولۇپ تۇتۇۋېلىنغانلار «فىدىيە» (ئەسىرلىكتىن قۇتۇلۇش پۇلى) تۆلەيتتى. ئۇلار بىرىنىڭ دۈشمەنگە ئەسىر چۈشۈشىنى «ئەر ياغقا ئېلىنىدى(934)،» ئەسىرنى بولسا «بۇلۇن (935)» ياكى «تۇتقۇن» دەيتتى (936). بولۇپمۇ مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرىدە ئەسىردىن قۇتۇلۇش پۇلى

(929) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2268 - بېيىت.

(930) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2272 - بېيىت.

(931) كېلىسلى I، 182 - بەت؛ ئاتالاي II، 231 - بەت.

(932) كېلىسلى II، 24 - بەت؛ ئاتالاي II، 29 - بەت.

(933) كېلىسلى III، 296 - بەت؛ ئاتالاي III، 400 — 1، «ئول ياغنى سوكدادى».

(934) كېلىسلى I، 179 - بەت؛ ئاتالاي I، 205 - بەت.

(935) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1438 -، 2388 -، 2402 -، 3640 - بېيىتلەر؛ كېلىسلى III، 222 - بەت؛ ئاتالاي III، 301 - بەت.

(936) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 3345 - بېيىت؛ كېلىسلى I، 168 - بەت؛ ئاتالاي I، 194 - بەت.

ئېلىنىشى(937)، ئەسىرنىڭ پۈل ببرىپ قۇتۇلۇشى(938) ۋە قۇتۇلۇش پۈلى ببرىلگەنلەر(939) ھەققىدە سۆز ئېچىشى ۋە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭمۇ ئەسىر ئېلىپ كەلگەنلەرنىڭ مۇكاپاتلىنىشى(940) ھەققىدە سۆز قىلىشى، شۇ چاغلاردىكى ئۇرۇشلاردا خېلى كۆپ ئەسىر چۈشىدىغانلىقىنى ۋە بۇلاردىن قۇتۇلۇش پۈلى بەرگەنلەرنىڭ قويۇپ ببرىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قاراخانىيلار قۇتۇلۇش بەدىلىنى «يولۇغ» ياكى «يۇلۇغ»(941) دەپ ئاتايتتى. بۇ سۆز «ئازاد قىلىش»، «قويۇپ ببرىش»، «قۇتقۇزۇش» مەنىسىدىكى «يولماق»(942) سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ، ئۇرۇش تۈگىگەن چاغدا ئۇرۇش مەيدانىدا ۋە كېيىنچە قىلىدىغان ئىشلار ھەققىدىمۇ بەزى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇ بۇ نۇقتىدا شۇنداق دەيدۇ: «كىم يارىملىق ئىش قىلسا ئۇنى تېزدىن مۇكاپاتلاش، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ چىرايىنى كۈلدۈرۈش كېرەك. كىمكى بىر ئەسىر تۇتۇپ كەلسە، ماختاپ تارتۇقلاش كېرەك. بۇنىڭ بىلەن خۇشال بولسۇن، ياردەم بولغانلار بولسا بېقىپ داۋالات، ئەسىر چۈشكەنلەر بولسا قۇتۇلدۇرۇپ قايتۇرۇۋال. ئەگەر ئۆلگەنلەر بولسا قەدىرلەپ ئۇزات، بالا - چاقىلىرى بولسا ئۇلارغا ھەققىنى بەر. ئەسكەرلەر بۇنى كۆرۈپ سۆيۈنىدۇ ۋە جەڭ مەيدانىدا (سەن

(937) كېلىلى III، 69 - بەت؛ ئاتالاي III، 97 - بەت.
(938) كېلىلى III، 61 - بەت؛ ئاتالاي III، 85 - بەت.
(939) كېلىلى III، 41؛ - بەت ئاتالاي III، 55 - بەت.
(940) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2399 - بېيىت.
(941) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 3640 - بېيىت.
(942) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2402 - بېيىت.

ئۈچۈن) جېنىنى پىدا قىلىدۇ(943).

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇرۇش باشلانغان چاغدىكىدەك ئۇرۇش داۋامىدا ۋە ئۇرۇش تامامىلانغاندىن كېيىنمۇ خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش ۋە ئەسكەرلەرنىڭ روھىنى كۆتۈرۈش، ھۆكۈمدارنىڭ ياكى قوماندانىنىڭ ۋەزىپىسىدۇر. شۇنداقلا ئەسىرلەرنى قۇتۇلدۇرۇش، يارىدارلارنى داۋالاش بولۇپمۇ ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ بالا - چاقىلىرىنى خانە - ۋەيرانلىققا سالماسلىق، شۇنداق قىلىپ ئەسكەرلەرنى بالا - چاقىلىرىنى ئەندىشىدىن ساقلاپ قېلىشمۇ ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىلىرىدىن بىرى.

شۇ دەۋردە، مەيدان ئۇرۇشلىرىدىن باشقا بەزى - بەزىدە قەلئە ۋە شەھەرلەرنى قورشىۋالىدىغان ۋە بېسىۋېلىش بىلەن تۈگەيدىغان ئۇرۇشلارنىڭمۇ بولغانلىقى مەلۇم. غەربىي قاراخانىيلاردىن شەمسۇلمۇلۈك ناسىرخاننىڭ تەخت تالاشقان ئىنىسى شۇئەيبكە قارشى تۇرۇپ بۇخارانى قورشىۋالغانلىقىنى بىلىمىز. «تارىخىي بۇخارا» دا شۇئەيبنىڭ ئىسمى ئاتالمىغان. بۇ كىتابتا دېيىلىشىچە، بۇ مۇھاسىرىگە ئېلىش جەريانىدا، مۇداپىئەچىلەرنىڭ سېپىلغا يانداش ئۇلۇغ مەسچىتنىڭ (ئەل - مەسجىدۇل - جامى) مۇنارىسىدىن ئوق ئېتىپ قورشىۋالغانلارنى قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن شەمسۇلمۇلۈك مۇنارغا ئوق ئېتىش بۇيرۇقىنى چۈشۈرىدۇ. ئۇستى تاختايدا يېپىلغان مۇنارغا ئوت كېتىدۇ ۋە جامەگمۇ تۇتىشىدۇ، ئاخىرىدا كۆيۈپ كېتىدۇ، شەمسۇلمۇلۈك بۇخارالىغا ھاكىم بولغاندىن كېيىن جامەنى قايتىدىن سېلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈرىدۇ(943). بۇنىڭغا قاراپ قاراخانىيلارنىڭ مۇھاسىرە قىلىش ئورنىغا

(943) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2398 - 2404 - بېيىتلەر.
(944) تەپسىلاتى ئۈچۈن «نەرشاھى»، 76 - بەتكە قارالسۇن.

«ئەگىرمەك» ئىبارىسىنى ئىشلەتكەنلىكلىرىنى ۋە بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىشنى «كەنت ئەگىرمەك»(945) دېگەنلىكلىرىنمۇ قەيت قىلىپ ئۆتتۇق. مۇنداق مۇھاسىرە قىلىش ۋاقتىلىرىدا ياكى بىر دۇشمەن قوشۇنىنىڭ شەھەرگە يېقىنلاشقان ئەھۋال ئاستىدا، ھۆكۈمدار ياكى شەھەرنى مۇداپىئە قىلىشقا مەسئۇل بەگلەر يات ئادەملەرنىڭ شەھەرگە كىرىشىنى توسۇش ۋە دۇشمەننى كۆزىتىش ئۈچۈن (ھەر ھالدا مۇنارىلەردە ياكى يوللارنىڭ ئۈستىدە)، كۆزىتىش ئورۇنلىرىغا مەخسۇس كۆزەتكۈچىلەرنى قوياتتى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بۇنداق تەدبىرلەرنى «يول كەرمەك» يەنى يول توسۇش دەپ ئاتىغانىدى(946). شەھەر ۋە قەلئەلەرنى مۇھاسىرە قىلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، قاراخانىيلار جامائىتى، قەلئەلەرنىڭ مۇنارىسىنى «ئۈكەك» ۋە بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ مۇنارىلىق سېپىللارنى «ئۈكەكلىگ تام» دەپ ئاتىشاتتى(947). «تام» سۆزى شۇ دەۋرىدىكى قاراخانىيلار ئۈيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا سېپىل، قەلئە، تام مەنىلىرىدە ئىدى.

«ياغىسىنى سانچىان»(948) يەنى دۇشمەنلىرىنى يەڭگەن ھۆكۈمدار ياكى بەگ، ئۇرۇشتىن قايتقاندا خاس ئەسكەرلىرىدىن باشقا ئەسكەرلىرىنى يۇرتلىرىغا تارقىتىۋېتەتتى. بۇ «بەگ سۆيسۈن ياسدى» (949) ياكى «بەگ سۆيسۈن تاردى»(950) دېيىلەتتى، بۇ ئىككى ئىبارىمۇ بەگ ئەسكەرلىرىنى تارقاتتى، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. لېكىن قەلئە ۋە سېپىلنى قوغداشقا مەسئۇل ھەربىي كۈچلەر چوقۇم ئۆز قوماندانىنىڭ قول ئاستىدا ئۆز يەرلىرىدە قالاتتى. بۇ يەردىكى «ياتاق» ئىبارىسىنىڭ ھۆكۈمدارنى مۇھاپىزەت قىلىشتىن باشقا يەنە «قەلئە مۇھاپىزەتچىسى» مەنىسىدىمۇ كەلگەنلىكىنى يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق.

(945) كېلىشى I، 156 - بەتلەر، 210 - بەتلەر، 254 - بەتلەر، III، 316 - بەتلەر؛ ئاتالاي I، 178 - بەتلەر، 248 - بەتلەر، 302 - بەتلەر، III، 428 - بەتلەر.

(946) كېلىشى II، 7-بەتلەر؛ ئاتالاي II، 8-بەتلەر؛ «بەگ يول كەردى»

(947) 2154 - بېيت. كېلىشى I، 74 - بەتلەر، 135 - بەتلەر؛ ئاتالاي I، 78-بەتلەر، 153-بەتلەر. «تام» سۆزىنىڭ يۇلتۇز بۇرجلىرىنى ئىپادىلەش مەقسىتىدىمۇ قوللىنىلغانلىقىنى، ساندۇق، تاۋۇت ۋە باشقا مەنىلەرنىمۇ ئىپادىلىگەنلىكىنى كۆرىمىز.

(948) كېلىشى III، 310 - بەتلەر؛ ئاتالاي III، 420 - بەتلەر.

4. خەۋەرلىشىش

بىز كىتابىمىزنىڭ ئالدىنقى سەھىپىلىرىدە دۆلەتنىڭ چەت يەرلەرنى ئىدارە قىلىشتىن سۆز ئاچقىنىمىزدا ھۆكۈمدارنىڭ ئەمىر - پەرمان ۋە خەتلىرىنى تېزلىكتە ئۆز چايغا يەتكۈزگۈچى «ئەشكىنچى»لەرنى ۋە بۇنىڭغا باغلىق بولغان پوچتا تەشكىلاتىنىمۇ تىلغا ئالغانىدۇق. بۇ تەشكىلاتنىڭ ھەربىي مەقسەت ئۈچۈن ئىشلىتىلگەنلىكى چوقۇم. قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي گارنىزونلىرى ياكى مەيلى قەبىلە ۋە ئايماقلىرى، دۇشمەنلەرنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇملىرىدىن تېزلىكتە خەۋەردار بولۇپ، قارشى تۇرۇش تەدبىرلىرىنى كۆرۈپ، ۋاقتىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە ھەرخىل ئۆزگىرىشچان خەۋەرلىشىش ئۇسۇللىرىنى قوللانغانىدى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا دېيىشچە، قاراخانىيلار تاغ چوققىلىرىغا ۋە باشقا ئېگىز يەرلەر-

(949) كېلىشى III، 45 - بەت؛ ئاتالاي III، 59 - بەت.

(950) كېلىشى III، 136 - بەت؛ ئاتالاي III، 180 - بەت.

گە «قارغۇي»(951) ياكى «قارغۇ(952)» دەپ ئاتىلىدىغان تۇر (مۇنار) غا ئوخشاش ئېگىز قۇرۇلۇشلارنى ياساتقان ۋە دۈشمەننىڭ كېلىشىنى مۇنارلارغا يېقىلغان ئوت ئارقىلىق بىلدۈرگەنىدى.

C. تەشكىلات، ئەمەل ۋە دەرىجىلەر

1. ھەربىي قىسىملار ۋە قوماندانلارنىڭ ئۇنۋانلىرى

قاراخانىيلار قوشۇنىدا تۆۋەندىن يۇقىرىغا قاراپ قانداق ئۇنۋان بېرىلەتتى؟ باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، ئەڭ تۆۋەن ھەربىي قىسىمدىن پۈتۈن ئارمىيىگىچە قانداق ھەربىي ئۇنۋانلار يولغا قويۇلغانىدى؟ بۇ ھەقتە مەلۇماتىمىز كۆپ ئەمەس. پەقەت ئەينى زاماندىكى قاراخانىيلار قوشۇنىدا ھۇنلار زامانىدىن تارتىپ ئۇيغۇرلاردا يۈرگۈزۈلگەن ئونلۇق سىستېمىسىنىڭ،(953) ھېچ بولمىغاندا تۆۋەن دەرىجىدىكى قىسىملاردا يۈرگۈزۈلگەنلىكىنى كۆرسىتىدىغان بەزى خاتىرىلەر بار. مەلۇم بولۇشىچە، ئەڭ كىچىك ئەسكىرىي قىسىم «ئوتاغ» ئىدى. بۇنى باشقۇرىدىغان باشلىقنى «ئوتاغباشى»(954) دەپ ئاتىشاتتى. بۇ ئۇنۋان غەزنەۋى

(951) كېلىسلى III، 183 - بەت؛ ئاتالاي III، 141 - بەت.

(952) كېلىسلى I، 356 - بەت؛ ئاتالاي I، 426 - بەت.

(953) بۇ ھەقتە كافەس ئوغلى: «تۈرك مىللىي مەدەنىيىتى» 200- بەتكە قارالسۇن.

(954) مەيلى يۇسۇپ خاس ھاجىپ مەيلى مەھمۇد قەشقەرى تىلغا ئالغان ياكى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئون ئوتاغ تۈپەيلىدىن تىلغا ئالغان بۇ ئۇنۋاننىڭ بولغانلىقى بولۇپمۇ يەركەن رايونىدا يېزىلغان يەر - زېمىن سېتىش ھۇججەتلىرىدە ئوچۇق كۆرۈلمەكتە (خوئارت، Actes Trois 617 - 615 - بەتلەرگە ش. تېكىن، A.g.e، 165 - 162 - بەتلەرگە قارالسۇن).

ۋە سەلچۇقىيلار(955) تەشكىلاتىدا قوللىنىلغانلىقىدىن ئانچە مۇنچە تەلەپپۇز ۋە مەنا جەھەتتە ئۆزگىرىشكە ئۇچرىغان بولسىمۇ يەنىلا ئىلخانىيلار، قارا قويلۇقلار ۋە مەملۈكلەر تەشكىلاتىدىمۇ قوللىنىلغانىدى(956).

ئوتاغ بېشىنىڭ قانچە كىشىلىك ئەسكىرىي قىسىمغا باشلىق بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس. بىراق ئىسمىدىنمۇ مەلۇم بولغىنىدەك بۇ ئۇنۋاندىكى بىر ئوفىتسېرنىڭ ئوتاغ توشقىدەك ئەسكەرگە يەنى 8 — 10 كىشىلىك بىر چېدىرغا رەھبەرلىك قىلغانلىقىنى دېيىشكە بولىدۇ.

بۇ ئەھۋال ئاستىدا ئوتاغ بېشى، بۈگۈنكى ئونبېشىلىققا (بەنجاڭغا) ئوخشايدۇ(957). پەقەت قاراخانىيلار قوشۇنىدىمۇ تۇنجى ھەربىي ئۇنۋاننى كۆرسىتىدىغان ئوتاغ بېشىنى پىكرىمىزچە «ئونبېشى» دېگەنگە قارىغاندا، مەملۈكلەردىكى «ئونلار

(955) نىزامۇلمۇلك: «سىياسەتنامە»، 112 - بەت. سۆز بۇ يەردە «ۋىساق (اوتاق) باشى» شەكلىدە بولسىمۇ، بۇنىڭ تۈركچىسى «ئوتاغ (اوتاغ) باشى» ئىكەنلىكى ئېنىق. بۇ ھەقتە ئايرىمچە كۆيمەن: «ئەسكىرىي تەشكىلات» 40 - بەتكە؛ ھەسەن ئەنۋەرى، A.g.e، 214 - بەت؛ ش. تېكىن، A.g.m، 175 - 176 - بەتلەرگە قارالسۇن.

(956) ئۇنۋاننىڭ ئىلخانىيلاردا «ۋۇشاق»، قارا قويلۇقلاردا «ئۇشاق» ياكى «ۋۇشاق» شەكلىدە ئومۇمەن ساراي خادىملىرىغا؛ مەملۈكلەردە «ئۇشاق» ۋە «ئوچاقى» شەكىللىرىدە ۋە مىراخۇرنىڭ قارمىقىدىكى ئات باققۇچىلارغا بېرىلگەنلىكى ھەققىدە ئۇزۇن چارشىلى: «مەدخەل»، 183 — 189 — 274 — 338 - بەتلەرگە قارالسۇن.

(957) كۆيمەن: «ئەسكىرىي تەشكىلات» 41 - بەت.

ئەمرلىرى» گە ئوخشىتىش ھەر ھالدا توغرا بولسا كېرەك(958).

شۇنىڭدىن كېيىن ھايل بولۇپ، بۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلغۇچىنى «ھايل باشى(959)» دەپ ئاتايتتى. ئۇنىڭدىن قالسا، «ئون ئوتاغ» دەپ ئاتىلىدىغان قىسىم كېلەتتى. لېكىن ئۇنىڭ قول ئاستىدا «ئون ئوتاغ» بارلىقى ئېنىق بولغان بۇ ئوفىتسېرگە قانداق ئۇنۋان بېرىلگەنلىكى مەلۇم. چۈنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ، «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ بەزى جايلىرىدا «ھايل» ۋە «ھايل» باشىدىن سۆز ئاچقان بولسىمۇ، ئون ئوتاغدىن بىرلا يەردە سۆز ئېچىپ ئۆتكەن. ئۇ ئۇنىڭغا ئائىت خاتىرىسىدە شۇنداق دەيدۇ: «تەگىر ئەرسە ھىل، يا ساڭا ئون ئوتاغ، ئەلىگ تارغۇ مالىن قىلىچ تۇتغۇ ياغ» (ئەگەر ساڭا ھايل ئون ئوتاغ لىق باشلىقلىق ئۇنۋانى تېگىپ قالسا، مال ـ دۇنيا تارقىتىپ،

(958) ئوتاغ باشىنىڭ (ۋاق باشى) ئۆسۈشى ماۋزۇسىدا نىزاملار مۇلكىنىڭ «سىياسەتنامە» سىدە ئورۇن ئالغان قەيتىلەرگە قارىغاندا قوۋۇق خىزمىتىگە يېڭى ئېلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن دەپتەرگىمۇ يېڭى يېزىلغان بىر غۇلامغا تۆت يىل تورلۇك خىزمەتلەرنى قىلغاندىن كېيىن، بەش يىلدا ساقىلىق بېرىلىپ، زىيادە تىلەردە قەدەم خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنالايتتى. 6 ـ يىلى جامەدارلىق قىلاتتى. 7 ـ يىلدا 16 قوۋۇرغىلىق بىر تېرەكلىك چىدىر ۋە قىلىرمىقىغا يېڭى تىزمىغا ئېلىنغان ئۇچ غۇلام بېرىلىپ، ئوتاغ باشى قىلىناتتى («سىياسەتنامە»، 112 ـ بەت). دېمەك، ئوتاغ باشى ئىدىشچىلىق ۋە جامەدارلىق خىزمەتلىرىنى قىلغاندىن كېيىن بۇ ئورۇنغا ئېگە بولاتتى. بۇگۈنكى ئوتباشى (بەنجاك) غا تەڭ ئىدى. قىلىدىغان ئىشى ۋە ئېگىلىگەن ئورنى جەھەتتىن مەلۇم دەرىجىدە ئونلار باشلىقىغا ئوخشايتتى.

(959) غەزنەۋىيلەر ۋە سەلجۇقىيلار ئەسكىرى تەشكىلاتىدىمۇ بولغان. بۇ ئۇنۋان ئېگىسىنىڭ نامى «بەيھەقى»دە پۈتۈنلەي ھايلباشى شەكلىدە كۆرۈستىلگەن بولۇپ (ھەسەن ئەنۋەرى. A.g.e، 131 ـ بەت) ئەسلىنىڭ ھايلباشى ئىكەنلىكى ئېنىق. ھايلباشلىق دەرىجىسىنىڭ XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بولغىنىدەك، XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىمۇ بىر ئۇنۋان بولۇپ قوللىنىلغانلىقىغا دائىر خۇتارت. Trois Actes، 623 ـ بەتكە قارالسۇن.

قىلىچ، ئوقيانى قولغا ئېلىشىڭ كېرەك)(960). ئېيادىدىنىمۇ مەلۇم بولۇشىچە ئون ئوتاغ ھايلىدىن كېيىنكى يەنى ئۇنىڭدىن يۇقىرى ئەسكىرىي قىسمىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ باشلىقىغا بېرىلگەن ئۇنۋان ھەققىدە ھېچقانداق پىكرىنى ئوتتۇرغا قويغان ئەمەس. باشقا ئۇنۋانلارغا قاراپ بونىڭ ئون ئوتاغ نىڭ باشلىقى بولغانلىقىنى تەخمىن قىلالايمىز. لېكىن كەسكىن بىر نەرسە دېيىشكە ئاجىزلىق قىلىمىز، پەقەت شۇنىسى ئېنىقكى، قاراخانىيلار قوشۇنىدىكى تۆۋەنكى قىسىملار تەشكىلاتىدا ئون ئوتاغدىن (80 دىن 100 كىشىگىچە) تەشكىل قىلىنغان بىر قىسمىنىڭ بارلىقى مەلۇم. شۇڭلاشقا، بىر ئەسكىرىي قىسىمغا رەھبەرلىك قىلىدىغان ۋە بىز «يۈز بېشى» دەپ تەرجىمە قىلغان ئۇفىتسېرنىمۇ مەلۇكلەر قوشۇنىدىكى «يۈزلەر ئەمىر باشى»گە ئوخشىتىش خاتا بولمىسا كېرەك. ئوتاغدىن كېيىنلا بۇ ئون ئوتاغنىڭ كېلىشى، يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك قاراخانىيلار قوشۇنىدا، قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا ھەربىي تەشكىلاتنىڭ ئاساسى بولغان ئونلۇق سىستېمىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئوتاغ بىلەن ئون ئوتاغنىڭ تەركىبلىرىنى تەخمىنەن بولسىمۇ مۇشۇ شەكىلدە مۇقىملاشتۇرالايمىز. ئەمدى بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى «ھايل» نىڭ تەركىبىدە قانچىلىك كىشى بار ئىدى؟ ياكى «ھايل باشى» قانچە كىشىلىك قىسىمغا رەھبەرلىك قىلاتتى؟ بۇ ھەقتە بىر نەرسە دېيىشكىمۇ مۇمكىن بولمىدى. ئەمما تارىخىي مەنبەلەردە زامانداش سەلجۇقىيلارنىڭ ھەربىي تەشكىلاتىدا ھايل بېشىنىڭ قول ئاستىدىكى قىسىمنىڭ 10 دىن 50 كىچە ئەسكەردىن تەركىب تاپقانلىقى ۋە بونىڭ تەخمىنەن 20 — 25 كىشىلىك بىر ئەسكىرىي قىسىم بولۇشى

(960) 4139 - بېيت.

مۇمكىنلىكى كۆرسىتىلگەن(961). ئەمما قاراخانىيلار قوشۇنىدىكى ھەربىي تەشكىلاتىنىڭ، سەلچۇقىيلاردىكى ھەربىي تەشكىلاتتىن پەرقى بار ئىدى. چۈنكى سەلچۇقىيلاردا «ئوتاغ بېشى»، «ھايل بېشى» ۋە «ھاجىپ» شەكلىدە كۆرسىتىلگەن تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېرلاردىن ھاجىپ 50 كىشىلىك بىر ئەسكىرىي قىسىمغا رەھبەرلىك قىلاتتى(962)، ھالبۇكى، قاراخانىيلاردا «ئوتاغ بېشى»، «ھايل بېشى» ۋە «ئون ئوتاغ بېشى» (؟) دەپ كۆرسىتىلگەن بۇ قاتارىدىكى ئون ئوتاغدا 80 — 100 كىشىنىڭ بولۇشى لازىم ئىدى. بۇنىڭغا قاراپ قاراخانىيلاردىكى ھايل بېشىنىڭ قول ئاستىدا 40 — 50 كىشىلىك بىر بۆلۈم ئەسكەر بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىمىز. «قوتادغۇ بىلىگ» نىڭ تەرجىمىسىدە رەشىت رەھمەتى ئارات ھايل بېشىنى ئەترەت باشلىقى (پەيجاڭ) دەپ ئاتىغان.

لېكىن شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، شۇ دەۋردە «ھايل» سۆزى سانى ئېنىق بولغان ھەربىي قىسىم ئۈچۈن قوللىنىلغاندىن باشقا بەزى ئەڭ كىچىك ھەربىي قىسىمدىن كورپۇسقا قەدەر ھەر دەرىجىلىك ھەربىي قىسىملارنى ئىپادىلەيدىغان بىر ئىبارە ئورنىدىمۇ قوللىنىلغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» قوۋۇقچىبېشىنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملەرنى «ھىل ۋە قولداش» دەپ تىلغا ئالغاندا(963)، بۇ يەردە ئۇنىڭ ياردەمچىلىرىنى ۋە باشقا ئەتراپىدىكى خادىملىرىنى نەزەردە تۇتقاندەك، بۇ، سانى ئېنىق بولمىغان ئادەملەر توپىنى

(961) كۆيمەن: «ئەسكىرىي تەشكىلات» 41 - بەتكە قارالسۇن.
(962) ئەينى ماقالە كۆرسىتىلگەن يەر.
(963) 2559 - بېيىت.

ئىپادىلەيتتى. ئۇ يەنە ئۆز ئەسىرىنىڭ ئارمىيە قوماندانى ھەققىدىكى بۆلۈمىنىڭ بىر يېرىدە ھايل باشىنى سۇ باشى مەنىسىدە قوللىنىش بىلەن(964)، ھايلنىڭ توپتوغرا بۈگۈنكى «ئەسكىرىي بىرلىك» (ھەربىي قىسىم) مەنىسىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. يەنە بىر تەرەپتىن نىزامۇلمۇلك ئوتاغ باشى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بىرى ھەققىدە سۆزلەپ كېلىپ «يېڭىدىن يېزىلغان ئۈچ كىچىك غۇلام ئۇنىڭ ھايلغا (قىسمىغا) قويۇلىدۇ ۋە بۇنىڭغا ئوتاغ بېشى (ۇشاق باشى) دېگەن ئاتاق بېرىلىدۇ»(965) دېيىش بىلەن بەزىدە ئۈچ - تۆت كىشىلىك كىچىك بىر گۇرۇپپىنىمۇ ھايل دەپ ئاتايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى.

مەلۇم بولۇشىچە، ئون ئوتاغ باشلىقلىقىدىن كېيىن، سۇ بېشىلىق كېلىدۇ. بىزنىڭچە بۇ ئۇنۋان ئەمىر مەنىسىدە بولسا كېرەك. قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي سىستېمىسىدا سۇ باشى «پۈتۈن ئارمىيىنىڭ قوماندانى — باش قوماندان» دېگەن مەنىدە كېلەتتى. «سۇ باشى» سۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسى «قوشۇننىڭ قوماندانى» دېگەنلىكتۇر(966). XI ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەركەن رايونىدا يېزىلغان يەر خەتلىرىدە، خەتكە قول قويغانلار ئىچىدە بىردىن ئارتۇق سۇ باشىنىڭ بولغان

(964) 2323 - بېيىت.
(965) «سىياسەتنامە»، 112 - بەت.
(966) سۇ باشى سۆزىنىڭ يەنە بىر ۋارىيانتى ئەل - خارەزمى تەرىپىدىن «ساھىبۇل جەيش» دەپ كۆرسىتىلگەن بولۇپ (مەفاتىھۇلئۇلۇم، گ. ۋان ۋلوتېن نەشرى، 120 - بەت، بۇنىڭ پارسچە ۋارىيانتى ئەينى دەۋر مەنبەلىرىدە «سىپەھسالار» قىلىپ يېزىلغان (بارتولد: «تۈركىستان»، 229 - 243 ن 7 - بەت). «سىپەھسالار». ئومۇمەن ئارمىيە قوماندانى دېيىلگەن بولسىمۇ (ھەسەن ئەنۇەرى. A.g.e، 132 - بەت)، ئەمما باش قوماندان دەپ كۆرسىتىلمىگەن.

لىقى بۇ نۇقتىنى ئوچۇق كۆرسىتىدۇ(972). ئومۇمەن پۈتۈن ئارمىيىگە ھۆكۈمدار قوماندانلىق قىلىدىغان شۇ دەۋردە، بىرلا باش قوماندانىنى تىلغا ئېلىشمۇ بىزنىڭچە توغرا ئەمەس. ئەمما قىلىدىغان ھەربىي ھەرىكەتلەرنىڭ ماھىيىتىگە قاراپ ھەرقانداق بىر يەرگە ئەۋەتىلىدىغان قوشۇنغا ھۆكۈمداردىن باشقا شاھزادە ياكى بىر سۇ باشى قوماندانلىق قىلاتتى. بۇنداق بىر ئەھۋالدا سۇ بېشىنىڭ دۆلەت باش قوماندانى بولمايدىغانلىقى ئېنىق گەپ.

سۇ باشىلىرىنىڭ ئەمرىدىكى ھەر بىر كۈچنىڭ سانى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە دېيىشكىمۇ مۇمكىن بولمىدى. يۈسۈپخاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىدىكى «دۈشمەن قوشۇنلىرىنى يەڭگەن قەھرىمان ئۈچۈن 4000 ئەسكەرلىك قوشۇن يېتىدۇ»،(973) 12 مىڭ

(967) ھىجرىيە 508 - (1114/511) يىلىدىكى بىر يەر - زىمىن سېتىش ھۇججىتىدە يەرنى سېتىۋالغۇچى زاتنىڭ نامى بىزچە چاۋلى سۇباشى شەكلىدە ئوقۇلۇشى لازىم. شۇ ھۇججەتنىڭ شاھىدلىرى ئارىسىدا سۇلايمان بۇغرا سۇ باشى، مەسئۇد تاۋىل (؟) سۇ باشى ۋە ئۆمەر سۇ باشى ئورۇن ئالغان (خۇئارت، Trois Actes، 624 - 622 - بەتلەر، يەنە ش. تېكىن، A·g·m، 164 - 162 - بەتلەر). بۇ يەردىمۇ ھىجرىيە 473 - (1080/81) يىلىدىكى بىر IV (ۋە V)نومۇرلۇق يەر سېتىش ھۇججىتى ئۇستىدە بەگتۈزۈن سۇ باشى بىلەن ئەلى سۇ باشى ناملىرى بار. شۇ دەۋرگە ئائىت تارىخسىز بىر ھۇججەتتە بولسا ئارسلان سۇ باشى نامى يېزىلغان، بۇلارنىڭ ھەممىسىگە قاراپ يالغۇز بىرلاسۇ باشى بارئىدى، دېيىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇنداق بولىدى، يەركەن ئەتراپىدا بۇنچىلىك سۇ باشىلارنى تىلغا ئالماسلىققا توغرا كېلەتتى. شۇڭلاشقا ش. تېكىننىڭ قاراخانىيلاردا سۇ باشىنىڭ باش قوماندان ئىكەنلىكى توغرىلىق ئىپادىسى (178 - بەت) توغرا بولماسلىقى لازىم. چۈنكى ئوغۇز دۆلىتىدە سۇ باشىنىڭ بىر كىشى ياكى بۇ ئۇنۋاننىڭ بىردىن ئارتۇق كىشىلەرنىڭ قوللانغانلىقى ئېنىق. سەلچۇقىيلار دەۋرىدە رايونلارنىڭ ھەربىي ۋالىيلىرىنى سۇ باشى دېگەنلىكلىرىمۇ مەلۇم (ق. سۇمەر، «ئوغۇزلار» 52 - بەت).

(968) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2335 - بېيىت.

ئەسكەرلىك قوشۇن چوڭ قوشۇن ھېسابلىنىدۇ»(969) دېگەن خاتىرىلەر سۆز بېشىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى قوشۇنلارنىڭ ئەڭ تۆۋەن چېكى بىلەن ۋە ئەڭ يۇقىرى چېكىنى كۆرسىتىدۇ. غەربىي قاراخانىيلاردىن ئارسلان خاننىڭ 12 مىڭ كىشىلىك بىر مەملۈكلەر قوشۇنىنىڭ بولغانلىقىغا دائىر بوندارىنىڭ خاتىرىسىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق.(970) زامانداش سەلچۇقىيلاردا ئەمىرلەر قوماندانلىق قىلغان ھەربىي قوشۇنلاردا ئەڭ ئاز بولغاندا 4000، ئەڭ كۆپ بولغاندا 10 مىڭ كىشى يار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىشمۇ(971) بۇ نۇقتىدا بىزنى مۇئەييەن پىكىرگە ئىگە قىلىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەردە، 80 — 100 كىشىلىك بىر ھەربىي قوشۇن بولغان ئون ئوتاغدىن كېيىنلا 4000 بىلەن 10 — 12 مىڭ كىشىلىك ھەربىي قىسىملار ھەققىدە سۆز ئېچىلغان. ئەمدى ئون ئوتاغنىڭ ئىگىسى بولغان ئوفىتسېرنى، مەملۈكلەردىكى يۈزلەر ئەمىرىگە ئوخشاش، شۇنداقلا «مۇقەددەمى — ئەلف» يەنى 1000 كىشىلىك بىر قوشۇننىڭ قوماندانى دەپ تەسەۋۋۇر قىلساق، قوشۇنلار قاتارىدىكى بۇ بوشلۇق توشقۇزۇلغان بولىدۇ. ئەمما يەنىلا ئۇ زاماندىكى ئارمىيىلەردە بۈگۈنكى ئارمىيىلەردىكىدەك ئىنتايىن كۆپ تۆۋەن دەرىجىلىك قىسىملارنىڭ بولغانلىقى ئېنىق. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئوتاغلار توپلىنىپ ھايل ۋە ئون ئوتاغلارنى، ھايل ۋە ئون ئوتاغلار بىرلىشىپ ئارمىيىنى تەشكىل قىلغاندەك تۇرىدۇ.

(969) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2334 - بېيىت.

(970) ئايرىمچە سەدرۈددىن ئەل - ھوسەينى، ئاخبار، 64 - بەت.

(971) كۆيمەن، «ئەسكىرىي تەشكىلات»، 42 - بەتكە قارالسۇن.

2. باش قوماندانلىك ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ۋەزىپىلىرى

يۇسۇپخاس ھاجىپ، «قۇتادغۇ بىلىگ» دە، ئارمىيىگە قوماندان قىلىپ ئەۋەتىلىدىغان ئادەمنىڭ، يەنى سۇ بېشىنىڭ قانداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇشى لازىملىقى ئاساسلىق ۋەزىپىلىرىنىڭ نېمىلەردىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ھەققىدە بەزى مەلۇماتلارنى بەرگەن. ئۇنىڭ بۇ تېمىدىكى پىكىرلىرىمۇ چوقۇم شۇ دەۋرنىڭ ھۆكۈمرانلىق چۈشەنچىسىنى تەسۋىرلىگەنلىكى ئۈچۈن بۇ يەردە كۆرسىتىپ ئۆتمەكچىمىز.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئارمىيىگە قوماندانلىق قىلىش، قوشۇننى جەڭ قائىدىلىرىگە بويسۇندۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن دۈشمەننى يېڭىشنى بىلىش ئىنتايىن چوڭ بىر ئىش. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر ئىشقا تەيىنلىنىدىغان ئادەمنىڭ تولىمۇ بەك تاللىنىشى يىرىنچىدىن، قاتتىق قول، تەجرىبىلىك ۋە يۈرەكلىك بولۇش لازىم(972). ئىككىنچىدىن، ياخشى بىر قوماندان سەخىي، جەسۇر، ياخشى مەرگەن، كەمتەر بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ئاستىنىدىكىلەرنى ئۆچۈق بولۇشى كېرەك. سەخىي بولسا، ئەسىل كىشىلەر ئۇنىڭ ئەتراپىغا يىغىلىدۇ. شۇڭا، سۇ باشى ماللىرىنى ئەسكەرلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىشى ۋە بۇ يول بىلەن ئەتراپىغا كۆپلەپ دوست (يولداش) ۋە قوراللىق يولداش (ئەردەش) لەرنى تۇپلىشى لازىم. ئۆزىگە بىر ئات، بىر قۇر كىيىم ۋە بىر قانچە

(972) 2271 - بېيىت. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئۇرۇش تا قورقۇنچاق كىشىلەرنىڭ كېرىكى يوق، چۈنكى قورقۇنچاقلار خوتۇن كىشىلەرگە ئوخشايدۇ. ئۇرۇشتا قوشۇننى بۇزىدۇ. بۇنداق قورقۇنچاق كىشىلەر دۈشمەننى كۆرسىلا ئاغرىپ يېتىپ قالىدۇ (2283 - 2284 - 2326 - بېيىتلەر).

خىل قورال قالدۇرۇشى، بالا - چاقىلىرىنىڭ غېمىنى يەپ مال يىغىتاسلىقى كېرەك ياكى مۇلۇك (يەر، سۇ) ۋە باغ - ۋارانلارنى قىلىمەن دەپ پۇل توپلىماسلىقى لازىم، مەشھۇر بولۇپ جاھانغا داڭق چىقارسىلا بولىدۇ. ئۇ بارلىق ئارزۇسىنى قىلىچى بىلەن تېپىشى، ئۇرۇپ ئېلىشى، ئالغانلىرىنى ئەسكەرلەرگە بۆلۈپ بېرىپ بەگلىك بىلەن شۆھرىتىنى ئاشۇرۇشى كېرەك. سېخىيلىق بىلەن ئەتراپىغا ئادەم توپلاپ ئۆزىنى ياخشى كۆرسىتىش ئۈچۈن، ھەر بىي سەپداشلىرىغا يېگۈزۈپ - ئىچكۈزۈشى، كىيدۈرۈپ - ياساندۇرۇشى ۋە ئۇلارغا كۆپلەپ ئات، قورال، ئوغۇل - قىز (قۇل - كېنىزەكلەر) نى ئېھسان قىلىشى كېرەك(973). چۈنكى بىر نەرسە ئېلىشنى ئادەت قىلىۋالغانلار بېخىلىنىڭ ئەتراپىغا توپلانمايدۇ(974).

بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنىڭ ئاساسلىق قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان تۈيغۇزۇپ ئىسسىق كىيىندۈرۈش، ئەتراپىدىكىلەرنى بايىاشات قىلىش، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ خۇددى پارول ھالىغا كەلتۈرۈلگەن «ئۇر، ئال، تارقات» پرىنسىپلىرىغا ئەمەل قىلىشى، ھۆكۈمدار باشلىق بارلىق دۆلەت خادىملىرىدىن شۇنداقلا سۇ بېشى (قوماندان) دىن كۆتۈلىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكلەر ۋە ئۇلار ئۇرۇنداشقا تېگىشلىك ۋەزىپىلىرى قاتارىغا كىرىدۇ.

قوماندانلاردىن كۆتۈلىدىغىنى يەنە بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇ، ئۇياتلىق بولۇشى كېرەك. چۈنكى ئۇياتلىق قوماندان ئۆز شەرىپى ئۈچۈن دۈشمەنگە بەرداشلىق بېرەلەيدۇ ۋە ئۆچىنى ئالماستىن يانمايدۇ، شۇنداقلا ياخشى بىر قوماندان ئېھتىياتچان ۋە كەمتەر بولۇشى، مەغرۇر بولماسلىقى كېرەك. مۇلايىم ۋە كەم-

(973) 2274 - 2280 - بېيىتلەر.
(974) 2325 - بېيىت.

ئەر كىشىنى خەلق سۆيىدۇ. ئارمىيە قوماندانى كەمتەر بولماس-تىن ئۆزىنى چوڭ تۇتسا، بۇ تەكەببۇرلۇقى يۈزىسىدىن ئىھتىياتسىزلىق قىلىپ قويىدۇ - دە، دۈشمىنىدىن چوقۇم دەككىسىتى يەيدۇ. قوماندانىنىڭ نام چىقىرىشى ۋە شۆھرەت قازىنىشى ئۈچۈن جەسۇر ۋە مەرد بولۇشى بىلەن بىللە ھەيۋەتلىك، ساقال - چېچى چۈشۈرۈلگەن بولۇشى ھەم لازىم. قوماندان سىياسەتنى ياخشى بىلىشى كېرەك، چۈنكى، ئارمىيىنى باشقۇرۇپ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، سىياسەتكە زور ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ(975).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ، يۇقىرىقىلاردىن كېيىن دۈشمەنگە قارشى يۈرۈشكە ئاتلىنىپ، ئارمىيىسىنى دانالىق بىلەن باشقۇرۇپ ئىداره قىلالايدىغان بىر سۇ بېشىنىڭ تۆۋەندىكىدەك بەش-ئالته خىل خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە بۇ خۇسۇسىيەتلەرنى مۇنداق ئوخشىتىش يولى بىلەن ئىپادىلەيدۇ:

— ئۇنىڭ بۈركى سوقۇشتا يولۋاسنىڭ يۈرىكىدەك، تۇتۇشقاندا بېلىكى قاپلاننىڭ بېلىكىدەك بولۇشى كېرەك؛

— توڭگۇزدەك تەرسا، بۆرىدەك كۆچلۈك، ئېيىقتەك دەھشەتلىك ۋە قوتازدەك ئۆچ ئالغۇچى بولۇشى كېرەك؛

— قىزىل تۈلكىدەك ھىيلىگەر، بۇغرا تۆگىدەك ئىداۋەتچى بولۇشى كېرەك. ھىيلىگەرلىك ۋە قۇۋلۇقنىڭ يوللىرىنى بىلىشى كېرەك. چارىسىنى تاپقۇچىغا يولۋاسمۇ باش ئېگىدۇ؛

— ئۆزىنى سېغىزخاندىن سەگەك تۇتۇشى، قىيا قۇزغۇنىدەك ھەر دائىم يىراقنى كۆزىتىشى كېرەك؛

— غەيرەتتە ئارسلاندەك بولۇشى، كېچىلىرى ھۇقۇشتەك ئويغاق تۇرۇشى لازىم؛

(975) 2290 - 2300 - بېيىتلەر.

— سۆزى راست بولۇشى، دېگىنى ئىشەنچلىك بولۇشى كېرەك. ئادەم بۇ خىل سۈپەتلەر بىلەن جەڭچى ۋە ئۆز ئىشىنىڭ ئەھلى بولالايدۇ. جەڭچى ھەر قاچان قورال تۇتىدۇ، ئۇ دۈشمەننى يوقىتىدۇ ۋە غەلبە قىلىدۇ(976).

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئىچىده ھىيلە ۋە قۇۋلۇق ئىشلىتىش بىلەن ئېھتىيات قىلىش، دۈشمەننى يېڭىشته قوللىنىش شەرت بولغان ئىككى قورالنى ئوخشايدۇ(977). يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇشۇنداق بىر قوماندان ئۈچۈن ئەسكەر كۆپ ئەمەس، ئاز، ئەمما خىل ئەسكەر يېتەرلىك بولىدۇ، دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. ئۇ، بۇ ھەقتە شۇنداق دەيدۇ: «ئەسكەرلەر خىل بولغىنىدەك، ئۇلارنىڭ قورالىمۇ مۇكەممەل بولۇشى كېرەك، قوشۇن سانى كۆپ بولسا ئوڭايلىق بىلەن ئېنتىزامغا بويسۇندۇرغىلى بولمايدۇ ۋە يامان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قوشۇن سانىنى كۆپەيتمەي، ئەسكەرلەرنى خىل قىلىش كېرەك. ئاز ئەمما مۇنتىزم بىر قوشۇن سانى كۆپ قوشۇنىدىن ياخشى»(978). ھەتتا ئۇنىڭ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن «ئادەملەر تالالىغان، قوشۇن قورالالىغان بولسۇن» ۋە «كۆپ ئەسكەر ئورنىغا خىلالىغان ئەسكەرنى تەلەپ قىل، ئەسكەر كۆپ بولغاندىن كۆرە، خىلالىغان ۋە تولۇق قورالالىغان بولسۇن» دېگەن ئىككى ماقالىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشى(979)، ئۇيغۇرلاردا بۇ چۈشەنچىنىڭ ئۇزۇن بىر تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بىزنىڭچە، بۇ چۈشەنچە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەدىمكىلەرنىڭ سۆزلىرىگە تايىنىپ ئوتتۇرىغا قويغان ئارمىيىنىڭ تەركىبى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئانچە كۆپ ئەمەس.

(976) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2310 - 2347 - بېيىتلار.

(977) 2556 - 2557 - بېيىتلەر.

(978) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2331 - 2333 - 2336 - 2340 - بېيىتلار.

(979) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2337 - 2339 - بېيىتلار.

D. قوراللار

قەشقەرلىك مەھمۇد بىلەن بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئەينى زامانىدىكى قاراخانىيلار ئارمىيىسىدە ئاساسلىق ھۇجۇم قىلىش قوراللىرىدىن: ئوقيا بىلەن قىلىچ، پالتا، نەيزە ۋە خەنجەر؛ قوغدىنىش قوراللىرىدىن: قالقان، ساۋۇت ۋە دۇبۇلغا بار ئىدى. لېكىن نىزامى(980) ئارۇزى بىلەن سەدرىددىن ئەل - ھۈسەينىڭ خاتىرىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، گۈرزىمۇ قاراخانىيلارنىڭ ئاساسلىق ھۇجۇم قىلىش قوراللىرىدىن بىرى ئىدى، بۇ نۇقتا ئۇلار بىلەن سەلچۇقىيلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىي تاكتىكا پەرقىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرگەن(981). ئۇنىڭدىن باشقا ئۇلارنىڭ مۇھاسىرە ئۇرۇشلىرىدا مەنچىناق ئارراده ۋە باشقا قوراللارنى ئىشلەتكەنلىكى چوقۇم بولسىمۇ، بۇ ھەقتە مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

قاراخانىيلاردا قورال مەنىسىدە ئومۇمىيۈزلۈك «تولۇم»(982) سۆزى قۇللىنىلاتتى، قوللىنىشنى «تولۇم مانماق»(983) دەيتتى. يەنە قوراللىق بىرىنى «تولۇملۇغ ئەر»(984) دەپ ئاتىشاتتى.

(980) «ئاخبارۇد ـــ دەۋلەتىس - سەلچۇقىيە» 411 - بەت.

(981) كافەس ئوغلى: «مەلىكشاھ»، 28 ن، 43 - بەتلەرگە قارالىۇن.

(982) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 1381 - 2332 - بېيىتلەر؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى» كېلىسلى I، 412 - بەت، II، 221؛ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئاتالاي I، 489 - بەت، II، 266 - بەت.

(983) كېلىسلى، II، 25 - بەت؛ ئاتالاي، 30 - بەت.

(984) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2337 - بېيىت.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، «تولۇملۇغ ئەر» دېگەن سۆز ھەر خىل قورال بىلەن قوراللانغان ئەسكەرنى ئىپادىلەيتتى. چۈنكى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ بېشىدا دۇبۇلغا، ئۈستىدە ساۋۇت بولمىغان ئەسكەرنى «باشناق ئەر»(985) دەپ ئاتايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

1 - ئوق ۋە يا

ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى قورالى سۈپىتىدە قوللىنىلىپ كېلىنگەن ئوقيا ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەر تارىخىنىڭ باشلانغۇچ دەۋردىن تارتىپ ھازىرغىچە ئەينى ئىسىم بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە بۇ دەۋردە مەخسۇس ئوقيا ياساش كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان ئادەملەرمۇ بولغان. قاراخانىيلار ياخشى ئوق ئاتقۇچى مەرگەنلەر بىلەن ئارمىيە ۋە ئوق (ئوقيا) بىلەن ئۇرۇشقا قاتناشقۇچىلارنى ئوقچى دېيىش بىلەن بىللە، ئوق ياسىغۇچىلارنىمۇ ئوقچى»(986) دەپ ئاتىشاتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ئوقنى ياخشى ئاتىدىغان مەرگەنلەرنى «ئاتىم» ياكى «ئاتىم ئەر»(987) دەپمۇ ئاتىشاتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، قەھرىمان بولۇش بىلەن تەڭ، ئاتىم بولغان بىر ئادەمنىڭ سارايدىكى ئوقچىلار ۋە ياچىلار قاتارىغا كىرەلەيدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكىندەك(988)، قوماندانىدىمۇ مۇشۇنداق

(985) كېلىسلى I، 388 - بەت؛ ئاتالاي I، 466 - بەت.

(986) كېلىسلى II، 157 - بەت؛ ئاتالاي II، 199 - بەت.

(987) كېلىسلى I، 71 - بەت، III، 280 - بەت؛ ئاتالاي I، 75 - بەت، III، 379 - بەت.

(988) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 4048 - بېيىت

ئالاهىدىلىكلەرنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلغانىدى(989).

ئوق قىلىش ئۇچۇن كېسىلىپ تەييارلانغان تاياقلار «قوغۇش(990)» دەپ ئاتىلاتتى. قوغۇشنىڭ ئوق ھالىتىگە كەلتۈرۈلگىچە بولغان جەريانغا كەلسەك، مەلۇم بولۇشىچە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئۇچىغا ئۇچلۇق تۆمۇر بېكىتىلەتتى. قاراخانىيلار باشاق(991)» دەپ ئاتايدىغان بۇ ئۇچلۇق تۆمۇر ئالدى بىلەن تېشىلەتتى ۋە ئوقنىڭ ئۇچى بۇ تۆشۈككە تىقىلاتتى ھەم مەھكەم ئورنىتىلاتتى. باشاقنىڭ ئوق ئۇچى كىرگەن بۇ تۆشۈك قىسمى «بورى» ياكى «باشاق بورىسى» دەپ ئاتىلاتتى(992). ئۇنىڭدىن باشقا ئوقنىڭ تاياقچە قىسمى بىلەن باشقىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن، باشاقنىڭ ئۈستىگە دەل كېلىدىغان بىر ئىنچىكە تېرە قاپلىناتتى، بۇ تېرە «تىلى» دەپ ئاتىلاتتى(993). بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇنى ھەم كۆرسىتىپ ئۆتەيلى، بۇ باشاقلاردىن بەزىلىرى زەھەرلىك بولاتتى ۋە باشقى زەھەر بىلەن سۇغىرىلغان بۇ ئوقلار «قاتۇتلۇغ ئوق»(994) دەپ ئاتىلاتتى.

ئوقنىڭ ئارقىسىغا يېپىشتۇرۇلىدىغان ۋە نىشانغا تېگىشنى

(989) «قۇتادغۇ بىلىگ»، 2043 - 2274 - بېيىتلەر.
(990) كېلىملى I، 308 - بەت؛ ئاتالاي I، 369 - بەت.
(991) كېلىملى I، 316 - بەت، II، 13 - بەت، 102 - بەتلەر؛ ئاتالاي I، 378 - بەت، II، 14 - 129 - بەت.
(992) كېلىملى III، 166 - بەت؛ ئاتالاي III، 220 - بەت.
(993) كېلىملى III، 176 - بەت؛ ئاتالاي III، 233 - بەت.
(994) كېلىملى II، 227 - بەت؛ ئاتالاي II، 284 - بەت.

قولايلاشتۇرىدىغان پەيلەر «يۈگ» دەپ ئاتىلاتتى(995). ئومۇمەن ئۇچ خىل بولىدىغان ۋە ئوقنىڭ نىشانغا تېگىشىدە مۇھىم رول ئوينايدىغان بۇ پەيلەرنى ئوققا يېپىشتۇرۇشنى «يەلىمەك» دەيتتى ۋە بۇ ئىشلارنى كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك، يېپىشتۇرۇش ئىشىدا قوللىنىلىدىغان يېپىشتۇرغۇچنى «يەلىم»(996) دەپ ئاتىشاتتى. ئوقلارغا يېپىشتۇرۇلىغان بۇ پەيلەرنىڭ بەزىلىرى تۇم بولاتتى. بۇ خىل تۇم يۈلەك (يەلەك) لىك ئوقلارنى «قاپايۈگلۈگ ئوق»(997) دەپ ئاتىشاتتى. ئوققا يۈگ ۋە باشاق تېنى تاشقىرى، «سوقىم» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل نەرسە ئورنىتىلاتتى. مەھمۇد قەشقەرى «سوقىم» سۆزىنى «بىر ياغاچنىڭ پارچىسى قارىغاي غوزىسى شەكلىدە كېسىلىپ ئىچى ئويۇلىدۇ. ئۇچ تەرىپىدىن تېشىلىپ ئوقنىڭ ئۈستىگە ئورنىتىلىدۇ(998)» دەپ ئىزاھلىغانىدى. ئۇ سوقمىنىڭ نېمە مەقسەتتە ئورنىتىلىدىغانلىقىنى دېمەيدۇ. بىزنىڭچە بۇ، ياسىلىش شەكلىگە قارىغاندا ئىسقىرتقاندەك بىر خىل ئاۋاز چىقىرىش ئۈچۈن ئوقنىڭ ئۈستىگە ئورنىتىلغان بىر نەرسە بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلقلەردە ئومۇمىيۈزلۈك «ۋىزىلدايدىغان ئوق» دەپ تەرىپلىنىدىغان ۋە ئېتىلغان چاغدا ئىسقىرتقاندەك ئاۋاز چىقىرىدىغان ئوقلارنىڭ بارلىقى قەدىمكى زامانىدىن تارتىپ تەسۋىرلىنىپ

(995) كېلىملى III، 163 - بەت؛ ئاتالاي III، 217 - بەت.
(996) كېلىملى III، 81 - بەت، 233 - بەت؛ ئاتالاي III، 115 - بەت، 343 - بەت.
(997) كېلىملى III، 163 - بەت؛ ئاتالاي III، 217 - بەت.
(998) كېلىملى I، 333 - بەت؛ ئاتالاي I، 8 - بەت، 397 - بەتلەر.

كېلىنمەكتە(999). مۇشۇنداق بىر خىل ئاۋازنىڭ «سوقىم» ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش بىر نەرسىنىڭ ياردىمى بىلەن چىقىرىلىدىغان لىقى ئېھتىمالغا يېقىن.

ئوق ياساش ئۈچۈن كېسىلگەن قوغۇشلار يۇڭ باشاق ئورنىتىلىشتىن بۇرۇن ياكى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ھەر ھالدا پۇختا بولۇش ئۈچۈن باغلىنىدىغانلىقى مەلۇم بولۇپ، بۇنى «قووۇشاماق»(1000) دەپ ئاتىشاتتى.

قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي قىسىملىرىدا ئوق ئېتىش مەشقىنى يېڭىدىن باشلىغانلارغا، بەزى ھادىسىلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، باشاقسىز ئوق ئاتتۇراتتى. ئۇچىدا باشاق ئورنىدا يۇمىلاق بىر ياغاچ پارچىسى بولغان بۇ ئوقلار «قالۇا»(1001) ۋە «ئۇلۇن»(1002) دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئاتىلاتتى. بۇنداق ئوقلار ئادەتتىكى نورمال ئوقلارغا نىسبەتەن يېنىك بولۇپ، يىراقلارغا بارالايدىغان بۇ ئوقنىڭ ئايرىم بىر خىل ئېتىلىش شەكلى بار ئىدى. ئاتقۇچى بۇنداق ئوقنى ئوڭدىسىغا يېتىپ ئاتاتتى. مەھمۇد قەشقەرى بۇ خىل ئوق ئېتىشقا «چۇرام»، ئېتىلغان ئوققا بولسا «چۇرام ئوقى(1003)» دەپ نام بېرىلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئوققا مۇناسىۋەتلىك باشقا ئىبارىلەرگە كەلسەك، ئوقنىڭ كەينىگە پەي يېپىشتۇرۇش ئۈشى «ياپچۇرماق» ياكى «ياپشۇرماق»(1004) دەپ ئاتىلاتتى؛ ئوق بىلەن چەنلەشنى «كەزلەمەك» ياكى «كەزگەرمەك»(1005)، ئوقچىنىڭ ئەگرى ئوقنى تۈزىتىشنى «ئوق كۆنگەرمەك»،(1006) ئوقنىڭ باشقىنىڭ تاشقا ياكى باشقا قاتتىق جىسىملارغا تېگىپ قايرىلىپ كېتىشىنى تېگىلمەك»،(1007) نەدىن كەلگەنلىكى ۋە كىمنىڭ ئاتقانلىقى نامەلۇم ئوقنى بولسا «ئازۇق ئوق»(1008) دەپ ئاتايتتى. بۇ — XI ئەسىردىكى قاراخانىيلارنىڭ ھەربىي قورال - ياراق تېخنىكىسىنىڭ قانچىلىك سەۋىيىدە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

ياغا كەلسەك، ئوققا شۇنچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغان قاراخانىيلارنىڭ ئوقنى ئېتىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ياغىمۇ ئوخشاشلا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىدە گەپ يوق. ئەينى زامانىدىلا «يا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان «يا» ئاساسەن ئەگمەچ ياغاچ ۋە ئوقنى ئاتىدىغان كىرىچتىن تۈزۈلەتتى. يانىڭ كىرىچى، بۇگۈنكى تەلەپپۇزغا يېقىنراق كېلىدىغان «سىنغىر(1009)» دەپ ئاتىلاتتى. ياغا كىرىچ ئورنىتىشنى «يا سىنغىرلەمەك» دەيتتى.

(999) بۇ ھەقتە كافەس ئوغلى: «تورك مىللىي مەدەنىيىتى»، 141 - 242 - بەتلەرگە قارالسۇن.

(1000) كېلىنى II، 282 - بەت؛ ئاتالاي II، 350 - بەت.

(1001) كېلىنى I، 357 - بەت؛ ئاتالاي I، 426 - بەت.

(1002) كېلىنى I، 74 - بەت، 131 - بەت؛ ئاتالاي I، 78 - بەت، 148 - بەت.

(1003) كېلىنى I، 348 - بەت؛ ئاتالاي I، 412 - بەت.

(1004) كېلىنى III، 69 - بەت، 76 - بەت؛ ئاتالاي III، 97 - بەت، 8 - بەت، 108 - بەتلەر.

(1005) كېلىنى II، 155 - بەت؛ III، 222 - بەت؛ ئاتالاي II، 196 - بەت، III، 300 - بەتلەر.

(1006) كېلىنى II، 156 - بەت. ئاتالاي II، 196 - بەت.

(1007) كېلىنى II، 13 - بەت. ئاتالاي II، 14 - بەت.

(1008) كېلىنى I، 63 - بەت. ئاتالاي I، 66 - بەت.

(1009) كېلىنى III، 300 - بەت. ئاتالاي III، 407 - بەت.

ئەگسم يانىك ئوتتۇرىسى «باغىر» ياكى «يا باغرى»(1010) دېيىلەتتى. يانىك بۇ باغىر قىسمىلىرىغا شۇ تېرە ئورىلىپ ئۇنى ھەم چىگىتقانلىقى، ھەم ئۇنى ئالغاندا تۇتۇشنى ئاسانلاشتۇرغانلىقى مەلۇم. يالارنىك بۇ باغىر قىسمىغا ئورالغان شۇ تېرە «توز»(1011) دەپ ئاتىلاتتى. مەسىلەن: دەدە قورقۇت داستانىلىرىدىكى «ئاغچا توزلۇ قاتى يايلار» دېگەن جۈملىدىمۇ «توز» سۆزى يالارغا ئورالغان تېرىلەرنى كۆرسىتىدۇ(1012). «يا باغلىماق» دېگەن سۆز، يانىك باغىر قىسمىنى تۇزەش ياكى رېمونت قىلىش مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن.

يا نىك تۇرلىرىگە كەلسەك، يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن نورمال يا دىن باشقا «قارۇى يا»(1013) دەپ ئاتىلىدىغان ئىنچىكە بىر خىل يا يىلەن «يەتەن (1014)» دەپ ئاتىلىدىغان بىر تاياقچە يا نى بىلىمىز. بۇ يا نىك ئىچى ئۇچۇن تاغا ئېلىنغانلىقى ئېنىق بولمىسىمۇ، بۇنداق يا ئوقيا ئېتىشنى ئۆگىنىۋاتقانلار ئىشلىتىدىغان بىر خىل يا بولۇشى مۇمكىن.

يانىك كىرىچتىن ئاجرىشى «يا يازماق»(1015) ياكى «يا ياسماق (1016)» دېيىلەتتى(1017). قاراخانىيلارنىك ئەسكەرلىرىدە

(1010) كېلىشى I، 301 - بەت. ئاتالاي I، 360 - بەت.
(1011) كېلىشى III، 88 - بەت. ئاتالاي III، 123 - بەت.
(1012) ف. سۆمەر «ئوغۇزلار» 396 - بەت.
(1013) كېلىشى III، 181 - بەت. ئاتالاي III، 239 - بەت.
(1014) كېلىشى III، 16 - بەت. ئاتالاي III، 21 - بەت.
(1015) كېلىشى III، 53 - بەت. ئاتالاي III، 73 - بەت.
(1016) كېلىشى III، 57 - بەت. ئاتالاي III، 78 - بەت.
(1017) كېلىشى I، 287 - بەت. ئاتالاي I، 343 - بەت.

ئوق ۋە يالارنى ئېلىپ يۈرۈش ئۈچۈن مەخسۇس ئوقدانلار ۋە يا قاپچۇقلىرى بولاتتى. قاراخانىيلار ئوق سېلىنىدىغان قاپچۇقلارنى «كىش»(1018) دەپ ئاتايتتى. قاراخانىيلار تەرىپىدىن قوللىنىلغان بۇ ئاتالغۇلار غەزنەۋىيلەر ۋە سەلجۇقلار قوشۇنىدىمۇ كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانىدى(1019). مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «كىش» نى «قاپقاقلىق بىر قاپ» دەپ كۆرسەتكەنلىكىدىن بەزى ئوقدانلارنىڭ نورمال ئوق بويىدىن ئۇزۇن ياسىلىدىغانلىقى ۋە تېز ھەرىكەت جەريانلىرىدا ئوقلارنىڭ تۆكۈلۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن قاپقاق ئورنىتىلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

قاراخانىيلار دەۋرىدە ئەسكەرلەر يالىرىنى قاپ ئىچىگە سېلىپ يۈرەتتى ۋە بۇنى «ياسىغ»(1020) دەپ ئاتايتتى. ئەما

(1018) كېلىشى III، 91 - بەت. ئاتالاي III، 126 - بەت.
(1019) دەپتەرگە يېگىدىن يېزىلغان بىر ئەجەملىك غۇلامنىڭ ئۇچ يىل تەربىيىلەنگەندىن كېيىن، كىش بولالايدىغانلىقىغا دائىر «سىياسەتنامە»، 112 - بەتكە قارالسۇن. ئايرىمچە ھەسەن ئەنۇەرى، A. g. e. 145 - بەت. يەنە بىر تەرەپتىن قەشقەرىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئوغۇزلار ۋە قىپچاقلار ياقىپىنى «قۇرمان» دەپ ئاتايتتى ۋە ئوق ھەم يا سېلىش ئۈچۈن قوللانىشقا ئەپلىك ياسالغان ئوقدانغا «كىش قۇرمان» دەپ نام بەرگەنىدى (كېلىشى III، 13 - بەت، 37 - بەت ئاتالاي III، 16 - بەت، 50 - بەت)، «كىش قۇرمان» نىڭ يەنى ھەم ئوقلۇق ھەمدە يانى ساقلاشقا يارايدىغان يالغۇز قاپ شەكلىنىڭ غەزنەۋىلەر بىلەن سەلجۇقىيلار قوشۇنىدا قوللىنىلغان - قوللىنىلمىغانلىقىنى بىلمەيمىز. پەقەت كىش ۋە قۇرماننىڭ ئايرىم - ئايرىم ئوق ۋە يا قېپى بولۇپ قوللىتىلغانلىقىنى بىلىمىز. («سىياسەتنامە»، 112 - بەت: ھەسەن ئەنۇەرى، A. g. e، 147 - بەت. سىياسەتنامە) دە ھەسەن ئەنۇەرنىڭ ئەسىرىدە سۆزلەر «كىش» ۋە «قۇربان» شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، بۇ خاتا كۆچۈرۈلگەندىن بولغان. توغرىسىنىڭ «قۇرمان» بولىدىغانلىقى ئېنىق.

(1020) كېلىشى III، 13 - بەت، 37 - بەت: ئاتالاي III، 16 - بەت، 50 - بەت.

بۇنىڭ باشقا بىر خىلىنى «قۇرۇغلۇغ» دەپ ئاتايتتى. يەنە ئۇلار بەزى يا ۋە ئوقلارنى ئايرىم قاپچۇقلارغا سالماستىن بىر قاپنىڭ ئىچىگە سېلىپمۇ يۈرەتتى. بۇ شەكىلدە ياسالغان قاپ-لارنى «كىش قۇرۇغلۇغ»(1021) دەيتتى. «قۇرۇغلۇغ» دېگەن ئىسىم دىنمۇ كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك، ئۇيغۇرلار يا كىرىچلىرىنى يامغۇر ۋە باشقا نەملىكلەردىن ساقلاش ئۈچۈن يالىرىنى مۇشۇنداق قاپلار ئىچىدە ساقلىغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇنداق بولمىغاندا نورمال ئەھۋاللاردا يالارنىڭ مۇنداق قاپلار ئىچىگە سېلىنىشى ھەرىكەت قىلىشتا ئەپسىزلىك كەلتۈرۈپ چىقراتتى.

2. سۇنگۇ (نەيزە)

«سۇنگۇ» سۆزىنىڭ، شۇ دەۋردە نەيزە مەنىسىدە ئىشلىتىل-گەنلىكى مەلۇم(1022). قاراخانىيلار سۇنگۇنىڭ ئۇچىدىكى تۆ-مۈرنى ئوقنىڭ ئۇچىدىكى تۆمۈرگە ئوخشاش «باشاق» دەپ ئاتايتتى(1023). سۇنگۇگە باشاق تاقاشنى«سۇنگۇ باشاقلاماق»،(1024) باشاق ئورنىتىلغان سۇنگۇنى «باشاقلىق سۇنگۇ»(1025) دەيتتى.

(1021) كېلىنلى I، 419 - بەت؛ ئاتالاي I، 508 - بەت.
(1022) كېلىنلى III، 272 - بەت؛ ئاتالاي III، 368 - بەت.
(1023) كېلىنلى III، 249 - بەت؛ ئاتالاي III، 377 - بەت.
(1024) كېلىنلى II، 210 - بەت؛ ئاتالاي II، 264 - بەت.
(1025) كېلىنلى I، 411 - بەت؛ ئاتالاي I، 497 - بەت.

باشاقنى ئورنىتىش جەريانى ئوققا ئورنىتىلغان بىلەن ئوخشاش بولۇشى چوقۇم. ھەم سۇنگۇ، ھەم ئوقلارغا ئورنىتىلغان بىر خىل يېيىسى باشاقنى «ياسىج» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم(1026). ئۇرۇش-تا ئىككى كىشىنىڭ بىر - بىرى بىلەن نەيزىلىشىشىنى سۇنگۇلەش-مەك» دەپ ئاتايتتى(1027). يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بى-لىگ» دە سۇنگۇدىن باشقا(1028) يەنە «سىتا» سۆزىنى يازغان بولۇپ، بۇنى رەشىد ردھەمەتى ئارات «نەيزە» دەپ تەرجىمە قىلغان بولسىمۇ.(1029) بۇ ھەقتە ئارتۇقچە مەلۇماتىمىز يوق. سۇنگۇ بويىنىڭ بەزىدە ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى قىلىپ قوللىنىلغانلى-قى ۋە بۇنى «سۇنگۇ تۇرقى»(1030)، يەنى بىر سۇنگۇ بويى چىلىك دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم بولسىمۇ بۇ ئۇزۇنلۇقنىڭ مىقدا-رىنى ئېنىق بىلمەيمىز. م. ئا. كۆيمەن، تۈركىي خەلقلەرنىڭ سۇنگۇلىرىنىڭ (نەيزە) قىسقا ۋە يېنىك ئىكەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەنىدى(1031).

3. قىلىچ

ئۇيغۇر قاتارلىق بارلىق تۈركىي خەلقلەر پولاتنى تاۋلاپ قىلىچ سوقۇش ئىشىنى «قىلىچ توقماق» (سوقماق)(1032)

(1026) كېلىنلى II، 6 - بەت؛ ئاتالاي II، 8 - بەت.
(1027) كېلىنلى III، 292 - بەت؛ ئاتالاي III، 394 - بەت.
(1028) 2376 - بەيىتكە قارالسۇن.
(1029) 4895 - بەيىت. ئەجەبا «جىدا» نىڭ بىر شەكلىمۇ؟
(1030) كېلىنلى I، 292 - تەت؛ ئاتالاي I، 349 - بەت.
(1031) كۆيمەن: «ئەسكىرى تەشكىلات» 44 - بەت.
(1032) كېلىنلى II، 249 - بەت؛ ئاتالاي II، 308 - بەت.

دەپ ئاتىشاتتى. ئەينى زاماندىكى قاراخانىيلاردا سوقۇلۇپ ئىشلىتىلگەن قىلىچلارنىڭ شەكلى، ئۇزۇنلۇقى، ئېغىرلىقى ۋە باشقا جەھەتلىرى ھەققىدە كۆپ بىر نەرسە دېيەلمەيمىز. سەددىددىن ئەل ـ ھۇسەينى شەمسۇلمۇلك ناسىرخاننىڭ سۇلتان مەلىكشاھقا ئۇنى چۆچۈتۈش ئۈچۈن 50 مەن ئېغىرلىقتىكى بىر توپۇز (توپقا ئوخشاش بىر خىل قورال) بىلەن ئون مەن ئېغىرلىقتىكى بىر قىلىچنى ئەۋەتىپ «بىز بۇ قىلىچ بىلەن سوقۇشمايمىز. ئوينايمىز...» دەپ خەۋەر بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى(1033). لېكىن بۇ سىمۋول خاراكتېرىدە بولۇپ، ئۇنى ئۆلچەم دەۋالغىلى بولمايدۇ. قىلىچنىڭ ھەر خىل قىسىملىرىغا بېرىلگەن ئاتىلارغا كەلسەك: قىلىچنىڭ تۈتقۇچى «قىلىچ سېپى» دەپ ئاتىلاتتى. قىلىچنى ساپلاش «قىلىچ ساپلىماسلىق» دېيىلەتتى(1034). قىلىچنىڭ ئۇستىدىكى يول شەكلىدىكى ئويۇقنى «قول» ياكى «قىلىچ قولى»(1035) دەپ ئاتايتتى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا كۆپ ھاللاردا بۇ ئويۇق ئالتۇن بىلەن زىننەتلىنەتتى. قىلىچنى ئاسراشقا بولۇپمۇ پارقىرىتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى. چۈنكى ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن قىلىچ «تۈتۈقلىنىدۇ»،(1036) يەنى داتلىشىپ كېتىدۇ. مۇنداق چاغلاردا بەزى پارقىراتقۇچى ماددىلار بىلەن قىلىچنىڭ دېتى سۈرتۈلۈپ تازىلىناتتى ۋە پارقىرىتىلاتتى. بۇنى «قىلىچ

(1033) «ئاخبارۇد ـ دەۋلەتىسن ـ سەلجۇقىيە»، 41 ـ بەت.
(1034) كېلىسلى I، 277 ـ بەت، III، 219 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 344 ـ بەت، III، 396 ـ بەت.
(1035) كېلىسلى II، 98 ـ بەت؛ ئاتالاي III، 134 ـ بەت.
(1036) كېلىسلى II، 96 ـ بەت؛ ئاتالاي II، 116 ـ بەت.

قۇلىدىماق(1037)» دەيىتتى، دېگەندەك.

قىلىچنىڭ ۋە پىچاقلارنىڭ ساپلىرى «سۇرقاچ(1038)» دەپ ئاتىلىدىغان لۆك دەرەخىنىڭ يېلىمى بىلەن بىرىكتۈرۈلەتتى. قىلىچلار بىلەن پىچاقلار غىلاپلاردا ساقلىناتتى. غىلاپ شۇ زامانىدا «قىن» دەپ ئاتىلاتتى(1039). قىلىچنىڭ قىندىن سۇغۇرۇۋېلىنىشى «سۇچلۇنماق(1040)»، قىندىن چىقىرىلىشى قىلىچ بولسا ھازىرقىدەك «يالىڭ قىلىچ(1041)» دەپ ئاتىلاتتى. قىلىچنى بىسىشتۇرى، ھەرقانداق قورال بىلەن قورالنىڭ مەنسىلدىكى «مانماق» سۆزىدىن ئېلىپ «قىلىچ مانماق» دەيىتتى(1042). قىلىچ غىلاپى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ياساشتا، ياساچىنى ياكى لازىملىق ماددىلارنى ئويۇش ئۈچۈن ئۇچى ئەگرى «ئەكدۇ(1043)» دەپ ئاتىلىدىغان ئالاھىدە بىر خىل پىچاق ئىشلىتىلەتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇ بىلىگ» نىڭ كۆپ يېرىدە قىلىچنى تىلغا ئالىدۇ. بۇ ئەينى زاماندىكى سوقۇشلاردا قىلىچنىڭ قانچىلىك كەڭ تارقالغان قورال ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ(1044).

4. پالتا

يۇقىرىدىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يۇسۇپ خاس ھاجىبنىڭ ئۇرۇشلارغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا پالتا ھەققىدە

(1037) كېلىسلى II، 207 ـ بەت؛ ئاتالاي III، 277 ـ بەت.
(1038) كېلىسلى I، 379 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 454 ـ بەت.
(1039) كېلىسلى I، 285 ـ بەت؛ III، 221 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 339 ـ بەت، III، 299 ـ بەت.
(1040) كېلىسلى II، 195 ـ بەت؛ ئاتالاي II، 246 ـ بەت.
(1041) كېلىسلى III، 275 ـ بەت؛ ئاتالاي III، 373 ـ بەت.
(1042) كېلىسلى II، 156 ـ بەت؛ ئاتالاي II، 197 ـ بەت.
(1043) كېلىسلى I، 112 ـ بەت؛ ئاتالاي I، 125 ـ بەت.
(1044) 1736 ـ 2055 2138 ـ 2144 ـ بېيىتلار.

كۆپ سۆز ئېچىشى، بۇ قورالنىڭمۇ ئەينى زاماندىكى قاراخانىيلار قوشۇنلىرىدا كەڭ تارقالغان بىر قورال سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. پىكرىمىزچە بۇ، قاراخانىيلار قوشۇنلىرىنىڭ بىر خۇسۇسىيىتى بولۇشى مۇمكىن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ خاتىرىلىرىمۇ بۇ جەھەتتىن ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە. چۈنكى بىز سەلجۇقىيلار قوشۇنىدىمۇ «ناجاقچىلار» (ناجاھداران(1045)) دەپ ئاتىلىدىغان قىسىملارنىڭ بارلىقىنى بىلگەن ھالەتتىمۇ، بۇ قورالنىڭ سەلجۇقىيلار زامانىدىكى ئۇرۇشلاردا چوڭ رول ئوينىغانلىقىغا دائىر مەلۇماتىمىز يوق. ھالبۇكى يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» تە ئۇرۇش جەريانىدا دۈشمەن سەپ لىرى بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەندە قىلىچ ۋە پالتا بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى تەشەببۇس قىلغاندىن باشقا، «قىلىچ بىلەن پالتا مەملىكەتنىڭ ساقچىسى»،(1046) «قىلىچ ۋە پالتا بىلەن دۈشمىنىنى يەڭگەن...(1047)»، «قىلىچ بىلەن پالتىنى ئۆزۈڭنى قوغدىغۇچى قىل(1048)»، «بەزىلەر ئۇرۇشتا قىلىچ بىلەن پالتا يەر(1049)» ۋە «قىلىچ، پالتا، ئوقيا، كۈچ ۋە جاسارەت بولسىلا باتۇر ماڭ ئۈچۈن ئەندىشە قىلماسلىقى كېرەك»(1050) دېگەندەك ئىپادىلەرنى كۆرسىتىشى، پالتىنىڭ قانچىلىك كەڭ تارقالغان بىر خىل قورال ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. ئەمما شۇ دەۋردە قورال ئورنىدا ئىشلىتىلگەن پالتىنىڭ شەكلى ۋە باشقا جەھەتلىرى ھەققىدە بىر نەرسە دېگۈدەك ئەھۋالدا ئەمەسمىز.

(1045) كۆيمەن: «ئەسكەرىي تەشكىلات» 39 - بەت: «ناجاھداران».
(1046) 2140 - بېيىت.
(1047) 2141 - بېيىت
(1048) 2143 - بېيىت.
(1049) 1736 - بېيىت.
(1050) 2055 - بېيىت.

5. خەنجەر

ئۇرۇش قورالىرى ئارىسىدىكى خەنجەرگە كەلسەك، «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار شېۋىسىدە بۇ مەنىنى بىلدۈرىدىغان «بۈگدە» سۆزىنى ئۇچرىتىمىز(1051). ئەمما «بۈگدە» نىڭ شەكلى ھەققىدە ھېچنەرسە بىلمەيمىز. مەلۇم بولۇشچە، «بۈگدە» نىڭ سىپىمۇ «سۇرساق» دەپ ئاتىلىدىغان لۈك دەرىخىنىڭ يېلىمى بىلەن چاپلاشتۇرۇلغان. ۋە بۇنىڭ ئۈستىدىمۇ قىلچىتا بار بولغان قول، يەنى نوقۇبولاتتىن بەزىدە بۈگدەنىڭ ئورنىدا، بۈگدەنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان «پىچەك» (پىچاق(1052)) دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل قورال ئىشلىتىلەتتى. بۇ ئىسىمنىڭ پىنچش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى ئېنىق. پىچاققا غىلاپ (قىن) ياساشنى «پىچەك قىناق(1053)» ياكى «قىنلاق» دەپ ئاتايتتى(1054).

6. توپۇز (گۈرزە)

مەيلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەيلى مەھمۇد قەشقەرى توپۇز ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمىگەن بولسىمۇ، قاراخانىيلار قوشۇنىنىڭ ھۇجۇم قىلىش قورالىرى ئىچىدىمۇ توپۇزنىڭ بارلىقىنى پەقەت نىزامى - ئارۇزى غەربىي قاراخانىيلاردىن خىزىرخان ھەققىدە مەلۇمات بېرىپ كېلىپ، ئۇنىڭ

(1051) كېلىشى I، 350 - بەت: ئاتالاي I، 418 - بەت.
(1052) كېلىشى III، 210 - بەت: ئاتالاي III، 265 - بەت.
(1053) كېلىشى III، 204 - بەت: ئاتالاي III، 273 - بەت.
(1054) كېلىشى III، 221 - بەت: ئاتالاي III، 299 - بەت.

هەرقانداق بىر يەرگە ماڭغاندا، ئېتىنىڭ ئالدىدا باشقا قوراللاردىن سىرت، 700 ئالتۇن ۋە كۈمۈش گۈرزە (توپۇز) ئېلىپ يۈرگەنلىكىنى بايان قىلغانىدى. سەدرىددىن ئەل - ھۈسەينىمۇ «شەمسۇلمۇلك خان سۇلتان مەلىكشاھنى قورقىتىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا 50 مەن ئېغىرلىقتا بىر توپۇز ۋە ئون مەن ئېغىرلىقتا بىر قىلىچ ئەۋەتىپ: «بىز بۇ قىلىچ بىلەن ئۇرۇشمايمىز، ئوينايمىز. بۇ توپۇز ساۋۇتنى پارچە - پارچە قىلىۋېتىدۇ؛ بىز بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلىمىز»» دېگەن مەزمۇندىكى خەۋەرنى ئەۋەتكەنىدى. بۇنىڭغا جاۋابەن مەلىكشاھمۇ ئاتقا مىنىپ مەيدانغا چىقىدۇ ۋە ئۇ توپۇزنى يەتتە قېتىم بېشىدىن ئايلاندۇرغاندىن كېيىن 80 قەدەم نېرىغا ئاتىدۇ. قىلىچ بىلەن بىر ئۇرۇشتا تۆگىنىڭ بويىنى ئىككىگە بۆلۈۋېتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن خاننىڭ ئەلچىخانىسى ئالدىغا بىر يانى تاشلاپ: «بىزگە قامچا بىلەن ئوق - يالا يېتىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن» دەپ يازغانىدى(1055). ئاخبارنىڭ بۇ خاتىرىسىنى قىممەتلەندۈرگەن ئى. كافەس ئوغلى: «بۇ مىسالدىكى ئىككى تەرەپنىڭ ھەربىي تاكتىكىسىدىكى پەرق بايان قىلىنغان» دەيدۇ(1056). كافەس ئوغلىنىڭ بۇ سۆزى سەلچۇقىيلارنىڭ قوشۇنىدىمۇ «دەببۇس - داران»، «گۈرز - داران» ۋە «ھاراتەكىنى - داران» دېگەندەك ئىسىملار بىلەن ئاتىلىدىغان توپۇزچىلارنىڭ بار ئىكەنلىكى، بۇ قورالنىڭ قاراخانىيلار قوشۇنىدا تېخىمۇ كەڭ قوللىنىلغانلىقى ۋە مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

(1055) «ئاخبارۇد - دەۋلەتىس - سەلچۇقىيە»، 41 - بەت.

(1056) كافەس ئوغلى: «مەلىكشاھ» 28 - بەت.

7. دۇبۇلغا

دۇبۇلغا ھەققىدىمۇ ئارتۇقچە مەلۇماتىمىز يوق. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بايان قىلىشىچە، شۇ دەۋردە ئۇيغۇرلار دۇبۇلغىنى «ئىشۇق»(1057)، بەزىدە «يېشۇق»(1058) دەپ ئاتىشاتتى. قارشى كەلگەن زەربىدىن قوغدىنىش ئۈچۈن باشقا كىيىدىغان بۇ تۆمۈر قالپاقنىڭ ئاستىدا، باشنى ئاغرىتماسلىق ئۈچۈن يۇڭدىن توقۇلغان، «كەدۈك»(1059) دەپ ئاتىلىدىغان بۆك كىيەتتى.

8. ساۋۇت

ئۇيغۇرلار ساۋۇتنى ئومۇمىيۈزلۈك «يارىق»(1060) دەپ ئاتىشاتتى. لېكىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دىكى خاتىرىسىگە قارىغاندا، بۇ يەنە «قۇياغ» ئىبارىسىنىمۇ ئىشلىتەتتى(1061). لېكىن «قۇياغ» ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇماتىمىز يوق. يارىققا كەلسەك، بۇنىڭ ئاساسەن ئىككى خىل بولىدىغانلىقى مەلۇم. بۇلاردىن ساۋۇت شەكلىدىكىنى كۈبە (كۈپە - ئۆرىمە) «يارىق»،(1062) كۆكرەكنىلا يېپىپ تۇرىدىغىنىنى «ساي يارىق(1063)» دەپ ئاتىشاتتى. «ساي»

(1057) كېلىسلى I، 64 - بەت؛ ئاتالاي I، 67 - بەت.

(1058) كېلىسلى III، 37 - بەت؛ ئاتالاي III، 50 - بەت.

(1059) كېلىسلى I، 327 - بەت؛ ئاتالاي I، 390 - بەت.

(1060) كېلىسلى III، 12 - بەت؛ ئاتالاي III، 15 - بەت.

(1061) 3036 - بېيىت.

(1062) كېلىسلى III، 163 - بەت؛ ئاتالاي III، 217 - بەت.

(1063) كېلىسلى III، 118 - بەت؛ ئاتالاي III، 158 - بەت.

سۆزىنىڭ «تۈز» مەنىسىنى بىلدۈرۈشىگە قارايدىغان بولساق، بۇنىڭ كۆكرەكنى ياپىدىغان تۈز بىر پارچە قويۇق ئىكەنلىكى مەلۇم. «زىرھ» شەكلىدىكىگە كەلسەك، «ئۆرىمە» سۆزىنىڭ ئىپادىلەپ بەرگىنىدەك، ھەر ھالدا ئۆرۈلگەن مىتال كىيىم بولۇشى مۇمكىن. ئەمما بۇ ھەقتىمۇ ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمەيمىز.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قارىشىچە: «ئەرنىڭ يارىقلىنىشى» ساۋۇتنى كىيىشنى ئىپادىلەيتتى. «يارىقلىق ئەر» دېيىشتىن مەقسەت ساۋۇتقا ئىگە، زىرھى بار ئادەمنى كۆرسىتىشتىن ئىبارەت(1064). Ⅺ ئەسىردە ساۋۇتنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە ئومۇملاشقان بىر مۇداپىئە قورالى بولغانلىقىنى بىلمەيمىز. لېكىن ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەردە تۆمۈرچىلىكنىڭ خېلىلا بۇرۇنلاردىن تارتىپ تەرەققىي قىلغانلىقى، زىرھنىڭمۇ خېلى كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بىر قورال ئىكەنلىكى ھەققىدىكى پىكرىمىزنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئەمما ھەممىلا ئەسكەر زىرھ كىيگەن دېيەلمەيمىز. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بېشىدا دۇبۇلغىسى، كۆكرىكىدە زىرھى بولمىغان ئەسكەرنى «باشناق ئەر» دەپ ئاتىغانلىقىنى يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق.

9. قالقان

بىز توختىلىۋاتقان دەۋردە «قالقان» دەپ ئاتالغان بۇ قورالمۇ(1065) تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇرۇشلاردا قوللانغان ئاساسلىق ئۇرۇش قوراللىرىدىن بىرى ئىدى. مەھمۇد قەشقەرى

(1064) كېلىملى Ⅲ، 37 ـ بەت: ئاتالاي Ⅲ، 49 ـ بەت.

(1065) «قۇتادغۇ بىلىگ» 3288 ـ، 4895 ـ (بېيىتلەر: كېلىملى Ⅰ، 368: ئاتالاي Ⅰ، 441.

نىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بايان قىلىنىشىچە، ئۇرۇشتا دۈشمەندىن ساقلىنىش ئۈچۈن قوللىنىلغان ھەر خىل قورالنى «تۇرا قالقان» دەپمۇ ئاتىغان(1066). بالاساغۇنلۇق يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە دېيىلىشىچە، «تۇرا» سۆزى كۆپرەك سۆپەر مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ(1067). مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۇرا قالقان» سۆزىنى ئىزاھلاپ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەردە مىتالدىن سوقۇپ ياسالغان قالقاندىن باشقا تېرىدىن ياسالغان قالقانمۇ ئىشلىتىلگەنلىكىمۇ ئېھتىمال. لېكىن بۇ ھەقتە كەسكىن بىر نەرسە دېيىشكە بولمايدۇ.

يەنە ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلەردە بىرىنىڭ قالقانىنى ئۆزىگە دالدا قىلىشىنى «قالقان ياپىنماق»(1068) دېيىلەتتى. بۇ سۆز، سولاپ قويۇش مەنىسىدىكى «ياپماق»(1069) سۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قالقان بىلەن توسۇۋالىش مەنتىسىدىكى «قالقان ياپىنماق» ئىبارىسى ئاناتولىدىمۇ ئۇزۇن ئىشلىتىلگەن ۋە ئوسمانلىلار زامانىسىدىكى ھەربىي خاتىرىلەردىمۇ ئۇرۇن ئالغانىدى(1070).

(1066) كېلىملى Ⅲ، 167 ـ بەت: ئاتالاي Ⅲ، 221 ـ بەت.

(1067) 1736 ـ بېيىت.

(1068) كېلىملى Ⅲ، 59 ـ بەت: ئاتالاي Ⅲ، 82ـبەت.

(1069) يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەسرىنىڭ بەزى يەرلىرىدە مەسىلەرنى مۇنۇ مەنىدە قوللىنىدۇ. (1563 ـ بېيىتتە قاپۇغ ياپتى=قوۋۇقنى ياپتى=قوۋۇقنى ئەتكوزدى؛ 4003 ـ بېيىتتە ياپلىش قاپۇغ=ياپتۇرۇلدى قوۋۇق؛ 3232 ـ بېيىتتە ياپار بۇ قاپۇغ=قوۋۇقنى ئەتكوزەر).

(1070) مەسىلەن: «دۇستۇرنامەئى ئەنۋەرى» دە: «چونكى پاشا چەكدى قىلىچ دەپىنۇر ـ ئىرىشۇر كۆڭلىدە قالغان ياپىنۇر» شەكلىدىكى بېيىت بۇنى ئوچۇق قويماقتا (ئى. ھېلىكوۋ سايار Le Destan D'umr Pacha، 51 ـ بەت: ئەۋلىيا چەلەبىنىڭ «سىلاھە ياپىندىلەر» شەكلىدىكى قەيتى ئوچۇن «سىياسەتنامە»، Ⅹ جىلد، 270 ـ بەتكە قارالسۇن).

XI ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا قاراخانىيلار قوشۇنىدا ئىشلىتىلگەن قوراللار ھەققىدە دەپ بېرەلەيدىغانلىرىمىز مۇشۇلاردىن ئىبارەت. ئىشلەتكەن قورشىۋېلىش قوراللىرى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. لېكىن بۇ تېمىنى تاماملاشتىن بۇرۇن، ھەر ھالدا ئېھتىيات قىلىش تەدبىرى ئورنىدا ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم بولغان باشقا بىر خىل قورالنى تىلغا ئېلىپ ئۆتمەكچىمىز. بۇ بولسىمۇ «قىلىچ قامچا». بالاساغۇنلۇق يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» دە تىلغا ئالغان(1071) بۇ ئىسىم ھەققىدە ھەرقانداق ئىزاھات بەرمىگەن. مەھمۇد قەشقەرى بولسا «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇنى «ئىچىدە قىلىچى بار قامچا»(1072) دەپ ئىزاھلىغان. بۇ ئىزاھاتتىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىيلار دەۋرىدىكىلەر ھەر ھالدا ئىككى پارچە قىلىپ ياسىغان قامچا سېپىنىڭ ئىچىگە كىچىك بىر قىلىچنى ئورناتقان بولۇشلىرى ۋە ھەر ئېھتىمالغا قارشى يانلىرىدا بۇ قورالنى ئېلىپ يۈرگەن بولۇشلىرى مۇمكىن. بۇ بىز تەتقىق قىلىۋاتقان دەۋر ئۈچۈن ئېيتقاندا دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا ھېسابلىنىدۇ.

(1071) 2354 - بېيىت.

(1072) كېلىسلى I، 350 - بەت؛ ئاتالاي I، 417 - بەت.

خاتىمە

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزگە ئوخشاش، تۈركىي خەلقلەردە ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن بېرى داۋام قىلىپكەلگەن ھۆكۈمدارلارنىڭ ئىدارە ئىشلىرى جەھەتتىكى سالاھىيىتى ۋە ھەقلىرىنىڭ ئىلاھىي مەنبەلىك بولغانلىقى، يەنى ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنىڭ تەڭرى تەرىپىدىن بېرىلگەنلىكى شەكلىدىكى چۈشەنچىنى قاراخانىيلارمۇ پۈتۈنلەي جانلىق ھالدا ساقلىدى ۋە داۋام قىلدۇردى. دەۋرنىڭ تەقەززاسى تۈپەيلىدىن ئۇلاردىكى دۆلەت ۋە سىياسىي ئىقتىدار ئۇقۇملىرىمۇ ئومۇمەن قەدىمكى ئەنئەنىنىڭ بىر بەلگىسى بولۇپ ئىپادىلەندى. شۇ شەكىلدە ھۆكۈمدارلاردا بولۇشقا تېگىشلىك باتۇرلۇق، جاسارەتلىك، بىلىملىك، پەزىلەتلىك ۋە شۆھرەت ئىگىسى بولۇشقا ئوخشاش ئىپادىلەر گەرچە ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا ۋە ئۇيغۇرچە تېكىستلاردا كۆرۈلگەن قەدىمكى زامان ئېتىقادى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلاردىن كۈتۈلگەن ئاساسىي خۇسۇسىيەتلەر بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئەمدى ھۆكۈمدارنىڭ ۋەزىپىلىرى ماۋزۇسىغا كەلسەك، بۇنى ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا كۆرۈلگەن خەلقنى تويغۇزۇش، كىيىندۈرۈش، باياشات قىلىش، ھۇزۇر - ھالاۋەت ۋە تەرتىپ - ئىنتىزام ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرىدىغان قىلىش ئىكەنلىكىگە مۇجەسسەملىسەك، ئۇ ھالدا بۇلار ئۆتەۋاتقان ۋەزىپىلەرنىڭ ئەڭ بېشىدا كېلىدۇ، دېيەلەيمىز. ھۆكۈمدار

بىلەن پۇقرالارنىڭ، يەنى ئىدارە قىلغۇچى بىلەن ئىدارە قىلىنغۇچىلارنىڭ بىر ـ بىرىگە نىسبەتەن ھوقۇقى ۋە ۋەزىپە لىرى بىر ـ بىرىگە نىسبەتەن ھوقۇق ـ مەجبۇرىيەت ئۇقۇمى ئىچىدە بىر تۈرلۈك تۇراقلىق ئۇقۇمغا ئايلانغانىدى ھەمدە ھۆكۈمدارنىڭ جانلىق ھەم ئىنتىزاملىق ھالەتتىن بارلىققا كەلتۈرۈش، بولۇپمۇ قانۇنىي ھاكىمىيەتنىڭ ساقلىنىشىدا ئۆزى ئورۇندىشىغا تېگىشلىك ئۇلۇغ ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىشى، ھۆكۈمدارنىڭ پۇقرالار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى قاتارلىقلاردا ئىپادىلىنەتتى. مانا بۇلاردىن ھازىرقى زامانداكۆرۈلىدىغان ئالاھىدىلىك، قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش ئۇقۇمى ۋە دۆلەتنىڭ خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان فۇنكسىيىسى بىلەن يۈكسەك مەدەنىيەت ئۆرنىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. يەنە بىر تەرەپتىن، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ـ تۈركىي خەلقلىرىدىكى بۇيۇك بىرلىك چۈشەنچىسى ئارقىلىق ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىنىڭ قوغداپ قېلىنغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

ھۆكۈمدارلىق ئالامەتلىرى ماۋزۇسىدىمۇ بۇ قەدىمكى ئەنئەنىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ھۆكۈم سۈرگەنلىكى ناھايىتى روشەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ، بولۇپمۇ ئۇلارغا بېرىلگەن ۋە ئۇزاق تارىخقا ئىگە «قۇت» ئۇقۇمىدىن كېلىپ چىققان ئۇنۋانلاردىن ئىبارەت كۆرۈلگىنىگە ئوخشاش، ئۇلارنىڭ باشقا ئۇنۋانلىرىمۇ تارىخىي ئەنئەنىلەرنىڭ داۋاملىشىشىدۇر. مەسىلەن: «ئوردا» (پايتەخت ۋە ساراي)، «ئورۇن» (تەخت)، «ئوتاغ» (خاقانلارنىڭ چېدىرى)، «توغ» (بايراملىق ۋە رەسمىدار بايراقلار)، «بايراق»، «ناغرا ـ سۇنای» لار مۇشۇ جۈملىگە كىرىدۇ. يەقەت ئۆز زامانىمىزدىكى ئىسلامىيەت دۆلەت ئۇقۇمىنىڭ زۆرۈرىيىتى تۈپەيلىدىن قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرىمۇ خەلىپىلەر ۋە ئۆز نامىدىغا خۇتبە ئوقۇتاتتى، خەلىپىلەردىن تون ئېلىپ كىيەتتى ۋە ئۇلار تەرىپىدىن

بېرىلگەن ئۇنۋانلارنى قوللىناتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇنۋانلار ماۋزۇسىدا «ساھىب ـ قىران» ۋە «سۇلتان» غا ئوخشاش ئۇنۋانلار ھېچ بولمىغاندا ئىسلامىيەتچە ئۇقۇم بولۇپ، قاراخانىيلار جامائىسىدە ئۆزلەشكەنىدى. يەنە ئىسلامىيەت ئىدارە ئۇقۇمىنىڭ بىر نەتىجىسى سۈپىتىدە قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى غازات ۋە جىھاد (دىن ئۈچۈن بولغان ئۇرۇش) لارنى قىلدى، زور كۆپچىلىكنى قويۇق دىندار دەپ ھېسابلىغان بۇ خاندانلىققا تەۋە بولغان ھۆكۈمدارلارمۇ، بۇددىست ئۇيغۇرلارغا ۋە باشقا غەيرى مۇسۇلمانلارغا قارىتا ئىسلام دىنىنى قوغداش ۋە تارقىتىش ئۈچۈن ئۇرۇشلار قىلىپ، بۇ يولدا شېھىد بولدى، غازى، مۇجاھىد سۈپەتلىرىنى ئالدى (ياكى شۇنداق دەپ ئاتالدى).

قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى ھۆكۈمەت تۈرمۇشىدا ئۆزلىرىدىن كۈتۈلگەن ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىشى ئۈچۈن، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشىدا بارلىق تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئادالەتنى ساقلاش ئۈچۈن بەۋاستە ئۆزلىرى دىكتاتورا يۈرگۈزدى، قانۇننى يولغا قويۇش، دۆلەتنى ياخشى ئىدارە قىلىش ئۈچۈن تىرىشتى، ئەمىنىيەت ۋە ئىنتىزامنى قوغدىدى؛ خۇسۇسىي تۈرمۇشىدىمۇ زور دەرىجىدە ھۆكۈمەت تۈرمۇشىنى داۋاملاشتۇردى. ئۇلار بىر تەرەپتىن سۆھبەت يىغىنلىرىدا يەنىلا دۆلەت باشقۇرۇش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىشلار ئۈستىدە كېڭەش يۈرگۈزۈپ پىكىر ئېلىشتى، يەنى كېڭەش ئورگانلىرىنى ئىشلەتكەنىدەك، بىر تەرەپتىن ھۆكۈمەت زىياپەتلىرىنى بېرىش ئارقىلىق خىزمەتلىرىدە بولغانلارنى ۋە خەلقنى تەۋىندۇرۇش، ئىسسىق كىيىندۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىدى. چىش كىراسى (ئىپتاردىن كېيىن ئوردىدا ۋەھالىلىق ئائىلىلەردە مېھمانلار ئۇزاش ئالدىدا قىيۇلىدىغان ھەدىيە ياكى پۇل) بېرىش ئىشىنىڭ قاراخانىيلاردىن قالغان بىر تارىخىي ئەنئەنە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

تەتقىقاتىمىزنىڭ ئىككىنچى بۆلۈمىدە تىلغا ئالغان ئوردا تەشكىلاتى ماۋزۇسىدا قاراخانىيلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىدىكى ئىدارە قىلىش چۈشەنچىسىنى ۋە ئەنئەنىلىرىنى قانداق قىلىپ زور دەرىجىدە قوغدىغانلىقلىرى سۆزلىنىدۇ. بۇ تېمىدا قوللىنىلغان ئۇلۇغ هاجىپ، تايانغۇ، بىرۇق (بۇيرۇق - ۋەزىر)، قاپۇغ باشلار ئەر (ئىشىكئاغىسى)، ئاشچىباشى (يېمەك باشلىقى)، ئىدىشچىباشى (مەي ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى)، ئىلباشى، تۆشەكچى (فەرراش)، ئوردۇ باشى (قوشۇن باشلىقى)، تۇغچى، قىشچى (يېنىك گۇناھ قىلىپ قىشنى تۈرمىدە ئۆتكۈزگۈچىلەر)، قۇشچى ۋە باشقا ئۇنۋانلار بۇنىڭ ئەڭ ياخشى مىسالى هېسابلىنىدۇ. قاراخانىيلاردا بۇنداق ئەھۋال غەزنەۋىيلەر، سەلچۇقىيلار سارايلىرىدىن خېلىلا پەرقلىنەتتى. بۇنى هاجىپ، ئىشىكئاغىسى، ئاشپەزلەر باشلىقى ۋە شاراب باشقۇرغۇچىغا ئوخشاش ئوخشاش ئوردا خىزمىتىدىكىلەرنىڭ ۋەزىپە ۋە سالاهىيەتلىرى ماۋزۇسىدا كۆرۈۋالالايمىز. بولۇپمۇ ئىشىكئاغىلىقى — ئورنى، ئىگە بولغان كەڭ ۋەزىپىلىرى ۋە نوپۇزى جەھەتتە قاراخانىيلار ئوردىسىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر مۇئەسسىسەسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. پەقەت، ئىسلامىيەت ئۇقۇمى قاراخانىيلار هۆكۈمدارلىرى تەرىپىدىن جانپىدالىق بىلەن داۋام قىلدۇرۇلغاندىن تارتىپ، بۇ هۆكۈمدارلارنىڭ نۇرغۇنلىرىنىڭ تەقۋادار كىشىلەردىن بولۇپ تونۇلۇشى بۇنىڭ تەبىئىي بىر نەتىجىسى ئىدى. يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ ئەسىرىدە نامى تىلغا ئېلىنغان ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ بەزى ئالاهىدىلىكلىرى ئاساسەن ئۇلارنىڭ تەقۋادار كىشىلەردىن ئىكەنلىكى بىلەن تەرىپلەنگەن. باشقا تەرەپتىن خانسالار، جاندار، جامەدار، سىلاهدار ۋە ئەلەمدارغا ئوخشاش ئۇنۋان ناملىرىنىڭ غەربىي قاراخانىيلاردا تېخىمۇ كۆپ قوللىنىلىشى ئاساسەن ئىران ئىسلام مەدەنىيەت تەسىرىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

مەركىزىي هاكىمىيەتنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان بۈيۈك (چوڭ) دىۋان ۋە بۈيۈك دىۋاننىڭ باشقا بۆلۈملىرى ماۋزۇسىدا ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئىسلام دۆلەتلىرىدە ئىسلامىيەت تەسىرلىرىنىڭ دۆلەت تەشكىلاتلىرى ۋە دۆلەت خادىملىرىدا زور دەرىجىدە ئومۇملاشقانلىقى سۆزلىنىدۇ. بولۇپمۇ يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ قەيتلىرىگە قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر هاكىمىيەت سىستېمىسىنىڭ ماهىيەتلىك داۋامى بولۇش سەۋەبى بىلەن ۋە كۆكتۈركلەر زامانىسىنىڭ ئايغۇچىلىرىغا ئوخشاش بىر شەكىلدە ئەر - ئۆگى، كۆك - ئايۇق ۋە باشقىلار دۆلەت دانىشمەنلىرى سۈپىتىدە قاراخانىيلاردا ئالاهىدە ئېتىبارغا مۇشەررەپ بولغانىدى. باشقا تەرەپتىن يەنە، مەركىزىي هاكىمىيەت ئورگىنىدا قوللىنىلغان يۇغرۇش (ۋەزىر)، پۈتۈكچى، ئىلىمگا، ئىمگا، مۆھۈردار ۋە ئاغىچىغا ئوخشاش ئۇنۋانلارمۇ ئۇيغۇر تۈسىنى ساقلاپ قالغان. پەقەت ئىسلامىيەت تەسىرىنىڭ داۋامى سۈپىتىدە غەربىي قاراخانىيلاردا مۈستەۋفى ۋە ئامىل دېگەنگە ئوخشاش ئۇنۋانلارنىڭ قوللىنىلغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

يەرلىك هاكىمىيەت ئورگانلىرىغا كەلسەك، XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن، دۆلەت ئىككىگە ئايرىلغاندىن كېيىن، قاراخانىيلارنىڭ تارىخى «ئىككىلىك ئىدارە» ئۇقۇمىنىڭ زۆرۈرىيىتى تۈپەيلىدىن، ئىككى يۈرۈش ئىدارە قىلىش سىستېمىسىغا ئايرىلىپ كەتتى ۋە دۆلەتنىڭ غەربىي قىسمى دۆلەتنىڭ ئەسلى هۆكۈمرانى بولغان ۋە شەرقىي قىسمىنى باشقۇرىدىغان خاقاننىڭ ئالىي هاكىمىيىتىدە خاندانىنىڭ مەلۇم بىر ئەزاسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلدى. بۇنداق ئىككى يۈرۈش ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى بىلەن باشقۇرۇلىدىغان دۆلەت زېمىنى ئومۇمەن ئۇيغۇرچە «ئېل» ئاتالغۇسى بىلەن ئىپادە قىلىنغان ۋىلايەتلەرگە ئايرىلدى، بۇلارنىڭ بېشىدىمۇ ئومۇمەن خاندان ئەزاسىدىن بولغان شاهزادىلەر ياكى

باشقا دۆلەت ئەركانلىرىدىن تەيىنلەنگەن ھەربىي ۋالىيلار تۇراتتى. بولۇپمۇ خانىدان ئەزالىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا بىرىلگەن زېمىنلارنى باشقۇرۇش سالاھىيىتى شۇ باشقۇرغۇچى ئۆزى قاراشلىق ھۆكۈمدارنىڭ ئالىي ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىش شەرتى بىلەن، ئالىي ھۆكۈمران تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىناتتى. يەنى، خانىدان ئەزالىرى خاقانغا قارىتا تەۋەلىك، بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى بىلەن تەۋەلىك شەرتلىرىنى ئورۇنداش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدىلا ھەر تۈرلۈك باشقۇرۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بولالايتتى. پايتەختتە ياكى بەزى چوڭ ۋىلايەتلەردە نائىب سەلتەنەت تۈزۈمى مەۋجۇت بولۇپ، ۋەلىئەھدلىك مۇئەسسىسەسىمۇ بار ئىدى. ئۇلۇغ خاقان بىلەن دۆلەتنىڭ غەربىي قىسمىنى باشقۇرۇۋاتقان خاننىڭ بەزى قابىل ياردەمچىلىرى بار ئىدى. بۇنداق قابىل خان ياردەمچىلىرى قەدەممۇ قەدەم ئۆسۈپ چوڭ خاقان بولالايتتى. بۇ جەھەتتە پرىتساك تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان «شېرىك خاقانلىق سىستېمىسى» قاراخانىيلاردا مەۋجۇت ئەمەس ئىدى.

مەركىزىي ئەدلىيە ئورگانلىرى بىلەن يەرلىك ئەدلىيە ئورگانلىرى تېمىسىغا كەلسەك، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرى بولۇپمۇ دۆلەت خادىملىرىنىڭ ناھەق باشقۇرۇشلىرىدىن كېلىپ چىققان ئەرز - شىكايەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئەدلىيە مەھكىمىلىرىنىڭ قازىلىرى، باشقا شەرئىي دەۋالارغا قارىغان قازىلار ۋە شەھەر خىزمەتلىرى بىلەن بەزى دىنىي ۋە شەرئىي تېمىلارنىڭ بېجىرىلىشىنى كونترول قىلىش ۋەزىپىسىدە بولغان مۇپەتتىشلەرنىڭ تامامەن ئىسلام قانۇنى ئاساسلىرىغا ئاساسەن ئىشلەنگەنلىكلىرى، ئۇنىڭدىن باشقا باش قازىلىق ۋە قازى ئەسكەرلىك مۇئەسسىسەلىرىنىڭ بار ئىكەنلىكى مەلۇم؛ يەرلىك ۋىلايەتلەرنىڭ مالىيە ئىشلىرى شەرقىي

قاراخانىيلاردا ئىمگا (باجگىر)لار تەرىپىدىن، غەربىي قاراخانىيلاردا كۆپرەك ئامىللار تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. شەھەرلەردە، خەلق تەرىپىدىن سايلىنىدىغان رەئىسلەر پەقەت غەربىي قاراخانىيلارغا تەۋە شەھەرلەردىلا مەۋجۇت ئىدى. خېلى كىچىك بىرلىك ئورۇنلىرى بولغان يېزا ۋە ئاۋۇللارنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا مەخسۇس باشقۇرغۇچىلىرى بولاتتى. چەت جايلاردىكى ھۆكۈمەت فۇنكسىيىسىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان يېزا ۋە ئاۋۇللارنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا مەخسۇس باشقۇرغۇچىلىرى بولاتتى. چەت جايلاردىكى ھۆكۈمەت فۇنكسىيىسىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان يەر - زېمىن باشقۇرۇش ئىشىغا كەلسەك، بولۇپمۇ بىز توختىلىۋاتقان دەۋرنىڭ ئاخىرلىرىدا يەركەندە تۈزۈلگەن ۋەسىقىلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەمەلىيەتلەر، يەر باشقۇرۇشتا شەخس ئىگىدارچىلىقىنىڭ بارلىقى، پەقەت ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرى بىلەن خانلىق يەر - زېمىنلەرنىڭمۇ بولغانلىقىنى ۋە بولۇپمۇ غەربىدە خېلى بۇرۇن باشلانغان سۇيۇرغال سىستېمىسىنىڭمۇ يولغا قويۇلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

ھەربىي تەشكىلات تېمىسىدا بولسا، قاراخانىيلار ئارمىيىدە ئوتاغ (چېدىر) ۋە ئون ئوتاغ (چېدىر) قاتارلىق كىچىك ئەسكىرىي بىرلىكلەرنى يولغا قويغانىدى. ھالبۇكى، بۇ ئەسكىرىي بىرلىكلەر قەدىمكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەسكىرىي سىستېمىسىدا ئونلۇق ئاساسنى داۋام قىلدۇرغانلىقىنىڭ ئىسپاتى ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، قاراخانىيلارنىڭ ئارمىيىسىدىكى ئوتاغ (چېدىر)، ئوتاغ باشى (چېدىر باشلىقى، ئون ئوتاغ)، سۇ باشى (قومانىدان)، ياتغاق (كېچە مۇھاپىزەتچىلىرى)، تۇرغاق (كۈندۈز مۇھاپىزەتچىلىرى)، قوشۇن (ئارمىيە)، يەزەك (ئالدىنقى قىسىم)، يۇرتۇغ، يەلىم، ئاقىنچى قاتارلىق ھەربىي ئۇنۋانلار بۇتۈنلەي ئۇيغۇرچە ئىدى. پەقەت ھايل (ھىل) ئاتالغۇسىلا ئىسلامىيەتنىڭ

تەسىرى بىلەن قوللىنىلغان بىر تۈرلۈك ھەربىي ئۇنۋان ئىدى.

باشقا تەرەپتىن، قاراخانىيلارنىڭ ئەسكىرىي سىستىمىسىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان ۋە مۇھاپىزەتچى، نۆۋەتچى ئۇقۇمىدا كەلگەن «ياتغاق» ئاتالغۇسىنىڭ ياتاق ۋە ياتاقچىغا ئوخشاش شەكىللەر بىلەن XVI ئەسىردىكى ئوسمانلىلار ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرلەرگە قەدەر داۋام قىلغانىدى. «يەزەك» ئاتالغۇسى ئەينى ۋاقىتتا باشقا تۈركىي ئىسلام دۆلەتلىرىدە، ئەرەبلەردىمۇ بولغانىدى ۋە كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغانىدى، ئاقىنچى (ھۇجۇمچى) ۋە ئوتاغ ئاتالغۇلىرىمۇ ئۇزۇن مۇددەت ساقلىنىپ قالغانىدى. ھەرىكەت ھالىتىدىكى قوشۇن بىلەن ئۇرۇش تاكتىكىلىرى ھەققىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد قەشقەرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بىزنى بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. بۇلار باشقا تۈركىي دۆلەتلىرىدە ئۇچرىغان ئۆرنەكلەرگىمۇ ئۇيغۇن كېلەتتى. قوراللار ماۋزۇسىدىمۇ، قاراخانىيلار ئارمىيىسىدە قوللىنىلغان مۇھىم قوراللارنىڭ ناملىرى ۋە بەزىلىرىنىڭ ياسىلىشى ۋە تۈرلىرى بىلەن بولۇپمۇ پالتا بىلەن گۈرزە قاراخانىيلار دۆلىتىدە خېلى ئومۇملاشقان بىر قورال ئىدى. بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان قاراخانىيلارنىڭ، «قالقان بىلەن مۇداپىئەلەنمەك» ئۇقۇمىدا قوللانغان «قالقان ياپىنماق» ئىيارىسى XIV ئەسىردە ئاناتولىدىمۇ ئەينەن قوللىنىلغانىدى ۋە ھەتتا XVII ئەسىردىمۇ، قوراللىنىش ئۇقۇمىدا ۋە «قورالغا ياپىنماق» شەكلىدە قوللىنىلغانىدى.

ئاخىرىدا قاراخانىيلار دۆلەت ھاكىمىيىتى چۈشەنچىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئېتىقاد، ئادەت ۋە ئەنئەنىلەر ماۋزۇسىدا تامامەن تۈركىي خەلقلەرنىڭ ھاكىمىيەت چۈشەنچىلىرىگە باغلىنىپ قالغانىدى، ئەمما، ئىسلام ھوقوقىغا تەئەللۇق بەزى

ئىدارىچىلىق ھۆكۈمرانلىق ئۇسۇلىنى ئىسلامىيەت مۇئەسسىسلىرىگە ئوخشىتىپ تەتبىقلىغانىدى. يەنە، ئۇيغۇر خەلقى تارىخىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىلىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلغان بۇ دەۋردە بىز كۆرگەن بەزى ئادەتلەر ۋە مۇئەسسىسەلەرنىڭ خېلى كېيىنكى چاغلاردىمۇ تۈرك - ئىسلام دۆلەتلىرىدىمۇ ئۆزىنى ساقلاپ قالغانلىقى ئىنتايىن تەبىئىيدۇر. باشقا تەرەپتىن ھەم ج. ئې. بوسۋورتنىڭ دېگىنىدەك، قاراخانىيلار ھۆكۈمدارلىرى ئۆزلىرىنى ئىران - ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئۇيغۇنلاشتۇردى ھەمدە پرىتساكنىڭ دېگىنىدەك قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىران - ئىسلام مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. ئەكسىچە ئۇلار، ئىسلامى ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئۆز ئەنئەنىلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ، تەركىبىدە ئۆزلىرىگە خاس چۈشەنچە، ئېتىقاد ۋە ئەنئەنىلەر خېلى كۆپ سالماقنى ئېگىلىگەن بىر تۈرك - ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزلەشتۈرگۈچىلىرى بولۇپ قالدى.

پروفېسور، دوكتور رىشات گەنجنىڭ تەرجىمىھالى

رىشات گەنج 1941 - يىلى تۈركىيە يوزغات ئاقداغمادە-نى ناھىيىسىنىڭ توققۇز يېزىسىدا تۇغۇلدى. 1955 - يىلى ئۇ ئۆز ناھىيىسىدە مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، قەيسەرىيەنىڭ پىنار باشى ئۆرەن يېزىسىدىكى ئالتە يىللىق ئوقۇتقۇچىلار مەكتىپىگە ئىمتىھان بېرىپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئەنقەرە ئوقۇتقۇچىلار ئالىي مەكتىپىگە تاللاندى. بۇ مەكتەپنىڭ ھازىرلىق سىنىپىدا تولۇق ئاخىرقى سىنىپىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1961 - يىلى ئەنقەرە داشۆسى تىل ۋە تارىخ - جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ تارىخ كەسپىدە ئوقۇدى. 1965 - يىلى ئىيۇندا، بۇ فاكۇلتېتنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى سىنىپىنى «ھىند مۇسۇلمانلىرى تارىخىنىڭ بىر دەۋرى — غازى زاھىرۇددىن مۇھەممەد بابۇر» ناملىق دىسسېرتاتسىيە بىلەن پۈتتۈردى.

1974 - يىلى مارتتا، ئۇ«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ مۇئەللىپى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قارىشىچە XI ئەسىردىكى تۈركىي ئەللىرىنىڭ سىياسىي، ئېتنىك، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ھالىتى» دېگەن دىسسېرتاتسىيە بىلەن ئەدەبىيات دوكتورلۇق ئۇنۋانىنى ئالدى. «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى» ناملىق دىسسېرتاتسىيىسى بىلەن 1980 - يىلى ئاپرېلدا دوتسېنت بولدى. 1984 - يىلى ئۆكتەبىردە ئەنقەرە داشۆسى تىل ۋە تارىخ - جۇغراپىيە فاكۇلتېتىغا مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1986 - يىلى نويابىردا پروفېسسور بولدى. 1986 - يىلى دېكابىردا غازى داشۆسى

پېداگوگىكا فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى.

ئۇ يەنە تۈركىيە ئالىي مائارىپ تەشكىلاتى تەرىپىدىن ئاتا تۈرك كۇلتۇر، تىل ۋە تارىخ يۈكسەك قۇرۇمى ئاتا تۈر تەتقىقات مەركىزىنىڭ ھەيئەت ئەزالىقىغا سايلاندى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە تۈرك مەدەنىيەت تەتقىقات ئىنستىتۇتى بىلەن سەلچۇقىيا تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ئىنستىتۇتىنىڭمۇ ھەيئەت ئەزاسى، ئىنگلىز ئەرەب تىلىدىن تولۇق خەۋەردار، پارسچىدىنمۇ پايدىلىنالايد

بۇ كتاب تۈركىيە مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى نەشرىياتىنىڭ 1981 - يىل 1 - نەشرى، 1981 - يىل ئىستانبۇل باسمىسىغا بېسىلغان تەرجىمە ۋە نەشرى قىلىندى.

本书根据土耳其文化部出版社1981年第1版，1981年伊斯坦布尔印刷本翻译出版。

责任编辑：魏力

喀喇汗王朝国家组织 （维吾尔文）
（土耳其）热夏提·干支 著
吐尔逊阿依·沙克、吐尔逊·吾守尔译

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号 邮政编码830001）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 14.5印张
1990年3月第1版 1990年3月第1次印刷
印数：1——7,500

ISBN 7—228—00998—9/K·80 定价：4.50元
（内部发行）